

ไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท
THE THREEFOLD TRAINING (TISIKKHĀ) AND THE ENLIGHTENMENT
IN THERĀVADA BUDDHIST SCRIPTURES

พันเอก วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

พັນเอก วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

The Threefold Training (*Tisikkhā*) and the Enlightenment
in Therāvada Buddhist Scriptures

Colonel Wiboonpong Punthunon

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of

Master of Arts
(Tipitaka Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นักศึกษานิพนธ์ เรื่อง “ไตรสิกขากับการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ
(พระมหาสุรศักดิ์ ปัจจนตเสโน, ดร.)

กรรมการ
(พระศรีวินยาภรณ์, ดร.)

กรรมการ
(พระเมธีวรญาณ, ดร.)

กรรมการ
(ผศ. ดร.สุเทพ พรหมเลิศ)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระเมธีวรญาณ, ดร.

ผศ. ดร.สุเทพ พรหมเลิศ

ประธานกรรมการ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พันเอก วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธานุญาตศาสนาเถรวาท
ผู้วิจัย	: พันเอก วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระไตรปิฎกศึกษา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระเมธีวราญาณ, ดร., ป.ธ. ๙, ร.บ. (ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ), พธ.ม. (พระพุทธศาสนา), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา) : ผศ. ดร.สุเทพ พรหมเลิศ พธ.บ. (การสอนสังคมศึกษา), ศศ.ม. (จารึกภาษาไทย), พธ.ด. (พระพุทธศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๒๕ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธานุญาตศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาหลักการบรรลุธรรมในพระพุทธานุญาตศาสนาเถรวาท ๓) เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในพระพุทธานุญาตศาสนา ผลการศึกษาวิจัย พบว่า

ไตรสิกขาเป็นหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา เป็นการปฏิบัติเพื่อเปลี่ยนแปลงตนเองด้วยการฝึกอบรมจิตจนเกิดปัญญา รู้แจ้งเห็นจริงจนบรรลุธรรม ในพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ไตรสิกขาเป็นหลักธรรมสำคัญที่ทำให้มนุษย์ในการศึกษาและพัฒนาตนเองให้เจริญงอกงามในชีวิตและสังคมอย่างมีสันติภาพ มีความสงบสุข และเป็นอิสรภาพปราศจากการบีบบังคับ ในที่สุดก็สำเร็จเป้าหมายตามที่ต้องการ ไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา หรืออริยสัจสี่สิกขา อริยจิตต สิกขา และอริยปัญญา สิกขา ไตรสิกขาจัดอยู่ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ควรเจริญ

จากการศึกษาหลักการบรรลุธรรมในพระพุทธานุญาตศาสนาเถรวาท พบว่า การบรรลุธรรม หมายถึง การเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ การรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ด้วยการเจริญกรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม การเจริญกรรมฐานเป็นการพิจารณา รูปนามที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงทุกขณะอย่างต่อเนื่อง จนผู้ปฏิบัติเห็นจริงในสภาวะนั้นตามไตรลักษณ์ เมื่ออินทรีย์แก่กล้าวิปัสสนาญาณก็จะปรากฏให้เห็นหนทางแห่งมรรคผลจนสามารถบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคล ในพระพุทธศาสนาจำแนกอริยบุคคลออกเป็น ๔ ระดับ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

ความสัมพันธ์ของไตรสิกขากับการบรรลุธรรม พบว่า ไตรสิกขามีความสัมพันธ์กันภายในระหว่างศีล สมาธิ และปัญญา คือ ศีลเป็นรากฐานให้กับสมาธิเพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์ เมื่อศีลและสมาธิบริสุทธิ์แล้ว ก็จะเป็นกำลังทำให้เกิดปัญญาจนสามารถบรรลุธรรมได้ แต่การจะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องปฏิบัติตามแนวทางอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างครบถ้วนและสมบูรณ์โดยมีศีล สมาธิ และปัญญา จึงกล่าวว่าเป็นการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่นำไปสู่การบรรลุธรรมด้วยไตรสิกขา

Thesis Title : The Threefold Training (*Tisikkhā*) and the Enlightenment in Theravada Buddhist Scriptures

Researcher : Colonel Wiboonpong Punthunon

Degree : Master of Arts (Tipitaka Studies)

Thesis Supervisory Committee:

: Phra Methivorayan, Dr., Pali IX, B.Pol.Sc. (International Relations), M.A. (Buddhist Studies), Ph.D. (Buddhist Studies)

: Asst. Prof. Dr. Suthep Promlert, B.A. (Teaching Social Studies), M.A. (Thai Epigraphy), Ph.D. (Buddhist Studies)

Date of Graduation : March 25, 2019

Abstract

This thesis has three objectives, 1) to study of the Threefold Training (*Tisikkhā*) appearing in Theravada Buddhism, 2) to study of the enlightenment in Theravada Buddhism, and 3) to analyze of the relation of the Threefold Training and the Enlightenment in Buddhism.

The result of study found that.-

The Threefold Training (*Tisikkhā*) is the principle of Buddhism, the practice is to change oneself by training in mentality to get the wisdom seeing the truth until to attain the enlightenment, that is *Nibbāna*: the final goal. The *Tisikkhā* is the main principle to make men grow up with studying and developing themselves in their both lives and society peacefully, happily, and liberate from violence. Finally, they had achieved what they wished. The *Tisikkhā* is consist of *Sīla*: morality, *Samādhi*: concentration, and *Paññā*: wisdom, other hands, it is *Adhisīla-sikkhā*: training in higher morality, *Adhicitta-sikkhā*: training in higher mentality, and *Adhipaññā-sikkhā*: training in higher wisdom. It is classified in the Noble Eightfold Path what should be developed.

The enlightenment in Theravada Buddhism found that. The enlightenment means to attain the nine supermundane states, the thing to be realized of the four Noble Truths and to be practiced or cultivated of the four foundations of mindfulness; body, feeling, mind, and mind-objects. The cultivation of meditation is

the contemplation of form and mind that appearing continuously activities, till the practitioner has seen the reality state of the Three Characteristics. When the faculties had strength, the knowledge (*Vipassanāñña*) will appear seeing the Paths and the Fruitions until to attain to be the holy persons. In Buddhism has classified the holy persons into four levels e.g., *Sotāpanna*: Stream-Enterer, *Sakadāgāmi*: Once-Returner, *Anāgāmi*: Non-Returner, and *Arahanta*: Worthy One.

The relation of the Threefold Training and the Enlightenment in Buddhism found that *Sīla*: morality is the foundation of *Samādhi*: concentration to purify one's mind, when morality and concentration are purified, it is to make power of *Paññā*: wisdom occurring until attain the Dhamma. The enlightenment is practiced by the way of the Noble Eightfold Path and completed by *Sīla*, *Samādhi*, and *Paññā*. It is said that the practice of the Noble Eightfold Path leading to the enlightenment by the Threefold Training.

กิตติกรรมประกาศ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งเป็นผู้ไกลจากกิเลสตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง ขอประทานโอกาสกราบขอบพระคุณในความเมตตาของพระราชปริยัติกวี (สมจินต์ สมมาปญโญ) อธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ได้เห็นความสำคัญของการศึกษาหลักสูตรพระไตรปิฎกศึกษาในระดับมหาวิทยาลัย จัดให้มีการศึกษาหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา ซึ่งเป็นหลักสูตรที่สนับสนุนให้นักศึกษาที่มีความรู้เรื่องเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

ขอขอบพระคุณ พระมหาสุรศักดิ์ ปัจจนตเสโน, ดร. ประธานคณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์, พระศรีวินยาภรณ์, ดร. กรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์, พระเมธีวราญาณ, ดร. รองคณบดีฝ่ายบริหาร คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ และ ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ หัวหน้าภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรรมการที่ปรึกษา ที่ให้ความอนุเคราะห์แนะนำในการเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ได้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ขอขอบพระคุณ พระมหาอุทตนา นรเชฎโฆ, ดร. ผู้อำนวยการหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา และนางสาวณัชชา อมราภรณ์ เจ้าหน้าที่ที่คอยช่วยเหลือและดูแลเอาใจใส่ต่อนิสิตด้วยดี รวมทั้งเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทุกท่านที่ได้อำนวยความสะดวก ตลอดจนนิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระไตรปิฎกศึกษา รุ่นที่ ๔ ร่วมชั้นเรียนทุกรูปทุกท่านที่เมตตาช่วยเหลือเกื้อกูลและให้กำลังใจจนทำให้งานวิจัยสำเร็จลุล่วง ตลอดถึงผู้เป็นเจ้าของผลงานทางวิชาการอันทรงคุณค่าทุกรูปทุกท่านที่ผู้วิจัยนำมาอ้างอิงประกอบในการทำวิจัยในครั้งนี้

ขอขอบพระคุณ แม่ชีสรภัส พันธุนนท์ และครอบครัว ที่ให้กำลังใจในการศึกษาในครั้งนี้ บุญกุศลที่เกิดจากการศึกษาค้นคว้าการจัดทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นเครื่องบรรณาการบูชาสักการะแด่พระรัตนตรัย บูชาบุญคุณบุพการี และปิตุชน คนผู้ที่เป็นที่รักที่ได้ลาลับจากโลกนี้ไปสู่ปรโลกเบื้องหน้า มี บิดา มารดา ปู่ย่า ตายาย ญาติมิตร พระอุปัชฌาย์อาจารย์ ตลอดทั้งครูอาจารย์ทุกท่าน และท่านผู้เป็นเจ้าของผลงานที่ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าจนประสบความสำเร็จในการศึกษาในครั้งนี้ด้วยดี

อานิสงส์ผลบุญใดที่เกิดขึ้นจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ และจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของข้าพเจ้า ขออานิสงส์นั้นจงบังเกิดแก่ บิดามารดา ญาติมิตร ครู อาจารย์ ผู้มีพระคุณทุกท่าน ตลอดจนสรรพสัตว์ทั้งหลาย ขอจงได้มีโอกาสเจริญอยู่ในธรรมแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตราบจนเข้าถึงพระนิพพานโดยทั่วกันเทอญ

พันเอก วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์

๒๕ มีนาคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
สารบัญตาราง	ช
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ณ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๒
บทที่ ๒ หลักไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๓
๒.๑ ความเป็นมาของไตรสิกขา	๑๓
๒.๒ ความหมายและประเภทของไตรสิกขา	๑๔
๒.๒.๑ ความหมายของไตรสิกขา	๑๕
๒.๒.๒ ประเภทของไตรสิกขา	๑๙
๒.๓ องค์ประกอบของไตรสิกขา	๒๔
๒.๓.๑ ศีล	๒๔
๒.๓.๒ สมาธิ	๔๙
๒.๓.๓ ปัญญา	๕๘
๒.๔ บทบาทและหน้าที่ของไตรสิกขา	๗๐
๒.๕ ความสำคัญของไตรสิกขา	๗๗
๒.๖ สรุป	๘๑

บทที่ ๓ การบรรลุลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๘๓
๓.๑ ความหมายและประเภทของการบรรลุลุธรรม	๘๓
๓.๑.๑ ความหมายของการบรรลุลุธรรมและคำที่เป็นไวยากรณ์	๘๓
๓.๑.๒ ประเภทการบรรลุลุธรรม	๘๙
๓.๑.๓ ความสำคัญของการบรรลุลุธรรม	๙๑
๓.๑.๔ องค์ประกอบของการปฏิบัติเพื่อบรรลุลุธรรม	๙๔
๓.๒ วิธีการเจริญกรรมฐาน	๑๐๐
๓.๓ การเตรียมตัวก่อนการเจริญกรรมฐาน	๑๐๒
๓.๔ การเจริญกรรมฐาน	๑๑๐
๓.๕ การละหรือการปหานกิเลสเพื่อการบรรลุลุธรรม	๑๒๓
๓.๖ รูปแบบและวิธีการบรรลุลุธรรม	๑๒๘
๓.๖.๑ ระดับของผู้บรรลุลุธรรม	๑๒๘
๓.๖.๒ วิธีการที่ทำให้บรรลุลุธรรม	๑๔๔
๓.๖.๓ ธรรมที่สนับสนุนการบรรลุลุธรรม	๑๕๓
๓.๖.๔ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุลุธรรม	๑๕๗
๓.๗ ลักษณะของคนผู้บรรลุลุธรรม	๑๖๑
๓.๘ สรุป	๑๖๒
บทที่ ๔ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของไตรสิกขากับการบรรลุลุธรรม	๑๖๖
๔.๑ วิเคราะห์ไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๖๖
๔.๑.๑ ไตรสิกขามีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ	๑๖๗
๔.๑.๒ ไตรสิกขาเป็นเครื่องมือในการบริหารบุคคล	๑๖๘
๔.๑.๓ ไตรสิกขาเป็นประโยชน์ต่อการเจริญกรรมฐานและการดำเนินชีวิต	๑๖๙
๔.๑.๔ ไตรสิกขาเป็นความบริสุทธิ์แห่งหลักธรรม	๑๗๑
๔.๒ วิเคราะห์การบรรลุลุธรรมที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท	๑๗๒
๔.๒.๑ การบรรลุลุธรรม	๑๗๒
๔.๒.๒ ทางดำเนินสู่การบรรลุลุธรรม	๑๗๔
๔.๓ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของไตรสิกขากับการบรรลุลุธรรม	๑๘๑
๔.๓.๑ ศีลกับการบรรลุลุธรรม	๑๘๑
๔.๓.๒ สมาธิกับการบรรลุลุธรรม	๑๙๒
๔.๓.๓ ปัญญากับการบรรลุลุธรรม	๑๙๖
๔.๔ วิเคราะห์ลักษณะผู้บรรลุลุธรรมที่มีความสัมพันธ์กันโดยลักษณะ	๒๐๓
๔.๕ สรุป	๒๐๖

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๒๑๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๒๑๐
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๒๑๔
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป	๒๑๔
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป	๒๑๕
บรรณานุกรม	๒๑๖
ภาคผนวก	๒๒๓
ภาคผนวก ก แผนภาพโครงสร้างมหาสติปัญญาสูตร	๒๒๔
ภาคผนวก ข ตารางสรุปความสอดคล้องระหว่างวิปัสสนาญาณ วิสุทธิ ๗ และไตรสิกขา ๒๒๕	
ภาคผนวก ค ตารางสรุปการสงเคราะห์ไตรสิกขากับบอริยมรรคมีองค์ ๘	๒๒๖
ภาคผนวก ง Table : This simplifile three-part scheme organizes the Noble Eightfold Path as follows	๒๒๗
ประวัติผู้วิจัย	๒๒๘

สารบัญตาราง

ตารางที่ ๑	หน้า
๑ แผนภาพโครงสร้างมหาสติปัฏฐานสูตร	๒๒๔
๒ ตารางภาพสรุปความสอดคล้องระหว่างวิปัสสนาญาณ วิสุทธิ ๗ และไตรสิกขา	๒๒๕
๓ ตารางภาพการสงเคราะห์ไตรสิกขากับอริยมรรคมีองค์ ๘	๒๒๖
๔ Table : This simplifile three-part scheme organizes the Noble Eightfold Path as follows	๒๒๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐ ฉบับมหาวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๕๓ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ ส่วนคัมภีร์อรรถกถาบาลีและภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การอ้างพระไตรปิฎก จะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒. หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ ภาษาบาลี เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๙๐ หน้า ๔๓ ฉบับสยามรัฐสสตีปิฎก พ.ศ.๒๕๕๓, ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๒๘๙ หน้า ๒๒๒ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙

ส่วนอรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๑๗. หมายถึง มัชฌิมนิกาย ปญจสุทนี มูลปณณาสกอรรถกถาปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๑ หน้า ๑๑๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๕๒/๑๗๕. หมายถึง มัชฌิมนิกาย ปญจสุทนี มูลปณณาสก ภาษาไทย เล่ม ๒ ข้อ ๓๕๒ หน้า ๑๗๕ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตามลำดับดังนี้

คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

คำย่อ	พระวินัยปิฎก	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	ภาษาไทย
วิ.ม. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวรรค	ภาษาไทย
วิ.จ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก จุฬวรรค	ภาษาไทย
วิ.ป. (ไทย)	=	วินัยปิฎก ปริวารวรรค	ภาษาไทย

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค	ภาษาไทย
ที.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ	ภาษาบาลี
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	ภาษาไทย
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค	ภาษาไทย
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก	ภาษาไทย
ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ	ภาษาบาลี
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก	ภาษาไทย
ม.อุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก	ภาษาไทย
ส.ส. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก สักยตตนิกาย สคาถวรรค	ภาษาบาลี
ส.ส. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สักยตตนิกาย สคาถวรรค	ภาษาไทย
ส.ช. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สักยตตนิกาย ชันธวรรค	ภาษาไทย

ส.สพ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	ภาษาไทย
ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค	ภาษาไทย
อง.ทุก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต	ภาษาไทย
อง.ติก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต	ภาษาไทย
อง.จตุกก. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิปาตปาติ	ภาษาบาลี
อง.ปญจก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ปญจกนิบาต	ภาษาไทย
อง.ฉก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ฉกนิบาต	ภาษาไทย
อง.อฏฐก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อฏฐกนิบาต	ภาษาไทย
อง.นวก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	นวกนิบาต	ภาษาไทย
อง.ทสก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	ภาษาไทย
ขุ.ขุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ	ภาษาไทย
ขุ.ธ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปทปาติ	ภาษาบาลี
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	ภาษาไทย
ขุ.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	ภาษาไทย
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบาต	ภาษาไทย
ขุ.เถร. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา	ภาษาไทย
ขุ.ชา.ติก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ติกนิบาตชาดก	ภาษาไทย
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทส	ภาษาไทย
ขุ.จู. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทสปาติ	ภาษาบาลี
ขุ.ป. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐิสัมภิทามคคปาติ	ภาษาบาลี
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฐิสัมภิทามรรค	ภาษาไทย
ขุ.อป. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	ภาษาไทย

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา	
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี	ภาษาไทย
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิมังค์	ภาษาไทย

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ. (บาลี)	=	วิสุทฺธิมคคปกรณ์	ภาษาบาลี
วิสุทฺธิ. (ไทย)	=	วิสุทฺธิมรรคปกรณ์	ภาษาไทย

ค. คำย่อคัมภีร์อรรถกถา

คำย่อ		อรรถกถาพระวินัยปิฎก		ภาษา
		ชื่อคัมภีร์		
ที.ม.อ.	(บาลี) = ทีฆนิกาย	สุมงคลวิลาสินี	มหาวคคอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี
ม.ม.อ.	(บาลี) = มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสุทนี	มูลปณณาสกอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี
ม.ม.อ.	(ไทย) = มัชฌิมนิกาย	ปปัญจสุทนี	มูลปณณาสกัอรรถกถา	ภาษาไทย
ส.สพ.อ.	(บาลี) = สยัตตนิคาย	सारรถปปกาสินี	สหายนวคคอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี
อง.ทก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรถ	ทุกนินบาตอรรถกถา	ภาษาไทย
อง.ทสก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	ทสกนินบาตอรรถกถา	ภาษาไทย
อง.ติก.อ.	(บาลี) = องคุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	ติกนินบาตอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี
อง.จตุกก.อ.	(บาลี) = องคุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	จตุกกนินบาตอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี
อง.จตุกก.อ.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	จตุกกนินบาตอรรถกถา	ภาษาไทย
อง.ฉก.อ.	(บาลี) = องคุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	ฉกนินบาตอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี
อง.สตตก.	(ไทย) = อังคุตตรนิกาย	มโนรถปุรณี	สตัดกบาตอรรถกถา	ภาษาไทย
ขุ.ข.อ.	(บาลี) = ขุททกนิกาย	ปรมตถโชติกา	ขุททกปาธอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี
ขุ.ป.อ.	(บาลี) = ขุททกนิกาย	สทธรรมปปกาสินี	ปฏิสมภิทามคคอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี
ขุ.จ.อ.	(บาลี) = ขุททกนิกาย	สทธรรมปชโชติกา	จพนินเทสอกุฎกถาปาติ	ภาษาบาลี

ง. คำย่อคัมภีร์ฎีกา

คำย่อ		ฎีกาปรณวิเสส		ภาษา
		ชื่อคัมภีร์		
วิสุทธี.ฎีกา	(บาลี) = ปรมตถมณชูสา	วิสุทธีมคคมหาฎีกา		ภาษาบาลี

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาสอนให้กำหนดรู้ทุกข์โดยอาศัยปัญญา กล่าวคือเป็นการพิจารณาให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริงว่าทุกสรรพสิ่งล้วนตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ทรงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้จะต้องเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา พุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่ยังขาดความรู้ ความเข้าใจในหลักคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าอันนำไปสู่การปฏิบัติที่หลงผิดในพระพุทธศาสนาถือว่า ปัญญาเป็นสิ่งสำคัญในการดำเนินชีวิต ปัญญาเป็นเหมือนแสงสว่างที่คอยส่องทางให้กับคนทั้งหลายในโลกและช่วยให้เดินทางไปในทางที่ถูกต้อง^๑

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิธีที่จะช่วยให้เกิดปัญญาด้วยการฝึกอบรมจิตใจเพื่อให้เกิดปัญญา ปัญญาที่ว่านี้อยู่ในพระสัทธรรมที่พระพุทธองค์ทรงนำมาเปิดเผย บอก แสดงแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย ปัญญาเป็นเครื่องช่วยให้พ้นทุกข์ ปัญญาเป็นเครื่องช่วยให้ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอันหาที่ยุติมิได้ นี่คือจุดหมายปลายทางสำหรับทุกคน คือ พระนิพพาน วิธีการที่จะเป็นเครื่องช่วยนำทางไปสู่การบรรลุนิพพานได้นั้นก็คือ การศึกษา การศึกษาจึงเป็นกระบวนการในการพัฒนาปัญญาของมนุษย์ในพระพุทธศาสนา เรียกว่า ศึกษา

ศึกษา หรือ ศึกษา หมายถึง ปฏิบัติ หรือข้อปฏิบัติ หรือกระบวนการที่พัฒนามนุษย์มี ๓ อย่าง ได้แก่ สิลศึกษา (ศึกษาเรื่องศีล) จิตตศึกษา (ศึกษาเรื่องจิต) และปัญญาศึกษา (ศึกษาเรื่องปัญญา)^๒ หรือเรียกว่า ไตรศึกษา เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา^๓ ไตรศึกษานี้จึงเป็นกระบวนการพัฒนาทั้งทางด้านกาย ใจ และสติปัญญาของมนุษย์อย่างครบถ้วน ความดีและความประเสริฐของมนุษย์ขึ้นอยู่กับ การเรียนรู้ การฝึกฝนอบรม และพัฒนาตน เพราะฉะนั้นมนุษย์จะเป็นสัตว์ประเสริฐได้ก็ด้วยการฝึกฝนตนเอง ดังพุทธพจน์ว่า ทนโต เสฏโฐ มนุสเสสุ ในหมู่มนุษย์ผู้ฝึกตนแล้วเป็นผู้ประเสริฐสุด^๔

หลักการดังกล่าวจึงเป็นการยืนยันได้ว่า ความเป็นมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นเพศใดหรือวัยใด ก็ตามสามารถฝึกฝนอบรมและพัฒนาตนเองได้ ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงสอนให้มนุษย์ทำความเข้าใจในธรรมชาติทั้งหลายที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์เองและสิ่งแวดล้อมรอบตัวมนุษย์ด้วย

^๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕.

^๒ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๑.

^๔ ข.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๓/๕๗, ข.จ. (บาลี) ๓๐/๑๔๘/๗๔.

การศึกษาและการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญาเพื่อให้เห็นตนเอง และเห็นเท่าทันในสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามความจริง

การบรรลุธรรม หมายถึง การบรรลุเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งคือการบรรลุเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้ที่บรรลุธรรมแล้ว เรียกว่า พระอริยบุคคล เพราะรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ และเข้าถึงโลกุตระธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑^๕ การบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนา คือ การเข้าใจธรรมและเห็นแจ้งธรรมในระดับมรรค ผล นิพพาน คือ ระดับโลกุตระ

หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกกาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนาตนเอง ดังนั้น ผู้ที่เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้วย่อมประสบผลสำเร็จ คือ เข้าถึงจุดมุ่งหมายในการบรรลุธรรมเพื่อเป็นมนุษย์โดยสมบูรณ์ สาเหตุแห่งความทุกข์ คือ มนุษย์มีความไม่รู้จริงซึ่งเป็นตัวการให้เกิดทุกข์ เราเป็นทุกข์อยู่ทุกวันนี้เพราะไม่รู้ความจริง (อวิชชา) รู้ตามความเป็นจริงว่าชีวิตนี้ ไม่มีสิ่งใดเลยที่ต้องให้ความสำคัญถึงกับต้องเป็นทุกข์ เพราะไม่มีสิ่งใดที่เป็นของเราจริง แม้แต่ร่างกายของเราก็มิใช่เป็นของเราจริง จะบังคับบัญชาไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตาย ก็เป็นไปไม่ได้ จะบังคับจิตของตนเองไม่ให้ทุกข์เป็นร้อนก็ไม่ได้

วิธีที่จะหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย และความทุกข์ทั้งปวงได้มีอยู่เพียงวิธีเดียวเท่านั้นก็คือ การบรรลุธรรม ซึ่งทำให้หยุดการเวียนว่ายตายเกิด เพราะเมื่อไม่เกิดอีก เราก็ไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย ไม่ต้องทุกข์กาย ทุกข์ใจ และไม่ต้องทุกข์ทรมานอีกต่อไป เพราะสิ่งที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องเกิดอีกไม่มีที่สิ้นสุดก็คือกิเลสและตัณหา ซึ่งเป็นการหลุดพ้นจากอำนาจกิเลส การหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ จะต้องบรรลุธรรมเท่านั้นที่เรียกว่า วิมุตติ เป็นความมุ่งหมายของการปฏิบัติธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎก เพื่อให้การศึกษาหลักธรรมและการนำไปปฏิบัติสามารถบรรลุธรรมได้

การบรรลุพระนิพพานนั้นจะต้องเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ด้วยวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อพัฒนาปัญญาในการกำหนดรูปรูปนามให้รู้ตามความเป็นจริงของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา การเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณาด้วยการตั้งสติเป็นที่ตั้ง ที่อาศัย ที่ระลึกของสติหรือทำให้สติตั้งมั่นในฐานทั้ง ๔ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งเป็นอารมณ์กรรมฐานที่ต้องกำหนดรู้ในระหว่างปฏิบัติ จึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ อุปมาเหมือนกับต้นข้าวยอมยังเมล็ดข้าวให้เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น สติปัฏฐาน ๔ ก็ย่อมยังวิปัสสนาให้เกิดขึ้นได้ ฉะนั้น เมื่อวิปัสสนาญาณ คือ ความรู้ที่ประจักษ์แจ้งชัดทางกาย เวทนา จิต และธรรม เกิดขึ้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง แปรเปลี่ยนไป และความบังคับบัญชาไม่ได้ซึ่งเป็นผลมาจากการเพียรพยายามกำหนดรูปรูปนามอย่างต่อเนื่องย่อมสามารถถ่ายถอนตัณหาและทิฐิที่เป็นสาเหตุของความเกิดทุกข์ได้ การปฏิบัติเช่นนี้ถือว่า เป็นการเจริญปัญญาด้วยวิปัสสนาที่เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมาภังคะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายาม

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๒๗.

ชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) นี้คือทางหรือข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม^๖ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้จะช่วยให้ผู้เจริญกรรมฐานหลุดพ้นเข้าสู่การบรรลุธรรมได้อย่างแท้จริง

ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาหลักไตรสิกขากับการบรรลุธรรมว่า หลักไตรสิกขากับการบรรลุธรรมมีความสัมพันธ์กันอย่างไร และผู้ต้องการรู้ว่าองค์ธรรมในอริยมรรคมีองค์ ๘ มีส่วนให้การเจริญวิปัสสนากรรมฐานทำให้เกิดปัญญาญาณและบรรลุธรรมได้อย่างไร

๑.๒ คำถามวิจัย

๑.๒.๑ ไตรสิกขาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีอะไรบ้าง

๑.๒.๒ หลักการบรรลุธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทมีรูปแบบและวิธีการปฏิบัติอย่างไร

๑.๒.๓ หลักไตรสิกขามีความสัมพันธ์กับการบรรลุธรรมอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๓.๑ เพื่อศึกษาไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓.๒ เพื่อศึกษาหลักการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๓.๓ เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยมุ่งศึกษาหลักไตรสิกขา หลักการบรรลุธรรม และการนำหลักไตรสิกขาไปใช้เจริญกรรมฐานเพื่อการบรรลุธรรม มีขั้นตอนในการศึกษาดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ เก็บรวบรวมข้อมูล โดยผู้วิจัยได้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร หนังสือ รายงานการวิจัย และวิทยานิพนธ์ ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของปัญหาและประเด็นที่ต้องการทราบจากแหล่งข้อมูล ดังนี้

๑) ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Source) ศึกษาข้อมูลของหลักไตรสิกขา หลักการบรรลุธรรม และการนำหลักไตรสิกขาไปประยุกต์ใช้ในการเจริญกรรมฐานเพื่อการบรรลุธรรมจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส

๒) ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Source) ศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับหัวข้องานวิจัยนี้ จากหนังสือ ตำราทางวิชาการ บทความ รายงานการวิจัย และวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ การวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการรวบรวมจากหนังสือ ตำราทางวิชาการ บทความ รายงานการวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องนั้นมาวิเคราะห์ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการนำหลักไตรสิกขาไปประยุกต์ใช้เจริญกรรมฐานเพื่อการบรรลุธรรม แล้วเรียบเรียงและเขียนเชิงพรรณนา พร้อมทั้งสรุปผลการวิจัย

^๖ ที.สี. (ไทย) ๘/๓๗๕/๑๕๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๙/๒๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑-๓๒.

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้มีคำศัพท์เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยและคำจำกัดความ ดังนี้

๑.๕.๑ ไตรสิกขา หมายถึง สิกขาสาม หรือข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา

๑.๕.๒ การบรรลुरुธรรม หมายถึง การบรรลุเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ผู้ที่บรรลुरुธรรมแล้ว เรียกว่า พระอริยบุคคล เพราะรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ และเข้าถึงโลกุตระธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่จะทำการศึกษาวิเคราะห์หลักไตรสิกขากับการบรรลुरुธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องนำมาประกอบการศึกษาวิจัย ดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฒโน) ทรงนิพนธ์หลักของไตรสิกขาไว้ในหนังสือ “หลักการศึกษาศาสตร์ของพระพุทธเจ้า” สรุปได้ว่า ไตรสิกขา ได้แก่ ศีลสิกขา จิตตสิกขา และปัญญาสิกขา หรือศึกษาศีล ศึกษาจิต และศึกษาปัญญา ซึ่งการศึกษานี้เน้นว่าเป็นการศึกษาระดับปฐมศึกษา ระดับมัธยมศึกษา และระดับอุดมศึกษาตามลำดับ แต่ในพระพุทธศาสนาธรรมที่พระพุทธเจ้าสอนให้ปฏิบัติทุกประการรวมลงในหลักไตรสิกขานี้แล้ว กล่าวคือศีลสิกขาเกี่ยวกับความประพฤติทั้งปวง จิตตสิกขาเกี่ยวกับภาวะทางจิตใจทุกอย่าง และปัญญาสิกขาเกี่ยวกับความรู้ ความเห็นทุกประการ^๗

๒) สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) รจนการบรรลुरुธรรมไว้ในหนังสือ “อริยสังปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งอริยะเจ้า” สรุปได้ว่า การบรรลुरुธรรมนั้นต้องเจริญวิปัสสนาไปพร้อมกับการฟังธรรม แต่ไม่ได้หมายถึงการฟังธรรมอย่างเดียวจะทำให้บรรลुरुธรรมได้เลย การฟังธรรมอย่างเดียวโดยไม่ต้องเจริญวิปัสสนาจะไม่สามารถบรรลुरुธรรมได้ ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนาเป็นสิ่งจำเป็นในการบรรลुरुธรรมเพราะวิปัสสนาและมรรคญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีการกำหนดรู้สภาวะธรรม คือ รูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม^๘

^๗ ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก, **หลักการศึกษาศาสตร์ของพระพุทธเจ้า**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๔๕-๔๙.

^๘ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยสังปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งอริยะเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๑.

๓) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายการบรรลุธรรมไว้ในหนังสือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์” สรุปได้ว่า การบรรลุธรรมเป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้น เป็นความรู้แจ้ง เป็นความถึงพร้อม และความสำเร็จหรือความเข้าใจในธรรมของพระพุทธเจ้าในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตระ เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลระดับใดระดับหนึ่ง^๙

๔) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายกระบวนการของการศึกษาไว้ในหนังสือ “ปรัชญาการศึกษาของไทย” ว่า กระบวนการของการศึกษามีวัตถุประสงค์เพื่อทำลายอวิชชา-ตัณหาและเสริมสร้างปัญญา-กรุณา โดยมีการแบ่งช่วงตอนสำคัญ ๆ ไว้ ๒ ตอน คือ ตัวการศึกษาที่แท้ คือ มอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือไตรสิกขา เป็นส่วนที่อยู่ในตัวบุคคล เกิดขึ้นที่ตัวบุคคลเอง (โดยการเหนี่ยวนำหรือชักจูงตัวประกอบการศึกษา) การศึกษาเริ่มขึ้นเมื่อเกิดสัมมาทิฐิ คือ ตัวปัญญาที่แท้เบื้องต้น และตัวประกอบของการศึกษา คือ เครื่องเหนี่ยวนำชักจูงให้การศึกษาเกิดขึ้นแก่บุคคล เป็นส่วนบุพภาคแห่งการศึกษาและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับประกอบการศึกษา คำกล่าวว่าการให้ศึกษาก็รวมอยู่ในความหมายข้อนี้ ตัวประกอบมี ๒ อย่าง คือ ตัวประกอบภายนอก ได้แก่ ปรโตโฆสะ คือ เครื่องชักจูงจากภายนอกฝ่ายที่ดี โดยเฉพาะคือ กัลยาณมิตร ทั้งผู้ที่เสวนาคบหาใกล้ชิด และที่นิยมเยี่ยงอย่าง หมายถึง สิ่งแวดล้อมทางสังคม เช่น บิดามารดา ครู อาจารย์ เพื่อนสื่อมวลชนที่ดี เป็นต้น และตัวประกอบภายใน ได้แก่ โยนิโสมนสิการ คือ ความรู้จักคิดหรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิด แยกแยะ วิเคราะห์ให้เห็นตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ สืบสาวหาเหตุผลแต่ต้นจนตลอด เป็นต้น^{๑๐}

๕) พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายการบรรลุธรรมไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” สรุปได้ว่า การบรรลุธรรมเป็นลักษณะทางจิตใจของผู้บรรลุนิพพาน ซึ่งอาจจะขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อดูผิวเผินแล้วจะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่สุข ไม่น่าชื่นชม หมดหวังและสิ้นหวัง แต่ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพานนั้นเกิดจากหมดความอยากที่เป็นเหตุให้หวัง^{๑๑}

๖) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) รจนการฝึกสติไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน” สรุปได้ว่า การฝึกสติทำให้เกิดประโยชน์มากมายทั้งทางโลกและทางธรรม สติเป็นเครื่องตั้งอยู่ปลุกคนให้ตื่นอยู่เสมอ สติจึงปรารภนาในที่ทั้งปวง สติทำคนให้ได้รับความเจริญทุกเมื่อ สติทำคนให้ได้รับความสุข สติทำคนให้เป็นผู้ประเสริฐทุกวัน และสติทำคนให้ได้มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ^{๑๒}

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๗๕.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาของไทย ภาคพุทธธรรม : แขนงการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๔-๒๕.

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔๖.

^{๑๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) รจนา, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

๓) พุทธทาสภิกขุ อธิบายการบรรลुरुธรรมไว้ในหนังสือ “วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนาฉบับสมบูรณ์” สรุปได้ว่า การบรรลुरुธรรมเป็นความปิติปราโมทย์ที่ทำให้เกิดความแจ่มใส สดชื่น มีใจสงบ เป็นปัสสัทธิ เป็นเหตุให้มีสมาธิตามธรรมชาติอยู่อย่างอัตโนมัติจนเห็นความจริงที่ว่าไม่มีอะไรที่น่าเอนำเป็นอยู่เสมอ ขณะใดเป็นไปแรงกล้าจิตก็หน่ายคลายกำหนดจากสิ่งที่เคยยึดถือหลุดออกมาได้จากสิ่งที่เคยยึดถือ แม้แต่การยึดถือว่าตัวตนหรือของตน ไม่มีความหลงอยากในสิ่งใดด้วยกิเลสตัณหาอีกต่อไป ความทุกข์ไม่มีที่ตั้งอาศัยก็สิ้นสุดลง ผู้นั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ไม่มีอะไรที่จะต้องทำเพื่อให้ตนพ้นทุกข์อีกต่อไป^{๑๓}

๔) พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนาสติปัฏฐานไว้ในหนังสือ “มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน” สรุปได้ว่า สติปัฏฐานเป็นธรรมเครื่องระลึกที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง หมายถึงความเป็นผู้มีสติที่ตั้งมั่น ได้แก่ สติเจตสิกพร้อมสัมปยุตตธรรม อีกนัยหนึ่งสติปัฏฐานยังหมายถึงธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติ ซึ่งหมายถึงอารมณ์ของสติ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม^{๑๔}

๕) วัชระ งามจิตรเจริญ อธิบายไตรสิกขาไว้ในหนังสือ “พุทธศาสนา เกรวาท” สรุปได้ว่า ไตรสิกขาเป็นการฝึกอบรมตนเองใน ๓ ด้าน คือ การสำรวมกายและวาจา (อภิสีลสิกขา) การทำจิตให้มั่นคงไม่ฟุ้งซ่าน (อภิจิตตสิกขา) และการเห็นหรือรู้ตามความเป็นจริง (อภิปัญญาสิกขา) เรียกโดยย่อก็คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ไตรสิกขาสามารถจำแนกออกได้เป็นหลายประเภทหรือหลายระดับ ในระดับสูงสุด คือ เพื่อตัดกิเลสและบรรลุนิพพาน ไตรสิกขาต้องปฏิบัติไปพร้อมกันในขณะที่เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ไตรสิกขาเมื่อมองในอีกแง่มุมหนึ่งก็คืออริยมรรคมีองค์ ๘ นั่นเอง เพราะเป็นหลักปฏิบัติหรือหนทางแห่งความพ้นทุกข์เช่นเดียวกันและมีเนื้อหาสาระที่ถือได้ว่าเป็นหนึ่งเดียวกัน^{๑๕}

๖) สุเทพ พรหมเลิศ อธิบายหลักไตรสิกขาไว้ในหนังสือ “พระไตรปิฎกศึกษา” สรุปได้ว่า ในพระพุทธศาสนามีพระพุทธเจ้าเป็นองค์ศาสดาที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย โดยพระองค์ทรงเป็นครูแห่งการศึกษา พระองค์ทรงจัดลำดับการศึกษาไว้ ๓ ประการ คือ อภิสีลสิกขา อภิจิตตสิกขา และอภิปัญญาสิกขา จากการศึกษาหลักธรรมทั้ง ๓ ประการนี้พบว่ามีความสัมพันธ์กับเป้าหมายของการศึกษาได้ ๓ ระดับ คือ สันติภาพ สุขภาพ และอิสรภาพ^{๑๖}

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๐๕.

^{๑๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภวังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๔.

^{๑๕} วัชระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเกรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดสามลดา, ๒๕๕๖), หน้า ๓๕๕-๓๕๖.

^{๑๖} สุเทพ พรหมเลิศ, พระไตรปิฎกศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๖๘.

๑๑) สุมณ อมรวิวัฒน์ อธิบายการศึกษาตามหลักไตรสิกขาไว้ในหนังสือ “หลักการบูรณาการการศึกษาตามนัยแห่งพุทธธรรม” สรุปได้ว่า การศึกษาตามหลักไตรสิกขานั้นต้องเป็นการศึกษาอบรมและประเมิณผลสำเร็จด้วยตนเอง แต่มิได้ปิดกั้นคำสั่งสอนจากกัลยาณมิตรไตรสิกขาเป็นการฝึกหัดอบรมที่เป็นขั้นตอนอย่างต่อเนื่องโดยเริ่มจากรูปธรรมไปสู่นามธรรม เป็นการพัฒนามนุษย์ทั้งกาย วาจา ความคิด อารมณ์ สังคม และสติปัญญา การฝึกหัดอบรมตามหลักไตรสิกขาจึงมีลักษณะบูรณาการและปัจจัยการ^{๑๗}

จากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยพบว่า ไตรสิกขา ประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา ที่ใช้ในการฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดปัญญาโดยเฉพาะปัญญาที่เกิดขึ้นจากการเจริญกรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการพิจารณากาย เวทนา จิตและสภาวะธรรม ด้วยการพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงของชีวิต เพื่อการบรรลुरुธรรมหรือความหลุดพ้น นั่นก็คือ พระนิพพาน

๑.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที) ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา มี ๓ ด้าน คือ ด้านปริยัติสัทธรรม ด้านปฏิบัติสัทธรรม และด้านปฏิเวธสัทธรรม พระสัทธรรมเป็นคำสั่งสอนของสัตบุรุษโดยในคัมภีร์นี้ถือความเป็นแนวทางการศึกษาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก เพราะการอธิบายขยายความของพระไตรปิฎกเรื่องศีล สมาธิ และปัญญา หมายถึง พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม^{๑๘}

๒) พระมหาจรัญ จรณธมโม ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องศีลสิกขาในพระไตรปิฎก” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า ในพระวินัยปิฎกนั้นได้กล่าวถึงศีลหรือวินัยของภิกษุ ภิกษุณี วัเป็นหมวดหมู่ แบ่งตามโทษหนักและเบาออกเป็นกลุ่ม คือ ศีล ๒๒๗ ของภิกษุมิชื่อ่ว่า มหาวิภังค์ หรือภิกขุวิภังค์ ศีล ๓๑๑ ของภิกษุณีมีชื่อเรียกว่า ภิกขุณีวิภังค์ และแบ่งเป็นกลุ่มย่อยอีก เรียกว่า กัณฑ์ เช่น ปาราชิกกัณฑ์ เป็นต้น ในศีลแต่ละข้อจะกล่าวถึงผู้เป็นต้นเหตุที่ก่อเรื่องไม่ดีไม่งาม ขึ้นว่าทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร เรียกว่า มูลบัญญัติ และเรื่องราวที่ทรงแก้ไขเพิ่มเติมภายหลัง เรียกว่า อนุบัญญัติ พร้อมด้วยเรื่องทีวินิจฉัยชี้ขาดเป็นราย ๆ ไป เรียกว่า วินิตวัตถุ และข้อยกเว้นไม่ปรับโทษแก่บางคน เรียกว่า อนาปัตติวารศีล เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์ทั้งในพระไตรปิฎกและในพระสูตรต้นตอปิฎกแล้วทำให้พบว่า แม้จะมีชื่อเรียกต่างกัน เช่น ปาราชิก สังฆาทิเสส เป็นต้นก็ตาม ไม่ว่าจะเป็ศีลของบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ก็ตาม ต่างก็มีความมุ่งหมายในการตั้งเป็นกฎบังคับเพื่อควบคุมพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ให้อยู่ในสภาวะปกติ ไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและคนอื่นด้วยกันทั้งนั้น ให้คุณและโทษแก่ผู้สมาทานรักษาศีลทั้งในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบันและหลังจากการสิ้นชีวิตไปแล้ว

^{๑๗} สุมณ อมรวิวัฒน์, หลักการบูรณาการการศึกษาตามนัยแห่งพุทธธรรม, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, ๒๕๔๔), หน้า ๒๗.

^{๑๘} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๑๗.

พร้อมกันนั้น ศิลยังมีบทบาทสำคัญในการเป็นบันไดเพื่อก้าวไปสู่คุณธรรมชั้นสูง คือ สมาธิ และ ปัญญา อันจะนำพาไปสู่จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน ในโอกาสต่อไป^{๑๙}

๓) พระมหาสุธน ยสสีโล (ผลชอบ) ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิปัสสนากัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนา” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า วิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นคำสอนแนวปฏิบัติทางด้านจิต เพราะร่างกายของมนุษย์เรามีใจเป็นใหญ่ ใจเป็นหัวหน้า ทุกสิ่งทุกอย่างสำเร็จจากใจ เมื่อบุคคลตั้งใจไว้ดีแล้ว ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นชนชาติใด อยู่ในประเทศใด ใช้ภาษาใด เป็นคนมีฐานะร่ำรวยหรือเป็นคนยากจน เมื่อปรารถนาความสุขความสงบที่แท้จริงแล้วไม่ต้องไปแสวงหาที่อื่นใด ค้นหาได้ภายในจิตใจของเราเอง เพราะความทุกข์หรือความสุขเกิดขึ้นจากใจทั้งนั้น^{๒๐}

๔) พระมหาสมชาย สุรเตโช (สิงหา) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลुरुธรรมของพระจุฬป็นถกเถระ” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า การบรรลुरुธรรม คือ การเข้าถึงโลกุตระธรรม ๙ มีมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคล มีพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ตามลำดับ ด้วยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มีกายนุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นเบื้องต้น^{๒๑}

๕) พระครูใบฎีกาพรเทพ ปณฺณวโร (วายุลม) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องอทินนาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับการลักขโมยในคริสตศาสนาโรมันคาทอลิก” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า ศิลข้ออทินนาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นข้อกำหนดที่ช่วยให้มนุษย์คิดดีและทำดีต่อกัน ไม่เบียดเบียนกัน อยู่ร่วมกันด้วยคุณธรรม ซึ่งทุกคนสามารถสร้างขึ้นได้ด้วยตนเอง เป็นทรัพย์สิ้นที่ไร้วันหมด เพราะทุกสิ่งทุกอย่างในโลกล้วนดำรงอยู่ในลักษณะพึ่งพาอาศัยกันเป็นไปตามหลักอิทัปปัจจยตา สังคมโลกย่อมจะมีแต่ความสงบสุข^{๒๒}

๖) พระอธิการโมฆิต ปณฺณวโร (รุ่งเรือง) ศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาการบรรลुरुธรรมของพระมหากัปปินเถระ” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า การบรรลुरुธรรม คือ การบรรลุโลกุตระธรรมข้ามพ้นโลก ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งมีหนทางอันเป็นเครื่องดำเนินไป คือ มัชฌิมาปฏิปทา หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ และเหตุของการบรรลुरुธรรม คือ อริยสัจ ๔ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ย่อมไม่

^{๑๙} พระมหาจรรย์ จรณธมฺโม, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องศีลสิกขาในพระไตรปิฎก”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๘.

^{๒๐} พระมหาสุธน ยสสีโล (ผลชอบ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิปัสสนากัมมัฏฐานในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), บทคัดย่อ.

^{๒๑} พระมหาสมชาย สุรเตโช (สิงหา), “ศึกษาการบรรลुरुธรรมของพระจุฬป็นถกเถระ” **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๒๒} พระครูใบฎีกาพรเทพ ปณฺณวโร (วายุลม), “ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องอทินนาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับการลักขโมยในคริสตศาสนาโรมันคาทอลิก”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), บทคัดย่อ.

สามารถกล่าวได้ว่า ตรีสุธีธรรมหรือบรรลุธรรม ส่วนผลของการบรรลุธรรม คือ นิพพาน หรือสภาวะที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อสังขตธรรม^{๒๓}

๓) พระนิคม ธรรมธโร (พงษ์สมุทร) ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบคำสอนเรื่องศีลในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า ศีลในคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้ความหมาย ได้แก่ พฤติกรรมที่ถูกควบคุมอย่างดี คือ ควบคุมกาย วาจาให้เรียบร้อย และรองรับกุศลธรรมทั้งหลาย โดยธรรมชาติ ได้แก่ เจตนา เจตสิก สังวร และอวิตกกัมมะ โดยลักษณะ ได้แก่ ควบคุมพฤติกรรม โดยหน้าที่ ได้แก่ กำจัดความทุกข์ โดยผล ได้แก่ ความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา และความสะอาดใจ โดยเหตุใกล้ ได้แก่ ความมีหิริ คือ ความละอายใจต่อการทำชั่วทั้งปวงและความมีโอตฺตปปะ คือ มีความกลัวต่อบาปต่อการทำชั่ว โดยสารัตถะ ได้แก่ ปาริสุทธิศีล ๔ คือ ปาฏิโมกข์ศีล (การสำรวมรักษาสิกขาบทย่างเคร่งครัด) อินทริยสังวรศีล (การสำรวมรักษาอินทริย ๖) อาชีวปาริสุทธิศีล (การเว้นขาดจากมิถฉาชีวะ) ปัจจัยสันนิสิตศีล (การพิจารณาพิจารณาการใช้ปัจจัย ๔) โดยศีลข้อแรกเกิดขึ้นจากศรัทธา คือ ความเชื่อมั่น ศีลข้อสองเกิดขึ้นด้วยสติ ศีลข้อสามเกิดขึ้นด้วยวิริยะ คือ ความเพียร และศีลข้อสี่เกิดขึ้นด้วยปัญญา^{๒๔}

๔) พระอุบล กตปุณฺโญ ศึกษาวิจัยเรื่อง “คุณค่าของศีลที่มีต่อสังคมไทย” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า ศีลเป็นหลักความประพฤติที่ต่อเนื่องกันตามเหตุผล เป็นระบบจริยธรรม เพราะผู้ปฏิบัติจะประพฤติได้ถูกต้องก็ต่อเมื่อมีความเข้าใจในระบบและเหตุผลที่เกี่ยวข้องซึ่งเป็นพื้นฐานอยู่ด้วยการปลูกฝังให้มีศีลด้วยการเรียนรู้ มีสภาพแวดล้อมทางสังคมที่ดี การสั่งสอนที่ถูกต้อง นำหลักมาประพฤติปฏิบัติอย่างต่อเนื่องด้วยความไม่ประมาท ศีลในทางสังคมซึ่งมุ่งเน้นฝ่ายของวินัยย่อมครอบคลุมการจัดระเบียบด้านนอกทั้งหมด รวมถึงข้อกำหนด กฎเกณฑ์ ขนบธรรมเนียม และข้อปฏิบัติกิจการทั้งหลายของหมู่ชน ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและสภาพที่ควรจัดได้ให้ความสัมพันธ์กับจิตใจส่งผลออกมาสู่สังคม คุณค่าของศีลทางสังคม คือ สร้างความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยการปรับการแสดงออกทางกาย วาจาให้เรียบร้อย เกื้อกูลในความเป็นอยู่ร่วมกันด้วยดี จิตใจของสมาชิกในสังคมประกอบด้วยเมตตาและกรุณา มีความเอื้อเฟื้อต่อผู้อื่นทำให้เกิดสภาพความเป็นอยู่เกื้อกูลแก่การปฏิบัติกิจต่าง ๆ เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ดีงามโดยลำดับจนถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต ศีลจึงมีความเข้มงวดกวดขัน เคร่งครัด หยาบ ประณีต ด้วยเหตุผลที่ต้องสัมพันธ์เกื้อกูลในการปฏิบัติธรรม นั่นคือความสงบใจเป็นไปเพื่อสมาธิ แม้เพียงศีล ๕ ที่ประพฤติอย่างถูกต้องก็จัดว่าเป็นผู้มีศีลอย่างสงบบริบูรณ์สำหรับสมาชิกในสังคมปัจจุบัน^{๒๕}

^{๒๓} พระอธิการโฆสิต ปณฺณาวโร (รุ่งเรือง), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัปปินเถระ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๔.

^{๒๔} พระนิคม ธรรมธโร (พงษ์สมุทร), “การศึกษาเปรียบเทียบคำสอนเรื่องศีลในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๒๕} พระอุบล กตปุณฺโญ, “การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของศีลที่มีต่อสังคมไทย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๒.

๙) เกียรติศักดิ์ คำภักดิ์ ศึกษาวิจัยเรื่อง “ยุทธศาสตร์การประยุกต์ไตรสิกขาในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า ศิล สมาธิ และปัญญา ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้เป็นธรรมที่เป็นอุปนิสัยแห่งกันและกัน เมื่อบุคคลไม่มีศีล สมาธิก็ไม่เกิดขึ้น แม้ปัญญาก็ไม่เกิดขึ้นได้ เพราะขาดศีลและสมาธิอันเป็นตัวอาศัยส่งเสริมกระบวนการพัฒนาปัญญาจึงไม่เจริญงอกงามได้ แต่เมื่อบุคคลมีศีลสมบูรณ์แล้ว ก็เป็นอุปนิสัยให้เกิดสมาธิ แม้สมาธิก็เป็นอุปนิสัยให้เกิดปัญญา ดังนั้น ศิล สมาธิ และปัญญา จึงอาศัยซึ่งกันและกัน ส่งเสริมให้เกิดขึ้นเป็นลำดับไปจนถึงที่สุดเหมือนกับต้นไม้ที่มีกิ่งและใบบริบูรณ์ สะเก็ดก็สมบูรณ์ เปลือกและกระพี้ก็ถึงความบริบูรณ์ แก่นก็ถึงความบริบูรณ์ได้ด้วยเช่นกัน^{๒๖}

๑๐) เกษม ทาขามป้อม ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์การนำหลักไตรสิกขาไปประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า ไตรสิกขาเป็นกระบวนการพัฒนาทางศีล สมาธิและปัญญา ความสำคัญของไตรสิกขาเป็นหลักการพัฒนาชีวิตเพื่อให้ประสบความสำเร็จตามแนวพุทธศาสนา เป็นหลักการจัดการศึกษาเป็นกระบวนการอย่างเป็นระบบ โดยมีเป้าหมายชัดเจน เพราะต้องการคนที่ได้รับการฝึกฝนเฉพาะด้านที่มีความรู้ ความเข้าใจให้บริการทางการศึกษาที่สอดคล้องกับความต้องการในการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพ การศึกษานอกระบบ เป็นการศึกษาที่ยืดหยุ่นในการกำหนดจุดมุ่งหมาย รูปแบบวิธีการจัดการศึกษา เป็นการศึกษาที่ให้ความรู้เพิ่มเติมเรื่องที่ได้ศึกษามาแล้วในโรงเรียนหรือมหาวิทยาลัย เมื่อบุคคลจบการศึกษาไปประกอบอาชีพพระยะหนึ่ง การศึกษาตามอัธยาศัยเป็นการศึกษาที่เกิดขึ้นตามวิถีชีวิตที่เป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์และการทำงาน^{๒๗}

๑๑) ขวัญษา เอกจิตต์ และอุทัย สติมันน์ ศึกษาวิจัยเรื่อง “หลักไตรสิกขากับการพัฒนาตน” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า หลักไตรสิกขาเป็นการฝึกคนให้เจริญพัฒนาขึ้นไป องค์ประกอบทั้ง ๓ ด้าน คือ ศิล สมาธิ และปัญญา ของชีวิตที่ดั่งงาม การฝึกศึกษาที่จะให้มีชีวิตที่ดั่งงามเป็นสิกขา ชีวิตที่ดั่งงามที่เกิดจากการศึกษานั้นเป็นมรรค การศึกษาทั้ง ๓ ด้าน จึงเป็นการพัฒนาชีวิตไปพร้อมกันทั้งระบบ คือ ศิล เป็นเสมือนการจัดปรับพื้นที่และบริเวณแวดล้อมให้สะอาดหมดจด เรียบร้อย ราบรื่น แน่นหนาและมั่นคง มีสภาพที่พร้อมจะทำงานได้คล่องสะดวก สมาธิ เป็นเสมือนการเตรียมตัวของผู้ทำงานให้มีเรี่ยวแรง กำลัง ความถนัดชัดเจนที่พร้อมจะลงมือทำงาน และปัญญา เป็นเสมือนอุปกรณ์ที่จะใช้ทำงานนั้น ๆ ให้สำเร็จ เช่น บ้านเรือน ที่อยู่ ที่ทำงาน หากฝาผุ พื้นขรุขระ หลังคารั่ว รอบอาคารถนนหนทางรกรุงรัง ทั้งเป็นถื่นที่ไม่ปลอดภัย (ขาดศีล) การจัดแต่งตั้งวางสิ่งของเครื่องใช้ในที่ทำงานไม่มีระเบียบ ไม่พร้อม ไม่สบาย อึดอัดขัดใจ (ขาดสมาธิ) การเป็นอยู่และการทำงาน คิดการทั้งหลายไม่อาจดำเนินไปได้ด้วยดี (ขาดปัญญา) ชีวิตและงานก็ไม่สัมฤทธิ์จุดหมาย^{๒๘}

^{๒๖} เกียรติศักดิ์ คำภักดิ์, “ยุทธศาสตร์การประยุกต์ไตรสิกขาในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” สารนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๖๓.

^{๒๗} เกษม ทาขามป้อม, “การศึกษาวิเคราะห์การนำหลักไตรสิกขาไปประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

^{๒๘} ขวัญษา เอกจิตต์ และอุทัย สติมันน์, “หลักไตรสิกขากับการพัฒนาตน”, วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๕๙): ๑๗๘.

๑๒) บุญส่ง สิ้นธุ์นอก ศึกษาวิจัยเรื่อง “การปรับใช้หลักไตรสิกขาในการประหยัดพลังงานของสังคมไทย” ผลการศึกษาวิจัย พบว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการฝึกภายนอกเข้าสู่ภายใน จากส่วนที่หยาบเข้าสู่รายละเอียด จากส่วนที่ง่ายไปสู่ส่วนที่ยากและส่วนที่ลึกซึ้ง ดังจะเห็นได้จาก เริ่มต้นด้วยวินัยในการประหยัดพลังงาน วินัย คือ ศิลปะนี้เองจะส่งเสริมให้ตระหนักถึงคุณค่าของการประหยัดพลังงาน และก่อนจะใช้พลังงานก็ต้องใช้ปัญญาพิจารณาด้วยเหตุผลว่าควรหรือไม่ควรในการอนุรักษ์และประหยัดการใช้พลังงานได้อย่างมีเหตุผล^{๒๙}

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยพบว่า ไตรสิกขาเป็นหลักคำสอนสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่มีบทบัญญัติไว้ในพระวินัยปิฎก (ศีล) พระสุตตันตปิฎก (สมาธิ) และพระอภิธรรมปิฎก (ปัญญา) เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาตนเองทั้งร่างกายและจิตใจ โดยทางร่างกายให้อยู่ในศีล ปฏิบัติตามกฎ ระเบียบ ข้อบังคับเพื่อควบคุมกายให้เป็นปกติ จิตใจให้กระทำตามหลักคุณธรรม การปฏิบัติเช่นนี้เป็นการพัฒนาปัญญาเพื่อนำไปสู่โลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล มี ๔ ระดับ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เพื่อมุ่งไปสู่พระนิพพาน สภาวะดังกล่าวเป็นสภาวะแห่งอสังขตธรรม การปฏิบัติเช่นนี้ปฏิบัติด้วยศีลที่บริสุทธิ์ คือ ปาริสุทธศีล เป็นต้น

สรุปว่า จากการศึกษาและทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้ว ผู้วิจัยพบว่า หลักไตรสิกขาเป็นการศึกษาและวิธีปฏิบัติที่ช่วยพัฒนาหรือเปลี่ยนแปลงพัฒนามนุษย์ทางด้านพฤติกรรมและจิตใจเพื่อให้เกิดปัญญา โดยใช้หลักธรรม ๓ อย่าง คือ

๑) อธิศีลสิกขา เป็นการศึกษาเรื่องศีล อบรมปฏิบัติให้ถูกต้องดั่งตาม หลักกฐศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล

๒) อธิจิตตสิกขา เป็นการศึกษาเรื่องจิต อบรมจิตให้สงบ มั่นคง เป็นสมาธิ ด้วยการบำเพ็ญสมถกรรมฐานจนเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยอริยศีลชั้น ๓ จนได้บรรลุมรรค ๔

๓) อธิปัญญาสิกขา เป็นการศึกษาเรื่องปัญญา อบรมตนให้เกิดปัญญา รู้แจ้งด้วยการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานของผู้ได้ฉานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เป็นหลักการในการปฏิบัติจนผู้ปฏิบัตินั้นได้บรรลุมรรค ได้แก่ พระโสดาบัน เป็นต้น เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา ปัญญาตนเองเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากองค์ธรรมในอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากรรมันตะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)

ปัญญาสามารถนำไปใช้ได้ทั้งโลกและทางธรรม ทางโลกใช้ในการดำเนินชีวิตได้ถูกต้องเหมาะสม ไม่ประพฤติปฏิบัติผิดศีลธรรม และทำให้ชีวิตมีความสุข ส่วนทางธรรมช่วยให้ผู้ปฏิบัติบรรลุมรรค ผล และนิพพาน โดยนำหลักธรรมนี้ไปใช้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งถือว่าการเจริญวิปัสสนา

^{๒๙} บุญส่ง สิ้นธุ์นอก, “การปรับใช้หลักไตรสิกขาในการประหยัดพลังงานของสังคมไทย”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

กรรมฐานนี้เป็นการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาหรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ด้วยเช่นกัน ไตรสิกขาจึงต้องปฏิบัติไปพร้อมกันกับการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ไตรสิกขาเมื่อมองในอีกแง่มุมหนึ่งก็คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเอง เพราะเป็นหลักปฏิบัติหรือหนทางแห่งความพ้นทุกข์ได้เช่นเดียวกัน และมีเนื้อหาสาระที่ถือว่าเป็นหนึ่งเดียวกัน

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการสืบค้นข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากเอกสาร (Documentary Research) มีลำดับขั้นตอน ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาข้อมูลชั้นปฐมภูมิจากเอกสาร เช่น คัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการจะศึกษา

๑.๗.๒ ศึกษาข้อมูลชั้นทุติยภูมิจากตำรา หนังสือ เอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ นำข้อมูลจากทั้งสองแห่งข้างต้นมาวิเคราะห์ นำเสนอในรูปการบรรยายเชิงพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Analytical Description) ประกอบกับตรรกะ แนวคิด และความเห็นของผู้วิจัย

๑.๗.๔ สรุปผลการศึกษาวิจัยและนำเสนอผลการวิจัย

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้ทราบถึงหลักไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา

๑.๘.๒ ทำให้ทราบถึงหลักการบรรลुरुธรรมที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา

๑.๘.๓ ทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ของหลักไตรสิกขากับการบรรลुरुธรรม

บทที่ ๒

หลักไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์พยายามเข้าใจธรรมชาติ ทั้งธรรมชาติที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์เองและธรรมชาติที่แวดล้อมรอบตัวมนุษย์โดยใช้การศึกษาเพื่อพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญาเห็นด้วยตนเอง รู้เท่าทันและเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้พุทธศาสนิกชนมีการศึกษาและใช้ปัญญาเป็นเครื่องตัดสิ่งที่เกิดขึ้นโดยเฉพาความพันทุกข์ ในทางพระพุทธศาสนา คือ การบรรลุนิพพาน ในบทนี้ผู้วิจัยเน้นประเด็นศึกษาหลักไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา ดังนี้

- ๒.๑ ความเป็นมาของไตรสิกขา
- ๒.๒ ความหมายและประเภทของไตรสิกขา
- ๒.๓ องค์ประกอบของไตรสิกขา
- ๒.๔ บทบาทและหน้าที่ของไตรสิกขา
- ๒.๕ ความสำคัญของไตรสิกขา
- ๒.๖ สรุป

๒.๑ ความเป็นมาของไตรสิกขา

พระผู้มีพระภาคเจ้าอธิบายฐานะในพระพุทธศาสนามีอยู่ ๒ ประเภท คือ คันถฐานะและวิปัสสนาฐานะ^๑ การศึกษาไตรสิกขาเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อครั้งที่พระองค์ได้ทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรที่เป็นพระธรรมกถึกแรกของพระองค์ให้แก่ปัญจวัคคีย์ ต่อมาพระองค์ตรัสหลักคำสอน ๓ ประการ คือ ๑) สัพพะปาปัสสะ อะกะระณัง (ศีล) ๒) กุสะลัสสุปะสัมปะทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม (สมาธิ) (๓) สะจิตตะปะริโยทะปะนัง การทำจิตของตนให้ผ่องใส (ปัญญา)^๒

๑) สัพพะปาปัสสะ อะกะระณัง การไม่ทำบาปทั้งปวงด้วยการรักษาศีล เว้นจากการประพฤติทางกาย ทางวาจา ทางใจ และประกอบการประพฤติสุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจ

๒) กุสะลัสสุปะสัมปะทา การทำกุศลให้ถึงพร้อมด้วยการให้ทานและการเจริญสมณภาวนา ทำจิตให้สงบ เช่น กำหนดลมหายใจหรือสวตมนต์ภาวนา เป็นต้น ผลการปฏิบัติสมณภาวนานี้จะทำให้บรรลุถึงฌานอภิญญาได้ แต่ยังไม่บรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติสมณภาวนาที่ปรารถนาบรรลุพระนิพพานจะต้องปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหรือวิปัสสนากรรมฐานต่อไปอีก

^๑ ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๓๖๖-๓๗๒/๕๗.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

๓) สะจิตตะปะริโยทะปะนัง การทำจิตของตนให้ผ่องใส ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นแจ้งในอารมณ์ที่ปรากฏในขณะปัจจุบันตามความเป็นจริง ผลการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะทำให้ผู้ปฏิบัติดับกิเลสตัณหาได้ ได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน

หลักไตรสิกขาจึงเป็นหัวใจสำคัญของการศึกษาในพระพุทธศาสนา ดังที่พระพุทธผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีปกติทำศีล สมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทต้องอาบัติ . . . สิกขาเหล่านี้เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขานั้น เธอทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ”^๓

นอกจากนี้ ไตรสิกขายังปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เช่น ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต^๔ วัชชีปุตตสูตร ว่าด้วย ภิกษุวัชชีบุตร และในเสกขสูตร ว่าด้วย เสกขบุคคล เป็นต้น ผู้วิจัยขอนำพระสูตรที่กล่าวถึงไตรสิกขาที่ปรากฏมาแสดงย่อ ๆ ดังนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ภูฏาคารศาลา ป่ามทวัน เขตกรุงเวสาลี ครั้นนั้น ภิกษุวัชชีบุตรเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า สิกขาบท ๑๕๐ สิกขาบทที่พระองค์ทรงแสดงไว้นั้น ไม่สามารถศึกษาได้หมดครบถ้วนได้ แต่สามารถศึกษาในสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และ อธิปัญญาสิกขาได้ พระองค์ตรัสว่าดีแล้ว เมื่อใดเธอศึกษาอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขาได้ เมื่อนั้นเธอก็จะละราคะ โทสะ และโมหะ ได้ เพราะละราคะ โทสะ และโมหะ ได้ เธอจะไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศลจะไม่ประพฤติ สิ่งที่เลวทรามอีก^๕

อีกครั้งหนึ่ง มีภิกษุรูปหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควรได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญที่พระองค์ตรัสว่า “เสขะ เสขะ” บุคคลชื่อว่า เป็นเสขะด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า ที่เรียกว่า เสขะ เพราะยังต้องศึกษาอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เพราะการต้องศึกษาทำให้เกิดญาณในความสิ้นกิเลสย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะ ผู้ที่ศึกษาและปฏิบัติตามทางย่อมหมดความสิ้นไปแห่งภวสังโยชน์ คือ วิมุตติย่อมเกิดขึ้นแก่ท่านผู้หลุดพ้นด้วยอรหัตตผล

จากหลักคำสอนดังกล่าว พบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้วางแนวคิดในด้านการศึกษาดังแต่สมัยพุทธกาลมาแล้ว โดยพระองค์ได้วางรูปแบบการสอนไว้อย่างเห็นชัดเจน เหมาะสม และถูกต้อง แต่ก็มีกุศโลบายในการสั่งสอนสาวกด้วยการใช้หลักธรรมที่สอดคล้องกันหรือเหมือนกันใช้ปฏิบัติแทน กล่าวคือเรื่องใดที่ปฏิบัติไม่ได้ มีปัญหาข้อขัดข้อง ก็ให้ปฏิบัติอีกเรื่องหนึ่งแทนเช่นกรณีของภิกษุวัชชีบุตร เป็นต้น

^๓ ดูรายละเอียดใน อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^๔ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๖/๓๑๐-๓๑๒.

^๕ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐.

๒.๒ ความหมายและประเภทของไตรสิกขา

ในพระพุทธศาสนา คำสอนที่ให้พุทธศาสนิกชนนำไปฝึกฝนพัฒนาตนเองในการดำเนินชีวิตที่ติงาม คือ ไตรสิกขา ซึ่งเป็นกระบวนการที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ให้เจริญงอกงามด้วยความดีและยังเป็นการทำให้มนุษย์มีปัญญาใช้ความรู้ไปในทางที่ถูกต้องซึ่งเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา

๒.๒.๑ ความหมายของไตรสิกขา

คำว่า “ไตรสิกขา” เป็นคำไทยมาจากภาษาสันสกฤตจาก คำว่า “ไตร” หรือ “ตรี” เป็นภาษาสันสกฤต ตรงกับภาษาบาลีว่า ติ, เต และ ตย แปลว่า สาม ส่วนคำว่า “สิกขา” มาจากภาษาบาลีว่า “สิกขา” แปลว่า การศึกษาหรือข้อปฏิบัติ เมื่อรวมคำ ๒ คำ เข้าด้วยกันเป็นคำว่า “ไตรสิกขา” แปลว่า การศึกษาหรือข้อปฏิบัติ ๓ อย่าง ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา^๖ และตรงกับภาษาสันสกฤตว่า ศิกษา หมายถึง การศึกษา การปฏิบัติ และการอบรมความประพฤติให้บริสุทธิ์^๗ ส่วนคำว่า “ติ” หรือ “ไตร” นั้นหมายถึงองค์ประกอบ ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา หรือศีล สมาธิ และปัญญา^๘

คำว่า “สิกขา” ตามรากศัพท์แล้วมีความหมาย ดังนี้

๑) สิกขิตพพาติ สิกขา แปลว่า ธรรมชาติใด อันบุคคลพิจารณา เพราะเหตุอันธรรมชาตินั้นชื่อว่าสิกขา

๒) สิกข วิชโซปาทาเน แปลว่า สิกข ธาตุ เป็นไปในความเข้าไปถือเอาซึ่งวิชา ซึ่งมีการประกอบรูปให้เห็นแตกต่างกันทั้งที่เป็นกิริยาและเป็นนาม คือ สิกขติ สิกขา สิกขณฺ์ สิบฺปิ สิกขโก เสกฺโข อเสกฺโข (ย่อมศึกษา ความศึกษา ศิลปะ ผู้ศึกษา ผู้ไม่ต้องศึกษา)

๓) สิกขณฺ์ สิกขียตีติ วา สิกขา แปลว่า การศึกษา อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใดอันเขายอมศึกษา เพราะเหตุอันธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสิกขา

๔) สยฺ เตน อิกฺขตีติ, สจฺจํ เตน อิกฺขตีติ สิกขา แปลว่า บุคคลยอมเห็นตนเอง ย่อมเห็นความจริงด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุอันนั้น ชื่อว่า สิกขา (เป็นเครื่องให้มองเห็นตนเอง เป็นเครื่องมือให้มองเห็นความจริง)

๕) สิกขนฺเต อชฺฌายนฺเต เอตายาติ สิกขา แปลว่า บุคคลยอมศึกษา คือยอมเพ่งพิจารณาด้วยข้อปฏิบัตินั้น เพราะเหตุอันนั้น ข้อปฏิบัตินั้น ชื่อว่าสิกขา (ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องศึกษา)^๙

^๖ พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรค มหาฎีกา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๑๖.

^๗ อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๒๐.

^๘ พระวันชัย กนตวณฺโณ (คำเที่ยง), “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาของเทศบาลตำบลในเขตอำเภอแพร่ จังหวัดแพร่”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้า ๔๖.

^๙ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), *ศัพท์วิเคราะห์*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๖๙๘.

นอกจากนี้ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช) ท่านได้อธิบายความหมายของคำว่า “สิกขา” ตามรากศัพท์ หมายถึง การศึกษา การเล่าเรียน การเรียนรู้ ข้อที่ควรศึกษา ไว้ดังนี้

- ๑) สิกขณํ สิกขา การศึกษา (สิกข ธาตุในความหมายว่า ศึกษา การเรียนรู้ อ ปัจจัย อา อิต.)
- ๒) สิกขียเตติ สิกขา ข้อปฏิบัติอันบุคคลศึกษา (เหมือนวิ.ต้น)
- ๓) สิกขิตพพาติ สิกขา ข้อปฏิบัติอันบุคคลพึงศึกษา (เหมือนวิ.ต้น)
- ๔) สิกขนเต อชฌายนเต เอตยาติ สิกขา ข้อเป็นเครื่องศึกษา (เหมือนวิ.ต้น)^{๑๐}

นอกจากนั้น พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที) ยังได้วิเคราะห์และให้ความหมายของคำว่า “สิกขา” ไว้ดังนี้

- ๑) สกํ อิกขติ เอตยาติ สิกขา ผู้ใดยอมเห็นซึ่งตนด้วยข้อปฏิบัตินั้น เพราะเหตุนี้ข้อปฏิบัติ นั้นชื่อว่าสิกขา (ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องซึ่งตน)
- ๒) สนตํ อิกขติ เอตยาติ สิกขา ผู้ใดยอมเห็นซึ่งสิ่งที่มีอยู่ด้วยข้อปฏิบัตินั้น เพราะเหตุนี้ ข้อปฏิบัตินั้น ชื่อว่าสิกขา (ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องเห็นซึ่งสิ่งที่มีอยู่ หมายถึง เห็นในสิ่งที่ตนเองมีอยู่และเป็นอยู่)
- ๓) สมํ อิกขติ เอตยาติ สิกขา ผู้ใดยอมเห็นสม่าเสมอด้วยข้อปฏิบัตินั้น เพราะเหตุนี้ ข้อปฏิบัตินั้น ชื่อว่าสิกขา (ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องเห็นสม่าเสมอ คือเห็นอยู่เนื่อง ๆ)
- ๔) สมมา อิกขติ เอตยาติ สิกขา ผู้ใดยอมเห็นโดยชอบด้วยข้อปฏิบัตินั้น เพราะเหตุนี้ ข้อปฏิบัตินั้น ชื่อว่าสิกขา (ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องเห็นโดยชอบ)
- ๕) สห เอตยาติ อิกขติ สิกขา ผู้ใดยอมเห็นพร้อมด้วยข้อปฏิบัตินั้น เพราะเหตุนี้ ข้อปฏิบัติ นั้น ชื่อว่าสิกขา (ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องเห็นพร้อม)
- ๖) สุภูจฺจ อิกขติ เอตยาติ สิกขา ผู้ใดยอมเห็นพร้อมดีด้วยข้อปฏิบัตินั้น เพราะเหตุนี้ ข้อปฏิบัตินั้น ชื่อว่าสิกขา (ข้อปฏิบัติเป็นเครื่องเห็นด้วยดี หรือเห็นถูกต้อง)^{๑๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายว่า คำว่า “ไตรสิกขา” หมายถึง สิกขาสาม หรือข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา^{๑๒} และยังหมายถึง การศึกษา การสำเนียง การฝึก การฝึกหัด ฝึกปรือ ฝึกอบรม ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมพัฒนากาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญงอกงาม ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นหรือนิพพาน^{๑๓}

^{๑๐} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๔**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๙๓๒.

^{๑๑} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรค มหาภูทิกกา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์คุณุณบัณฑิต**, หน้า ๒๑๗.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๒๒.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๕๔๖.

นอกจากนี้ คำว่า “สิกขา” ยังหมายถึง การพัฒนามนุษย์ให้ดำเนินชีวิตดีงาม ถูกต้อง ทำให้มีวิถีชีวิตที่เป็นมรรค เป็นทางดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามของมนุษย์ ต้องเรียนรู้ฝึกฝนตนเอง คือ สิกขา มรรคกับสิกขาก็ประสานเป็นอันเดียวกัน เมื่อมองในแง่ปริยสัจ ๔ ก็เป็นอริยมรรค คือ วิถีชีวิตอันประเสริฐ เมื่อเป็นมรรคก็ดำเนินก้าวหน้าไปสู่จุดหมาย โดยกำจัดสมุทัยให้หมดไป ช่วยให้เราใช้ชีวิตที่พึงพาวิชา ตัณหาและอุปาทานให้น้อยลง ไม่อยู่ภายใต้อำนาจครอบงำของมัน พร้อมกับที่เรามีปัญญาเพิ่มขึ้นและดำเนินชีวิตด้วยปัญญามากขึ้นตามลำดับจนกระทั่งในที่สุด พอสมุทัยหมดทุกข์ก็หมดบรรลุมุ่งหมายเป็นนิโรธโดยสมบูรณ์^{๑๔}

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือ “หลักการศึกษาศาสตร์ของพระพุทธเจ้า” สรุปได้ว่า ไตรสิกขา ได้แก่ สीलสิกขา จิตตสิกขา และปัญญาสิกขาหรือศึกษาศาสตร์ ศึกษาจิต และศึกษาปัญญา ซึ่งการศึกษานี้ นับว่า เป็นการศึกษาทางโลก แต่ในทางพระพุทธศาสนาธรรมที่พระพุทธเจ้าสอนให้ปฏิบัติทุกประการรวมลงในหลักไตรสิกขานี้แล้ว กล่าวคือสาลีสิกขาเกี่ยวกับความประพฤติทั้งปวง จิตตสิกขาเกี่ยวกับภาวะทางจิตใจทุกอย่าง และปัญญาสิกขาเกี่ยวกับความรู้ ความเห็นทุกประการ ไตรสิกขาก็จึงจำเป็นแก่ชีวิตเหมือนอย่างลมหายใจที่จำเป็นแก่ชีวิตร่างกาย หยุดหายใจเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น หยุดการศึกษาเมื่อใด ร่างกายก็ตายจากความดีและความรู้เมื่อนั้น^{๑๕}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า คำว่า “ไตรสิกขา” คือ สิกขา ๓ เป็นหลักธรรมเพื่อพัฒนาตนเองพร้อมกันทั้ง ๓ ด้าน คือ ฝึกอบรมความประพฤติ ฝึกอบรมจิต ฝึกอบรมปัญญา บางโอกาสเติมคำว่า “อริ” ที่แปลว่า อย่างยิ่ง เข้าข้างหน้าเป็นคำว่า “อริสาลีสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา” หรือศีล สมาธิ ปัญญา^{๑๖}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) อธิบายว่า คำว่า “ไตรสิกขา” แปลว่า สิกขา ๓ หมายถึง ข้อสำหรับศึกษา หรือการศึกษาข้อปฏิบัติที่พึงศึกษาหรือการฝึกฝนอบรมตนในเรื่องที่พึงศึกษา ๓ อย่าง คือ อริสาลีสิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา^{๑๗}

พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และจำลอง สารพัตนิก อธิบายว่า คำว่า “ไตรสิกขา” สามารถแยกออกเป็น ๒ คำ คือ “ไตร” ตรงกับภาษาบาลีว่า “ติ” แปลว่า สาม และ “สิกขา” ตรงกับภาษาบาลีว่า “สิกขา” ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า “ศึกษา” แปลว่า การศึกษาหรือข้อควรศึกษา^{๑๘}

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), “หัวใจพระพุทธศาสนา”, พุทธจักร, ปีที่ ๖๑ ฉบับที่ ๕, (พฤษภาคม ๒๕๕๐): ๗.

^{๑๕} คุรยละเอียดใน สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก, หลักการศึกษาของพระพุทธเจ้า, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๔๕-๔๗.

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับเพิ่มเติมและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๑), หน้า ๖๐๓-๖๐๔.

^{๑๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๖๗๒.

^{๑๘} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และจำลอง สารพัตนิก, พจนานุกรม บาลี-ไทย สำหรับนักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๒๓๑.

พระอุปติสสเถระ รจนาคำว่า “สิกขา” ว่า สิกขา หมายความว่า การศึกษาเรื่องที่ควรศึกษา การศึกษาอันยอดเยี่ยม และการศึกษาเพื่อความเป็นพระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา)^{๑๙}

พุทธทาสภิกขุ (เจือม อินทปญโญ) ได้อธิบายความหมายว่า “สิกขา” ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การปฏิบัติที่ได้รับปริญญา คือ สิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ ผลของการปฏิบัติสิกขาเป็นอย่างนั้น การปฏิบัติเป็นอย่างนั้น การปฏิบัติอย่างนั้นก็เพื่อความรอดจากสิ่งอันไม่พึงปรารถนา สิ่งใดที่เป็นความทุกข์ทรมาน ความยุ่งยากลำบากแก่จิตใจก็เรียกว่า อันไม่พึงปรารถนา แก้ไขด้วยการศึกษา^{๒๐}

ราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายของคำว่า “ไตรสิกขา” ว่า ไตรสิกขาเป็นคำนาม สิกขา ๓ คือ ศีล เรียกว่า สีสสิกขา สมาธิ เรียกว่า จิตสิกขา และปัญญา เรียกว่า ปัญญาสิกขา^{๒๑}

วัชร งามจิตรเจริญ ให้ความหมายว่า ไตรสิกขา เป็นคำประสมเกิดจากคำ ๒ คำ คือ คำว่า “ไตร” แปลว่า สาม คำว่า “สิกขา” แปลว่า การปฏิบัติด้วยการฝึกฝนอบรม เมื่อนำมารวมกันเป็นคำใหม่ ว่า “ไตรสิกขา” เป็นการฝึกอบรมตนเองใน ๓ ด้าน คือ การสำรวมกายและวาจา (อภิสีสสิกขา) การทำจิตให้มั่นคงไม่ฟุ้งซ่าน (อภิจิตตสิกขา) และการเห็นหรือรู้ตามความเป็นจริง (อภิปัญญาสิกขา) หรือเรียกโดยย่อก็คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ไตรสิกขาสามารถจำแนกออกได้เป็นหลายประเภทหรือหลายระดับ ในระดับสูงสุดก็คือ เพื่อตัดกิเลสและบรรลุนิพพาน ไตรสิกขาต้องปฏิบัติไปพร้อมกันในขณะเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ไตรสิกขาเมื่อมองในอีกแง่มุมหนึ่งก็คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นเอง เพราะเป็นหลักปฏิบัติหรือหนทางแห่งความพ้นทุกข์เช่นเดียวกันและมีเนื้อหาสาระที่ถือได้ว่าเป็นหนึ่งเดียวกัน^{๒๒}

ระวี ภาวิไล อธิบายว่า “ไตรสิกขา” หมายถึง การศึกษาสามประการตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งเป็นกุศลบายแห่งการพัฒนาตนเองที่ถูกต้องของมนุษย์ทุกคน เป็นรากฐานของการพัฒนาทั้งหลายอันจะนำสังคมไปสู่อารยธรรมที่ถูกต้อง^{๒๓}

^{๑๙} พระอุปติสสเถระ รจนาคำว่า **วิมุตติมรรค**, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระมินทเถระ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๕.

^{๒๐} พระวันชัย กนตวณฺโณ (คำเที่ยง), “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาของเทศบาลตำบลในเขตอำเภอแพะ จังหวัดแพะ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, หน้า ๔๖.

^{๒๑} ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔**, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖), หน้า ๕๒๑.

^{๒๒} วัชร งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดา, ๒๕๕๖), หน้า ๓๙๕-๓๙๖.

^{๒๓} ระวี ภาวิไล, **หัวใจของศาสนาพุทธ**, (บทความเสนอในการประชุมทางวิชาการ เรื่องหัวใจของศาสนา), ธรรมสถาน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วันที่ ๑๗-๑๘ กรกฎาคม ๒๕๒๘.

นาวาเอก ปรีชา นันทาภิวัฒน์ รน. อธิบายว่า คำว่า “สิกขา ๓” หรือ “ไตรสิกขา” หมายถึง ข้อที่จะต้องศึกษาหรือข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา คือ ผีกหัดกาย วาจา จิตใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน^{๒๔}

สรุปว่า คำว่า “ไตรสิกขา” หมายถึง การปฏิบัติด้วยการฝึกฝนอบรมจิตจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริง ไตรสิกขาเป็นหลักปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นการศึกษาควบคู่ไปกับการปฏิบัติหรือการพัฒนา ๓ ด้าน คือ ศีล เป็นหลักการพัฒนาระดับความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม สมาธิ เป็นหลักการพัฒนาจิตใจให้มีสมรรถภาพและประสิทธิภาพในการคิด พิจารณา ตัดสินใจกระทำหรือไม่กระทำการใด ๆ และปัญญา เป็นหลักการพัฒนาความรู้ ความเข้าใจ พัฒนาศักยภาพในการขัดเกลากิเลสทั้งหลาย อีกทั้งยังต้องรู้จักกับสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นและตามความเป็นจริงสามารถวิเคราะห์ค้นหาสาเหตุของสิ่งทั้งหลายได้ชัดเจนเพื่อนำไปสู่จุดหมายปลายทางในทางพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน

๒.๒.๒ ประเภทของไตรสิกขา

พระไตรปิฎก เป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าหรือพระธรรมวินัยสถิตอยู่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างชัดเจนว่า “พระธรรมวินัยจะเป็นศาสนาแทนพระองค์ภายหลังจากที่พระองค์ได้เสด็จล่วงลับไปแล้ว”^{๒๕} พระธรรมวินัย จึงถือว่าเป็นตัวแทนของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระไตรปิฎก จึงเป็นที่แสดงพระธรรมวินัย

คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ภววรรค อธิบายเกี่ยวกับคำว่า “ไตรสิกขา” ที่แปลว่า “ศึกษา” ว่า

ภิกษุเมื่อคำนึงถึงสิกขา ๓ นี้ ชื่อว่าศึกษา เมื่อรู้ชื่อว่าศึกษา เมื่อเห็นชื่อว่าศึกษา เมื่อพิจารณาชื่อว่าศึกษา เมื่ออธิษฐานจิตชื่อว่าศึกษา เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าศึกษา เมื่อประคองความเพียรชื่อว่าศึกษา เมื่อตั้งสติไว้มั่นชื่อว่าศึกษา เมื่อตั้งจิตไว้มั่นชื่อว่าศึกษา เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อว่าศึกษา เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างชื่อว่าศึกษา เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าศึกษา เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่าศึกษา เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าศึกษา เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าศึกษา^{๒๖}

จากพุทธพจน์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า คำว่า “ไตรสิกขา” เป็นการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์หรือเพื่อบรรลุมรรค ผล และนิพพาน กล่าวคือเป็นการปฏิบัติด้วยการฝึกฝนอบรมจิตจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริง รู้แล้วก็ละสิ่งที่ควรละ นั่นก็คือกิเลสหรือความชั่วทั้งหลายทั้งปวงและทำให้เกิดสิ่งที่ดีงามเกิดปัญญาญาณ ทำให้เป็นเครื่องแห่งการตรัสรู้กลายเป็นพระอรหันต์

^{๒๔} ปรีชา นันทาภิวัฒน์, นาวาเอก รน., พจนานุกรมหลักธรรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๖๐.

^{๒๕} คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๒๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓๐/๒๖๗.

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกได้แสดงไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ไว้ประกอบด้วย พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก แต่ละปิฎกจะมีความแตกต่างกันในด้านเนื้อหาสาระ ดังนี้

๑) พระวินัยปิฎก เป็นแหล่งที่รวมศีลของพระสงฆ์ เพราะศีลของพระภิกษุเรียกกันว่า ศีล ๒๒๗ อยู่ในพระวินัยปิฎก ซึ่งในพระวินัยปิฎกไม่เฉพาะแต่ศีล ๒๒๗ ที่เป็นศีลปาติโมกข์เท่านั้น แม้แต่ศีลนอกปาติโมกข์ก็ยังมีเรื่องของวินัยหรือศีล คือ การฝึกหัดพัฒนาพฤติกรรมที่แสดงออกในความสัมพันธ์ทางกายและวาจา ดังนั้น พระวินัยปิฎก จึงเป็นอภิสีลสิกขา เป็นข้อศึกษาเกี่ยวกับศีลชั้นสูง หรือศีลอันยิ่ง^{๒๗} อีกทั้ง พระวินัยปิฎกยังเป็นวิติกกมปทาน คือ เครื่องละกิเลสอย่างหายาบที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีล^{๒๘}

๒) พระสุตตันตปิฎก ในพระสูตรมีครบทั้งศีล สมาธิ และปัญญา แต่เวลาจัดระเบียบเป็นหมวดหมู่ มีการชี้ให้เห็นจุดเด่นของพระไตรปิฎกแต่ละปิฎก พระสุตตันตปิฎกก็จะเน้นหนักในเรื่องของสมาธิ คือ การพัฒนาจิตใจ ดังนั้น พระสุตตันตปิฎก จึงเป็นอภิจิตตสิกขา เป็นข้อศึกษาเกี่ยวกับสมาธิชั้นสูงหรือจิตอันยิ่ง^{๒๙} และพระสุตตันตปิฎกยังเป็นปริยฎฐานปทาน คือ เครื่องละกิเลสอย่างกลางอันรัดตรึงจิต ได้แก่ นิรวรณ คือ กิเลสอันกั้นจิตมิให้เป็นสมาธิ^{๓๐}

๓) พระอภิธรรมปิฎก เป็นการเน้นหนักด้านปัญญา เป็นเนื้อหาทางวิชาการล้วน ๆ ยกเอาสภาวะธรรมที่ละเอียด ประณีต ลึกซึ้ง ขึ้นมาวิเคราะห์วิจัย จึงเป็นเรื่องของปัญญาต้องใช้ปรีชาญาณอันลึกซึ้ง^{๓๑} ดังนั้น พระอภิธรรมปิฎก จึงเป็นอภิปัญญาสิกขา เป็นข้อศึกษาเกี่ยวกับปัญญาชั้นสูงหรือปัญญาอันยิ่ง^{๓๒} และพระอภิธรรมปิฎกยังเป็นอนุสัยปทาน คือ เครื่องละกิเลสอย่างละเอียด กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธัมมทาน ดุจตะกอนอยู่กันตุ่ม ไม่มีอะไรกวาก็ไม่แสดงตัวออกมา^{๓๓}

พระไตรปิฎกจึงมีการเชื่อมโยงเข้ากับข้อปฏิบัติที่เรียกว่า ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นข้อปฏิบัติที่เกิดผลเป็นจริงในชีวิตจิตใจของคน ทำให้พระพุทธศาสนาถูกย่อยเข้าไปเป็นชีวิตจิตใจของคนเรา^{๓๔} ทำให้มองเห็นความสำคัญของพระไตรปิฎกและไตรสิกขาต่างก็มีความเชื่อมโยงเกี่ยวเนื่องกัน ไม่สามารถแยกออกจากกันได้

^{๒๗} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), **คู่มือวิปัสสนาจารย์เบื้องต้น**, (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๕), หน้า ๒๕. (อัคราเนนา).

^{๒๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๒๙} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), **คู่มือวิปัสสนาจารย์เบื้องต้น**, หน้า ๒๕.

^{๓๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๓๑} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต**, หน้า ๒๑๗-๒๑๘.

^{๓๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), **คู่มือวิปัสสนาจารย์เบื้องต้น**, หน้า ๒๕.

^{๓๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๔-๑๕.

พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักการศึกษิตตามแนวทางพระพุทธศาสนาไว้ในพระไตรปิฎกว่า “ภิกษุทั้งหลาย สิกขา ๓ ประการ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา”^{๓๕}

จากพุทธพจน์ข้างต้นจะเห็นได้ว่า พุทธศาสนิกชนทั้งหลายควรศึกษาให้รู้แจ้งความหมาย ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ว่า ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา ๓ ประการ เพื่อฝึกหัดอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน^{๓๖}

พระสารีบุตร กล่าวไว้ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มหานิทเทศ ว่า

๑) อธิศีลสิกขา คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ สมบูรณ์ด้วยอาจาระและโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่ คือ สิลขันธเล็ก สิลขันธใหญ่ ศีลเป็นที่พึ่ง เป็นเบื้องต้น เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน เพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศล นี้ชื่อว่า อธิศีลสิกขา^{๓๗}

๒) อธิจิตตสิกขา คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังตออกจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไปแล้วบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะจิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอรหันตสาวกทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้วบรรลุจตุตถฌาน ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขาอยู่ นี้ชื่อว่า อธิจิตตสิกขา^{๓๘}

๓) อธิปัญญา คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐ หยั่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลส ให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่านี้ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) เธอรู้ตามความเป็นจริงว่านี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) เธอรู้ตามความเป็นจริงว่านี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่องดำเนินไปสู่ความดับทุกข์) เธอรู้ตามความเป็นจริงว่าเหล่านี้อาสวะ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่านี้อาสวะสมุทัย เธอรู้ตามความเป็นจริงว่านี้อาสวะนิโรธ เธอรู้ตามความเป็นจริงว่านี้อาสวะนิโรธคามินีปฏิปทา นี้ชื่อว่า อธิปัญญาสิกขา^{๓๙}

^{๓๕} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๓๑๘, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘-๔๙.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๗.

^{๓๗} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘.

^{๓๘} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙.

^{๓๙} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๙.

ที่มีคำว่า “อธิ” ข้างหน้าศีล สมาธิ ปัญญานั้น เพราะ “อธิ” หมายถึง ยิ่งกว่าหรือสูงกว่า^{๔๐} โดยการเปรียบเทียบ เช่น ศีล ๑๐ เป็นอธิศีล เมื่อเทียบกับศีล ๕ เป็นต้น ที่กล่าวเช่นนี้เพราะว่าสิกขา ๓ นี้มีได้หมายเอาเพียงศีล ๕ ศีล ๑๐ หรือศีลสมาบัติ ๘ หรือความเข้าใจตามหลักกรรมทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วเท่านั้น เพราะศีล สมาธิ และปัญญานั้น ถึงแม้พระผู้มีพระภาคเจ้าจะอุบัติหรือไม่อุบัตินั้นก็ตามก็ย่อมมีผู้สอนได้ แต่สิกขา ๓ ที่หมายถึงศีล สมาธิ และปัญญา ทั้ง ๓ ชนิดนี้มีขึ้นเมื่อตอนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าอุบัติเท่านั้น คือ อธิศีล (ปาติโมกข์สังวรศีล)^{๔๑} อธิจิต (จิตประกอบด้วยสมาบัติ ๘ ที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา) และอธิปัญญา (วิปัสสนาญาณที่กำหนดไตรลักษณ์ได้) ดังนั้น จึงถือได้ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา ชั้นโลกุตระ จึงจะเป็นอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา

ศีลสิกขา สามารถจำแนกในลักษณะของข้อปฏิบัติหรือข้อประพฤติได้หลายประเภท ได้แก่ ศีล กรรมบถ เวมณี และวิริตี (วิริตี) เป็นต้น

๑) ศีล แปลว่า ความประพฤติดีทางกายและวาจา หรือข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายวาจา ให้ตั้งอยู่ในความดีงาม^{๔๒} แปลว่า ปกติ สงบเย็น ในทางปฏิบัติศีล หมายถึง การงดเว้นจากการประพฤติผิดทางกายและวาจา การควบคุมกายวาจาให้เรียบร้อยงดงามให้ปราศจากความมัวหมอง ไม่ผิดปกติธรรมดา คือ ไม่ทำผิดไม่พูดผิด^{๔๓} เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ เป็นต้น

๒) กรรมบถ แปลว่า กรรมอันเป็นทาง กรรมดีหรือกรรมชั่วที่เป็นทางให้เกิดในสุคติหรือทุกคติ เช่น มุสาวาท คือ เจตนาพูดเท็จถึงขั้นทำลายดีตรอนประโยชน์ของผู้อื่น เป็นต้น กรรมทั้งหลายทั่ว ๆ ไป ชื่อว่าเป็นกรรมบถ เพราะเป็นทางแห่งสุคติและทุกคติ และเป็นทางแห่งความสุขความทุกข์ของผู้ที่เกิดในคตินั้น ๆ กรรมบถแยกเป็นกุศลกรรมบถ ๑๐ และอกุศลกรรมบถ ๑๐^{๔๔}

๓) เวมณี แปลว่า เจตนาเครื่องกำจัดเวร คือ เจตนาอันเป็นเครื่องมือในการกำจัดให้หมดไป ได้แก่ วิริตีและศีล วิริตีและศีลเป็นเววมณี เพราะสามารถกำจัดเวรได้ คือ เวรที่ควรกำจัด คือ บาปกรรม ๕ อย่าง ได้แก่ การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในกาม การพูดเท็จ และการดื่มสุราเมรัย^{๔๕}

๔) วิริตี (วิริตี) แปลว่า ความเว้น งดเว้น เจตนาที่งดเว้นจากความชั่ว วิริตี มี ๓ ลักษณะ คือ สัมปัตตวิริตี (เว้นได้ซึ่งสิ่งที่ประจวบเข้า) สมทานวิริตี (เว้นด้วยการสมทาน) และสมุจเฉทวิริตี (เว้นได้โดยเด็ดขาด) หรือแปลว่า การงด การเว้น คือ ปราศจากความยินดีในการทำทุจริตความชั่ว^{๔๖}

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๕๖๒.

^{๔๑} ปาฏิโมกข์สังวรศีล หมายถึง สारวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อที่พระพุทธเจ้าห้าม ทำตามข้อที่พระองค์อนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๓๖.

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๙๑.

^{๔๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด**, หน้า ๙๖๖.

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๕.

^{๔๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด**, หน้า ๙๔๔.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๗๙.

ไตรสิกขา เป็นหลักปฏิบัติเพื่อพัฒนาตนเอง มี ๓ ด้าน ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา

๑) ด้านศีล หมายถึง การพัฒนาด้านพฤติกรรม คือ การฝึกฝนพัฒนาพฤติกรรมทางกาย และทางวาจา โดยนำหลักศีลธรรม จริยธรรม มาเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติเพื่อให้บุคลากร มีปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อเพื่อนร่วมงาน มีความรับผิดชอบต่อนหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายด้วยความซื่อสัตย์ทั้งตนเองและองค์กร และประพฤติปฏิบัติตามกฎระเบียบขององค์กรอย่างเกื้อกูลไม่ทำร้ายเบียดเบียนกัน

๒) ด้านสมาธิ หมายถึง การพัฒนาด้านจิตใจ คือ การฝึกฝนพัฒนาจิตใจให้มีคุณภาพจิตที่ดี สมรรถภาพจิตที่ดี และสุขภาพจิตที่ดี โดยนำหลักศีลธรรมจริยธรรมมาเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติเพื่อให้บุคลากรในองค์กรมีความมุ่งมั่นในการทำงาน มีคุณธรรมจริยธรรมในการทำงาน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และมีจิตอาสาในการปฏิบัติงานโดยยึดผลประโยชน์ขององค์กรเป็นหลัก

๓) ด้านปัญญา หมายถึง การพัฒนาด้านสติปัญญา ความรู้ ความสามารถ คือ การฝึกฝนพัฒนาในด้านการคิด พิจารณาต่อปัญหาหรือสถานการณ์ต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามความเป็นจริง มีความคิดสร้างสรรค์ปรับปรุงสิ่งใหม่ ๆ เสมอ และสามารถนำความรู้ควบคู่กับหลักเหตุผลมาแก้ไขปัญหาทั้งในการทำงานและชีวิตประจำวัน^{๔๗}

หลักไตรสิกขาเป็นทั้งหลักการและวิธีปฏิบัติเพื่อให้สามารถพ้นอบาย กามธาตุ และภพทั้งปวง โดยมีเป้าหมายที่การบรรลุพระนิพพานอันบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ไตรสิกขาเป็นแนวปฏิบัติในทางสายกลางที่มีไชปนเปรอตนด้วยกามสุขและการทรมานตน มีศีลเป็นปฏิบัติต่อกิเลสที่แสดงออกทางกาย วาจา สมาธิเป็นปฏิบัติต่อกิเลสที่ลุ่มจมจิต และปัญญาเป็นปฏิบัติต่ออนุสัยกิเลสที่แอบแนบอยู่ในจิต^{๔๘} ด้วยแนวทางปฏิบัติ ๓ ชั้น คือ

๑) ชั้นศีล ได้แก่ การเว้นชู้ ประพฤติดี ปฏิบัติเพื่อความสงบเรียบร้อยไม่ทำให้ตนเองและผู้อื่นเดือดร้อน ข้อปฏิบัติเหล่านี้เรียกว่า ศีลสิกขา แปลว่า สิ่งที่ควรศึกษาอบรม เป็นชั้นศีล

๒) ชั้นสมาธิ ได้แก่ การฝึกฝนหรืออบรมจิตใจให้เหมาะสม ตั้งมั่นในลักษณะที่พร้อมจะปฏิบัติงาน คือ พิจารณาความเป็นจริง เพื่อเป็นพื้นฐานของการเจริญปัญญา การฝึกบังคับจิตใจให้ตั้งมั่นโดยระลึกทั่วตัวพร้อมตั้งนี้เรียกว่า จิตตสิกขา

๓) ชั้นปัญญา ได้แก่ การฝึกฝนอบรมในการพิจารณาสิ่งทั้งปวงให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามความเป็นจริง หมายถึง การฝึกฝนอบรมจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งปวงถึงกับเกิดความสดสังเวช เบื่อหน่ายในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้จริง ๆ การฝึกฝนเช่นนี้เรียกว่า ปัญญาสิกขา^{๔๙}

^{๔๗} พระวันชัย กนตวณโณ (คำเที่ยง), “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาของเทศบาลตำบลในเขตอำเภอแพะ จังหวัดแพะ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, หน้า ๖.

^{๔๘} พระพุทธโฆษาจารย์ (พระคันถรจนาจารย์), วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๔.

^{๔๙} บุญมี แทนแก้ว, จริยศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙), หน้า ๑๙๘.

ศึกษาทั้งสามเหล่านี้ บุคคลบรรลุนิวิสุทธิตี (๓ ประการ) คือ ศีลวิสุทธิตี จิตวิสุทธิตี และทิวินญญิตวิสุทธิตี ได้นั้นก็เพราะศีลจัดเป็นศีลวิสุทธิตี สมาธิจัดเป็นจิตวิสุทธิตี และปัญญาจัดเป็นทิวินญญิตวิสุทธิตี ที่จัดว่าอยู่ในวิสุทธิตีได้นั้น เนื่องจากศีล สมาธิ และปัญญา เป็นตัวชำระความเศร้าหมองต่าง ๆ กล่าวคือศีลเป็นตัวชำระความเศร้าหมองอันเกิดจากการลวงละเมิดศีล นี้เรียกว่า ศีลวิสุทธิตี สมาธิเป็นตัวชำระความเศร้าหมองที่กลุ่มมัจฉิต นี้เรียกว่า จิตวิสุทธิตี ส่วนปัญญาเป็นตัวชำระความเศร้าหมองที่เกิดจากอวิชชา นี้เรียกว่า ทิวินญญิตวิสุทธิตี และนอกจากนี้แล้วศีลยังเป็นตัวขจัดวิตกกัมมกิเลส สมาธิขจัดปริยัญฐานกิเลส ปัญญาขจัดอนุสัยกิเลส^{๕๐} ได้อีกด้วย

การศึกษาตามหลักไตรสิกขานั้นต้องเป็นการศึกษาอบรมและประเมิณผลสำเร็จด้วยตนเอง แต่มิได้ปิดกั้นคำสั่งสอนจากกัลยาณมิตร ไตรสิกขาเป็นการฝึกหัดอบรมที่เป็นขั้นตอนอย่างต่อเนื่องโดยเริ่มจากรูปธรรมไปสู่นามธรรม เป็นการพัฒนามนุษย์ทั้งกาย วาจา ความคิด อารมณ์ สังคม และสติปัญญา การฝึกหัดอบรมตามหลักไตรสิกขาจึงมีลักษณะบูรณาการและปัจเจกการ^{๕๑}

สรุปว่า ไตรสิกขาเป็นข้อประพฤติปฏิบัติที่บุคคลควรทำการศึกษาเพื่อให้เกิดความรู้และปัญญา มี ๓ ด้าน คือ ด้านศีล ด้านสมาธิ และด้านปัญญา โดยทั่ว ๆ ไปข้อประพฤติปฏิบัตินี้มีหลายประเภท เช่น ศีล (ความประพฤติดีงาม) กรรมบถ (ทางที่ดำเนินไปสู่การกระทำ) เวมณี (เจตนาที่เป็นเครื่องกำจัดเวร) และ วิริตี (การงดเว้นอันเป็นเจตนาในดีในการทำทุจริตชั่ว)

๒.๓ องค์ประกอบของไตรสิกขา

หลักคำสอนของพระพุทธเจ้าที่พระองค์ทรงแสดงให้พุทธศาสนิกชนเกิดการพัฒนาตนเอง และสังคมให้มีความมั่นคงและสมบูรณ์ขึ้นได้ก็คือ ไตรสิกขา มี ๓ ประการ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา^{๕๒} ดังพระบาลีที่ว่า “สีล สมาธิ ปัญญา จ วิมุตติ จ อนุตตรา อนุพุทธา อิเม ธมมา โคตเมน ยสสุสิเนา แปลความว่า พระโคตมผู้มียศได้ตรัสรู้ธรรมเหล่านี้ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติอันยอดเยี่ยม”^{๕๓}

๒.๓.๑ ศีล

๒.๓.๑.๑ ความหมายของศีล

ศีล คือ อะไร ศีล คือ ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นเหตุของบุคคลผู้เว้นจากโทษมีปามาติบาต เป็นต้น ศีลเป็นของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติ เป็นต้น จึงมีหลายคำตอบที่จะชี้ชัดเจตนาลงไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ เพราะศีลเป็นได้ทั้งเจตนา (ความตั้งใจ) เป็นได้ทั้งเจตสิก (วิริตีคือความงดเว้น) เป็นได้ทั้งสังวรศีล (การสำรวม) เป็นอวิตกกัมมะ (ความไม่ก้าวล่วง) เป็นต้น

^{๕๐} พระอุปัชฌาย์ธรรมสาร ญาณ, วิมุตติธรรม, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมมจิตโต) และคณะ แปลจากภาษาอังกฤษของพระอาจารย์ธรรมสาร, พระโสมเถระและพระมินทเถระ, หน้า ๕.

^{๕๑} สุมน อมรวิวัฒน์, หลักการบูรณาการการศึกษาตามนัยแห่งพุทธธรรม, (นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๔), หน้า ๒๗.

^{๕๒} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๗.

^{๕๓} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑/๒.

ศีล แปลว่า ปกติ สงบเย็น ในทางปฏิบัติ ศีล หมายถึง การงดเว้นจากการประพฤตินิยิตทางกายและทางวาจา การควบคุมกายวาจาให้เรียบร้อยดังงามปราศจากความมัวหมอง ไม่ผิดปกติธรรมดา กล่าวคือไม่ทำผิด ไม่พูดผิด ความสังวรระวัง^{๕๔}

ศีล เป็นความประพฤติทางกายและทางวาจาหรือการรักษากายและวาจาให้เรียบร้อย หรือข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดี หรือการรักษาปกติตามระเบียบวินัยปกติ มารยาทที่ปราศจากโทษ หรือข้อปฏิบัติในการฝึกหัดกายวาจาให้ดีขึ้น หรือความสุจริตทางกายวาจาให้ดียิ่งขึ้น มักใช้คำเรียกอย่างง่าย คือ ศีล เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น^{๕๕}

ศีลจึงเป็นเหตุให้คนอยู่ปกติ ไม่เบียดเบียนกัน ไม่ฆ่ากัน ไม่ลักขโมยของกันและกัน เป็นต้น ทำให้เกิดความสงบสุขในสังคม และจัดเป็นบุญอย่างหนึ่งที่เรียกว่า สีสัมมัย^{๕๖} บุญที่เกิดจากการรักษาศีล คือ เมื่อรักษาศีลก็ชื่อว่าได้ทำบุญ

เมื่อวิเคราะห์ตามรูปศัพท์แล้วพบว่า ศีล มีความหมายหลายนัย ได้แก่

๑) ศีลในความหมายว่า สงบ ตั้งวิเคราะห์ว่า จิตต์ สีสติ สมาทหติ เอเตนาคี สีสลั แปลความว่า ธรรมเป็นเหตุสงบแห่งจิต (ศีล ชาติในความหมายว่า สงบ ลง อ ปัจจัย)

๒) ศีลในความหมายว่า ผูก ตั้งวิเคราะห์ว่า สีนโนติ จิตตเมเตนาคี สีสลั แปลความว่า ธรรมเป็นเครื่องผูกมัดไว้ (ลี ชาติในความหมายว่า ผูก ลง ล ปัจจัย)

๓) ศีลในความหมายว่า ทรงไว้ ตั้งวิเคราะห์ว่า สีเลนติ กุสลธมเม อุปชาเรณติ เอเตนาคี สีสลั แปลความว่า ธรรมเป็นเหตุให้อำรงกุศลธรรมไว้ได้ (ศีล ชาติในความหมายว่า ทรงไว้ คือ ลง อ ปัจจัย)

๔) ศีลในความหมายว่า ทรงไว้ ตั้งวิเคราะห์ว่า สีเลนติ อุปชาเรณติ ตัสสมังคิบุคคลิ อปาเยสุ อุปปตตินิวารณเสน ภูโส ชาเรตตีติ สีสลั แปลความว่า ธรรมที่อำรงบุคคลผู้มีพร้อม มีให้เกิดในอภัย (ศีล ชาติในความหมายว่า ทรงไว้ คือ ลง อ ปัจจัย)^{๕๗}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ให้ความหมายของคำว่า “ศีล” ไว้อีกหลายนัย เช่น ศีล (ถ้า สีสลั) หมายความว่า ธรรมทั้งหลายมีเจตนา ได้แก่ งดเว้นชื่อว่าศีล^{๕๘} เจตนาชื่อว่าศีล (เจตนา สีสลั นาม) เจตสิกชื่อว่าศีล สังวรชื่อว่าศีล และอวิตติกมะ (ความไม่ล่วงละเมิด) ชื่อว่าศีล^{๕๙}

^{๕๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๙๖๖.

^{๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๙๑.

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙.

^{๕๗} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๙๔๗-๙๔๘.

^{๕๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๑, แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธ-สาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕, หน้า ๔๕.

^{๕๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙-๔๐/๖๐-๖๑.

๑) จดเว้นชื่อว่าศีล (เวรมณี สील) ได้แก่ ทุกขณะที่กำหนดรู้รูปนามเป็นการจดเว้นจากกิเลสตั้งแต่อนุสัยกิเลสจนถึงวิติกมกิเลส

๒) เจตนาชื่อว่าศีล (เจตนา สील นาม) ได้แก่ เจตนาบุคคลผู้ขาดเว้นจากอกุศลธรรมหรือของบุคคลผู้บำเพ็ญข้อวัตรปฏิบัติอยู่ เจตนาในกรรมบถ ๗ ประการของบุคคลผู้ละอกุศลธรรมมีปาณาติบาต เป็นต้น

๓) เจตสิกชื่อว่าศีล (เจตสิก สील นาม) ได้แก่ สภาวะธรรม คือ อนภิขมา อพยาบาท และสัมมาทิฐิ ที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า “บุคคลละอภิขมาในโลก มีใจปราศจากอภิขมาอยู่”^{๖๐}

๔) สังวรชื่อว่าศีล (สัวโร สील) พึงทราบว่ามี ๕ ประการ คือ (๑) ปาติโมกขสังวร (พึงรักษาจักขุนทรีย์ถึงสำรวมในจักขุนทรีย์) (๒) สติสังวร (สติเป็นเครื่องกั้นกระแสแห่งกิเลส) (๓) ญาณสังวร (พึงอดทนต่อความหนาว ความร้อน) (๔) ขันติสังวร (พึงเป็นบุคคลไม่ยอมรับกามวิตกเป็นต้น) (๕) วิริยสังวร (พึงมีความเพียร)

๕) ความไม่ล่วงละเมิดชื่อว่าศีล (อวิตกโม สील) ได้แก่ ความไม่ละเมิดทางกายและทางวาจาของบุคคลผู้สมาทานศีลแล้ว

ในพระไตรปิฎกได้อธิบายความหมายของศีลไว้ ดังนี้

๑) พระวินัยปิฎก อธิบายว่า ศีล คือ มีผลเป็นสภาพบังคับ มีทั้งข้อห้ามและข้ออนุญาตปรับอบัติไว้แก่ภิกษุผู้ล่วงละเมิด ๒ สถาน คือ อย่างหนักแก้ไขไม่ได้ และอย่างเบาแก้ไขได้ ความสำรวมความประพฤติดีทางกายวาจา การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย เป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม การรักษาปกติตามระเบียบวินัยที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้^{๖๑} ดังปรากฏข้อความในพระวินัยปิฎกว่า

. . . ทรงบัญญัติสิกขาเพื่อทรงไว้ด้วยอำนาจและประโยชน์ ๑๐ ประการ คือ เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์ เพื่อความผาสุกแห่งสงฆ์ เพื่อชมบุคคลผู้เกื้อยาก เพื่อความอยู่ผาสุกแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม เพื่อปิดกั้นอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในปัจจุบัน เพื่อกำจัดอาสวะทั้งหลายอันจะบังเกิดในอนาคต เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่เลื่อมใสแล้ว เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสังฆธรรม และเพื่อเอื้อเพื่อพระวินัย^{๖๒}

๒) พระสุตตันตปิฎก อธิบายว่า ศีล เป็นธรรมที่เป็นที่พึงรักษาไว้ ธรรมเป็นเครื่องช่วยให้หลุดพ้น ดังปรากฏในคัมภีร์ที่ขนิทาย มหาวรรค ตอนหนึ่งที่ภิกษุทั้งหลายนั่งประชุมกันที่ท่อน้ำใกล้ถ้ำเรณิณทปสนทนาธรรมอันเกี่ยวกับปุพเพนิวาส ซึ่งภายหลังจากพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสบอกแล้วและเสด็จจากพุทธอาสน์เข้าไปยังพระวิหาร ภิกษุทั้งหลายได้สนทนาธรรมต่อภายหลังจากที่ได้สนทนากันค้างไว้ ว่า

^{๖๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๔.

^{๖๑} วติน อินทสระ, สารสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๔), หน้า ๕-๖.

^{๖๒} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒/๔.

ท่านผู้มีอายุ นำอัครจริยจริง ไม่เคยปรากฏ ที่พระตถาคต ทรงมีฤทธิ์มาก ทรงมีอาณุภาพมาก ทรงระลึกถึงพระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตกาลผู้ปรินิพพานแล้ว ผู้ตัดธรรมเครื่องเนิ่นช้าได้แล้ว ผู้ตัดทางได้แล้ว ผู้ตัดวิภวภูได้แล้ว ผู้ล่วงทุกข์ทั้งปวงได้แล้ว ทั้งโดยพระชาติ พระนาม พระโคตร พระชนมายุคู่พระอัครสาวก และการประชุมพระสาวกว่า แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาค เหล่านั้นจึงมีพระชาติอย่างนี้ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจึงมีพระนามอย่างนี้ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจึงมีพระโคตรอย่างนี้ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค เหล่านั้นจึงทรงมีศีลอย่างนี้ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจึงทรงมีธรรมอย่างนี้ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจึงทรงมีปัญญาอย่างนี้ แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาค เหล่านั้นจึงทรงมีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างนี้ แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเหล่านั้นจึงทรงมี ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นอย่างนี้^{๖๓}

๓) พระอภิธรรมปิฎก อธิบายว่า ศีล เป็นความบริสุทธิ์ ความมีทิวฐิติ ความถ้อยมั่นใน การกระทำความความชั่ว เป็นภัยต่อการทำสมาธิทิวฐิติ ดังปรากฏข้อความในพระอภิธรรมปิฎกว่า

. . . ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลและพรต ดังนี้ ทิวฐิติ ความเห็นผิด ป่าช้า คือ ทิวฐิติ กันดาร คือ ทิวฐิติ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสมาธิทิวฐิติ ความผันแปรแห่งทิวฐิติ สังโยชน์ คือ ทิวฐิติความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด^{๖๔}

ศีล ยังหมายถึง เจตนาที่งดเว้นจากความชั่วหรือทุจริต โดยพระพุทธโฆสะนำเอาคำของ พระสารีบุตรในปฏิสัมภิทามรรคมาอธิบาย คือ เจตนา เจตสิก ความระวังและการไม่ล่วงละเมิดข้อห้าม แล้วอธิบายว่า การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ วจิตทุจริต ๔ ชื่อว่า เจตนาศีล การงดเว้นจากมโนทุจริต ๓ ชื่อว่า เจตสิกศีลและความระวังหรือสังวรนั้น เรียกว่า สังวรศีล โดยสังวรศีลนั้น แบ่งออกเป็น ๕ อย่าง ได้แก่ ๑) ปาฏิโมกข์สังวร สำรวมระวังในสิกขาบทตามภูมิชั้นของตน เช่น ศีล ๕ เป็นศีลปาฏิโมกข์ของอุบาสก อุบาสิกา เป็นต้น ๒) สติสังวร (ระวังกิดกันบาปด้วยสติ) ๓) ญาณสังวร (ระวังกิดกันบาปด้วยญาณ คือ ความรู้เท่าทัน) ๔) ชาติสังวร (ระวังกิดกันบาปด้วยความอดทน) ๕) วิริยสังวร (ระวังกิดกันบาปด้วยความเพียรพยายาม)^{๖๕}

ศีล เป็นเหมือนบรรทัดสำหรับให้คนประพฤติดีให้คงที่ เปรียบเหมือนผู้แรกจะเขียน หนังสือต้องอาศัยเส้นบรรทัดเป็นหลักเป็นไปตามนั้น หนังสือที่เขียนจึงจะต้องมีบรรทัดอันตรง ถ้าหาไม่ ตัวหนังสือก็จะคดงูเลื้อย เมื่อชำนาญแล้วก็เขียนได้โดยไม่ต้องมีบรรทัดฉนั้นใด คนประพฤติความดี ไม่ได้ถืออะไรไว้เป็นหลัก ใจไม่มั่นคงอาจเอนเอียงลงหาทุจริต เพราะโมหะครอบงำ เมื่อบำเพ็ญศีลให้ บริสุทธิ์จนเป็นปกติมารยาทได้แล้วจึงประพฤติคุณธรรมอย่างอื่นก็มักยั่งยืนไม่ผันแปร^{๖๖}

^{๖๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓/๖.

^{๖๔} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๔๓/๒๙๒.

^{๖๕} วคิน อินทสระ, **สาระสำคัญวิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เม็ดยุทธ, ๒๕๕๓), หน้า ๙-๑๐.

^{๖๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **เบญจศีลและเบญจธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒.

สรุปว่า ศิลปะมีความหมายอย่างกว้างขวางมากมาย แล้วแต่ผู้ที่จะบัญญัติคำศัพท์นี้ไว้ แต่ความหมายจริง ๆ ที่พอจะสรุปได้เป็นภาพกว้าง ๆ ก็คือ ศิลปะ เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมพัฒนาชีวิตของมนุษย์ ผู้มีศิลปะจึงต้องเป็นผู้มีวินัย รู้จักใช้อินทรีย์ และมีพฤติกรรมทางกายวาจาดีงาม ในการสัมพันธ์ที่จะอยู่ร่วมกันในสังคมกับผู้อื่นและอยู่ในสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ด้วยดี ให้เป็นประโยชน์แก่อกุล ไม่เบียดเบียน ไม่ทำลายและให้เป็นพื้นฐานแห่งการฝึกอบรมพัฒนาจิตต่อไป

๒.๓.๑.๒ ลักษณะของศิลปะ

พระอรรถกถาจารย์ได้พรรณาคณะลักษณะของศิลปะไว้ดังนี้ คือ^{๖๗}

๑) ลักษณะ (ความหมายหรือเอกลักษณ์) ศิลปะมีปกติเป็นลักษณะ คือ มีกายที่ตั้งมั่นในกายสุจริต ๓ มีวาจาตั้งมั่นในวจีสสุจริต ๔ ไม่มีการ คือ มีกาย วาจา ไม่ผิดปกติ มีแต่เป็นที่ประดิษฐานแห่งกุศลธรรมทั้งหลายมีพรหมวิหาร ๔ เป็นต้น ศิลปะจะมีก็อย่างก็ตาม แต่ลักษณะของศิลปะ คือ ทรงกาย วาจาให้ปกติ พ้นจากทุจริตนั่นเอง ศิลปะนั้นถึงแม้จะต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก มีความปกติเป็นลักษณะ เหมือนรูปซึ่งต่างกันโดยประเภทเป็นอันมาก เป็นต้น ก็มีความปกติซึ่งได้กล่าวมาแล้วด้วย สามารถแห่งความทรงอยู่อย่างระเบียบเรียบร้อยของกิริยาทางกายเป็นต้น และสามารถแห่งความเป็นฐานรองรับกุศลธรรมทั้งหลายนั้นเป็นลักษณะ เพราะถึงแม้ศิลปะจะต่างกันโดยประเภทแห่งเจตนาเป็นต้นก็ตาม แต่ก็ไม่พ้นไปจากความทรงอยู่อย่างระเบียบเรียบร้อยและความรองรับ

๒) รส (หน้าที่หรือความสำเร็จ) ทุสศิลปะวิสุทธิธรรมส มีการสำรวจความทุศีล เป็นหน้าที่ของศิลปะ คือ กำจัดความทุศีลหรือคุณที่หาโทษไม่ได้ ความไม่สำรวจกายวาจา ความประพฤตินิด ความประพฤติน่าดี ความประพฤติน่าชั่วทางกาย เรียกว่า ทุศีล การกำจัดความไม่สำรวจ การกำจัดความประพฤติน่าดี การกำจัดความประพฤติน่าชั่วทางกาย ทางวาจา จัดเป็นรส คือ หน้าที่ของศิลปะในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรคได้กล่าวไว้ว่า การขจัดเสียซึ่งความเป็นผู้ทุศีลหรือคุณ คือ ความหาโทษมิได้ ท่านกล่าวว่า เป็นรสของศิลปะอันมีลักษณะดังกล่าวมาแล้ว

๓) ปัจจุภูฐาน (ผลหรืออาการที่ปรากฏ) โสเจยยปัจจุภูฐาน มีความสะอาดกาย คือ กายทำแต่ความดี มีความสะอาดวาจา คือ วาจาพูดแต่ดี ๆ และมีความสะอาดใจ คือ ใจคิดแต่สิ่งที่ดี ๆ คิดแต่ทางที่ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่นคิดแต่ทางที่เป็นบุญเป็นกุศล เป็นผลปรากฏของศิลปะ

๔) ปทัฏฐาน (เหตุใกล้ให้เกิด) หิโรตตปปฏฐาน มี หิริ คือ ความละอายต่อการทำชั่ว และโอตตปปะ คือ ความเกรงกลัวต่อความชั่ว เป็นเหตุใกล้ซึ่งจะทำให้ศิลปะเกิดขึ้น เพราะว่าถ้าหิริและโอตตปปะมีอยู่ ศิลปะจึงเกิดขึ้นได้

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิธรรมรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๒-๑๓.

สรุปว่า ศิลป์มีการรวมตัวของกายกรรม วจีกรรม และมนโกรรม โดยมีอำนาจแห่งความตั้งมั่นและเจตนาเป็นที่ตั้งมั่น เป็นลักษณะ มีการกำจัดโทษเครื่องทุศีลและความถึงพร้อมของศีลเป็นรส (กิจ) มีความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา และความสะอาดใจ เป็นปัจจุภูมิตั้ง (ผล) และมีหิริและโอตตัปปะเป็นปฏิฐาน (เหตุใกล้)

๒.๓.๑.๓ ประเภทของศีล

ศีลมีลักษณะเป็นการรวมกันแห่งอำนาจอันเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เช่น การรวมอำนาจแห่งเจตนา เป็นต้น โดยการกำจัดโทษ เครื่องทุศีลเป็นหน้าที่ และมีหิริโอตตัปปะ ความละอายเกรงกลัวต่อบาป คือ เป็นผู้มีความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา และความสะอาดใจเป็นปฏิฐาน^{๖๘} ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ถึงคนพวกอื่นจะฟังกล่าวติเตียนเรา กล่าวติเตียนพระธรรม หรือกล่าวติเตียนพระสงฆ์ก็ตาม พวกเธอไม่ควรผูกอาฆาตแค้นเคือง ชุ่นใจในคนพวกนั้น ภิกษุทั้งหลายถึงพวกคนเหล่าอื่นจะฟังกล่าวยกย่องเรา กล่าวยกย่องธรรม หรือกล่าวยกย่องพระสงฆ์ก็ตาม พวกเธอไม่ควรทำความรื่นเริงดีใจหรือกระหิ้มใจต่อพวกเขา. . .^{๖๙} ข้อที่ปุถุชนกล่าวยกย่องตถาคตก็ฟังกล่าวด้วยเรื่องเล็กน้อยต่ำต้อย เพียงเรื่องระดับศีลเท่านั้น^{๗๐}

จากพุทธพจน์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ศิลป์สามารถจำแนกออกเป็น ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับต้นหรือจุฬศีล คือ ศิลป์อย่างเล็กน้อย ได้แก่ นิจศีลหรือศีล ๕ ซึ่งเป็นศีลของคนทั่วไปที่เรียกว่า ปาโรสุทธิศีล (๒) ระดับกลาง หรือมัชฌิมศีล คือ อย่างกลาง ได้แก่ ศิลป์ ๘ ของอุบาสกอุบาสิกา และศีล ๑๐ ของสามเณร (๓) ระดับสูง หรือมหาศีล คือ ศิลป์ที่ใหญ่ ได้แก่ ศิลป์ ๒๒๗ ของพระภิกษุและศีล ๓๑๑ ของภิกษุณี^{๗๑}

๑) จุฬศีล แปลว่า ศิลป์อย่างเล็กน้อย หมายถึง ศิลป์ที่มีระดับพื้นฐานที่ควรประพฤติงดเว้น เพื่อขจัดอกุศลอย่างหยาบ มี ๒๖ ข้อ เช่น

๑.๑) เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติกดล่วงพรหมจรรย์

๑.๒) เว้นขาดจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ

๑.๓) เว้นขาดจากการทำลายพืชและต้นไม้

๑.๔) บริโภคมือเดียว เว้นการบริโภคในราตรี งดเว้นการบริโภคในเวลาวิกาล

เว้นขาดจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และดูการละเล่นที่เป็นข้าศึกแก่กุศล เว้นขาดจากการตัดทรงเครื่องประดับและตกแต่งร่างกายด้วยดอกไม้ของหอมและเครื่องประเทืองผิว เว้นขาดจากการนั่งนอนบนที่นั่ง ที่นอนอันสูงใหญ่ เว้นขาดจากการรับทองและเงิน

^{๖๘} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๓.

^{๖๙} ที.สี. (ไทย) ๙/๕-๖/๒-๓.

^{๗๐} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗/๑๐.

^{๗๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๙๖๖.

๑.๕) เว้นขาดจากการรับข้าวเปลือกดิบ เนื้อดิบ เว้นขาดจากการรับหญิงหรือหญิง
รุ่นสาว เว้นขาดจากการรับทาสีและทาส เว้นขาดจากการรับแพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา เว้นขาด
จากการรับไร่ นา สวน

๑.๖) เว้นขาดจากการชักสือ การซื้อการขาย การโกงด้วยตาชั่ง การโกงด้วยของ
ปลอมและการโกงด้วยเครื่องตวงวัด การรับสินบน การล่อลวงและการตลบตะแลง เว้นขาดจากการตัด
(มือและเท้า) การฆ่า การจองจำ การตีชิง การปล้น การกรรโชก และการจี^{๗๒}

๒) มัชฌิมศีล แปลว่า ศีลอย่างกลาง หมายถึงศีลที่มีระดับกลางที่ควรประพฤติงดเว้น
มีความละเอียดขึ้นมาจากจุฬศีล มี ๑๐ ข้อ บางข้อสอดคล้องกับศีล ๘ และศีล ๑๐ เช่น

๒.๑) เว้นขาดจากการพรากรพืชคามและภุตคาม (พืชพันธุ์จำพวกที่ถูกพรากรจาก
ที่แล้วยังสามารถงอกขึ้นได้อีก)

๒.๒) เว้นขาดจากการบริโภคของที่สะสมไว้ เช่น สะสมข้าว น้ำ ผ้า ยาน ที่นอน
เครื่องประทีนผิว ของหอมและอามิส

๒.๓) เว้นขาดจากการดูการละเล่นหลายชนิด เช่น การฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี

๒.๔) เว้นขาดจากการชวนชวายเป็นการเล่นการพนัน

๒.๕) เว้นขาดจากที่นอนอันสูงใหญ่

๒.๖) เว้นขาดจากการประดับตกแต่งร่างกาย

๒.๗) เว้นขาดจากติรัจฉานกถา (ถ้อยคำที่ขัดขวางทางไปสู่สวรรค์ นิพพาน
หมายถึงเรื่องราวที่กษัตริย์ไม่ควรนำมาเป็นข้อถกเถียงสนทนากัน)

๒.๘) เว้นขาดจากการพูดทู่เถียงแก่งแย่งกัน

๒.๙) เว้นขาดจากการทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร (ประกอบพุทธกรรมและรับใช้)

๒.๑๐) เว้นขาดจากการพูดหลอกลวงและพูดเลียบเคียง^{๗๓}

๓) มหาศีล แปลว่า ศีลอย่างใหญ่ ศีลที่มีระดับสูงสุดที่ควรประพฤติงดเว้นและ
เพื่อเป็นการขัดเกลาจริยวัตรให้มีความละเอียดปลอดจากอกุศลอย่างยิ่ง เพื่อยังประโยชน์แก่การดำรง
สมณเพศ มี ๗ ข้อ เป็นศีลที่สอดคล้องกับศีล ๒๒๗ เช่น

๓.๑) เว้นขาดจากการเลียงชีพผิดหรือมิจฉาชีพด้วยติรัจฉานวิชา เช่น ทำนาย
อวัยวะ ทำนายโชคกลาง ทำนายฝัน พิธีเบิกแว่นเวียนเทียน วิชาทำเสน่ห์ วิชาตั้งศาลพระภูมิ เป็นต้น

๓.๒) เว้นขาดจากการเลียงชีพผิดด้วยติรัจฉานวิชา เช่น ทำนายลักษณะแก้วมณี
ลักษณะไม้พลอง ลักษณะผ้า ลักษณะศัสตรา เป็นต้น

๓.๓) เว้นขาดจากการเลียงชีพผิดด้วยติรัจฉานวิชา เช่น ดูฤกษ์ยามตราท้าว
พระราชาราชจักเสด็จหรือไม่เสด็จ เป็นต้น

๓.๔) เว้นขาดจากการเลียงชีพผิดด้วยติรัจฉานวิชา เช่น พยากรณ์ว่าจักมี
จันทรคราส สุริยคราส เป็นต้น

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๗-๑๑/๓-๕.

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๑๑-๒๐/๕-๘.

๓.๕) เว้นขาดจากการเล็งซึ่งพินิตด้วยดิรัจฉานวิชา เช่น พยากรณ์ว่าฝนจะดี จะแล้ง เป็นต้น

๓.๖) เว้นขาดจากการเล็งซึ่งพินิตด้วยดิรัจฉานวิชา เช่น ให้ฤกษ์อวาหมงคล เป็นต้น

๓.๗) เว้นขาดจากการเล็งซึ่งพินิตด้วยดิรัจฉานวิชา เช่น การบนบาน การแก้บน ร่ายมนตร์ขับผี ตั้งศาลพระภูมิ เป็นต้น^{๗๔}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้อธิบายประเภทของศีลไว้ว่า มี ๕ หมวด^{๗๕} ซึ่งแต่ละประเภท หรือหมวดนั้นประกอบได้ด้วยชุดต่าง ๆ มากบ้าง น้อยบ้าง ดังนี้

หมวดที่ ๑ หมายถึง ความเป็นมูลรากของตน กล่าวคือกิจที่รวมเอาไว้อย่างดี หมายถึง ๑) ความที่กรรมในทวาร มีกายกรรม เป็นต้น ไม่กระจัดกระจาย โดยความมีระเบียบอันดี ๒) ความเข้าไปรับไว้ หมายถึง ความเป็นที่รองรับแห่งกุศลธรรม โดยความเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งกุศลธรรม ทั้งหลาย กล่าวคือเป็นการสำรวม (กายวาจา)

หมวดที่ ๒ มี ๗ ชุด คือ

ชุดที่ ๑ ได้แก่ ๑) จาริตตศีล คือ การบำเพ็ญสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้าม ๒) วาริตตศีล คือ การไม่ฝ่าฝืนสิกขาบทที่ทรงห้ามไว้

ชุดที่ ๒ ได้แก่ ๑) ภิสมาจาริกศีล คือ สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า เป็นสิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ ๒) อาทิพรหมจริยกศีล คือ สิกขาบทที่เหลือจัดเป็นอาทิพรหมจริยกศีล

ชุดที่ ๓ ได้แก่ ๑) วิริตศีล คือ ความเว้น งดเว้น เจตนาที่งดเว้นจากความชั่ว ๒) อวิริตศีล คือ คุณธรรมที่เหลือมีเจตนา เป็นต้น^{๗๖}

ชุดที่ ๔ ได้แก่ ๑) นิสิตศีล คือ อาศัยค้นหาและทิวฐิ ๒) อนิสิตศีล คือ มิได้อาศัย ค้นหาและทิวฐิ

ชุดที่ ๕ ได้แก่ ๑) กาลปรียันตศีล คือ รักษาศีลกำหนดกาล ๒) อาปาณโกฎิกศีล คือ รักษาศีลมีชีวิตเป็นที่สุด^{๗๗}

ชุดที่ ๖ ได้แก่ ๑) สปรียันตศีล คือ ศีลมีที่ที่สุด ๒) อปรียันตศีล คือ ศีลไม่มีที่ที่สุด

ชุดที่ ๗ ได้แก่ ๑) โลกียศีล คือ ศีลที่ประกอบด้วยอาสวะ ๒) โลกุตตรศีล คือ ศีลที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะ

ศีลในหมวดที่ ๒ นี้เป็นศีลที่เป็นเหตุประพฤติเพื่อเข้าถึงความเป็นผู้ทำ กล่าวคือศีลที่เป็นไปด้วยการกระทำหรือความประพฤติให้บริบูรณ์ด้วยข้องดเว้น ด้วยเจตนาในอกุศลธรรมศีล เช่น การสมาทานศีล เป็นต้น และศีลที่เป็นภาวะแห่งพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นไปของอาสวะกิเลส

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑-๒๗/๘-๑๐.

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๖-๑๗.

^{๗๖} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

หมวดที่ ๓ มี ๕ ชุด คือ

ชุดที่ ๑ ได้แก่ ๑) หินศิล คือ ศิลอย่างต่ำ มัชฌิมศิล คือ ศิลอย่างกลาง ๓) ปณิตศิล คือ ศิลอย่างยิ่งอย่างอุดม

ชุดที่ ๒ ได้แก่ ๑) อัตตาทิปไตยศิล คือ ศิลที่มีตนเป็นใหญ่ ๒) โลกาธิปไตยศิล คือ ศิลที่มีโลกเป็นใหญ่ ๓) ธรรมาธิปไตยศิล คือ ศิลที่มีธรรมเป็นใหญ่

ชุดที่ ๓ ได้แก่ ๑) ปรามัญศิล คือ ศิลอันค้นหาที่ภูฏิธรรมถือเอา ๒) อปรามัญศิล คือ ศิลอันธรรมทั้งหลายมีต้นหาเป็นอาทิมิได้ถือเอา ๓) ปฏิปัสสัทธิศิล คือ ศิลอันเป็นที่ระงับดับกิเลส

ชุดที่ ๔ ได้แก่ ๑) วิสุทธิศิล คือ ศิลที่ภิกษุไม่ต้องอาบัติ ๒) อวิสุทธิศิล คือ ศิลที่ภิกษุต้องอาบัติแล้วไม่ได้ทำกลับคืน ๓) เวมตติกศิล คือ ศิลของภิกษุผู้สงฆ์ในวัตถุ อาบัติ อชฌมาจารกัถิ

ชุดที่ ๕ ได้แก่ ๑) เสกขศิล คือ ศิลของพระเสขบุคคล ๒) อเสกขศิล คือ ศิลของพระอเสขบุคคล ๓) เนวเสกขานาเสกขศิล คือ ศิลของปุถุชน

ศิลในหมวดที่ ๓ นี้เป็นศิลที่บุคคลควรประพฤติด้วยความสามารถแห่งความต้องการบุญ ความเป็นอริยบุคคล ศิลที่เป็นวิสุทธิศิล และศิลที่ประกอบด้วยอริยมรรค ๔ ประการและสามัญผล ๓ ประการ คือ เป็นศิลที่สัมปยุตด้วยอรหัตผล

หมวดที่ ๔ มี ๔ ชุด คือ

ชุดที่ ๑ ได้แก่ ๑) หานภาคิยศิล คือ เป็นส่วนที่จะเสื่อม ๒) ฐิติภาคิยศิล คือ เป็นส่วนที่จะให้ตั้งมั่น ๓) วิเสสภาคิยศิล คือ เป็นส่วนที่จะให้วิเศษ ๔) นิพเพศคิยศิล คือ เป็นส่วนที่จะให้เหน้อยหน่าย ชำแรกออกจากกิเลส

ชุดที่ ๒ ได้แก่ ๑) ภิกขุศิล คือ ศิลของพระภิกษุ ๒) ภิกขุณีสิล คือ ศิลของพระภิกษุณี ๓) อนุปสัมปັນนศิล คือ ศิลอนุปสัมบัน ๔) คหัญญูศิล คือ ศิลของคฤหัสถ์

ชุดที่ ๓ ได้แก่ ๑) ปกตีสิล คือ การไม่ล่วงละเมิด (เบญจศิล) ๒) อาจารย์ศิล คือ จาริต ประเพณี ในขอบเขตของตน ๓) ธรรมดาศิล คือ ธรรมดาศิล ๔) ปุพเพเหตุกศิล คือ ศิลที่เคยรักษาแต่กาลก่อน

ชุดที่ ๔ ได้แก่ ๑) ปาติโมกขสังวรศิล คือ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ ๒) อินทริยสังวรศิล คือ ความสำรวมอินทริย์ ๓) อาชีวปารีสุทธิศิล คือ การงดเว้นจากมิจฉาชีวะ ๔) ปัจจยสัน-นิสสิตศิล คือ การบริโภคนัจจย ๕) อันบริสุทธิด้วยการพิจารณา

ศิลในหมวดที่ ๔ นี้เป็นเหตุให้บุคคลไม่คบกับผู้ทุศีล การพอใจด้วยคุณของศิล เป็นผู้พยายามทำสมาธิที่เกิดจากศิล และเป็นผู้ที่มั่นกระทำนิพพิทาอยู่เสมอ

หมวดที่ ๕ มี ๒ ชุด คือ

ชุดที่ ๑ ได้แก่ ๑) ปริยัตตปารีสุทธิศิล คือ ศิลของอนุสสันบันผู้มีสิกขาบหมี่ที่สุด ๒) อปริยัตตปารีสุทธิศิล คือ ศิลของอนุสสันบันผู้มีสิกขาไม่มีที่สุด ๓) ปริบุญณปารีสุทธิศิล คือ ศิลของกัลยาณปุถุชนผู้ประกอบกุศลธรรม กระทำให้บริบูรณ์ ๔) อปรามัญญูปารีสุทธิศิล คือ ศิลของพระเสขะ ๗ จำพวก ๕) ปฏิปัสสัทธิปารีสุทธิศิล คือ ศิลของพระชีณาสพทั้งหลาย

ชุดที่ ๒ ได้แก่ ๑) ปหานศีล ๒) เวรมณีศีล ๓) เจตนาศีล ๔) สังวรศีล ๕) อวีติกมศีล^{๗๘}
 ศีลในหมวดที่ ๕ นี้เป็นความบริสุทธิ์อันมีที่สุด ความบริสุทธิ์อันไม่มีที่สุด ความบริสุทธิ์
 บริบูรณ์ ความบริสุทธิ์ที่ไม่ยึดมั่นด้วยอำนาจแห่งทิวฏฐิ และความบริสุทธิ์เพราะการสงบระงับ

ในศีล ๕ หมวดนี้ ศีลหมวดที่ ๔ ชุดที่ ๔ ถือว่ามีความสำคัญกับการอธิบายความ
 มากที่สุด เพราะเป็นศีลที่ช่วยให้บรรลुरुธรรม มรรค ผล และนิพพาน จึงเรียกศีลดังกล่าวนี้ว่า “ปาริสุทธิ
 ศีล” หมายถึง ศีลเป็นเครื่องทำให้บริสุทธิ์ มี ๔ ประการ ได้แก่ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล
 อาชีวนปาริสุทธิศีล และปัจฉยสันนิสิตศีล^{๗๙}

๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล หมายถึง ศีล คือ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ คำว่า ปาฏิโมกข์
 หมายถึง ศีลที่เป็นสิกขาบท เพราะว่าผู้ใดเฝ้าระวัง คือ การรักษาศีลนั้น ๆ ย่อมยังผู้นั้นให้รอด คือ ให้พ้น
 จากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ในอบาย เป็นต้น จึงไม่ควรอาลัยแม้ในชีวิต จึงจะทำให้พร้อมได้ ดังพุทธพจน์
 ดำรัสว่า “มหาสมุทรมีความยังอยู่เป็นธรรมดา ไม่ไหลล้นฝั่งไป แม้นใด ปหาราทะ สวาททั้งหลายของ
 เราก็ก่อนอย่างนั้น ไม่ล่วงข้ามสิกขาบท ที่เราบัญญัติไว้แล้วสำหรับสวาททั้งหลาย แม้เพราะเหตุแห่ง
 ชีวิต”^{๘๐} เพราะเหตุนี้ศีลนั้นท่านจึงเรียกว่า ปาฏิโมกข์ ศีลข้อนี้เกิดจากปัจจัย ๔ ประการ คือ

(๑) อาจารย์ มีความหมายตรงข้ามกับ อนาจารย์ กล่าวคือภิกษุมีความเคารพอยู่
 ในใจ เป็นผู้ว่าง่าย มีหิริโอตตัปปะและเพียบพร้อมด้วยอิริยาบถ สำรวมอินทริย รั้งักประมาณในโภชนะ
 ไม่นอนในยามตื่นและยามสุดท้ายของราตรี มีปัญญาและสันโดษ ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ประารภความเพียร
 และมากไปด้วยความเคารพยำเกรงเพื่อสธรรมมิกของตน

(๒) โจร หมายถึง การเที่ยวไปโดยเว้นสถานที่ที่โจจร เช่น บ่อนการพนัน สถานที่
 เรืองรมย์ เป็นต้น มี ๓ ประเภท คือ

(๒.๑) อุปนีสัยโจจร หมายถึง กัลยาณมิตรที่ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ (อันเป็น
 กถาวัต) ๑๐ ประการ เพราะอาศัยคุณสมบัตินี้ บุคคลย่อมได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟังมาก่อน ทำสิ่งที่
 ได้ฟังมาแล้วให้แจ่มแจ้ง ทำลายความสงสัยเสียได้ ทำความเห็นให้ถูกต้อง ทำจิตใจให้ผ่องใสและศึกษา
 ธรรมวินัยด้วยดี มีความศรัทธามั่นคงลึกซึ้ง ย่อมเจริญด้วยศีล สุตะ จาคะ และปัญญา

(๒.๒) อารักขโจจร หมายถึง การเที่ยวไปสู่สถานที่ซึ่งสามารถรักษาตนได้
 เช่น ภิกษุบางรูปเข้าไปในบ้านของผู้อื่นหรือละแวกบ้าน ทอดสายตาลงดูในระยะชั่วแอก ทำทางสง่า
 สงบ สำรวม เป็นที่น่าเคารพของประชาชน ไม่มองดูยานพาหนะที่เทียมด้วยช้างหรือม้า ไม่มองดูชาย
 หญิงที่กำลังสนุกร่าเริง ไม่มองดูเฉลียงของพระราชวังหรือร้านริมถนน ไม่แหงนหรือก้มดูในทิศทั้งสี่

(๒.๓) อุปนิพันธโจจร หมายถึง การอยู่เฉพาะในที่อันเป็นที่อยู่ของตน ดังพระผู้มี
 พระภาคเจ้าดำรัสว่า “ภิกษุอยู่ภายในเขตบ้านและที่อยู่ของเธอ”^{๘๑}

^{๗๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗.

^{๗๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๔๐.

^{๘๐} อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๑๔๖.

^{๘๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗๐๔/๒๐๐.

(๓) กลัวความผิดแม้เล็กน้อย หมายถึง การไม่ยอมให้แม่แก่อกุศลจิตเกิดขึ้น เพราะเห็นและกลัววิบากแห่งความผิดเล็กน้อยนั้น เขาจึงปรารถนาที่จะอยู่ให้ห่างไกลจากความผิดเล็กน้อย

(๔) สมาทานศีลอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย หมายถึง การปฏิบัติตนตามสิกขาบท ๗ เหล่านี้อย่างเคร่งครัด คือ ปราณีก สังกาติเสส ฤถลัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต

๒) อินทริยสังวรศีล หมายถึง ศีล คือ ความสำรวมอินทริย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ด้วยสติ ไม่ให้บาปอกุศลทั้งหลายเกิดขึ้นได้ ฐรรณมรรณด้วยมโนแล้ว ไม่ถือเอาอนิมิต ไม่ถือเอาอนุพยัญชนะ (หมายถึง วินิจฉัยบทอักษรให้สมบูรณ์ไม่ตกหล่น)^{๘๒} ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุพึงรักษาอินทริย์ ในเพราะรูป เสียง รส กลิ่น และผัสสะทั้งหลาย เพราะว่าทวารทั้งหลายที่ปิดแล้ว ระงับแล้ว นั้นหาทำร้าย (ผู้ระงับ) ไม่เหมือนพวกโจรทำลายบ้านที่ประตูปิดแล้วไม่ได้ ฉะนั้น ฝนยอม รั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันทใด รากะยอมรั่วเข้าจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันทนั้น”^{๘๓}

๓) อาชีวีปาริสุทธิศีล หมายถึง การงดเว้นจากมิจฉาชีวะ คือ การล่อลวง (กุหน) การบื้อยอ (ลปนา) การทำใบ้ (เนมิตติกา) การบีบบังคับ (นิปเปสิกตา) การแสวงหาลาภด้วยลาภ (ลาภน ลาภ นิชิคีสนตา) ที่ปรากฏในมิจฉาชีพ ๕ ประการนั้น กล่าวเฉพาะการกระทำใบ้ กายกรรม และวจีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง อันยังความหมายรู้ในอันให้ปัจฉัยแก่ตน ให้เกิดแก่คนอื่น ๆ ชื่อว่า บื้อย (นิมิตต์) การที่ภิกษุหาเขาถือขาที่นียะเดินไป จึงทำให้นิมิตโดยนัยว่าท่านทั้งหลายได้ของเคี้ยวอะไรมาเป็นต้น ชื่อว่าบอกใบ้ (นิมิตต์กมม) การพูดเกี่ยวกับปัจฉัย ชื่อว่า พูดเคาะ (โอภาโส) เป็นต้น มีเรื่อง ภิกษุชิตันเล่าไว้ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ดังนี้

ภิกษุชิตันใคร่จะฉันอาหารจึงเข้าไปสู่เรือนของอุปัชฌายิกาแล้วนั่งลง หญิงแม่เรือนเห็นภิกษุ นั้นแล้วไม่อยากจะให้ จึงพูดว่า “ข้าวสารไม่มี” ทำทีจะไปหาข้าวสาร ไปสู่เรือนของคนที่คุณเคย กันเสีย ภิกษุเข้าไปในห้องมองดูไปพบท่อนอ้อยที่ซอกประตู เห็นน้ำอ้อยบในภาชนะ เห็นปลาแห้ง ในตะกร้า เห็นข้าวสารในหม้อ เห็นเรียงในกระออมแล้วออกมาตั้งอยู่ หญิงแม่เรือนกลับมา แสร้งบอกว่าไม่ได้ข้าวสาร ภิกษุก็พูดขึ้นว่า “อุบาสิกา ฉันเห็นลางก่อนแล้ว รู้ว่าวันนี้ภิกษุจัก ไม่สำเร็จ” หญิงแม่เรือนถามว่า “ลางอะไรเจ้าข้า” ภิกษุว่า “ฉันเห็นงูคล้ายท่อนอ้อยที่เก็บไว้ ซอกประตู คิดจะตีมัน มองดูไปก็เห็นฟงพานซึ่งคล้ายกับปลาแห้งที่เก็บไว้ในภาชนะทำ (แม่) ขึ้น เมื่อมันจะกัดก่อนดินนั้น ก็เห็นเขี้ยวของมันคล้ายเมล็ดข้าวสารในหม้อ พอเคืองจัด (ก็เห็น) น้ำลายเจือด้วยพิษที่ออกจากปากของมันคล้ายกับเปรียงที่ใส่ไว้ในกระออม” หญิงแม่เรือนนั้น เห็นว่าไม่อาจจะลวงคนหัวโล้นได้จึงถวายเป็นอ้อยแล้วหุงข้าวถวายเป็นเปรียง น้ำอ้อยบ และปลา^{๘๔}

^{๘๒} ดูรายละเอียดใน อง.อฎฐก. (ไทย) ๒๓/๕๒/๓๓๘.

^{๘๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๒๘.

^{๘๔} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๔๓.

๔) ปัจจัยสันนิสิตศีล หมายถึง ศีลที่เกี่ยวข้องกับปัจจัย ๔ พระศาสดาทรงเน้นให้สาวกพิจารณาโดยแยกคาย ไม่บริโภคอย่างขาดสติในการใช้สอยในขณะนั้น คือ

(๑) การพิจารณาการนุ่งห่มจีวร หมายถึง ขณะการใช้สอยจีวร ภิกษุพึงพิจารณาโดยแยกคายแล้วนุ่งห่มจีวรเพื่อบำบัดความหนาว เพื่อบำบัดความร้อน เพื่อบำบัดสัมผัสอันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดดและสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย และเพื่อกันปิดอวัยวะอันให้เกิดความละอาย

(๒) การพิจารณาการบริโภคบิณฑบาต หมายถึง ขณะบริโภคบิณฑบาต ภิกษุพิจารณาโดยแยกคายแล้วฉันบิณฑบาต ไม่ให้เป็นไปเพื่อความเพลิดเพลิน สนุกสนาน ไม่เป็นไปเพื่อความเมาเมามัน เกิดกำลังกาย ไม่ให้เป็นไปเพื่อประดับ ไม่ให้เป็นไปเพื่อตกแต่ง แต่งให้เป็นไปเพียงเพื่อความตั้งอยู่ได้แห่งกายนี้ เพื่อความเป็นไปของอรรถภาพ เพื่อความสิ้นไปแห่งความลำบากทางกาย เพื่ออนุเคราะห์แก่การประพฤติพรหมจรรย์ด้วยการกระทำอย่างนี้ เราย่อมระงับเสียได้ซึ่งทุกขเวทนาเก่า คือ ความหิว และไม่ทำทุกขเวทนาใหม่ให้เกิดขึ้น

(๓) การพิจารณาการใช้สอยเสนาสนะ หมายถึง ขณะบริโภคใช้สอยเสนาสนะ ภิกษุพึงพิจารณาโดยแยกคายแล้วใช้สอยเสนาสนะเพื่อบำบัดความหนาว เพื่อบำบัดความร้อน เพื่อบำบัดสัมผัสอันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดดและสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายเพื่อบรรเทาอันตรายอันพึงมีจากดินฟ้าอากาศและเพื่อความเป็นผู้ยินดีอยู่ได้ในที่หลีกเร้นสำหรับภavana

(๔) การพิจารณาการบริโภคคิลานเภสัช หมายถึง ขณะบริโภคใช้สอย ภิกษุพึงพิจารณาโดยแยกคายแล้วใช้สอยหรือบริโภคเภสัชบริวารอันเกื้อกูลแก่คนไข้ เพียงเพื่อบำบัดทุกขเวทนาอันบังเกิดขึ้นแล้วมีอาพาธต่าง ๆ เป็นมูล เพื่อความเป็นผู้ไม่มีโรคเบียดเบียนเป็นอย่างยิ่ง^{๕๕}

ปารีสุทธิศีล ๔ ประการ ได้แก่ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวปารีสุทธิศีล และปัจจัยสันนิสิตศีล ล้วนมีเหตุให้สำเร็จทั้งสิ้น เรียกเหตุให้สำเร็จนั้น ในทางภาษาบาลีเรียกว่า “สาธนะ” ดังนี้

๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ เรียกว่า “ศัทธาสาธนะ” ดังนั้นในการสมาทานปาฏิโมกขสังวรศีล คือ สิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้ด้วยศรัทธา จึงไม่ควรอาลัยแม้ในชีวิต จึงจะทำให้ถึงพร้อมได้ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในปหาราทสุตตราว่า “มหาสมุทรมีความยั่งยืนอยู่เป็นธรรมดาไม่ไหลล้นฝั่งไปแม้ฉันใด ปหาราทะ สาวกทั้งหลายของเราก็เหมือนอย่างนั้น ไม่ล่วงสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้แล้ว สำหรับสาวกทั้งหลายแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต”^{๕๖}

๒) อินทริยสังวรศีล มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ เรียกว่า “สติสาธนะ” ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงธรรมเทศนาอาทิตตยปริยาสูตรแก่เหล่าภิกษุ ๑,๐๐๐ รูป (ภิกษุล้วนเป็นชฎิลทั้งนั้น) ณ ตำบลคยาสีสะ ใกล้แม่น้ำคยาสีสะ เพื่อให้ภิกษุ ๑,๐๐๐ รูปนั้นหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย ดังความตอนหนึ่งว่า

^{๕๕} ฉนทชาโต ภิกขุ, **คู่มือพุทธบริษัท ๔๙**, (สมุทพรปรการ: วัดศรีวารีน้อย, ๒๕๔๙), หน้า ๕๒.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน อัง.อญฺจก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๖.

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ก็อะไรเล่าชื่อว่าสิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นของร้อน รูป จักขุวิญญาน จักขุสัมผัส โสตะ (หู) เสียง ฆานะ (จมูก) กลิ่น ชิวหา (ลิ้น) รส กาย โภภุญัพพะ (สิ่งที่กายสัมผัสถูกต้อง) มนะ (ใจ) ธรรม (อารมณ์) มโนวิญญาน (ความรู้ทางใจ) มโนสัมผัส (การกระทบทางใจ) เป็นของร้อน แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มีใช้สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร ร้อนเพราะไฟ คือ รากะ เพราะไฟ คือ โทสะ เพราะไฟ คือ โมหะ ร้อนเพราะความเกิด เพราะความแก่ เพราะความตาย เพราะความโศก เพราะความคร่ำครวญ เพราะทุกข์ เพราะโทมนัส เพราะความคับแค้นใจ

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ รูป จักขุวิญญาน จักขุสัมผัส แม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือที่มีใช้สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะ จักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตะ เสียง ฆานะ กลิ่น ชิวหา รส กาย โภภุญัพพะ มนะ ธรรม มโนวิญญาน มโนสัมผัส ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือที่มีใช้สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด จิตย่อมหลุดพ้น อาสวะสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”^{๘๗}

ในทางตรงกันข้าม ภิกษุผู้ไม่ทำอินทริยสังวรให้ถึงพร้อมนี้ย่อมจะถูกโจร คือ กิเลส ทั้งหลายทำร้ายเอาได้ ดุจบ้านที่เปิดประตูไว้ก็ถูกโจรทำลายเอาได้ กิเลส คือ รากะย่อมรื้อเข้าจิตของผู้ขาดสติได้ เหมือนฝนร่ำรดเรือนที่มุงไว้ไม่ดี ฉะนั้น ดั่งพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ในนันทเถรวัตถุว่า “ฝนย่อม ร่ำรดเรือนที่มุงไม่ดีได้ ฉันทใด รากะย่อมจะรื้อไหลไปสู่จิตที่ไม่ได้อบรมได้ ฉันทนั้น”^{๘๘} แต่เมื่อสำรวมอินทริย-สังวรนั้นแล้ว โจร คือ กิเลสทั้งหลาย จะทำร้ายไม่ได้ เหมือนบ้านที่ปิดประตูดีแล้ว พวกโจรทั้งหลาย ทำลายไม่ได้ กิเลส คือ รากะ ย่อมรื้อเข้าจิตไม่ได้ เหมือนฝนร่ำรดเรือนที่มุงดีแล้วได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “ฝนย่อมร่ำรดเรือนที่มุงดีแล้วไม่ได้ ฉันทใด รากะย่อมร่ำรดจิตที่อบรมดีแล้วไม่ได้ ฉันทนั้น”^{๘๙}

ดังนั้น ในการสมาทานอินทริยสังวรศีลนั้นจะต้องบรรเทาโรคที่เกิดขึ้นด้วยมนสิการ อสุภกรรมฐานเสียก่อนจึงทำให้ถึงพร้อมได้ ตัวอย่างเช่น กรณีของพระวังคีสะเถระ

เมื่อครั้งบวชใหม่ ๆ ได้ออกไปบิณฑบาตกับพระอานนท์เถระที่กรุงสาวัตถี ในขณะที่ บิณฑบาตอยู่นั้น จิตของพระวังคีสะเถระเกิดความไม่ยินดี ความกำหนดรบกวนจิต ครั้งนั้นท่าน พระวังคีสะได้กล่าวกับท่านพระอานนท์ว่า กระผมถูกกามรากะแผดเผาจิตของกระผม เรา่ร้อน ขอท่านโปรดอนุเคราะห์ช่วยบอกเหตุที่ดับรากะให้ด้วย พระอานนท์กล่าวว่า จิตของท่านเร่าร้อน เพราะความสำคัญผิด ท่านจงละทิ้งนิมิตว่างาม ซึ่งประกอบด้วยรากะ จงดูสังขารทั้งหลายโดย ความเป็นของแปรผันโดยความเป็นทุกข์และอย่าดูโดยความเป็นอัตตา จงดับรากะแรงกล้า อย่าถูกรากะเผาผลาญบ่อย ๆ เลย จงอบรมจิตให้มีอารมณ์เดียว ให้ตั้งมั่นดี ด้วยการพิจารณา

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๕๔/๖๓-๖๕.

^{๘๘} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓/๒๘.

^{๘๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๔/๒๘.

เห็นว่าไม่งาม จงอบรมกายคตาสติและจงเป็นผู้เปื้อนหนายให้มาก ท่านจงอบรมความไม่มีนิमित และ จงถอนมานานุสสัย จากนั้นจักเป็นผู้สงบเที่ยวไปเพราะละมานะได้^{๙๐}

๓) อาชีวะปาริสุทธิ มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ เรียกว่า “วิริยะสาธนะ” ดังนั้น ในการ สมาทานอาชีวะปาริสุทธิจึงต้องละอเนสนา คือ การแสวงหาไม่สมควรเสีย เสพแต่ปัจจัยที่เกิดขึ้นโดย บริสุทธิ ได้แก่ ปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช โดยเว้นขาดจากนิमित (พูดใบ้) โภగాส พุดเคาะ) ปริกถา (พูดหว่านล้อม) วิญญูติ (การขอตรง ๆ) ในหนังสือ “คัมภีร์วิสุทธิมรรค” มีเรื่องเล่าว่า

สมัยหนึ่ง พระสารีบุตรเถระจะเพิ่มพูนวิเวก จึงไปอยู่ป่าแห่งหนึ่งกับพระมหาโมคคัลลานะ อยู่มาวันหนึ่งเกิดอาพาธเพราะลมในช่องท้อง ได้รับทุกขเวทนาอย่างมาก พระมหาโมคคัลลานะ ไปหาคนอุปัฏฐากในตอนเย็น เห็นพระเถระนอนอยู่ ทราบความเป็นไปทั้งหมด ถามว่า อาวุโส เมื่อก่อนท่านมีความผาสุกด้วยอะไร พระเถระกล่าวว่า อาวุโส ครั้งยังเป็นคฤหัสถ์ โยมหญิงของ ข้าพเจ้าได้ให้ข้าพยายาสหุงด้วยน้ำมันมสคัลวัน ๆ ปรงด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด ข้าพเจ้ามีความสุขด้วยปรายาสนั้น พระมหาโมคคัลลานะจึงกล่าวว่า อาวุโส เอาเถิด หาก ข้าพเจ้าหรือท่านมีบุญของมีอยู่ พรงนี้เราคงได้เอง ฝ่ายเทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้ทางท้ายที่จกรม ได้ยินคำพูดของพระเถระทั้งสองจึงคิดว่า เราจะต้องช่วยให้ข้าพเจ้าเกิดแก่พระคุณเจ้าในวันพรงนี้ ให้จงได้ จึงไปสู่ตระกูลอุปัฏฐากของพระเถระ ในทันใดนั้นเข้าบุตรคนใหญ่สร้างบันดาลอาการ เจ็บให้เกิดขึ้น ครั้นแล้วเทวดานั้นจึงออกปากกะพรวกญาติที่มาประชุมกันหมายจะเยียวยา คนเจ็บนั้นว่า ถ้าสุเจ้าจัดข้าพยายาสซึ่งอย่างนี้ถวายพระเถระในวันพรงนี้ได้ ข้าพเจ้าจะปล่อยญาติ เหล่านั้น กล่าวว่าถึงท่านไม่บอกพวกข้าพเจ้าก็ถวายภิกษาแก่พระเถระทั้งหลายเป็นประจำอยู่แล้ว ในวันรุ่งขึ้น ได้ช่วยกันจัดทำข้าพยายาสอย่างนั้นเตรียมไว้ พระมหาโมคคัลลานะมาหาพระสารีบุตร แต่เขา กล่าวว่า “อาวุโส ท่านจงอยู่ที่นี้จนกว่าข้าพเจ้าจะกลับจากบิณฑบาต” แล้วเข้าไปสู่บ้าน คนเหล่านั้นออกไปต้อนรับท่าน รับประทานอาหารของพระเถระมาบรรจุข้าพยายาสชนิดดังกล่าวจนเต็ม ถวาย ครั้นพระเถระจะกลับก็กล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ นิมนต์ฉันเถิด ข้าพเจ้าทั้งหลายจะถวายให้อีก บาดรหนึ่ง พระเถระฉันเสร็จแล้วได้ถวายข้าพยายาสเต็มบาตรอีกบาตรหนึ่ง

พระเถระมาถึงแล้วนอนเข้าไปถวายแล้ว กล่าวว่า อาวุโสสารีบุตร นิมนต์ท่านฉันเถิด ฝ่าย พระสารีบุตรเห็นข้าพยายาสเข้าก็คิดแคลงใจว่า “ข้าพยายาสน่าพิงใจยิ่งนี้เกิดขึ้นอย่างไรหนอ ก็ได้เห็นมูลที่เกิดขึ้นแห่งข้าพยายาสนั้น จึงกล่าวว่า เอาคีนไปเถิดอาวุโสโมคคัลลานะ บิณฑบาตนี้ ไม่ควรบริโภค ฝ่ายพระมหาโมคคัลลานะไม่มีแม้แต่จะคิดเสียใจว่า “เขาไม่ฉันบิณฑบาตซึ่งคน เช่นเรานำมาให้” โดยคำสั่งของพระสารีบุตรเพียงคำเดียวนั้นก็จับขอบปากบาตรไปคว่ำทิ้งเสีย และพร้อมทั้งที่ข้าพยายาสกองลงกับพื้นดิน อาพาธของพระเถระก็หายไปและไม่เกิดขึ้นอีกเลย ตลอด ๔๕ ปี

^{๙๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๒/๓๐๗-๓๐๘.

พระสารีบุตรกล่าวกับพระมหาโมคคัลลานะว่า อาวุโส ข้าวยายาสที่เกิดจากจวิญญูติเป็นของไม่ควรบริโภค แม้จะหิวจนไส้ออกมากองอยู่ตามพื้นดินก็ตามที และได้เปล่งอุทานว่าถ้าเราบริโภคข้าวมรุธูปายาสอันเกิดขึ้นเพราะเปล่งจวิญญูติไซ้อาชีวะของเราที่จะพึงถูกบัณฑิตครหา แม้ไส้ของเราจะไหลออกมาเพ่นพ่านอยู่ข้างนอกเราก็จะยอมเอาชีวิตเข้าแลกจะไม่ทำลายอาชีวะเป็นอันขาด เราทำจิตของเราให้รื่นรมย์ หลีกเว้นอนเนสนา คือ การแสวงหาอันไม่สมควร และจะไม่กระทำอนเนสนาที่พระพุทธองค์ทรงรังเกียจแล้ว^{๙๑}

๔) ปัจจัยสันนิสิตศีล มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ เรียกว่า “ปัญญาสาธนะ” เนื่องจากบุคคลผู้มีปัญญาย่อมสามารถมองเห็นโทษและอานิสงส์ในการบริโภคปัจจัยทั้งหลายได้ ในการสมาทานปัจจัยสันนิสิตศีลจึงต้องละความกำหนัดในปัจจัยและพิจารณาด้วยปัญญาแล้วจึงบริโภคที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรม ซึ่งการพิจารณาปัจจัยสันนิสิตศีลนั้นจะพิจารณาใน ๒ ช่วง คือ พิจารณา ณ เวลาได้ปัจจัยทั้งหลายและพิจารณา ณ เวลาบริโภคปัจจัยทั้งหลาย

ส่วนการบริโภคหรือการใช้ปัจจัย ๔ นั้น มี ๔ อย่าง คือ ๑) บริโภคอย่างลักขมัย เรียกว่า ไถยบริโภค^{๙๒} ๒) บริโภคอย่างมีหนี้ เรียกว่า อິณบริโภค^{๙๓} ๓) บริโภคอย่างผู้รับมรดก เรียกว่า ทายัชชบริโภค ๔) บริโภคอย่างเจ้าของ เรียกว่า สามีบริโภค^{๙๔}

ในบริโภค ๔ อย่างนี้ การบริโภคของภิกษุผู้ศีลซึ่งร่วมบริโภคอยู่ท่ามกลางสงฆ์ เรียกว่า ไถยบริโภค การบริโภคของภิกษุผู้มีศีลแต่ขาดการพิจารณาด้วยปัญญา เรียกว่า อິณบริโภค ซึ่งการพิจารณาด้วยปัญญานั้น “จิวร” พึงพิจารณาทุกคราวที่ใช้ “บิณฑบาต” พึงพิจารณาทุกคำกลืนหรือไม่ ก็พึงพิจารณาในกาลก่อนฉัน หลังฉัน ในยามต้น ยามกลาง ยามสุดท้าย (เวลาใดเวลาหนึ่ง) ถ้าไม่พิจารณาจนอรุณขึ้น เธอย่อมตั้งอยู่ในฐานอິณบริโภค “เสนาสนะ” พึงพิจารณาทุกคราวที่ใช้สอย “เกสัช” พึงมีสติกำกับทั้งในขณะที่รับและขณะบริโภค ความมีสติกำกับในขณะที่รับแต่ไม่มีสติกำกับในขณะที่บริโภคม่อมเป็นอาบัติ ส่วนความไม่มีสติกำกับในเวลารับแต่มีสติกำกับในขณะที่บริโภคหาเป็นอาบัติไม่

การบริโภคปัจจัยของพระเสขะ ๗ จำพวก เรียกว่า ทายัชชบริโภค (บริโภคอย่างผู้รับมรดก) เพราะว่าพระเสขะ ๗ จำพวกนั้นนับว่าเป็นบุตรของพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยสภาวะธรรมตามที่ท่านเข้าถึง จึงเป็นทายาทแห่งปัจจัยทั้งหลายอันเป็นสมบัติของพระบิดา การบริโภคของพระชีณาสพทั้งหลาย เรียกว่า สามีบริโภค (บริโภคอย่างเจ้าของ) เพราะเหตุว่าพระชีณาสพเหล่านั้นล่วงความเป็นทาสแห่งตนหาแล้ว

^{๙๑} ตูรายละเอียดยใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), หน้า ๖๑.

^{๙๒} ตูรายละเอียดยใน วิ.มหา. (ไทย) ๑/๙๒/๘๑.

^{๙๓} ตูรายละเอียดยใน อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๔๕/๕๐๗.

^{๙๔} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๘๙-๙๐.

ในบริโศค ๔ อย่างนี้ สามิบริโศค (บริโศคอย่างเจ้าของ) กับท่ายชบริโศค (บริโศคอย่างผู้รับมรดก) เหมาะสมกับบรรพชิตทุกจำพวก ส่วนอินบริโศค (บริโศคอย่างมีหนี้) ไม่ควรแก่บรรพชิตทั้งปวง โดยเฉพาะโดยบริโศค (บริโศคอย่างลักขโมย)^{๙๕} อนึ่ง ในการสมทานปฏิบัติปัจฉยนิสิตศีลหากเว้นข้อที่ทรงห้ามและปฏิบัติตามข้อที่ทรงอนุญาตได้อย่างถูกต้องสมบูรณ์แล้วย่อมได้ชื่อว่า “กัจจกริ” แปลว่า ผู้ทำหน้าที่อย่างเคร่งครัด ดังความว่า

สาวกผู้มีปัญญาได้ฟังธรรมอันพระสุคตเจ้าทรงแสดงแล้ว พิจารณาถอนเพ็ก่อนข้าว ที่อยู่และที่นอน ที่นั่ง น้ำ สำหรับซักฟอกธุลีในผ้าสังฆาฏิ ด้วยเหตุนี้จึงไม่ติดในก่อนข้าว ในที่นอน ที่นั่ง และในน้ำสำหรับซักฟอกธุลีในผ้าสังฆาฏิเหมือนหยาดน้ำไม่ติดอยู่ในใบบัว เธอได้อาหารโดยการอนุเคราะห์แต่คนอื่นตามกาลแล้ว ตั้งสติมั่นเนื่องนิยต์ รู้ประมาณในของเคี้ยว ของขบฉัน และของลื้มทั้งหลาย เหมือนคนเป็นแผล รู้ประมาณในการพอกยารักษาแผล ไม่สยบ ฉันทอาหารแต่พอยังร่างกายให้เป็นไป เหมือนภริยาสามีกินเนื้อบุตรในทางกันดารเพื่อให้อยู่รอด เหมือนพ่อค้าเกวียนหยอดน้ำมันเปลวเกวียนเพื่อให้เกวียนไปถึงที่หมายได้เท่านั้น^{๙๖}

การสมทานปฏิบัติปัจฉยนิสิตศีลอย่างบริบูรณ์จนได้ชื่อว่า “กัจจกริ” นี้จะเห็นได้จากเรื่องสังฆรักขิตสามเณรผู้เป็นหลานชายของพระสารีบุตรเถระ ซึ่งพิจารณาโดยชอบแล้วจึงบริโศค โดยกล่าวประวัติของตนไว้ว่า พระอุปชฌายะกล่าวกับข้าพเจ้าผู้กำลังบริโศคข้าพเจ้าสาลีอันเย็นสนิทว่า แน่ะสามเณร เจ้าอย่าเป็นผู้ไม่สำรวม เผลอลิ้นตัวเองเลย ข้าพเจ้าฟังคำของพระอุปชฌายะแล้วได้ความสังเวช ในกาลนั้นข้าพเจ้านั่ง ณ อาสนะอันเดียว ได้บรรลุพระอรหัต ข้าพเจ้านั้นมีความดำริเต็มเปี่ยมแล้ว เหมือนดวงจันทร์ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ฉะนั้นเป็นผู้มีอาสวะทั้งปวงสิ้นแล้ว บัดนี้ภาพใหม่ไม่มี^{๙๗}

ด้วยเหตุที่ปาริสุทธิศีล ๔ เป็นความบริสุทธิ์ ได้แก่

๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล มีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ ปาฏิโมกขสังวรศีล จึงได้ชื่อว่า “เทสนาสุทธิ” เพราะหมัดจดหรือบริสุทธิ์ด้วยการแสดง ต้องอาบัติแล้ว แสดงอาบัติเสีย ในส่วนที่เป็นอาบัติที่แสดงได้ เช่น ทุกกฏ ปาจิตตีย์ ฤทธัจฉัย และทพภาสิต

๒) อินทริยสังวรศีล มีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ คือ สำรวมอินทริยทั้ง ๖ อินทริยสังวรศีล จึงได้ชื่อว่า “สังวรสุทธิ” เพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยการสำรวมระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๓) อาชีวปาริสุทธิศีล มีวิริยะเป็นเหตุให้สำเร็จ อาชีวปาริสุทธิศีล จึงได้ชื่อว่า “ปริเยฐฐิสุทธิ” เพราะบริสุทธิ์เกี่ยวกับการแสวงหา

๔) ปัจฉยนิสิตศีล มีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ ปัจฉยนิสิตศีล จึงได้ชื่อว่า “ปัจฉยนิสิตสุทธิ” เพราะบริสุทธิ์หมัดจดด้วยการพิจารณา^{๙๘}

^{๙๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๙๑-๙๒.

^{๙๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๙๒-๙๓.

^{๙๗} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๑/๙๐.

^{๙๘} วคิน อินทสระ, สารสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค, หน้า ๓๗.

พระวินัยปิฎก มหาวรรค ได้อธิบายเรื่องศีลหรือวินัยของภิกษุภิกษุณีไว้เป็นหมวดหมู่ แบ่งตามโทษหนักและเบาออกเป็นกลุ่ม คือ ศีล ๒๒๗ ของภิกษุมีชื่อว่ามหาวิภังค์หรือภิกษุวิภังค์ ศีล ๓๑๑ ของภิกษุณีมีชื่อเรียกว่า ภิกษุณีวิภังค์ และแบ่งเป็นกลุ่มย่อยอีก เรียกว่า กัณฑ์ เช่น ปาราชิกกัณฑ์ เป็นต้น ในศีลแต่ละข้อจะกล่าวถึงผู้เป็นต้นเหตุที่ก่อเรื่องไม่ดีไม่งามขึ้นว่า ทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร เรียกว่า มูลบัญญัติ และเรื่องราวที่ทรงแก้ไขเพิ่มเติมภายหลัง เรียกว่า อนุบัญญัติ พร้อมด้วยเรื่อง ที่วินิจฉัยชี้ขาดเป็นราย ๆ ไป เรียกว่า วินิตวัตถุ และข้อยกเว้นไม่ปรับโทษแก่บางคน เรียกว่า อนาปัตติวิหารศีล^{๙๙}

เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์ทั้งในพระไตรปิฎกและในพระสูตรต้นตอแล้ว ทำให้พบว่า แม้จะมีชื่อเรียกต่างกัน เช่น ปาราชิก สังฆาทิเสส เป็นต้นก็ตาม ไม่ว่าจะ เป็นศีลของบรรพชิตหรือคฤหัสถ์ก็ตาม ต่างก็มีความมุ่งหมายในการตั้งเป็นกฎบังคับเพื่อควบคุมพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์ให้อยู่ในสภาวะปกติ ไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและคนอื่นด้วยกันทั้งนั้น ให้คุณและโทษแก่ผู้สมานรักษา ทั้งในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบันและหลังจากการสิ้นชีวิตไปแล้ว พร้อมกันนั้นศีลยังมีบทบาทสำคัญในการเป็นบันไดเพื่อก้าวไปสู่คุณธรรมชั้นสูง คือ สมาธิ และปัญญา อันจะนำพาไปสู่จุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน ในโอกาสต่อไป^{๑๐๐}

วคิน อินทสระ ได้อธิบายเรื่องของศีลไว้ในหนังสือ “สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค” ว่า ศีลสำหรับภิกษุมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า “อปริยัตตปารีสุทธิศีล” แปลว่า มีสิกขาบทไม่มีที่สิ้นสุด ส่วนมาก พุทธศาสนิกชนเข้าใจกันว่า พระมีศีล ๒๒๗ ข้อ แต่ความจริงศีลของพระภิกษุมีเป็นพัน ๆ ที่เดียว อะไรไม่เหมาะไม่ควร แม้จะไม่อยู่ในจำนวน ๒๒๗ ข้อ ท่านก็ต้องเว้น อย่างนี้จึงเรียกว่า อปริยัตตปารีสุทธิศีล ส่วนศีลของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ของพระปัจเจกพุทธเจ้า และศีลของพระอรหันต์ เรียกว่า ปฏิปัสสัทธิปารีสุทธิศีล คือ ศีลที่สงบระงับ ไม่ต้องระวังรักษาเหมือนต้นไม้ใหญ่เต็มที่ เจ้าของไม่ต้องกังวลเรื่องรดน้ำพรวนดินฉันทัน^{๑๐๑}

เรณู ทศนรงค์ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “ธรรมบรรยาย” ว่า ศีลนั้นมีหลายประเภท เช่น ศีล ๕ เป็นศีลของฆราวาสผู้ครองเรือน ศีล ๘ เป็นศีลของแม่ชีอุบาสกและอุบาสิกา ศีล ๑๐ เป็นศีลของสามเณร ศีล ๒๒๗ เป็นศีลของพระภิกษุสงฆ์ และศีลภิกษุณี ๓๑๑ เป็นศีลของภิกษุณี เพราะฉะนั้นศีลจึงมี ๒ ประเภท คือ โลกียะศีลกับโลกุตระศีล

๑) โลกียะศีล เป็นศีลที่จะส่งผลให้ผู้รักษาได้เสวยสุขทั้งในปัจจุบันและเมื่อตายไปก็ยังไม่เกิดในที่สุดดี ไปเกิดเป็นมนุษย์ก็เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ อายุยืนยาวได้เสวยสุข ถึงแม้จะยังวนเวียนว่ายตายเกิดอยู่ก็ยังคงได้เสวยสุขด้วยอานิสงส์ของการรักษาศีลมาดี

^{๙๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖๘.

^{๑๐๐} พระมหาจรรย์ จรณธมโม, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องศีลสิกขาในพระไตรปิฎก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๘.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

๒) โลกุตตระศีล คือ ศีลของผู้ปฏิบัติ ธรรมที่เรียกว่า อินทริยสังวรศีล ศีลนี้สามารถ ละกิเลสได้ เช่น ในระหว่างการเจริญกรรมฐานที่กำหนดว่าเห็นหนอในขณะที่ตาเห็นรูป ตาเห็นรูป กำหนดที่ตาว่าเห็นหนอ หูได้ยินเสียงกำหนดที่หูว่า ยินหนอ จมูกได้กลิ่นกำหนดที่จมูกว่า กลิ่นหนอ ลิ้นได้รสกำหนดว่ารสหนอ กายได้สัมผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง กำหนดตามความเป็นจริงที่กายสัมผัสว่า เย็นหนอ ร้อนหนอ แข็งหนอ อ่อนหนอ ใจนึกคิดก็กำหนดว่า คิดหนอ เป็นต้น การกำหนดตามทวารทั้ง ๖ นี้เรียกว่า อินทริยสังวรศีล เพราะการกำหนดเป็นการปิดกั้นไม่ให้กิเลสไหลเข้าไปสู่จิตใจ^{๑๐๒}

จึงกล่าวได้ว่า ศีลในคัมภีร์วิสุทธิมรรคในความหมาย ได้แก่ พฤติกรรมที่ถูกควบคุม อย่างดี คือ ควบคุมกาย วาจาให้เรียบร้อยและรองรับกุศลธรรมทั้งหลาย โดยธรรมชาติ ได้แก่ เจตนา เจตสิก สังวร และอวิตกกัมมะ โดยลักษณะ ได้แก่ ควบคุมพฤติกรรม โดยหน้าที่ ได้แก่ กำจัดความทุกข์ โดยผล ได้แก่ ความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา และความสะอาดใจ โดยเหตุใกล้ ได้แก่ ความมีหิริ คือ ความละอายใจต่อการทำชั่วทั้งปวง และความมีโอตตัปปะ คือ มีความกลัวต่อบาปต่อการทำชั่ว โดยสารัตถะ ได้แก่ ปาฐิสุทธิศีล ๔ คือ (๑) ปาฐิมอชกศีล การสำรวมรักษาสิกขาบทย่างเคร่งครัด (๒) อินทริยสังวรศีล การสำรวมรักษาอินทริย ๖ (๓) อาชีวะปาฐิสุทธิศีล การเว้นขาดจากมิถมาชีวะ (๔) ปัจจัยสันนิสิตศีล การพิจารณาพิจารณาการใช้ปัจจัย ๔ โดยศีลข้อแรก เกิดขึ้นจากศรัทธา คือ ความเชื่อมั่น ศีลข้อสองเกิดขึ้น ด้วยสติ ศีลข้อสามเกิดขึ้นด้วยวิริยะ คือ ความเพียร และศีลข้อสี่เกิดขึ้นด้วยปัญญา^{๑๐๓}

๒.๓.๓.๔ ความสำคัญของศีล

ศีลมีความสำคัญมากในการดำเนินชีวิตในปัจจุบันและศีลยังเป็นฐานในการเจริญ กรรมฐานอีกด้วย เมื่อศีลเป็นสิ่งสำคัญเช่นนี้ ศีลย่อมมีสิ่งทำให้เกิดความเศร้าหมองและความผ่องใส ได้เช่นกัน ดังคำกล่าวที่ว่า “สีเลน สุขติ ยนติ. ไปสู่สุคติเพราะศีล” “สีเลน โภคสมปทา. โภคทรัพย์ถึงพร้อมเพราะศีล” “สีเลน นิพพุตี ยนติ. ถึงความดับทุกข์เพราะศีล” “ตสมฺมา สีลํ วิโสธเย. เหตุตั้งนั้น สาธุชนพึงชำระศีลให้บริสุทธิ์”^{๑๐๔}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้อธิบายว่า ความเศร้าหมองแห่งศีลเกิดขึ้นจากการขาด จึงทำให้ ศีลนั้นเศร้าหมอง ความไม่ขาดเป็นความผ่องแผ้วของศีล ความขาดในที่นี้ท่านได้สงเคราะห์ด้วยความ ขาดอันมีลาภ ยศ เป็นต้น เป็นเหตุแล้วตามด้วยเมถุนสังโยค ๗ ประการเป็นเหตุ การขาดในที่นี้ก็เพราะ การที่ภิกษุต้องอาบัติ ๗ ด้วยการไม่ประพฤติปฏิบัติตามสิกขาในเบื้องต้นและเบื้องปลายของภิกษุจึง ทำให้ทำลายไป (ขาดไป) เหมือนผ้าที่ชายขาด ฉะนั้น ส่วนสิกขาของภิกษุใดทำลายไปในท่ามกลาง ศีลของ

^{๑๐๒} เรณู ทัศนรงค์, ธรรมบรรยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๓-๔.

^{๑๐๓} พระนิคม ธรรมธโร (พงษ์สมุทร), “การศึกษาเปรียบเทียบคำสอนเรื่องศีลในวิสุทธิมรรคกับคัมภีร์ วิมุตติมรรค”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

^{๑๐๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ศีล สมาธิ ปัญญา ในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ ขวณพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๑.

ภิกษุ นั้น ชื่อว่าเป็นศีลทะเล เหมือนผ้าเป็นช่องทะเลที่ตรงกลาง^{๑๐๕} ส่วนการเมถุนสังโยค ๗ ประการ ก็ด้วยการเข้าไปพึงพอใจยินดีในการเข้าร่วมกับมามากมายนินทา ยินดีการถูบไล้ การขัดสี การให้อาบน้ำ การนวดของมามากมายนินทา ความปลื้มใจการบำเรอมีการไล้ทา เป็นต้น^{๑๐๖}

ตัวอย่างการรักษาศีล ๕ ข้อหนึ่ง คือ ศีลในข้อที่นินทานานในพระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นข้อกำหนดที่ช่วยให้มนุษย์คิดดีและทำดีต่อกัน ไม่เบียดเบียนกัน อยู่ร่วมกันด้วยคุณธรรม ซึ่งทุกคนสามารถสร้างขึ้นได้ด้วยตนเอง เป็นทรัพย์สินที่ใช้ไม่มีวันหมด เพราะทุกสิ่งทุกอย่างในโลกล้วนดำรงอยู่ในลักษณะพึ่งพาอาศัยกันเป็นไปตามหลักอิทัปปัจจยตา สังคมโลกย่อมจะมีแต่ความสุข^{๑๐๗}

ศีลจะเป็นเครื่องรักษาความสะอาดกาย ความสะอาดวาจาของมนุษย์ จึงจำเป็นที่จะต้องสั่งสมบำเพ็ญคุณความดีไว้ที่เราเรียกว่า ศีลบารมี (ข้อ ๒ ในทศบารมี) เป็นการประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องด้วยความสุจริต ๓ ได้แก่ (๑) กายสุจริต (ประพฤติชอบด้วยกาย) เช่น ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ และไม่ประพฤติผิดล่วงประเวณี (๒) วาจาสุจริต (ประพฤติชอบด้วยวาจา) เช่น ไม่พูดเท็จ ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดส่อเสียด และไม่พูดเพ้อเจ้อ (๓) มโนสุจริต (ประพฤติชอบด้วยใจ) เช่น ไม่คิดอาฆาตพยายาบาทปองร้าย เป็นต้น^{๑๐๘}

นอกจากศีลเป็นเครื่องที่ทำให้คนเรารักษาและหรือประพฤติตนอยู่ในศีลธรรมให้งดงามแล้ว ศีลยังให้ผลหรืออานิสงส์ของผู้ที่รักษาศีลได้คุณ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอานิสงส์แห่งศีลว่า เป็นผู้มีความเป็นที่รักและเป็นที่ยกย่องเป็นเบื้องต้น มีความสิ้นอาสวะเป็นที่สุด โดยนัยเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุหวังว่า เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่ยกย่อง เป็นที่เคารพและเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้มีปกติทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายเท่านั้น”^{๑๐๙}

พระนิคม ธมมธโร (พงษ์สมุทร) ได้กล่าวถึงศีลในคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้ความหมายได้แก่ พฤติกรรมที่ถูกควบคุมอย่างดี คือ ควบคุมกายวาจาให้เรียบร้อยและรองรับกุศลธรรมทั้งหลายโดยธรรมชาติ ได้แก่ เจตนา เจตสิก สังวร และอวิตถกมะ โดยลักษณะ ได้แก่ ควบคุมพฤติกรรมโดยหน้าที่ ได้แก่ กำจัดความทุกข์ โดยผล ได้แก่ ความสะอาดกาย ความสะอาดวาจา และความสะอาดใจ โดยเหตุใกล้ ได้แก่ ความมีหิริ คือ ความละอายใจต่อการทำชั่วทั้งปวง และความมีโอตตัปปะ คือ มีความกลัวต่อบาปต่อการทำชั่ว โดยสารัตถะ ได้แก่ ปาฐะสุทธิศีล ๔ คือ ปาฐะโมกขศีล (การสำรวมรักษาสิกขาบทย่างเคร่งครัด) อินทริยสังวรศีล (การสำรวมรักษาสินทริย ๖) อาชีวะปาฐะสุทธิศีล (การเว้นขาดจากมิถฉาชีวะ)

^{๑๐๕} พระพุทธโฆสเถระ รัตนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๗๓.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔.

^{๑๐๗} พระครูใบฎีกาพรเทพ ปณฺธธโร (วายุลม), “ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องอภินิหารานานในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับการลักขโมยในคริสต์ศาสนาโรมันคาทอลิก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), บทคัดย่อ.

^{๑๐๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๕๔.

^{๑๐๙} ดุราลัยละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๕-๖๗/๕๗.

ปัจจัยสันนิษิตศีล (การพิจารณาการใช้ปัจจัย ๔) โดยศีลข้อแรก เกิดขึ้นจากศรัทธา คือ ความเชื่อมั่น ศีลข้อสองเกิดขึ้นด้วยสติ ศีลข้อสามเกิดขึ้นด้วยวิริยะ คือ ความเพียร และศีลข้อสี่เกิดขึ้นด้วยปัญญา^{๑๑๐}

๒.๓.๓.๔ อานิสงส์ของศีล

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญว่า “ศีลเป็นสิ่งที่ตั้งงาม ศีลเป็นสิ่งที่ยอดเยี่ยมในโลก ดูเกิดนาคที่มีพิษร้ายแรงยังไม่เบียดเบียนใคร ๆ เพราะสำนึกอยู่ว่าตนมีศีล”^{๑๑๑} จากการสรรเสริญศีลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประพันธ์เป็นพระคาถาดังนี้แล้ว เมื่อพิจารณาผลหรืออานิสงส์ของศีลตามพุทธพจน์ดังกล่าวแล้ว หากนำมาจำแนกเป็นข้อ ๆ จะเห็นได้ว่าสามารถจำแนกผลหรืออานิสงส์ของศีลได้ มี ๕ ประการ คือ

- ๑) บุคคลผู้มีศีลย่อมได้กองโภคทรัพย์ใหญ่หลวง ซึ่งมีความไม่ประมาทเป็นศีล
- ๒) กิตติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมกระฉ่อนไป
- ๓) บุคคลผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ จะเป็นชาติตยบริษัทก็ตาม พรหมณ์บริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมแก่ลัวกล้า ไม่เก้อเขินเข้าไปหา
- ๔) บุคคลผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมไม่หลงลืมสติตาย
- ๕) บุคคลผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล หลังจากตายแล้วย่อมไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๑๑๒}

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “บุคคลผู้มีศีล เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ มีความละอาย มีความเอ็นดูต่อสัตว์หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์. . .กลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในที่ใด เขาก็จะเป็นคนมีอายุยืน”^{๑๑๓}

นอกจากนี้ คัมภีร์วิสุทธิมรรค ในกัมมัตถิสสูตร ในมหาปริณิพพานสูตร และในศีลสูตร ได้อธิบายอานิสงส์ของศีลไว้ดังนี้

๑) ในกัมมัตถิสสูตร อธิบายว่า ศีล ได้แก่ ความไม่เดือดร้อน เป็นต้น ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “อานนท์ ก็แลมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นผล มีความไม่เดือดร้อนใจเป็นอานิสงส์”^{๑๑๔}

๒) ในมหาปริณิพพานสูตรและศีลสูตร อธิบายไว้มี ๕ ประการ คือ (๑) ย่อมประสบกองแห่งโภคะใหญ่ (๒) กิตติศัพท์อันงามของผู้มีศีล ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ย่อมพุ่งไป (๓) จะเข้าไปสู่บริษัทใด ๆ จะเป็นชาติตยบริษัทก็ตาม พรหมณ์บริษัทก็ตาม คฤหบดีก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมเป็นผู้องอาจ ไม่เคอะเขินเข้าไป (๔) คฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีกมาก ผู้มีศีลถึงพร้อมด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา นี่เป็นอานิสงส์ที่ ๔ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล (๕) คฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ผู้มีศีลถึง

^{๑๑๐} พระนิคม ธรรมธโร (พงษ์สมุทร), “การศึกษาเปรียบเทียบคำสอนเรื่องศีลในวิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, บทคัดย่อ.

^{๑๑๑} ขุ.ชา.เอกก. (ไทย) ๒๗/๘๖/๓๖.

^{๑๑๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๔๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๔๔.

^{๑๑๓} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๙๐/๓๕๐.

^{๑๑๔} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๑-๓.

พร้อมด้วยศีล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ นี่เป็นอาานิสงส์ที่ ๕ แห่งศีลสมบัติของผู้มีศีล”^{๑๑๕}

๓) ในอากังเขยสูตร อธิบายอาานิสงส์ของศีล ได้แก่ ความเป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจ เป็นต้น มีความสิ้นไปแห่งอาสวะเป็นที่สุด ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุมุ่งหวังอยู่ว่าขอให้เราพึงเป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยอมรับสรรเสริญของบรรดาภิกษุเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เธอพึงทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลายนั้นเถิด”^{๑๑๖}

๔) ศีลในวิสุทธิมรรค ได้แก่ การเป็นที่พึงอันประเสริฐ เป็นน้ำชำระมลทินทางใจ และระงับความเร่าร้อน เป็นเครื่องประดับและมีกลิ่นหอมฟุ้งไปได้ทั้งทวนลมและตามลม เป็นบันไดสู่สวรรค์และเป็นประตูสู่นิพพาน ดังที่พระพุทธโฆสเถระ รัตนาคำพรรณนาเปรียบเทียบศีลไว้ ดังนี้

น้ำเป็นเหมือนศีล ย่อมชำระมลทินใดของสัตว์มีชีวิตในโลกนี้ได้ แม่น้ำใหญ่ทั้งหลาย คือ แม่น้ำคงคาก็ดี แม่น้ำยมุนาก็ดี แม่น้ำสรภูก็ดี แม่น้ำสรัสวดีก็ดี แม่น้ำนิรันดคาก็ดี แม่น้ำอจิรวดีก็ดี แม่น้ำมทีกีดี ย่อมไม่สามารถชำระมลทินนั้นได้ ศีลอันบริสุทธิ์เยือกเย็นยิ่งนักที่บุคคลรักษาดีแล้วย่อมระงับความเร่าร้อนใดของสัตว์ในโลกนี้ได้ ลมเจือฝนก็ระงับความเร่าร้อนนั้นไม่ได้ แม้แก่นจันทร์เหลืองก็ระงับไม่ได้ แก้วมุกดาภิระงับไม่ได้ แก้วมณีก็ระงับไม่ได้ รัศมีอ่อน ๆ แห่งดวงจันทร์ก็ระงับไม่ได้ กลิ่นที่เสมอด้วยกลิ่นศีลที่ฟุ้งไปได้ ทั้งในที่ตามลมและทวนลมเท่า ๆ กัน จักมีแต่ที่ไหนดิ่งอื่นที่จะเป็นบันไดขึ้นสู่สวรรค์หรือเป็นประตูในการให้สัตว์เข้าไปสู่นคร คือ พระนิพพานที่เสมอด้วยศีลจักมีแต่ที่ไหนดิ่งอื่นที่จะเป็นบันไดขึ้นสู่สวรรค์หรือเป็นประตูในการให้สัตว์เข้าไปสู่นคร คือ พระนิพพานที่เสมอด้วยศีลจักมีแต่ที่ไหนดิ่ง พระราชาผู้ประดับด้วยแก้วมุกดาและแก้วมณี ยังไม่งามเหมือนนักพรตผู้ประดับด้วยเครื่องประดับ คือ ศีลงดงามอยู่ฉะนั้น ศีลย่อมกำจัดภัยมีการตีเตียนตนเองได้ เป็นต้นโดยประการทั้งปวง ย่อมไม่ให้เกิดเกียรติและความรำเริงแก่บุคคลผู้มีศีลได้ทุกเมื่อ บัณฑิตพึงทราบหัวข้อเรื่องอาานิสงส์ของศีลที่เป็นรากเหง้าแห่งคุณซึ่งกำจัดกำลังแห่งโทษด้วยประการฉะนี้^{๑๑๗}

การรักษาศีลจึงเป็นการรักษาสิ่งที่สำคัญที่สุดในชีวิต ผู้รักษาศีลพึงรักษาเท่าชีวิตหรือยิ่งกว่าชีวิต เหมือนนกต้อยตีวิดรักษาฟองไข่ เหมือนจามรีรักษาพวงหาง หรือมารดาร์กบุตรสุดที่รักคนเดียวและบุคคลมีนัยน์ตาข้างเดียวรักษาหวงแหนนัยน์ตา พึงสละทรัพย์เพื่อรักษาอวัยวะ พึงสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต พึงสละชีวิต ทรัพย์สมบัติ อวัยวะ และชีวิตเพื่อรักษาธรรม^{๑๑๘}

^{๑๑๕} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๙๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๐/๙๔, อัง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๒๑๓/๓๕๖.

^{๑๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๕/๕๗.

^{๑๑๗} พระพุทธโฆสเถระ รัตนาคำ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๑๑๘} วติน อินทสระ, สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค, หน้า ๓๙.

- ๕) ผู้มีศีลมีชื่อเสียงดี มีคนเคารพนับถือ
- ๖) ผู้มีศีลเข้าสู่สังคมใด ๆ ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน
- ๗) ผู้มีศีลเป็นผู้ที่ไม่หลงเลอะเลือนวิกลจริต
- ๘) ผู้มีศีลเมื่อร่างกายแตกสลายไป จิตของผู้มีศีลย่อมเข้าสู่ความสงบในโลกหน้า มีสวรรค์เป็นเบื้องต่ำ มีพรหมโลกเป็นอยู่อย่างกลาง มีพระนิพพานเป็นอยู่อย่างสูงสุด^{๑๒๐}

พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๒” ว่า ศีลมีอานิสงส์ ดังนี้^{๑๒๑}

- ๑) ศีลเป็นข้อปฏิบัติที่ควรศึกษาให้รู้และปฏิบัติตาม เพราะเป็นบุญเป็นกุศล เป็นบันไดขั้นต้นที่จะนำไปสู่คุณธรรมขั้นสูง ๆ ต่อไป
- ๒) ศีลทำให้คำสอนอื่น ๆ ของพระพุทธเจ้างามขึ้นในเบื้องต้น คือ เมื่อผู้ถือคำสอนของพระพุทธเจ้าลงมือทำตามได้ คือ รักษาศีลได้แล้วนับว่าได้ทำคำสอนอื่น ๆ ให้งาม
- ๓) ศีลทำให้ได้วิชา ๓ มีปุพเพนิวาสานุสติญาณ ระลึกชาติในหนหลังได้ เป็นต้น
- ๔) ศีลทำให้ข้อปฏิบัติที่ไม่หย่อนนัก ถ้าไม่มีศีลก็เป็นอันว่าหย่อนเกินไป ไม่อาจทำให้บุคคลได้คุณพิเศษในทางธรรม
- ๕) ศีลทำให้ผู้ปฏิบัติละเว้นทางต่ำ คือ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน เมื่อบุคคลมีศีลประจำตัวแล้ว ไม่ตกไปในฝ่ายต่ำ ไม่ตกไปในทางชั่วทางเลว เวลาตายก็ไปทางดี คือ โลกสวรรค์
- ๖) ศีลทำให้ละกิเลสอย่างหยาบ ที่จะล่องออกมาทางกาย ทางวาจา
- ๗) ศีลทำให้กิเลสในภายนอก ที่เป็นเหตุทำให้ความชั่วทางร่างกาย ทางวาจา เช่น มีใครด่า ก็อดได้ ไม่โต้ตอบ เป็นต้น
- ๘) ศีลทำให้ละทุจริต คือ ความประพฤติชั่วทางกายวาจา
- ๙) ศีลทำให้บุคคลได้บรรลุอุริยผล ศีลในที่นี้หมายถึงอริศีล ซึ่งเกิดกับมรรค ๘
- ๑๐) ศีลเป็นเหตุให้ได้โภคสมบัติ หมายความว่า ผู้มีศีลบริบูรณ์ดีแล้ว และมีความไม่ประมาทในการหาทรัพย์ ย่อมหาทรัพย์ได้ทั้งทรัพย์ภายนอกและทรัพย์ภายใน คือ อริยทรัพย์
- ๑๑) ศีลเป็นเหตุให้มีชื่อเสียง หมายความว่า ผู้มีศีล ย่อมมีผู้สรรเสริญในที่ต่าง ๆ ตามสมควรแก่ศีลของตน
- ๑๒) ศีลเป็นเหตุให้แก้กลัวกลัวในที่ประชุม คือ ผู้มีศีลเข้าไปในที่ประชุมใด ๆ ย่อมไม่รู้สึกกลัวว่า จะมีผู้ติหรือผู้ดูถูกในเรื่องศีลหรือในเรื่องความประพฤติของตน
- ๑๓) ศีลเป็นเครื่องชำระมลทิน หมายความว่า ชำระเครื่องเศร้าหมองทางกาย ทางวาจา ทางใจ คือ ชำระล้าง ชักฟอกความชั่วทางกาย วาจา ใจ
- ๑๔) ศีลเป็นเครื่องระงับดับความร้อนภายใน (ร้อนเพราะทุจริต ๓) ความร้อนภายนอก (ร้อนเพราะแดด เพราะไฟ เป็นต้น)

^{๑๒๐} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกวิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๑๔๐.

^{๑๒๑} พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) รจนา, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕๗-๖๒.

๑๕) ศิลเป็นเครื่องทำให้หอมฟุ้งไป หมายความว่า กลิ่นภายในคูกับกลิ่นภายนอก กลิ่นภายนอกมี กฤษณา กะลำพัก จันทร์แดงหรือน้ำหอม เป็นต้น ย่อมหอมแต่ภายนอกและหอมตามลม หอมทวนลมไม่ได้ ส่วนกลิ่นภายใน คือ กลิ่นศีล หอมถึงใจ หอมทวนลม ไม่มีกลิ่นใดในโลกจะเสมอเหมือน

๑๖) ศิลเป็นเครื่องประดับอันงดงาม หมายความว่า ศิลเป็นเครื่องประดับภายในและภายนอก คือ ประดับกาย วาจา ใจ

๑๗) ศิลเป็นเครื่องกำจัดภัย หมายความว่า กำจัดภัยในอบายภูมิ ๔ มีนรก เป็นต้น และกำจัดภัยในโลกนี้ เพราะผู้มีศิลย่อมไม่ต้องภัยที่เกิดจากฟองหากล่าวโทษ และไม่ต้องภัยที่เกิดจากความประพฤติของตน

๑๘) ศิลเป็นเหตุให้บุคคลมีชื่อเสียงดี

๑๙) ศิลทำให้เกิดปราโมทย์ คือ ผู้มีศิล เมื่อคำนึงถึงศิลของตน เห็นว่าบริสุทธิ์อยู่ในเวลาใดก็รู้สึกปลื้มใจในเวลานั้น

๒๐) ศิลเป็นเหตุให้มีสติดี ไม่ให้หลงใหลในเวลาใกล้ตาย คือ ผู้มีศิล มีความประพฤติดี ย่อมไม่กลัวต่ออบายภูมิว่า ตายแล้วจะต้องไปทนทุกข์อยู่ในอบายภูมิ เป็นต้น

๒๑) ศิลเป็นเหตุให้เกิดในสุคติ หมายความว่า เมื่อตายแล้ว ย่อมเกิดในสุคติโลก สวรรค์ คือ เกิดเป็นมนุษย์ หรือเกิดเป็นเทพเจ้าในโลกสวรรค์อย่างใดอย่างหนึ่ง

๒๒) ศิลเป็นอุบายให้ได้เข้าถึงสวรรค์และพระนิพพาน หมายความว่า ศิลเป็นบันได นำไปสู่สวรรค์ เป็นบันไดไปสู่พระนิพพาน

นอกจากนี้ ศิลมีอานิสงส์สำหรับผู้กระทำความรักษาศีลแล้ว ในพระวินัยปิฎกได้กล่าวถึง โทษแห่งศิลวิบัติ มี ๕ ประการ ได้แก่

๑) บุคคลผู้ทุศีล มีศิลวิบัติในโลกนี้ ย่อมถึงความเสื่อมโมกษทรัพย์ใหญ่หลวง ซึ่งมีความประมาทเป็นเหตุ

๒) กิตติศัพท์อันชั่วของบุคคลผู้ทุศีล มีศิลวิบัติ ย่อมกระฉ่อนไป

๓) บุคคลผู้ทุศีล มีศิลวิบัติ จะเข้าไปยังบริษัทใด ๆ จะเป็นชาติดีบริษัทก็ตาม พรหมณบริษัทก็ตาม คหบดีบริษัทก็ตาม สมณบริษัทก็ตาม ย่อมไม่แก้แล้วถ้าเก้อเขินเข้าไป

๔) บุคคลผู้ทุศีล มีศิลวิบัติ ย่อมหลงลืมสติตาย

๕) บุคคลผู้ทุศีล มีศิลวิบัติ หลังจากตายแล้ว ย่อมไปเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก^{๑๒๒}

ศิลจึงเป็นการระวางตั้งใจไม่กระทำชั่วทางกาย วาจา ใจ ศิลยังเป็นรากฐานของจิตใจ เป็นบันไดแห่งความบริสุทธิ์ คือ พระนิพพาน ศิลจะช่วยป้องกันไม่ให้กิเลสหยาบ ๆ ล่วงออกมา เพราะฉะนั้นศิลจึงคุ้มครองให้อยู่เย็นเป็นสุข เรียกว่า ปกติ คือ ไม่ผิดศิล ๕ ได้แก่ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักขโมย ไม่ประพฤติผิดในประเวณี ไม่พูดเท็จ ไม่เสพสิ่งของมีนเมา บุคคลผู้รักษาศีลไว้ดีแล้วย่อมได้รับอานิสงส์อย่างแน่นอน ดังคำกล่าวที่ว่า

^{๑๒๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๕/๙๗-๙๘.

“... ศิลปะเป็นสิ่งที่ดีงาม
ศิลปะเป็นสิ่งที่ยอดเยี่ยมในโลก
ดูเถิด นาคที่พิษร้ายแรงยังไม่เบียดเบียนใคร ๆ
เพราะสำนึกอยู่ว่าตนมีศิลปะ

เราจักสมทานศิลปะที่บัณฑิตรับรองว่า
เป็นสิ่งที่ยอดเยี่ยมในโลก
ซึ่งเป็นเหตุให้ผู้มีศิลปะได้รับการขนานนามว่า
เป็นผู้ประพฤติกว้างปฏิบัติของพระอรียะ

ผู้มีศิลปะเป็นที่รักของหมู่ญาติ
และรุ่งเรืองในหมู่มิตร
หลังจากตายแล้วจะไปสู่สุคติ”^{๑๒๓}

สรุปว่า ศิลปะ หมายถึง ความปกติ สงบเย็น ศิลปะเป็นเครื่องเจตนาในการกระทำความดีด้วยการงดเว้นการกระทำความชั่ว โดยมีการรวมตัวของกายกรรม วาจากรรม และมนโกรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดโทษเครื่องทุกข์และความถึงพร้อมของศิลปะเป็นรส (หน้าที่) มีความสะอาดกาย วาจาและใจ เป็นปัจจุบันฐาน และมีหิริโอตตัปปะเป็นพื้นฐาน (เหตุใกล้)

ศิลปะ แบ่งประเภทได้ ดังนี้

๑) ศิลปะมีอย่างเดียว คือ ความประพฤติ คือ ปกติของกาย วาจา ที่จัดเป็นกายปกติก็เพราะเป็นไปด้วยอำนาจกุศลจิต ให้ตั้งอยู่อย่างปกติสุข ไม่รุกราน ไม่เบียดเบียน ไม่ทำใคร เมื่อบุคคลละปกติแล้ว จึงเกิดการเบียดเบียน ทำร้าย รุกรานซึ่งกันและกัน

๒) ศิลปะ มี ๒ อย่าง คือ จาริตศิลปะ หมายถึง การฝ่าฝืนสิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ สิ่งนี้ไม่ควรทำ และวาริตศิลปะ หมายถึง ศิลปะเป็นเครื่องป้องกันสิกขาบทที่ทรงห้าม องค์ธรรมที่เกิดขึ้นประกอบในจาริตศิลปะ คือ ศรัทธาเจตสิก ส่วนวาริตศิลปะ คือ วิริยเจตสิก

๓) ศิลปะ มี ๓ อย่าง คือ

(๑) อัตตาริบัติ หมายถึง ศิลปะของบุคคลที่ปรารถนาจะสละทิ้งสิ่งที่ไม่สมควรแก่ตน รักษาศิลปะเพราะอำนาจของตนเป็นใหญ่ การระงับถือตนให้สำคัญแก่ตน มีตนเป็นที่ตั้งเป็นศูนย์กลาง

(๒) โลกาธิปไตย หมายถึง บุคคลที่ปรารถนาจะหลีกเลี่ยงการตำหนิของชาวโลก เคารพศรัทธาของโลก การประพฤติปฏิบัติใด ๆ มองโลกเป็นที่ตั้ง ไม่ได้มองตนเป็นที่ตั้ง

(๓) ธัมมาริบัติ หมายถึง บุคคลที่ปรารถนาจะบูชาเชิดชู ยกย่องความยิ่งใหญ่ของพระธรรม รักษาศิลปะเพราะเคารพพระธรรมประพฤติปฏิบัติตามศิลปะด้วยความเคารพการระงับในพระธรรม คนที่รักษาศิลปะประเภทนี้ส่วนมากจะเป็นกัลยาณธรรมและอารยชน

^{๑๒๓} ชุ.ชา.ติก. (ไทย) ๒๗/๑๑๘-๑๒๐/๑๔๗.

๔) ศิล มี ๔ อย่าง คือ ปาติโมกขสังวรศีล (สำรวมสังวรในปาติโมกข์ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เห็นภัยในโทษ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท) อินทริยสังวรศีล (สำรวมอินทริย) อาชีวนปาริสุทธิศีล (การละเว้นมิฉฉาชีพที่เป็นอำนาจล่วงละเมิดสิกขาบท ๖) และปัจฉยสันนิสยศีล (สำรวมระวังในการใช้สอยปัจจัย ๔)

๕) ศิล มี ๕ อย่าง มี ปริยัตตปาริสุทธิศีล (ศีลของอนุสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบทเป็นที่สุด) อปริยัตตปาริสุทธิศีล (ศีลของอุสัมบันทั้งหลายผู้มีสิกขาบทไม่มีที่สุด) ปริพณณปาริสุทธิศีล (ศีลของกัลยาณบุรุษทั้งหลายผู้ประกอบในกุศล) อปรามัญฐปาริสุทธิศีล (ศีลของพระเสขะบุคคล ๗ จำพวก (เว้นอรหัตผล) และปฏิปัตสัทธิปาริสุทธิศีล (ศีลของพระชีนาสพทั้งหลายผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้า)

ศีลมี ๓ ระดับ คือ (๑) ศีลระดับต้น (จูฬศีล) เป็นศีล ๕ ของบุคคลทั่วไป เป็นศีลของผู้ครองเรือนทั่วไปหรือคฤหัสถ์ ศีล ๕ นี้บางที่เรียกว่า นิจศีล (๒) ศีลระดับกลาง (มัชฌิมศีล) เป็นศีล ๘ ของอุบาสกและอุบาสิกา ที่มีความตั้งใจจะรักษาศีลจากศีล ๕ โดยปกติ ปลีกวิเวก งดขาม่มขามเพื่อรักษาศีล เรียกว่า การรักษาอุโบสถศีล และสามเณร ๑๐ ที่เป็นผู้ที่ต้องการปฏิบัติปฏิบัติแต่ยังไม่ได้บวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ (๓) ศีลระดับสูง (มหาศีล) เป็นศีลสำหรับภิกษุสงฆ์ ๒๒๗ ข้อ และภิกษุณี ๓๑๑ ข้อ

กล่าวโดยสรุปในองค์รวมแล้ว ศีลมี ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ โลกียะศีล และ โลกุตตระศีล ผู้ที่รักษาศีลย่อมเกิดอานิสงส์ คือ เป็นผู้ไม่เดือดร้อนใจ เป็นผู้ที่รัก เป็นที่ชอบใจ เป็นที่เคารพ และยกย่องของบุคคลทั่วไป ย่อมเป็นผู้ไม่หลงลืมสติในเวลาใกล้จะตาย หากกายแตกดับแล้วย่อมไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์อย่างแน่นอน ศีลยังเป็นรากฐานของจิตใจ เป็นบันไดแห่งความบริสุทธิ์ คือ พระนิพพาน และศีลจะช่วยป้องกันไม่ให้กิเลสหยาบ ๆ ล่วงออกมาเพราะฉะนั้น ศีลจึงคุ้มครองให้อยู่เย็นเป็นสุข เรียกว่า ปกติ คือ ไม่ฆ่า ไม่ลักขโมย ไม่ประพฤตินิโคตติในประเวณี ไม่พูดเท็จ ไม่เสพสิ่งของมีนเมา บุคคลผู้รักษาศีลไว้ดีแล้วย่อมได้รับอานิสงส์อย่างแน่นอน

ผู้ประพฤติปฏิบัติรักษาศีลบริสุทธิ์ดีแล้วย่อมเกิดอานิสงส์ของศีล ๕ ประการ ได้แก่ ศีลเป็นเหตุให้ได้โภคสมบัติ ศีลเป็นเหตุให้มีชื่อเสียง ศีลเป็นเหตุให้แคล้วคล้าในที่ประชุม ศีลเป็นเครื่องชำระมลทิน และศีลเป็นเครื่องระงับดับความร้อนภายใน ผู้รักษาศีลย่อมได้รับผลดีทั้งในปัจจุบันและภพเบื้องหน้า ไม่หลงลืมสติตาย ย่อมไปเกิดในโลกสวรรค์

๒.๓.๒ สมาธิ

๒.๓.๒.๑ ความหมายของสมาธิ

การที่นำสมาธิมาอธิบายต่อจากศีลนั้นก็เพื่อให้เห็นว่า สมาธิจะเกิดขึ้นเป็นสัมมาสมาธิ (ข้อ ๘ ในอริยมรรคมีองค์ ๘) ได้ ก็ต้องมีศีลเป็นพื้นฐานในเบื้องต้น จำเป็นที่จะต้องผ่านการรักษาศีลมาเป็นอย่างดี ชำระศีลให้บริสุทธิ์หมดจด การที่จะทำให้เกิดจิตเป็นสมาธิได้ด้วยคามรวดเร็วและมั่นคง เป็นบาทฐานในการพัฒนาไปสู่ขั้นปัญญาต่อไป

คำว่า “สมาธิ” แปลว่า ความมีใจตั้งมั่น ความตั้งมั่นแห่งจิต การทำให้ใจสงบแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน ภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วแน่อยู่ในอารมณ์ คือ สิ่งอันหนึ่งอันเดียว^{๑๒๔} เป็นสภาวะที่จิตมั่นคง แน่วแน่ ไม่หวั่นไหว ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภายนอกด้วยอำนาจสติที่กำหนดจับอารมณ์อย่างใด อย่างหนึ่งไว้มั่นคง^{๑๒๕} ความไม่ยอมให้จิตของตนลุ่มไปตามแรงพายุ คือ ราคะ เปรียบได้กับเปลวไฟแห่ง ประทีปที่สว่างจ้าอยู่ด้านหลังพระราชวัง^{๑๒๖}

พระอภิธรรมปิฎก อธิบายความหมายของคำว่า “สมาธิ” หมายถึง สิ่งที่ทำให้จิต ดำรงมั่น ดำรงอยู่ด้วยดี ตั้งตั้งแน่วแน่ ไม่ซัดส่ายไป ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถูกรบกวน สงบ ไม่ถูกอารมณ์ยึดไว้ ทำให้สมรรถนะและพลังแห่งสมาธิเข้มแข็งจิตแนบแน่นเป็นหนึ่งเดียวจึงเรียกว่า สมาธิ^{๑๒๗}

สมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา หมายถึง การมีจิตตั้งมั่นในอารมณ์เดียวในทางกุศล เป็นสมาธิตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ มีปัญญาเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นสมาธิที่ควรคู่แก่การใช้งาน การแก้ปัญหาชีวิต การบำบัดโรคทางกายจิตและความเจริญก้าวหน้า แห่งสมาธิสู่วิปัสสนาอันเป็นทางแห่งปัญญาสู่การสิ้นสุดแห่งกองทุกข์^{๑๒๘}

นอกจากนั้น พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช) ยังได้วิเคราะห์และให้ความหมายของคำว่า “สมาธิ” ไว้ดังนี้

๑) สมาธิในความหมายว่า “ตั้งขึ้น” ดังวิเคราะห์ว่า เอการมมณ สุญฺจ อธาณํ สมาธิ การตั้งจิตไว้ด้วยดีในอารมณ์เดียว (ส+อา บทหน้า ธา ธาตุในความหมายว่าตั้งขึ้น, ยกขึ้น อี ปัจจัย, แปลงนิคคหิตเป็น ม)

๒) สมาธิในความหมายว่า “สงบ” ดังวิเคราะห์ว่า นานาลมพณิกิขปวสสปวตตํ อธิสงขาตํ จิตตพยธํ สเมตตติติ สมาธิ ภาวะที่ยิ่งฟุ้งซ่านแห่งจิตให้สงบ (สมฺ ธาตุในความหมายว่าสงบ, ระบุ อธิ ปัจจัย, ลงสระหน้า)^{๑๒๙}

สมาธิจะเกิดได้ด้วยการบำเพ็ญสมถกรรมฐาน สมาธิเป็นคำเรียกละเอียดของอธิจิตตสิกขา ซึ่งเป็นข้อหนึ่งในไตรสิกขา สมาธิทั่วไป หมายถึง การทำให้ใจสงบ การระงับอารมณ์ฟุ้งซ่านที่เรียกว่า การทำสมาธิ จิตที่สงบได้ชั่วคราว เรียกว่า ใจเป็นสมาธิ^{๑๓๐}

^{๑๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๐๑.

^{๑๒๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๑๐๑๑.

^{๑๒๖} พระอุปัชฌาย์ ระจนา, วิมุตติมรรค, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจาก ฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๕๔.

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๗๐/๑๖๔.

^{๑๒๘} เจริญ ช่างชิต, “การศึกษาสมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๓.

^{๑๒๙} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๘๙๖.

^{๑๓๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๑๐๑๑.

สมาธิเป็นกุศลจิตที่มีอารมณ์แน่วแน่เพราะมีความหมายว่า ความตั้งใจมั่น ชื่อว่า ตั้งใจมั่นนี้ ได้แก่ ความตั้งใจ ความวางจิตและเจตสิกไว้อย่างสม่ำเสมอ และโดยชอบในอารมณ์เดียว เพราะเหตุที่เจตสิกและเจตสิกยอมตั้งอย่างสม่ำเสมอโดยชอบ คือ เป็นสภาพไม่ซัดส่ายและไม่ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอานุภาพแห่งธรรม^{๑๓๑} เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่าสมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีหน้าที่ในการกำจัดความฟุ้งซ่าน มีความไม่หวั่นไหวเป็นผล สมาธิมีสุขเป็นเหตุใกล้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้มีจิตสุขจิตยอมตั้งมั่น”^{๑๓๒}

พระพุทธโฆสเถระ ระบุว่า สมาธิมีลักษณะ คือ ความไม่ฟุ้งซ่าน มี ๒ ประเภท คือ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ^{๑๓๓}

นอกจากนี้ พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที/หงษ์แพงจิตร) ยังได้วิเคราะห์และให้ความหมายของคำว่า “สมาธิ” ไว้ดังนี้

๑) สมาธิ ในความหมายว่า ตั้งมั่นไว้ทั่ว วิเคราะห์ว่า สห เอกกรรมมณเณ อาทานิ = สมาธิ มาจาก ส บพหน้า + อา บพหน้า ธา ธาตุในความหมายว่าตั้งมั่น อี ปัจจัย แปลงนิคคหิตเป็น ม สำเร็จรูปเป็น สมาธิ

๒) สมาธิ ในความหมายว่า ตั้งมั่นอย่างสม่ำเสมอ วิเคราะห์ว่า เอกกรรมมณเณ สม อาทานิ = สมาธิ มาจาก สม (สม่ำเสมอ) บพหน้า อา บพหน้า ธา ธาตุในความหมายว่าตั้งมั่น อี ปัจจัย สนิกันตามหลักสนธิกริโยปกรณ คือ ลบสระหน้า คือ อ ที่ ม คงสระหลัง คือ อา ไว้ สำเร็จรูปเป็น สมาธิ

๓) สมาธิ ในความหมายว่า ตั้งมั่นไว้ในความสงบ ความหมาย คือ รักษาความสงบไว้ให้มั่น วิเคราะห์ว่า สเม วูปสเม อาทานิ = สมาธิ มาจาก สม (ความสงบ) บพหน้า อา บพหน้า ธา ธาตุในความหมายว่าตั้งมั่น อี ปัจจัย สนิกันตามหลักสนธิกริโยปกรณ คือ ลบสระหน้า คือ อ ที่ ม คงสระหลัง คือ อา ไว้ สำเร็จรูปเป็น สมาธิ

๔) สมาธิ ในความหมายว่า ตั้งอยู่ในความสงบตั้งเริ่มต้น วิเคราะห์ว่า สเม อาทีโต ปฎาย ธรณิ (ชาน) สมาธิ มาจาก สม (ความสงบ) บพหน้า อา (อาทีโต ปฎาย) บพหน้า ธา ธาตุในความหมายว่าตั้งอยู่ อี ปัจจัย สนิกันตามหลักสนธิกริโยปกรณ คือ ลบสระหน้า คือ อ ที่ ม คงสระหลัง คือ อา ไว้ สำเร็จรูปเป็น สมาธิ^{๑๓๔}

^{๑๓๑} พระพุทธโฆสเถระ ระบุว่า, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๒๗-๑๒๘.

^{๑๓๒} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๕/๗๕.

^{๑๓๓} พระพุทธโฆสเถระ ระบุว่า, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๒๘.

^{๑๓๔} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรค มหาฎีกา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๒๓๐.

นอกจากนี้ คำว่า “สมาธิ” ยังมีคำที่ใช้แทนกัน (ไวพจน์) มีปรากฏหลายคำ แต่ละคำต่างก็มีความหมายที่แตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับการนำไปใช้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจและการนำไปใช้ได้อย่างถูกต้อง มี ๕ คำ ได้แก่ จิตเตกัคคตา สมาธานะ อวิกเขปะ ฌาน และเอกัคคตา

๑) คำว่า “จิตเตกัคคตา” หมายถึง ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต หรือจิตที่มีอารมณ์เดียวโดยเน้นถึงจิตที่เป็นกุศล คือ จิตที่ไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุข เป็นลักษณะ^{๑๓๕}

๒) คำว่า “สมาธานะ” หมายถึง ความที่จิตและเจตสิกมาตั้งไว้สม่ำเสมอ เหมือนกับรวมตัวด้วยอำนาจความไม่วุ่นวาย คือ ไม่ทำจิตและเจตสิกทั้งหลายกระจัดกระจายกันอยู่ ไม่รวมอยู่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะสมาธิมีความไม่วุ่นวาย เป็นลักษณะ มีความรวมตัว มีความไม่ฟุ้งซ่าน หรือกำจัดความฟุ้งซ่าน เป็นรส^{๑๓๖}

๓) คำว่า “อวิกเขปะ” หมายถึง จิตไม่ฟุ้งซ่านเอง หรือเป็นเหตุไม่ฟุ้งซ่านของสัมปยุตธรรมทั้งหลาย สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะอยู่แล้ว ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของสมาธิจึงทำให้ไม่เกิดความฟุ้งซ่าน^{๑๓๗}

๔) คำว่า “ฌาน” หมายถึง การเพ่งอารมณ์เป็นสมาธิ หรือสภาวะสงบประณีต^{๑๓๘}

๕) คำว่า “เอกัคคตา” หมายถึง ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว คือ ความมีจิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์เดียว^{๑๓๙}

พระอุปติสสเถระ รจนาลักษณะของสมาธิไว้ในหนังสือ “วิมุตติมรรค” ว่า สมาธิมีความตั้งมั่นแห่งจิต เป็นลักษณะแห่งสมาธิ การครอบงำความโกรธได้ เป็นรส มีความสงบนิ่งแห่งจิตเป็นปฏิฐาน มีความไม่ประกอบด้วยกิเลสและจิตที่บรรลุลหุตพันธุ์ เป็นสมาธิ ดังนั้น ผู้ที่จะดำรงจิตและเจตสิกไว้ในความสงบคงที่ เปรียบเหมือนมือที่ถือดาซังไว้อย่างมั่นคง สมาธิยังเปรียบเหมือนการที่นายขมังธนูเอาใจจดจ่อความตรงดิ่งของลูกธนู เหมือนยาที่มีปฏิกิริยาต่อพิษร้ายเพราะมันกำจัดความขัดเคืองได้ ฉะนั้น^{๑๔๐}

สมาธิไม่ใช่ว่าจะเกิดขึ้นมาได้อย่างง่าย ๆ ก็หาไม่ สมาธิจะเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุแห่งสมาธิ ๘ อย่าง คือ เนกขัมมะ (ความหลีกออกจากกาม) อโทสะ (ความไม่โกรธ) ทิตติ (ความสุกสว่าง) อวิกเขปะ (ความไม่ประมาท) กุศลทั้งหมด วิจาร์ปโมทะ (ความบันเทิงในวิจาร์) และธรรมที่ให้สังจญาณเกิดขึ้น ธรรมเหล่านี้เป็นเหตุแห่งสมาธิ และสมาธิก็ยังมีเหตุให้เป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้าในสมาธิ ๘ อย่าง เช่นเดียวกัน คือ ราคะ โทสะ โภสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ถีนมิทธะ (ความง่วงเหงาเซื่องซึม)

^{๑๓๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๔/๑๑๑.

^{๑๓๖} วิสุทธิตีฎีกา (บาลี) ๑/๓๘/๑๒๖.

^{๑๓๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๒๖.

^{๑๓๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๘๘.

^{๑๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๔.

^{๑๔๐} พระอุปติสสเถระ รจนา, วิมุตติมรรค, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเชมินทเถระ, หน้า ๕๕.

อรรถัจจกุกุจจะ (ความฟุ้งซ่านรำคาญ) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) โมหะนิรปีติ (ความไม่ปีติ) นิรสุข (ความไม่มีสุข) และอกุศลธรรม อื่น ๆ ทั้งหลายล้วนเป็นอุปสรรคต่อความก้าวหน้าในสมาธิ^{๑๔๑}

นอกจากสมาธิมีเหตุที่เป็นอุปสรรคทำให้เกิดสมาธิแล้ว สมาธิยังมีลักษณะที่ช่วยให้เป็นปัจจัยเกื้อหนุนสมาธิ มีจำนวน ๗ อย่าง คือ ศีล อภิวาจา (ความยินดียิ่ง) อินทริยสังวร (สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) โภขณมัตตตัญญุตตา (รู้จักประมาณในโภชนา) ไม่เห็นแก่นอนทั้งในปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม ความเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญา และที่อยู่อาศัยอันเงียบสงบสงัด^{๑๔๒}

สรุปว่า สมาธิ หมายถึง สิ่งที่ทำให้จิต ดำรงมั่น ดำรงอยู่ด้วยดี ตั้งตั้งแน่วแน่ ไม่ซัดส่ายไป ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถูกรบกวน สงบ ไม่ถูกอารมณ์ยึดไว้ ทำให้สมรรถนะ และพลังแห่งสมาธิเข้มแข็ง จิตแนบแน่น เป็นหนึ่งเดียว กล่าวคือเป็นความตั้งมั่นไว้ทั่ว ตั้งมั่นอย่างสม่ำเสมอ ตั้งมั่นไว้ในความสงบหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็คือจิตเป็นเอกัตตารมณีนั่นเอง

๒.๓.๒.๒ ลักษณะของสมาธิ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า “เมื่อภิกษุผู้นั้นพิจารณาเห็นนิรอรณ ๕ ที่ตนละ ได้แล้วย่อมเกิดความเบิกบานใจ เมื่อเบิกบานใจก็ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับความสุข เมื่อมีความสุขจิตย่อมตั้งมั่น”^{๑๔๓}

จากพุทธพจน์แสดงว่า ผู้มีความสุขจิตของผู้นั้นย่อมตั้งมั่น นั่นก็คือจิตของผู้ที่เข้า ญาณสมาบัติจนจิตตั้งมั่นเป็นเอกัตตารมณณ์ ทำให้จิตสงบและตั้งมั่นได้ จิตของผู้ปฏิบัติเช่นนั้นย่อมมีความสุข ดังนั้น จะเห็นได้ว่าผู้มีสมาธิย่อมทำให้จิตตั้งมั่นได้ซึ่งสมาธิดังกล่าวนี้นั้นย่อมมีลักษณะที่เด่นชัดอย่าง แน่นอนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าให้ความสำคัญของสมาธิเป็นอย่างมาก โดยพระอรหันตเถรอาจารย์ ท่านได้อธิบายลักษณะของสมาธิว่า สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะ มีหน้าที่ (รส) กำจัดความฟุ้งซ่าน มีความไม่หวั่นไหว เป็นผล (ปัจจุปัฏฐาน) และมีสุข เป็นเหตุไถ่ (ปทัฏฐาน)^{๑๔๔}

สรุปว่า สมาธิจะมีความไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ซัดส่ายไปมา และวอกแวกไปทางหนึ่งทางใด เป็นลักษณะ มีการกำจัดความฟุ้งซ่านไม่ซัดส่ายจับอารมณ์อื่น เป็นหน้าที่ มีความไม่หวั่นไหว เป็นผล และมีสุขเป็นเหตุไถ่

^{๑๔๑} พระอุปติสสะเถระ รัตนา, วิมุตติมรรค, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจาก ฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๕๗.

^{๑๔๒} อ่างแล้ว.

^{๑๔๓} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๕/๗๕.

^{๑๔๔} พระพุทธโฆสเถระ รัตนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๒๘.

๒.๓.๒.๓ ประเภทของสมาธิ

สมาธิ แบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ^{๑๔๕} สมาธิทั้งสองอย่างนี้เป็นกรกล่าวตามหลักสมถยานิก สำหรับผู้เจริญสมถะแล้วอาศัยสมถะเป็นบาทของวิปัสสนา ส่วนขณิกสมาธิกล่าวไว้ตามวิปัสสนายานิกสำหรับผู้เจริญวิปัสสนาโดยตรงสมาธิจึงเป็นคำเรียกย่อของ อธิจิตตสิกขาซึ่งเป็นข้อหนึ่งในไตรสิกขา^{๑๔๖}

นอกจากนี้ สมาธิจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท ได้แก่ (๑) อุปจารสมาธิ คือ ความที่จิตปรากฏในอุคคหนิมิต (นิมิตติดตา) อันเป็นอารมณ์บัญญัติแต่ไม่ถึงระดับที่เป็นฌาน (๒) อัปปนาสมาธิ คือ ความที่จิตตั้งมั่นแน่วแน่ในปฏิภาคนิมิต (นิมิตเสมือนหรือนิมิตเทียบเคียง) (๓) ขณิกสมาธิ คือ ความที่จิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาตต์ (ขั้น ๕) ทีละขณะ ๆ ตั้งมั่นต่อเนื่องอย่างแนบแน่นกับรูปนามที่เปลี่ยนแปลงเกิดดับไปตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์^{๑๔๗}

คัมภีร์วิสุทธิมรรค อธิบายว่า สมาธิมี ๕ ประเภท ได้แก่

๑) สมาธิ มี ๒ ประการ ได้แก่ อุปจารสมาธิ (ความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ที่ได้แล้วด้วยอำนาจกรรมฐาน) และอัปปนาสมาธิ (จิตมีอารมณ์แน่วแน่ในลำดับแห่งปริกรรมปฐมฌานที่เป็นปัจจัยแห่งปฐมฌาน) เป็นต้น

๒) สมาธิ มี ๓ ประการ ได้แก่ สมาธิขั้นต่ำ (สมาธิที่เพิ่งได้) สมาธิขั้นกลาง (สมาธิที่อบรมยังไม่ตื่น) และ สมาธิขั้นประณีต (สมาธิที่อบรมดีแล้วคือถึงความชำนาญ) เป็นต้น

๓) สมาธิ มี ๔ ประการ ได้แก่ ข้อปฏิบัติ (ปฏิบัติ) ๔ แบบ คือ (๑) ผู้ที่มีสมาธิในข้อปฏิบัติลำบากและมีอภิญญาช้า (๒) ผู้ที่มีสมาธิในข้อปฏิบัติลำบากแต่มีอภิญญาเร็ว (๓) ผู้มีสมาธิสะดวกแต่มีอภิญญาช้า (๔) ผู้มีสมาธิสะดวกและมีอภิญญาเร็ว หรือองค์ฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน)

๔) สมาธิ มี ๕ ประการ ได้แก่ สมาธิในองค์ฌาน ๕ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน^{๑๔๘}

ในวิมุตติมรรค อธิบายว่า สมาธิ มี ๕ ประเภท ได้แก่

๑) สมาธิ มี ๒ ประเภท ได้แก่ โลกียสมาธิกับโลกุตตรสมาธิ กล่าวคือการได้เฉพาะซึ่งอริยผลเรียกว่า โลกุตตรสมาธิ ส่วนโลกียสมาธิเป็นสมาธิที่ประกอบด้วยความต่ำทรามเกี่ยวเนื่องด้วยสังโยชน์ (กิเลสร้อยรัด) โยคะ (กิเลสกระทำให้ติดอยู่ในโลก) โอะฆะ (ห้วงกิเลส) พันธนะ (เครื่องผูก) นิวรรณ (เครื่องกั้น) เป็นธรรมอันทราม เป็นทุติภูฏิ (ความเห็นทราม) เป็นอุปาทาน เป็นกิเลสอสาสะ

^{๑๔๕} อภ.ป. (ไทย) ๔๑/๖๑/๔๓๙.

^{๑๔๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๒๗๔.

^{๑๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๐๑.

^{๑๔๘} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๑๒๙-๑๓๕.

๒) สมาธิ มี ๓ ประเภท ได้แก่ สมาธิที่ยังมีวิตกและวิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ และสมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ กล่าวคือสมาธิที่ยังมีวิตกและวิจารณ์ (สมาธิในปฐมฌาน) สมาธิที่ไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์ (สมาธิในทุติยฌาน) และสมาธิที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ (สมาธิอื่น ๆ ที่เหลือไม่มีวิตกและวิจารณ์)

๓) สมาธิ มี ๔ ประเภท ได้แก่ สมาธิในกามภูมิ (การสละทิ้งนิวรณ์แต่ละอย่างในนิวรณ์) สมาธิในรูปภูมิ (สมาธิในฌาน ๔) สมาธิในอรุภูมิ (ฌานในอรุภูมิ ๔ และกุศลวิบาก) และสมาธิที่ไม่นับเนื่องในสมาธิเหล่านั้น (สมาธิที่นับเนื่องในมรรค ๔ ผล ๔)

๔) สมาธิ มี ๕ ประเภท เป็นการแบ่งสมาธิออกในนัยองค์ประกอบของฌาน ๕ คือ

(๑) ความปราศจากนิวรณ์ ๕ และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เรียกว่า ปฐมฌาน

(๒) ความปราศจากวิตกและความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๔ อย่างที่เหลือ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เรียกว่า ทุติยฌาน

(๓) ความปราศจากวิตก วิจารณ์ และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๓ อย่างที่เหลือ คือ ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เรียกว่า ตติยฌาน

(๔) ความปราศจากวิตก วิจารณ์ ปีติ และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๒ อย่างที่เหลือ คือ สุขและจิตเตกัคคตา เรียกว่า จตุตถฌาน

(๕) ความปราศจากวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ อุเบกขาและจิตเตกัคคตา เรียกว่า ปัญจฌาน^{๑๔๙}

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) ได้อธิบายว่า สมาธิ คือ ปัญญาในการสำรวจแล้วตั้งไว้ด้วยดี หากจิตเป็นฌานในขณะที่ใดขณะหนึ่งในลมหายใจเข้าออกก็ดี ในคำภาวนาก็ดี ในนิมิตก็ดี ถ้าจิตจับเฉพาะอย่างนั้นเรียกว่า การเกิดสมาธิหรือการเกิดฌาน มี ๕ อย่าง คือ

๑) สมาธิ ๑ ประเภท ได้แก่ เอกัคคตาสมาธิ คือ จิตที่มีสมาธิแน่วแน่ในอารมณ์เดียว คือ จะแน่วแน้อยู่ในอารมณ์ที่พึงเพียงอย่างเดียวเท่านั้น เอกัคคตานี้สามารถจำแนกได้เป็น ๓ ระดับ คือ

(๑) ระดับที่ ๑ ขณิกสมาธิหรือปริกรรมสมาธิ คือ จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ได้ชั่วขณะหรือเป็นสมาธิขณะปริกรรม เช่น ปริกรรมว่า ปฐวี ๆ ๆ เป็นต้น

(๒) ระดับที่ ๒ อุปจารสมาธิ คือ จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ใกล้จะได้ฌาน

(๓) ระดับที่ ๓ อปัณาสสมาธิ คือ จิตตั้งมั่นหรือแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ที่กำหนดไม่ซัดส่ายไปไหน กิเลสไม่สามารถรบกวนได้ และอปัณาสสมาธิก็คือฌานจิตที่เป็นอปัณาสเกิดขึ้นแล้ว

๒) สมาธิ ๒ ประเภท ได้แก่ โลกียสมาธิและโลกุตตรสมาธิ

๓) สมาธิ ๓ ประเภท ได้แก่ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอปัณาสสมาธิ

^{๑๔๙} ดูรายละเอียดใน พระอุปติสสเถระ รจนา, **วิมุตติมรรค**, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๕๘-๖๓.

๔) สมาธิ ๔ ประเภท ได้แก่ ทิฏฐธัมมสุขวิหารสมาธิ ญาณทัสสนสมาธิ สติสัมปชัญญะสมาธิ และอัสวักขยสมาธิ

๕) สมาธิ ๕ ได้แก่ สุขสมาธิ สันตสมาธิ อริยสมาธิ นิรามิสสมาธิ และอกาปุริสสมาธิ
นี่คือ สมาธิของมหาบุรุษ

สรุปแล้วในบรรดาสมาธิ ๕ ประเภทดังที่กล่าวมาแล้วนั้น สมาธิประเภทที่ ๑ ถึงสมาธิประเภทที่ ๓ เป็นสมาธิที่เกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานเพราะการเจริญสมถะจะทำให้เกิดสมาธิขั้นใดขั้นหนึ่งถึงอุปนาสมาธิ ส่วนสมาธิประเภทที่ ๔ ถึง สมาธิประเภทที่ ๕ เป็นสมาธิที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยการกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์^{๑๕๐}

สมาธิจึงเป็นจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่งโดยมีสติปัญญา ๔ เป็นเหตุเกิด มีสัมมปชาน ๔ เป็นเครื่องอุดหนุนสมาธิ มีการเจริญ การเสพสั่งสมทำให้มากในธรรมเหล่านั้นถือว่าเป็นการเจริญสมาธิ^{๑๕๑} แต่หากจะถามว่า สมาธิมีอะไรเป็นเครื่องเศร้าหมอง มีอะไรเป็นเครื่องผ่องแผ้ว และมีอะไรที่ควรเจริญนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “ธรรมที่เป็นส่วนแห่งความเสื่อมชื่อว่าความเศร้าหมอง ธรรมที่เป็นส่วนแห่งคุณวิเศษชื่อว่าผ่องแผ้วและควรเจริญในอริยมรรคมีองค์ ๘”^{๑๕๒}

ผู้ที่ปรารถนาความหลุดพ้นจำเป็นที่จะต้องสั่งสมบารมีด้วยการประพฤติปฏิบัติในธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยการเจริญจิตภาวนา ถือว่าเป็นการสั่งสมสมาธิบารมีให้แก่กล้า ด้วยการออกสันโดษ หาที่สงบ เพื่อสั่งสมสมาธิบารมีด้วยเนกขัมมะบารมี^{๑๕๓}

วิธีการสั่งสมบารมีที่ยิ่งใหญ่และสูงสุดในพระพุทธศาสนาก็คือ การเจริญภาวนา มี ๒ อย่าง คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน การสั่งสมบารมีดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นอริยทรัพย์^{๑๕๔} อย่างมหาศาลยิ่งใหญ่มากกว่าการได้สมบัติทั้งหลายในโลก

สรุปว่า สมาธิมีการจัดเป็นหลายประเภทด้วยกัน แต่ในที่นี้สมาธิสามารถจำแนกได้ ๓ ประเภทใหญ่ คือ อุปจารสมาธิ (คือ จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ใกล้จะได้มาน) อุปนาสมาธิ (คือ จิตที่ตั้งมั่นหรือแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ที่กำหนด) และขณิกสมาธิหรือปริกรรมสมาธิ (คือ จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ได้ชั่วขณะหรือเป็นสมาธิขณะปริกรรม) สองประเภทแรกเป็นสมาธิสำหรับเจริญสมถกรรมฐาน ส่วนประเภทที่สามนั้นเป็นสมาธิสำหรับเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

^{๑๕๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) วจนา, วิปัสสนาญาณโสภณ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๓.

^{๑๕๑} พระคันธสาราภิวังค์, พระสูตรตันตปิฎก-อธิบาย มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์ เล่ม ๑ พระคันธสาราภิวังค์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๖๙-๕๗๐.

^{๑๕๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๘/๕๒๙.

^{๑๕๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๔๒๖.

^{๑๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๑๖.

๒.๓.๒.๔ อานิสงส์ของสมาธิ

การเจริญสมาธิที่เป็นการสั่งสมบารมีให้กับตนเอง ผู้เจริญกรรมฐานยังได้อานิสงส์ของการเจริญสมาธิ (ภาวนา) มี ๕ ประการ คือ

๑) มีการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นอานิสงส์ คือ การที่ประสงค์จะเข้าสมาบัติให้จิตเป็นอารมณ์เดียวอยู่เป็นสุขได้ตลอดทั้งวัน

๒) มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ คือ เมื่อเข้าฌานได้ตลอดทั้งวันแล้ว เมื่อออกจากสมาบัติแล้วจิตตั้งมั่นอยู่ จะเป็นผู้ที่เห็นแจ้งตามความเป็นจริง

๓) มีอภิญญาเป็นอานิสงส์ คือ เมื่อเข้าฌานได้ถึงขั้นอัปปนาสมาธิแล้วผู้ปฏิบัติสามารถมีฤทธิ์อภิญญาผลที่เกิดจากสมาธิที่เกิดจากเหตุแห่งสติ

๔) มีภพวิเศษเป็นอานิสงส์ คือ ผู้ที่ได้ฌานไม่เสื่อมจากฌานแล้ว มีความปรารถนาในพรหมโลกก็จะสำเร็จ เพราะผลจากสมาธินั้นนำภพวิเศษมาให้

๕) มีนิโรธเป็นอานิสงส์ คือ ผู้ที่เข้าฌานได้สมาบัติ ๘ บังเกิดขึ้นแล้วเข้านิโรธสมาบัติเจริญสมาธิประสงค์ที่จะดับความคิดก็สามารถกระทำได้ สามารถเข้าถึงนิโรธนิพพานอยู่เป็นสุขที่ภูฏธรรม ๗ วัน^{๑๕๕}

พระอุปติสสเถระ รจนาอานิสงส์ที่เกิดจากสมาธิไว้ในหนังสือ “วิมุตติมรรค” ว่าสมาธิมีอานิสงส์ ๕ อย่าง ได้แก่

๑) อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน หมายความว่า บุคคลย่อมได้ความตั้งมั่นและหลุดพ้นจากบาปธรรม จิตย่อมเกิดปีติ ได้เสวยโลกุตตรสุข และอยู่เป็นสุขในอริยสังฆธรรม เช่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเกิดเป็นอาชีวก (ชีเปลือย) พระองค์ไม่ได้เคลื่อนไหว ไม่ได้พูดกับใครเลย ๗ วัน ๗ คืน พระองค์นั่งอยู่ด้วยความสงบ จิตของพระองค์สงบไปด้วยสุข เกิดปีติจนได้เข้าสู่อริยสังฆธรรมในที่สุด

๒) เสวยอารมณ์ทุกอย่างด้วยความใคร่ครวญ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติได้รับความตั้งมั่นและไม่ถูกอารมณ์ทั้งหลายกระทบกระทั่ง พิจารณาคุณันท์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น จึงเป็นเหตุให้จิตเกิดความสงบและตั้งมั่น

๓) ได้โลกียอภิญญา หมายความว่า ผู้ปฏิบัติได้สมาธิแล้ว พัฒนาปัญญาปริยัติ ทำให้มีอิทธิวิธี (แสดงฤทธิ์ได้) ทิพโสตา (หูทิพย์) เจโตปริยญาณ (กำหนดรู้ใจผู้อื่นได้) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ระลึกชาติได้) ทิพยจักขุ (ตาทิพย์) ได้

๔) บรรลุมรรคผล หมายความว่า ผู้ปฏิบัติผู้มีจิตตั้งมั่น แม้ยังไม่บรรลุขั้นแห่งอเสขะก็จะไม่ตกต่ำแน่นอน ย่อมได้รับผลอันเป็นสุข เพราะอาศัยสมาธิ บรรลุรูปฌาน อรูปฌานและขั้นมรรคผล^{๑๕๖}

^{๑๕๕} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๕๔๙-๕๕๐.

^{๑๕๖} ดูรายละเอียดใน พระอุปติสสเถระ รจนา, วิมุตติมรรค, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเฮฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๕๖-๕๗.

วคิน อินทสระ อธิบายอานิสงส์ของสมาธิภาวนาไว้ในหนังสือ “สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค” ว่า ผู้เจริญสมาธิภาวนาย่อมได้รับอานิสงส์ ๕ ประการ คือ

- ๑) สมาธิภาวนาเป็นธรรมที่อยู่สบายของพระอริยเจ้าในภพปัจจุบัน
- ๒) สมาธิภาวนาทำให้ผู้เจริญรู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เป็นบาทแห่งวิปัสสนา
- ๓) เป็นที่ตั้ง เป็นบาทแห่งอภิญาสมาบัติ
- ๔) ผู้ได้อุปนาสมาธิ ย่อมเกิดในพรหมโลก ส่วนผู้ได้อุปจารสมาธิ ย่อมเข้าถึงสุคติ
- ๕) เป็นเหตุเป็นปัจจัยเป็นมูลฐานแห่งการเข้านิโรธสมาบัติ^{๑๕๗}

อานิสงส์การเจริญสมาธิ ๕ ประการ มีทิวฐธัมมสุขวิหารเป็นอาทิ เพราะเหตุนี้ผู้รู้ทั้งหลายจึงไม่ควรประมาทในการประกอบสมาธิภาวนาที่มีอานิสงส์เป็นอนเนก เป็นเครื่องชำระมลทินคือ กิเลส

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” ว่า จิตที่เป็นสมาธิหรือมีคุณภาพดี มีสมรรถภาพสูงนั้น มีลักษณะที่สำคัญดังนี้

- ๑) แข็งแรง มีพลังมาก ท่านเปรียบไว้ว่า เหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหล พุ่งไปในทิศทางเดียวย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพราวกระจายออกไป
- ๒) ราบเรียบ สงบซึ่ง เหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัด ต้องไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว
- ๓) ไสกระจ่าง มองเห็นอะไร ๆ ได้ชัด เหมือนน้ำสงบนิ่ง ไม่เป็นริ้วคลื่น และฝุ่นละอองที่มีก็ตกตะกอนนอนก้นหมด
- ๔) นุ่มนวล ควรแก่งาน หรือเหมาะแก่การใช้งาน เพราะไม่เครียด ไม่กระด้าง ไม่รุ่มรวย ไม่ขุ่นมัว ไม่สับสน ไม่เร่าร้อน ไม่กระวนกระวาย

จิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาธิขั้นฌานนั้น ประกอบด้วยองค์ ๘ คือ ๑) ตั้งมั่น ๒) บริสุทธิ์ ๓) ผ่องใส ๔) โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา ๕) ปราศจากสิ่งเศร้าหมอง ๖) นุ่มนวล ๗) ควรแก่การงาน ๘) อยู่ตัวไม่วอกแวกหวั่นไหว เป็นจิตที่มีองค์ประกอบเหมาะแก่การเอาไปใช้ได้ดีที่สุดในว่าจะใช้ในทางปัญญา พิจารณาให้เกิดความรู้ความเข้าใจถูกต้องแจ่มชัด หรือใช้ในทางสร้างพลังจิตให้เกิดอภิญาสมาบัติอย่างใดก็ได้ ลักษณะเด่นที่สุดของจิตที่เป็นสมาธิ ซึ่งสัมพันธ์กับความมุ่งหมายของสมาธิตัวก็คือ ความควรแก่งานหรือเหมาะแก่การใช้งานและงานที่ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนาก็คืองานทางปัญญา ได้แก่ การใช้จิตที่พร้อมดีเช่นนั้นเป็นสนามปฏิบัติการของปัญญาในการพิจารณา สภาวะธรรม ให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริงและสมาธิที่ถูกต้องไม่ใช่อาการที่จิตหมดความรู้สึก แต่เป็นสภาวะที่จิตสว่าง โล่งโปร่ง หลุดออกจากสิ่ง บีบคั้น เป็นอิสระ ตื่นและเบิกบานอยู่พร้อมที่จะใช้ปัญญา^{๑๕๘}

^{๑๕๗} วคิน อินทสระ, สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค, หน้า ๑๖๓.

^{๑๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๘๕๔-๘๕๕.

อานิสงส์ของสมาธิกล่าวโดยสรุป คือ สมาธิ มีอานิสงส์ ๕ ประการ คือ มีการอยู่เป็นสุข ในปัจจุบัน มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ มีอภิญญาเป็นอานิสงส์ มีภวิเศษเป็นอานิสงส์ และมีนิโรธเป็นอานิสงส์ นอกจากนี้แล้วจิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมาธิขั้นภูมิตั้งมั่น จิตที่บริสุทธิ์ จิตที่ผ่องใส เป็นผู้มีจิตที่โปร่งโล่งเกลี้ยงเกลา จิตปราศจากสิ่งเศร้าหมอง มีจิตที่นุ่มนวล จิตที่ควรแก่การงาน และจิตที่อยู่ตัวแล้วย่อมไม่วอกแวกหวั่นไหว จิตที่มีสมาธิสงบยิ่งเหมาะแก่การเอาไปใช้ในกิจการงานต่าง ๆ ได้อีกด้วย

สรุปว่า สมาธิ คือ จิตที่มีใจตั้งมั่น ความตั้งมั่นแห่งจิต การทำให้ใจสงบแน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่าน หรือภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วแน่อยู่อารมณ์ คือ สิ่งอันหนึ่งอันเดียว เป็นสภาวะที่จิตมั่นคง แน่วแน่ไม่หวั่นไหวฟุ้งซ่านไปในอารมณ์จากภายนอกด้วยอำนาจสติที่กำหนดจับอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไว้มั่นคง สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่าน เป็นลักษณะ มีการกำจัดความฟุ้งซ่าน เป็นหน้าที่ มีความไม่หวั่นไหว เป็นผล และมีความสุข เป็นเหตุใกล้ สมาธิ มี ๓ ประเภท ได้แก่ ขณิกสมาธิ อุปะการสมาธิ และอัปปนาสมาธิ สมาธิเหล่านี้เกิดขึ้นจากการบำเพ็ญสมณธรรมฐานและเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ด้วยการทำให้สงบ การระงับอารมณ์ฟุ้งซ่าน เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้ว จิตนั้นย่อมตั้งมั่น บริสุทธิ์ ผ่องใส โปร่งโล่ง เกลี้ยงเกลา ปราศจากสิ่งเศร้าหมอง นุ่มนวล ควรแก่การงาน และอยู่ตัวไม่วอกแวกหวั่นไหว เป็นจิตที่มีองค์ประกอบเหมาะแก่การเอาไปใช้ได้ดีที่สุดในว่าจะใช้ในทางปัญญาพิจารณาให้เกิดความรู้ความเข้าใจถูกต้องแจ่มชัดหรือใช้ในทางสร้างพลังจิตให้เกิดอภิญญาสมาบัติอย่างใดก็ได้ ผลที่ได้รับหรืออานิสงส์ของสมาธิคือผู้ปฏิบัติย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เสวยอารมณ์ในสภาวะธรรมปัจจุบัน ได้อภิญญาสมาบัติ ได้ไปสู่พรหมโลกและสุคติและเป็นปัจจัยให้เข้าสู่ นิโรธสมาบัติ

๒.๓.๓ ปัญญา

๒.๓.๓.๑ ความหมายของปัญญา

คำว่า “ปัญญา” หมายถึง ความรู้แจ้ง ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี รู้ชั่ว^{๑๕๙} ญาณ^{๑๖๐} รู้ชัด คือ รู้โดยประการต่าง ๆ ซึ่งพิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้และความรู้แจ้ง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ ปรีชาหยั่งรู้ เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์^{๑๖๑}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) อธิบายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ทั่ว คือ รู้ทั่วถึง เหตุถึงผล หรือรู้อย่างชัดเจน หรือรู้เรื่องราวบาปบุญคุณโทษ หรือรู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นธรรมที่คอยกำกับ ศรัทธา เพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่อมงาย^{๑๖๒}

^{๑๕๙} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๔/๓๓.

^{๑๖๐} วิสุทธิ (บาลี) ๒/๗๖.

^{๑๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๑.

^{๑๖๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ คำวัด, หน้า ๕๗๔.

พระอุปัชฌาย์ รจนาว่า ปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ ญาณ การวิจัยธรรม การจำแนก การกำหนดหมาย การวิจัยที่เป็นการศึกษาอันชำนาญและชาญฉลาด ในการพิจารณา ก็เป็นการเห็น ชัดเจนและได้ความรู้ ปัญญาคือความฉลาด ปัญญาในทฤษฎี ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาสตร์ ปัญญาเหมือนปราชญ์ ปัญญา คือ ประทีป ปัญญา คือ รัตนะ ความไม่หลง ธรรมวิจัย สัมมาทิฐิ^{๑๖๓}

นอกจากนี้ คัมภีร์พระไตรปิฎกยังได้อธิบายความหมายของคำว่า “ปัญญา” กับคำว่า “ญาณ” ไว้ มี ๗๓ ความหมาย ดังนี้

- ๑) ปัญญาในการทรงจำธรรมที่ได้สดับมา ชื่อว่า สุตมยญาณ (ญาณในการทรงจำ ธรรมที่ได้สดับมา)
- ๒) ปัญญาในการสดับธรรมแล้วสำรวมไว้ ชื่อว่า สิลมยญาณ (ญาณในการสำรวมศีล)
- ๓) ปัญญาในการสำรวมจิตตั้งมั่น ชื่อว่า สมาธิภาวนามยญาณ (ญาณในการสำรวมจิต เจริญสมาธิ)
- ๔) ปัญญาในการกำหนดปัจจัย ชื่อว่า ธัมมัญญูติญาณ (ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม)
- ๕) ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้ว
- ๖) ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันชื่อว่า อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ)
- ๗) ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ (ญาณที่พิจารณาเห็นความดับ)
- ๘) ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภย ชื่อว่า อาทีนวญาณ (ญาณ ที่ค้ำนึ่งเห็นโทษ)
- ๙) ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่า สังขารุเปกขาญาณ (ญาณที่เป็นกลางต่อสังขาร)
- ๑๐) ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากนิमितภายนอก ชื่อว่า โคตรภูญาณ (ญาณครอบโคตร)
- ๑๑) ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้นธและจากนิमितภายนอก ชื่อว่า มัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค)
- ๑๒) ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่า ผลญาณ (ญาณในอริยผล)
- ๑๓) ปัญญาในการพิจารณาเห็นอุปกิเลสที่อริยมรรคตัดขาดแล้ว ชื่อว่า วิมุตติญาณ (ญาณ ในวิมุตติ)
- ๑๔) ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะที่นั้น ชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ (ญาณ ในการพิจารณาทบทวน)
- ๑๕) ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายใน ชื่อว่า วัตถุนานัตตญาณ (ญาณใน วัตถุต่าง ๆ)

^{๑๖๓} พระอุปัชฌาย์ รจนา, **วิมุตติมรรค**, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต) และคณะ แปลจาก ฉบับภาษาอังกฤษของพระอาจารย์ พระโสมเถระและพระเชมินทเถระ, หน้า ๒๙๑.

๑๖) ปัญญาในการกำหนดธรรมต่าง ๆ ที่เป็นภายนอก ชื่อว่า โคจรนानัตตญาณ (ญาณในอารมณ์ต่าง ๆ)

๑๗) ปัญญาในการกำหนดจริยา ชื่อว่า จรียนานัตตญาณ (ญาณในจริยาต่าง ๆ)

๑๘) ปัญญาในการกำหนดธรรม ๔ ประการ ชื่อว่า ภูมินานัตตญาณ (ญาณในภูมิต่าง ๆ)

๑๙) ปัญญาในการกำหนดธรรม ๙ ประการ ชื่อว่า ธัมมนานัตตญาณ (ญาณในธรรม)

๒๐) ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่า ญาตัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้)

๒๑) ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่า ตีรณัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะพิจารณา)

๒๒) ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่า ปริจจาคัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละ)

๒๓) ปัญญาเครื่องเจริญ ชื่อว่า เอกรสัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะเป็นรสเดียว)

๒๔) ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่า ผัสสนัญญูญาณ (ญาณที่มีสภาวะถูกต้อง)

๒๕) ปัญญาในอรรถต่าง ๆ ชื่อว่า อัถลปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)

๒๖) ปัญญาในธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า ธัมมปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)

๒๗) ปัญญาในนิรุตติต่าง ๆ ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)

๒๘) ปัญญาในปฏิภาณต่าง ๆ ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)

๒๙) ปัญญาในวิหารธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า วิหารัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารธรรม)

๓๐) ปัญญาในสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่า สมาปัตตัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งสมาบัติ)

๓๑) ปัญญาในวิหารสมาบัติต่าง ๆ ชื่อว่า วิหารสมาปัตตัญญูญาณ (ญาณในสภาวะแห่งวิหารสมาบัติ)

๓๒) ปัญญาในการตัดขาดอาสวะเพราะความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่า อานันตริกสมาธิญาณ (ญาณในสมาธิตามลำดับ)

๓๓) ทัสสนาธิปไตยวิหาราธิคมที่สงบและปณีตานิมุตตตตปัญญา ชื่อว่า อรณวิหารญาณ (ญาณในอรณวิหาร)

๓๔) ปัญญาที่มีความชำนาญในการระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจริยา ๑๖ และด้วยสมาธิจริยา ๙ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ อย่าง ชื่อว่า

๓๕) ปัญญาในการทำความเป็นไปแห่งกิเลสให้สิ้นไปของผู้มีสัมปชัญญะ ชื่อว่า ปรินิพพานญาณ (ญาณในปรินิพพาน)

๓๖) ปัญญาในความไม่ปรากฏแห่งธรรมทั้งปวง เพราะตัดขาดโดยชอบและดับไป ชื่อว่า สมสัจญูญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมที่สงบและเป็นประธาน)

๓๗) ปัญญาในสภาวะแต่ละอย่าง สภาวะต่าง ๆ สภาวะเดียวและเดช ชื่อว่า สัลล-ชัญญูญาณ (ญาณในอรรถแห่งธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา)

๓๘) ปัญญาในการประคองจิตที่ไม่หตุและจิตที่ส่งไป ชื่อว่า วิริยารัมภญาณ (ญาณในการปรารภความเพียร)

๓๙) ปัญญาในการประกาศธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า อัถลสันทัสสนญาณ (ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถแห่งธรรม)

๔๐) ปัญญาในการรวมธรรมทั้งปวงเข้าเป็นหมวดเดียวกันในการรู้แจ้งสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่า ทัสสนวิสุทธิญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งทัสสนะ)

- ๔๑) ปัญญาที่รู้ชัด ชื่อว่า ชันติญาณ (ญาณในธรรมที่พอใจ)
- ๔๒) ปัญญาที่ถูกต้องธรรม ชื่อว่า ปรีโยคานญาณ (ญาณในการหยั่งลงสู่ธรรม)
- ๔๓) ปัญญาในการรวมปัจจัย ชื่อว่า ปเทสวิหารญาณ (ญาณในวิหารธรรมส่วนหนึ่ง)
- ๔๔) ปัญญาที่มีกุศลธรรมเป็นใหญ่ ชื่อว่า สัจฉญาณวิภูษญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยสัญญา)
- ๔๕) ปัญญาในธรรมเป็นเหตุหลีกออกจากสภาวะต่าง ๆ ชื่อว่า เจโตวิภูษญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการคิดถึงกุศล)
- ๔๖) ปัญญาในการอธิษฐาน ชื่อว่า จิตตวิภูษญาณ (ญาณในการหลีกออกด้วยความรู้)
- ๔๗) ปัญญาในธรรมที่ว่าง ชื่อว่า ญาณวิภูษญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยความรู้)
- ๔๘) ปัญญาในความสละ ชื่อว่า วิโมกขวิภูษญาณ (ญาณในการหลีกออกจากอกุศลด้วยการสละ)
- ๔๙) ปัญญาในสภาวะแท้ ชื่อว่า สัจฉญาณวิภูษญาณ (ญาณในการหลีกออกจากสภาวะที่ไม่แท้ด้วยสภาวะที่แท้)
- ๕๐) ปัญญาในสภาวะที่สำเร็จด้วยการกำหนดกายและจิตเข้าด้วยกัน ด้วยอำนาจการตั้งไว้ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญา ชื่อว่า อธิวิริยญาณ (ญาณที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้)
- ๕๑) ปัญญาในการหยั่งลงสู่สหนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจการแผ่วิตกไป ชื่อว่า โสตธาตวิสุทธินิยญาณ (ญาณในความหมดจดแห่งโสตธาต)
- ๕๒) ปัญญาในการหยั่งลงสู่วิญญานจรียาที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจความแผ่ใสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย เพราะการแผ่ไปแห่งจิต ๓ ประเภท ชื่อว่า เจโตปริยญาณ (ญาณที่ทำให้กำหนดใจผู้อื่นได้)
- ๕๓) ปัญญาในการหยั่งลงสู่ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามปัจจัยด้วยอำนาจการแผ่ไปแห่งกรรม ที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียว ชื่อว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้)
- ๕๔) ปัญญาในการเห็นรูปนิมิตที่มีสภาวะต่าง ๆ และสภาวะเดียวด้วยอำนาจแสงสว่าง ชื่อว่า ทิพพจักขุญาณ (ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์)
- ๕๕) ปัญญาที่มีความชำนาญในอินทรีย์ ๓ ประการ โดยอาการ ๖๔ ชื่อว่า อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้สิ้นอาสวะ)
- ๕๖) ปัญญาในสภาวะที่ควรกำหนดรู้ ชื่อว่า ทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)
- ๕๗) ปัญญาในสภาวะที่ควรทำให้แจ้ง ชื่อว่า นิโรธญาณ (ญาณในนิโรธ)
- ๕๘) ปัญญาในสภาวะที่ควรเจริญ ชื่อว่า มัคคญาณ (ญาณในมรรค)
- ๖๐) ทุกขญาณ (ญาณในทุกข์)
- ๖๑) ทุกขสมุททยญาณ (ญาณในเหตุเกิดทุกข์)
- ๖๒) ทุกขนิโรธญาณ (ญาณในความดับทุกข์)
- ๖๓) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ญาณในข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์)
- ๖๔) อตถปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในอรรถ)
- ๖๕) ธรรมปฏิสัมภิตาญาณ (ญาณแตกฉานในธรรม)

๖๖) นิรุตติปฏิสัมพันธ์ญาณ (ญาณแตกฉานในนิรุตติ)
 ๖๗) ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ญาณ (ญาณแตกฉานในปฏิภาณ)
 ๖๘) อินทริยปโรปริยัตตญาณ (ญาณในความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทริยของ
 สัตว์ทั้งหลาย)

๖๙) อาสยานุสยญาณ (ญาณในอาสยะและอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย)
 ๗๐) ยมกปฏิหาริยญาณ (ญาณในยมกปาฏิหาริย์)
 ๗๑) มหากรุณาสมาปัตติญาณ (ญาณในมหากรุณาสมาบัติ)
 ๗๒) สัพพัญญุตญาณ (ญาณความรู้ในธรรมทั้งปวง)
 ๗๓) อนาวรณญาณ (ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น)

ญาณเหล่านี้รวมเป็น ๗๓ ประการ ในญาณทั้ง ๗๓ ประการนี้ ญาณ ๖๗ ประการ (เบื้องต้น) เป็นญาณที่ทั่วไปแก่สาวก ญาณ ๖ ประการ (เบื้องปลาย) เป็นญาณเฉพาะพระตถาคตเท่านั้น^{๑๖๔}

นอกจากนี้ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช) ยังได้วิเคราะห์และให้ความหมายของคำว่า “ปัญญา” ไว้ว่า คำว่า “ปัญญา” หมายถึง ปัญญา ความรู้ ความเข้าใจ (พุทธิ เมธา มติ ภูริ อี ๆ เปฯ) ดังที่ได้อธิบายการวิเคราะห์ว่า ๑) ปญญาเต เอตยาติ ปญญา ธรรมชาติเป็นเครื่องรู้ (ป บทหน้า ภา ธาตุ ในความหมายว่า รู้ กวี ปัจจัย, ซ้อน ญ) ๒) ปการโต ชานนา ปญญา การรู้โดยทั่วถึง (ป + ญา, ซ้อน ญ)^{๑๖๕}

สรุปว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้แจ้ง ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี รู้ชั่ว ญาณรู้ชัดคือรู้โดยประการต่าง ๆ ซึ่งพิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้และความรู้แจ้ง ความรู้ปริชาหยั่งรู้เหตุผล ความรู้เข้าใจชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ นอกจากนี้ปัญญายังเป็นความรู้ ความเข้าใจ และรู้โดยทั่วถึงอีกด้วย

๒.๓.๓.๒ ลักษณะของปัญญา

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ย่อมเห็นตามความเป็นจริง”^{๑๖๖} จากพุทธพจน์ดังกล่าว พระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายลักษณะของปัญญาว่า ปัญญามีการรู้แจ่มแจ้ง สภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืด คือ โมหะที่ปกปิดความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายเป็นกิจ (หน้าที่) มีความไม่หลงเป็นผล ก็สมาธิเป็นเหตุใกล้ของปัญญานั้น^{๑๖๗}

พระอภิธัมมัตถสังคหะ ได้อธิบายถึงลักษณะของปัญญาที่ปรากฏในอินทริย ๕ ว่าเป็นปัญญินทริยเจตสิก คือ ธรรมชาติที่รู้เหตุผลในสภาธรรมชาติตามความเป็นจริง ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้เหตุผลของกรรม ตลอดจนรู้เรื่องอริยสัจ โดยนัยเป็นต้นว่า นี่คือทุกข์ หรือชื่อว่าปัญญาเพราะรู้ว่า

^{๑๖๔} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๖/๑-๗๓.

^{๑๖๕} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๕๑๑.

^{๑๖๖} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒/๔.

^{๑๖๗} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๒ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๙๒.

ไตรลักษณ์ มีอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น ดังนั้น ปัญญา จึงได้ชื่อว่าเป็นอินทรีย์เพราะเป็นใหญ่โดยครอบงำวิชาเสียได้ และมีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้ทั่วไปตามความเป็นจริง “ปัญญา” จึงชื่อว่า ปัญญินทรีย์ เจตสิก ซึ่งมีอรรถ ๔ ประการ โดยเฉพาะ คือ

๑) ฌมมสภาวะปฏิเวธลกขณา	มีการรู้แจ้งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ
๒) ฌมมานิ สภาวะปฏิจิตตาทกโมหณการวิทสนรสา (วา)	มีการกำจัดความมืดมน
อนธกาล คือโมหะ อันปกปิดมิให้เห็นสภาวะธรรม
ตามความเป็นจริง เป็นกิจ
ตลปภาสณรสา (วา)	หรือมีการประกาศความจริง เป็นกิจ
ปรมตลปภาสณรสา (วา)	หรือมีการประกาศปรมัตถธรรม เป็นกิจ
จตสจวิภาวนกิจจณรสา	มีการยังอริยสัจ ๔ ให้แจ่มแจ้ง เป็นกิจ
๓) อสมโมหปจจุภูจณานา	มีความไม่หลงจากความเป็นจริง เป็นผล
๔) สสมาธิปทภูจณานา	มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้ ^{๑๖๘}

โดยอรรถดังกล่าวนี้ พึงเห็นว่า ปัญญามีการแทงตลอดตามสภาวะ เป็นลักษณะ หรือมีการแทงตลอดไม่ผิดพลาด เป็นลักษณะ ดุจการแทงถูกที่หมายแห่งลูกศรของนายขมังธนูผู้ฉลาด ยิ่งไป มีการส่องให้เห็นอารมณ์โดยความเป็นจริง เป็นกิจ ดุจดวงประทีปที่ส่องให้เห็นวัตถุในความมืด มีความไม่หลงลืม เป็นผล ดุจผู้ชี้ทางแก่คนที่จะไปในป่า และมีความสงบ เป็นเหตุใกล้ให้เกิด ดังนั้น ปัญญา เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมรู้ทั่วถึงธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ทั้งที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ทั้งเลวและประณีต ทั้งเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ ดุจนายแพทย์ผู้ฉลาดย่อมรู้จักเภสัชอันเป็นที่สบาย หรือไม่สบายแห่งคนไข้ทั้งหลายโดยสภาวะ

พระอุปติสสเถระ ระบุว่า ปัญญานั้นเกิดขึ้นได้เพราะความดี ๑๑ ประการ ได้แก่ การศึกษาความหมายของคัมภีร์ การทำความดีต่าง ๆ การมีศีลบริสุทธิ์ สมณะและวิปัสสนา อริยสัจ ๔ ศิลปศาสตร์ การทำจิตให้สงบ การอยู่ในฌานตลอดกาลทุกเมื่อ การทำจิตให้ปราศจากนิวรณ์ การไม่คบคนพาล และการคบบัณฑิต^{๑๖๙} โดยปัญญามีการบรรลุสัจจะ เป็นลักษณะ มีการค้นคว้า เป็นกิจ มีความไม่หลง มีสัจจะ มีอริยสัจ ๔ เป็นปัจจุภูฐาน (ผล) อีกนัยหนึ่งก็คือปัญญามีความเข้าใจแจ่มแจ้ง เป็นลักษณะ มีการรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง เป็นกิจ มีการกำจัดความมืด คือ อวิชชาและปฏิสัมภทา ๔ ตามหลักเหตุผล เป็นปัจจุภูฐาน^{๑๗๐}

สรุปว่า ปัญญา มีการรู้แจ้งสภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืดมนอนธกาล คือ โมหะหรืออวิชชา (ความไม่จริง) ประกาศความจริง ประกาศปรมัตถธรรม และมีการเห็นแจ้งในอริยสัจเป็นหน้าที่ มีความไม่หลงจากความเป็นจริงเป็นผล และมีสมาธิเป็นเหตุใกล้

^{๑๖๘} วรรณสิทธิ ไวยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปรีเฉพที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิแนบมทานิรานนท์, ๒๕๕๓), หน้า ๗๑.

^{๑๖๙} พระอุปติสสเถระ ระบุว่า, วิมุตติมรรค, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๒๙๓.

^{๑๗๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๑.

๒.๓.๓.๓ ประเภทของปัญญา

ปัญญายังมีความหมายหลายนัย แต่เมื่อสรุปรวมแล้วจะเห็นได้ว่าปัญญานั้นก็คือ ความรู้ ความปรีชาในการหยั่งรู้ นั่นเอง ปัญญาเกิดขึ้นได้ด้วยทั้ง ๓ ประเภทหรือวิธี ได้แก่

๑) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการฟัง ได้แก่ ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียน จากการได้ยินได้ฟัง และจากประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ได้รับรู้ ซึ่งปัญญาประเภทนี้เป็นปัญญาหรือความรู้ระดับประสาทสัมผัสที่เรียกว่า ปัญญาเกิดจากปรโตโฆสะ

๒) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากคิดพิจารณาไตร่ตรอง ได้แก่ ความรู้ที่เกิดจากการไตร่ตรอง พิจารณา วิเคราะห์ วิจัยและเปรียบเทียบ ซึ่งปัญญาประเภทนี้เป็นปัญญาหรือความรู้ที่ละเอียดกว่าความรู้ระดับประสาทสัมผัส เป็นปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง

๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต ได้แก่ ความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญภาวนา หรือการฝึกจิตให้เกิดความสงบ แล้วใช้จิตที่สงบนั้นพิจารณาปัญหาต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นจากการหยั่งรู้ภายในจิต ปัญญาหรือความรู้ประเภทนี้เป็นภาวนามยปัญญาซึ่งจัดว่าเป็นปัญญาสูงสุด^{๑๗๑}

สภาวะของปัญญานั้น โดยธรรมดาทำให้ปรากฏ คือ ทำเนื้อความนั้น ๆ ให้แจ่มแจ้ง หรือรู้ธรรมทั้งหลายโดยประการนั้น ๆ คือ รู้ว่ามีภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นต้น สภาวะของปัญญาจึงเป็นไปอย่างกว้างขวางตั้งแต่โลกียปัญญาจนถึงโลกุตตรปัญญา แต่เมื่อจำแนกประเภทของปัญญาแล้วสามารถจำแนกปัญญาได้ ๓ ประการ คือ

๑) กัมมัชกตาปัญญา คือ ปัญญาที่ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน กล่าวคือ เป็นปัญญาที่มีความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริงต่ออารมณ์ที่เรียกว่า ทสวัตฺตัมมาทิกฺขิตฺติ^{๑๗๒}

๒) วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาที่ว่า ชั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ สัจจะ ๔ ปฏิจสมุปปาท ๑๒ ได้แก่ สภาวะรูปนามที่มีลักษณะเปลี่ยนแปลง ไม่มั่นคง และบังคับบัญชาไม่ได้ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

๓) โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ มีทุกขอริยสัจ เป็นต้น^{๑๗๓}

เมื่อลงในรายละเอียดแล้วจะพบว่า กัมมัชกตาปัญญากับวิปัสสนาปัญญาทั้ง ๒ นี้ จัดว่าเป็นโลกียปัญญา คือ ปัญญาที่เกี่ยวกับการรู้โลกียอารมณ์ มีรูปารมณ เป็นต้น ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาที่ประกอบในกามาวจรโสภณญาณสัมปยุตจิต ๑๒ ดวง และมหัคคตจิต ๒๗ ดวง ส่วนโลกุตตรปัญญานั้น เป็นปัญญาที่ไม่เกี่ยวกับการรู้โลกียอารมณ์ แต่เป็นการรู้นิพพานอารมณ์ อันเป็นอารมณ์พิเศษที่พ้นจากการปรุงแต่งใด ๆ ในโลก ได้แก่ ปัญญาที่ประกอบในโลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง

^{๑๗๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๒.

^{๑๗๒} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมถลสังคหะ ปริเภทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า ๗๒.

^{๑๗๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๕๔.

นอกจากนี้ พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ยังอธิบายฐานะของปัญญาไว้มี ๖ ประการ คือ

- ๑) กัมมสกตาสัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาที่รู้ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน
- ๒) ฌานสัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาที่รู้ובายในการทำใจให้สงบ
- ๓) วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาที่เข้าไปรู้เห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
- ๔) มรรคสัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาที่ทำกิจในการปราบอนุสัยกิเลส โดยมีพระนิพพาน

เป็นอารมณ์

๕) ผลสัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาที่เสวยผลจากการที่มรรคญาณได้ทำการปราบอนุสัยกิเลสแล้ว โดยมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า เสวยวิมุตติสุข

๖) ปัจจเวกขณะสัมมาทิฏฐิ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นภายหลังมรรคญาณ ผลญาณสำเร็จแล้ว เพื่อพิจารณาธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ ประการ คือ กิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ มรรคจิต ผลจิต และพระนิพพาน^{๑๗๔}

ปัญญาดังที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นระดับอภิปัญญา คือ ปัญญาอย่างสูง จัดเป็นสิกขาข้อหนึ่งในสามสิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิสมาธิสิกขา และอภิปัญญาสิกขา เมื่อได้รู้ถึงความสำคัญและลักษณะของปัญญาแล้ว ต่อไปจะได้ศึกษาว่าปัญญามีกี่ประเภท มีอะไรบ้าง เพื่อเป็นข้อมูลในทางปฏิบัติต่อไป ซึ่งในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้จำแนกปัญญาไว้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑) ปัญญา มี ๒ ประการ ได้แก่ โลกียปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกิตมรรคและโลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรคหรือปัญญาที่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะและปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์แห่งอาสวะ

๒) ปัญญา มี ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟังผู้อื่นสำเร็จด้วยอำนาจการฟัง (๒) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่ไม่ได้เกิดจากการฟังคนอื่น เกิดขึ้นโดยลำพังความคิดของตน (๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่ถึงอัปปนาสมาธิอันสำเร็จด้วยอำนาจภาวนา

กระบวนการเกิดปัญญาทั้ง ๓ มีความเกี่ยวข้องสืบเนื่องกันเริ่มตั้งแต่สุตมยปัญญา หรือปัญญาขั้นต้น เป็นปัญญาที่เกิดจากการฟังจาก การเรียน การอ่าน สั่งสมเป็นเวลานาน เรียกว่า ตกผลึก เมื่อมีความรู้ ความเข้าใจมากขึ้นก็พัฒนามาเป็นจินตามยปัญญาหรือปัญญาขั้นกลาง ปัญญาที่เกิดจากการคิดพิจารณา ใคร่ครวญหาเหตุรู้ผลในธรรมนั้น ๆ จนกระทั่งรู้เหตุ รู้ผล ในธรรมนั้น ๆ ก็นำปัญญาที่เกิดคิดพิจารณาหาเหตุผลต่าง ๆ มาเป็นอุบายในการเจริญวิปัสสนา ภาวนามยปัญญาหรือปัญญาขั้นสูงสุดและเป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้นโดยปราศจากปัญญาทั้งสองข้างต้น

๓) ปัญญา มี ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) ปัญญา คือ ความรู้อันปรารถนาทุกขสัจเป็นไป
- (๒) ปัญญา คือ ความรู้อันปรารถนาทุกขสมุทัยเป็นไป
- (๓) ปัญญา คือ ความรู้อันปรารถนาทุกขนิโรธเป็นไป

^{๑๗๔} วรรณสิทธิ ไหวยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ประเภทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า ๗๔.

(๔) ปัญญา คือ ความรู้อันปรารถนาโรธคามินีปฏิปทาเป็นไป^{๑๗๕}

การที่จะสร้างปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้ทั่ว รู้อย่างชัดเจน รู้เรื่องราวปบุญคุณโทษ รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นต้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธาเพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผล ไม่ให้หลงเชื่ออย่างงมงาย โดยการสดับฟัง การศึกษาเล่าเรียน (สุตมยปัญญา) โดยการคิดค้น การพิจารณา การตรีกตรอง (จินตามยปัญญา) โดยการอบรมจิต การเจริญภาวนา (ภาวนามยปัญญา) ปัญญานี้เป็นปัญญาระดับ อธิปัญญา คือ ปัญญาอย่างสูงถือว่าเป็นการสั่งสมปัญญาที่เรียกว่า ปัญญาบารมี จัดเป็นปัญญาสิกขาในสิกขา ๓

ในวิมุตติมรรค อธิบายว่า ปัญญาสามารถจำแนกได้ ดังนี้

๑) ปัญญา มี ๒ ประเภท คือ โลกียปัญญากับโลกุตระปัญญา ในที่นี้ปัญญาที่สัมปยุตด้วยอริยมรรคและอริยผล เป็นโลกุตระปัญญา ส่วนปัญญาอย่างอื่นเป็นโลกียปัญญา และโลกียปัญญาประกอบด้วย อาสวะ สังโยชน์ คันถะ เป็นโอฆะ โยคะ นีวรณ ฝัสสะ สังสารวัฏและกิเลส ส่วนโลกุตระปัญญานั้นปราศจากอาสวะ ไม่มีสังโยชน์ ไม่มีคันถะ ไม่มีโอฆะ ไม่มีนีวรณ ไม่มีสังสารวัฏและไม่มีกิเลส

๒) ปัญญา มี ๓ ประเภท ได้จำแนกออกเป็น ๓ นัย ดังนี้

(๑) นัยที่ ๑ คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ในปัญญาทั้งสามนี้เกิดจากกรรมที่เป็นของบุคคลหรือปัญญาที่ตรงกับความจริง เป็นความรู้ที่เกี่ยวกับหน้าที่การงานหรือเกี่ยวกับศาสตร์นี้เรียกว่า จินตามยปัญญา ปัญญาที่ได้มาโดยการเรียนจากผู้อื่น เรียกว่า สุตมยปัญญา บุคคลเมื่อบำเพ็ญสมาธิ ทำปัญญาให้เกิดขึ้นนี้ เรียกว่า ภาวนามยปัญญา

(๒) นัยที่ ๒ คือ อายโกศล อปายโกศล และอุบายโกศล ในปัญญา ๓ ประเภทตามนัยนี้ บุคคลเมื่อบำเพ็ญธรรมเหล่านี้ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมไป กุศลทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น ปัญญาที่เรียกว่า อายโกศล อนึ่ง บุคคลเมื่อบำเพ็ญธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมย่อมเกิดขึ้นและกุศลธรรมย่อมเสื่อมไปปัญญาที่เรียกว่า อปายโกศล ความฉลาดในอุบายทั้งปวงอันนำไปสู่ความสำเร็จ เรียกว่า อุบายโกศล

(๓) นัยที่ ๓ คือ อัจยคามินีปัญญา อปจยคามินีปัญญา และปัญญาที่ไม่เป็นทั้งอัจยคามินีและอปจยคามินี ปัญญาอรบรูมรรค ๔ เรียกว่า อัจยคามินีปัญญา ปัญญาอรบรูมผล ๔ ทั้งที่เป็นอัพยาगतและไม่เป็นอัพยาगत จัดเป็นปัญญาที่เป็นทั้งอัจยคามินีและอปจยคามินี

๓) ปัญญา มี ๔ ประเภท ได้จำแนกออกเป็น ๑๑ นัย ดังนี้

(๑) นัยที่ ๑ คือ กัมมัฏฐกตาญาณ สัจจานุโลมิกยาณ มัคคสมังคิยาณ และผลสมังคิยาณ ในปัญญา ๔ ประเภทตามนัยนี้ สัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นชอบเกี่ยวกับภควัตถุ ๑๐ เรียกว่า กัมมัฏฐกตาญาณ ความรู้คล้อยตามความเป็นจริงว่า ชันธไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เรียกว่า สัจจานุโลมิกาญาณ ความรู้เกี่ยวกับมรรค ๔ เรียกว่า มัคคสมังคิยาณ ความรู้เกี่ยวกับผล ๔ เรียกว่า ผลสมังคิยาณ

^{๑๗๕} ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๒ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๙๒-๙๓.

(๒) นัยที่ ๒ คือ กามาวจรปัญญา รูปาวจรปัญญา อรูปาวจรปัญญา และอปริยาปนปัญญา ในปัญญา ๔ ประเภทตามนัยนี้ กุศลปัญญาเกี่ยวเนื่องกับกามาวจรธาตุซึ่งเป็นอภยากฤตและไม่เป็นอภยากฤต จัดเป็นกามาวจรปัญญา กุศลปัญญาเกี่ยวเนื่องกับรูปาวจรธาตุซึ่งเป็นอภยากฤตและไม่เป็นอภยากฤตและไม่เป็นอภยากฤต จัดเป็นรูปอรูปาวจรปัญญา ปัญญาเกี่ยวเนื่องกับมรรค ๔ ผล ๔ เป็นอปริยาปนปัญญา

(๓) นัยที่ ๓ คือ ธรรมญาณ อำนวยญาณ ปริจจญาณ และสัมมุติญาณ ในปัญญา ๔ ประเภทตามนัยนี้ความรู้เกี่ยวกับมรรค ๔ ผล ๔ เรียกว่า ธรรมญาณ คือ รู้อดีต อนาคต ปัจจุบัน โดยธรรมญาณ และโดยนัยนี้รู้อดีตอนาคตปัจจุบันอันยาวไกล ความรู้ร้อยสัจ ๔ เรียกว่า อำนวยญาณ ความกำหนดรู้จิตของผู้อื่นได้ เรียกว่า ปริจจญาณ ความรู้นอกเหนือจากความรู้ทั้ง ๓ เรียกว่า สัมมุติญาณ

(๔) นัยที่ ๔ คือ ปัญญาที่เกิดจากการรวมและไม่เกิดจากการไม่รวม (เป็นกุศลปัญญาของกามาวจรธาตุ) ปัญญาเกิดจากการไม่รวมไม่เกิดจากการรวม (เป็นปัญญาที่เกี่ยวกับมรรค) ปัญญาเกิดจากการรวมและการไม่รวม (เป็นปัญญารูปาวจรปัญญาและอรูปาวจร) ปัญญาเกิดจากการรวมก็ไม่ใช่และไม่รวมก็ไม่ใช่ (เป็นปัญญาที่กำหนดลักษณะผลในภูมิ ๔ และอารมณในภูมิ ๓)

(๕) นัยที่ ๕ คือ ปัญญาที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่ใช่เพื่อความรู้อย่าง อภิญญาและความรู้ร้อยสัจ ๔ ปัญญาที่เป็นไปเพื่ออภิญญาจัดเป็นปัญญาที่เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง ไม่ใช่เพื่อความเบื่อหน่าย ปัญญาในมรรค ๔ เป็นปัญญาที่เป็นไปทั้งเพื่อความเบื่อหน่ายและเพื่อความรู้อย่าง และปัญญาอื่นนอกจากปัญญาที่ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายและเพื่อความรู้อย่าง

(๖) นัยที่ ๖ คือ อตถปฏิสัมภिता (ความรู้ความหมาย) ฌัมมปฏิสัมภिता (ความรู้ธรรม) นิรุตติปฏิสัมภिता (ความรู้ในการแปลความหมายทางนิจกตศาสตร์) และปฎิภาณปฏิสัมภिता (ความรู้เรื่องญาณ)

(๗) นัยที่ ๗ คือ อตถปฏิสัมภिता (ความรู้ผลอันเนื่องมาจากเหตุ) ฌัมมปฏิสัมภिता (ความรู้เหตุ) นิรุตติปฏิสัมภिता (ความเข้าใจในการวิเคราะห์ธรรม) และปฎิภาณปฏิสัมภिता (ความรู้เรื่องญาณ)

(๘) นัยที่ ๘ คือ อตถปฏิสัมภिता (ความรู้ทุกข์และความดับทุกข์) ฌัมมปฏิสัมภिता (ความรู้เรื่องเหตุแห่งทุกข์และทางให้ถึงความดับทุกข์) นิรุตติปฏิสัมภिता (ความรู้กฎเกณฑ์ในการแปลความหมาย) และปฎิภาณปฏิสัมภिता (ความรู้เรื่องญาณ)

(๙) นัยที่ ๙ คือ ฌัมมปฏิสัมภिता (ความรู้ธรรมเหล่านี้ คือ สุตตะ เคยยะ เวชยา ภาระณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภุตธรรม เวทลละ) อตถปฏิสัมภिता (ความรู้ความหมายของคำที่พูดออกไปว่า นี่เป็นความหมายของเรื่องที่พูด) นิรุตติปฏิสัมภिता (ความรู้ความหมายของสิ่งที่ประกาศออกไปแล้ว) และปฎิภาณปฏิสัมภिता (ความรู้เรื่องญาณ)

(๑๐) นัยที่ ๑๐ คือ ฌัมมปฏิสัมภिता (ความรู้เรื่องจักขุ) อตถปฏิสัมภिता (ความรู้เรื่องทิวฐิ) นิรุตติปฏิสัมภिता (ความรู้ในการแปลความหมายของคำที่ประกาศออกไปแล้ว) และ ปฎิภาณปฏิสัมภिता (ความรู้ที่ก่อให้เกิดความฉลาด)

(๑๑) นัยที่ ๑๑ คือ ทุกขญาณ (ความรู้เกี่ยวกับทุกข์) สุขุมญาณ (ความรู้เกี่ยวกับเหตุแห่งทุกข์) นิโรธญาณ (ความรู้เกี่ยวกับความดับทุกข์) และมีคคญาณ (ความรู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)^{๑๗๖}

สรุปว่า ปัญญา มีหลายประเภทแต่โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ปัญญาสามารถจำแนกได้ ๓ ประเภท คือ สุขุมปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการคิดพิจารณา) และภาวนามยปัญญา (เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากการฝึกอบรมภาวนาเจริญสติ) ปัญญาทั้งสามนี้ช่วยในการเจริญกรรมฐาน

๒.๓.๓.๔ อานิสงส์ของปัญญา

ปัญญาเป็นการเข้าไปรู้แจ้งแทงตลอดในสภาวะต่าง ๆ ผู้ที่ได้เข้าไปรู้แจ้งเห็นจริงด้วยการเจริญปัญญาย่อมเกิดอานิสงส์ ๕ ประการ ได้แก่

๑) กำจัดกิเลสต่าง ๆ ได้ โดยความเป็นสักกายทิฏฐิ เป็นต้น ซึ่งความจริงแล้ว วิปัสสนาปัญญาที่โยคี (ผู้ปฏิบัติ) ทำให้เกิดขึ้นแล้วนั้น ย่อมทำลายช่วยกิเลสที่ติดอยู่ตลอดกาลนาน สร้างสรรค์แต่สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ทุกอย่างให้พินาศไป เหมือนสายฟ้าที่พาดลงมาด้วยความเร็ว นำหาวาดกลัว ทำลายภูเขาศิลาทั้งหลายให้พินาศไป เหมือนไฟไหม้ป่าที่ลุกขึ้นด้วยแรงพายุ ทำลายป่าให้มอดไหม้ เหมือนดวงอาทิตย์ซึ่งมีมณฑลรัศมีรุ่งโรจน์ด้วยความร้อนของตน กำจัดความมืดให้สลายไป

๒) ได้เสวยรสแห่งอริยผล คือ ดำเนินไปในมรรควิธีและดำเนินไปโดยทางผลสมบัติ

๓) ความเป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมบัติ

๔) ความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณ มีความเป็นอาหุไนยบุคคล เป็นต้น^{๑๗๗}

สรุปว่า ปัญญา หมายถึง ญาณ ความรู้ทั่ว ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล ความรู้ความเข้าใจที่ชัดเจน ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้ทั่วถึงเหตุถึงผล รู้อย่างชัดเจน รู้เรื่องบาปบุญคุณโทษ รู้สิ่งที่ควรทำควรเว้น เป็นธรรมที่คอยกำกับศรัทธา เพื่อให้เชื่อประกอบด้วยเหตุผลไม่ให้หลงเชื่อมงาย ปัญญาเกิดขึ้นได้หลายประเภท แต่มีการเกิดขึ้นของปัญญาได้ ๓ วิธี ได้แก่ โดยการสดับตรับฟัง การคิดไตร่ตรองพิจารณาและการเจริญภาวนา ผู้ที่มีปัญญาย่อมมีอานิสงส์ คือ เป็นผู้กำจัดกิเลสต่าง ๆ ได้ เป็นผู้ที่ได้เสวยรสแห่งอริยผลสามารถเข้านิโรธสมบัติได้และจะเป็นผู้มีความสำเร็จแห่งความเป็นผู้ทรงอริยคุณ

กล่าวโดยสรุปว่า องค์ประกอบของไตรสิกขา ประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อธิศีลสิกขา อธิปัญญาสิกขา และอธิปัญญาสิกขา สิกขา ๓ หรือไตรสิกขานี้เป็นการฝึกอบรมกาย วาจา ใจ เพื่อให้เกิดปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุดมมุ่งหมาย คือ พระนิพพาน โดยมีหัวข้อแห่งไตรสิกขา ๓ ได้แก่

^{๑๗๖} ดูรายละเอียดใน พระอุปตติสสเถระ วจนา, **วิมุตติมรรค**, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๒๙๓-๒๙๘.

^{๑๗๗} พระพุทธโสมเถระ วจนา, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๒ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**, หน้า ๕๑๖.

๑) อธิศีลสิกขา สิกขา คือ ศีลอันยิ่งหรือข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางประพฤติอย่างสูง ได้แก่ ข้อปฏิบัติหรือศีลที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เพื่อให้สาวกหรือพุทธศาสนิกชนได้ยึดถือปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ตามสมควรแก่อัตตภาพของแต่ละอย่าง ได้แก่

(๑) ศีล ๕ เป็นศีลสำหรับชาวบ้านผู้อยู่ครองเรือนทั่วไป ศีล ๕ นี้บางที่เรียกว่า นิจศีล

(๒) ศีล ๘ เป็นศีลสำหรับคฤหัสถ์หรือฆราวาสผู้ตั้งใจปฏิบัติให้สูงขึ้นจากศีล ๕ โดยปกติจะถือปฏิบัติกันเป็นครั้งคราว ในวันขึ้นแรม ๘ ค่ำ และขึ้นแรม ๑๔ - ๑๕ ค่ำ เดือนละ ๔ ครั้ง ผู้ปฏิบัติก็จะไปปลีกวิเวกไปพำนักยังที่อยู่ที่วัดบ้างหรือที่บ้านก็ได้ด้วยการนุ่งขาวห่มขาว เรียกการรักษาศีลอย่างนี้ว่า ศีลอุโบสถ

(๓) ศีล ๑๐ เป็นศีลสำหรับสามเณรและสามเณรี คือ ผู้บวชอายุไม่ถึง ๒๐ ปี หรืออายุถึงแล้วแต่ยังไม่ได้อบวช

(๔) ศีล ๒๒๗ เป็นศีลสำหรับพระภิกษุ ถือเป็นข้อปฏิบัติที่ละเอียด อันที่จริงแล้วศีล ๒๒๗ ก็คือ ศีล ๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐ นั้นเอง เพียงแต่กำหนดลงในรายละเอียดปลีกย่อยลงไปเพื่อต้องการให้ปฏิบัติด้วยความสำรวมระวังมิให้มีการล่วงละเมิด หากล่วงละเมิดแล้วจะต้องมีการลงโทษที่เรียกว่า ต้องอาบัติ ซึ่งอาบัตินี้มีบทบัญญัติไว้ในพระไตรปิฎก

(๕) ศีล ๓๑๑ เป็นศีลของภิกษุณี แม้ว่าในปัจจุบันนี้ไม่มีแล้วก็ตาม แต่พระบัญญัติที่เป็นสิกขายังคงอยู่ แต่อย่างไรก็ตามแม้ปัจจุบันถือว่าสิกขาบทที่ได้วางไว้หมดไปโดยปริยาย

๒) อธิจิตตสิกขา สิกขา คือ จิตอันยิ่งใหญ่ว่าได้แก่ ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณ คือ สัมมาสมาธิอย่างสูง คือ การกำหนดจิตให้แน่วแน่มั่นคงอันเป็นหลักแห่งการควบคุมจิตไม่ให้เกิดความฟุ้งซ่านและควบคุมไม่ให้ตนเป็นไปด้วยความเสื่อมเสียแต่อย่างใด สมาธินี้ยังเป็นเครื่องช่วยให้จิตของผู้ปฏิบัตินั้นตัดอาสวะทั้งหลายได้

๓) อธิปัญญาสิกขา สิกขา คือ ปัญญาอันยิ่ง ได้แก่ ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูงสุดที่เรียกว่า ภาวนามายปัญญา นั่นเอง

อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ทั้ง ๓ สิกขานี้ ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน กล่าวคือ ศีล เป็นความงามเบื้องต้น ให้เกิดสมาธิ และสมาธิ เป็นความงามในท่ามกลาง และเป็นฐานให้เกิดปัญญา และขณะเดียวกันสมาธิก็ช่วยคอยควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจไปด้วยเช่นเดียวกัน ปัญญาก็ช่วยควบคุมศีลและสมาธิไปในตัวด้วยเหมือนกัน ปัญญา เป็นความงามในที่สุด

๒.๔ บทบาทและหน้าที่ของไตรสิกขา

คำว่า “ไตรสิกขา” แปลว่า สิกขา ๓ คำว่า “สิกขา” แปลว่า การศึกษา การสำเนียง การฝึก ฝึกหัด ฝึกปรือ ฝึกอบรม ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมพัฒนากาย วาจา จิต และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ หลุดพ้นหรือนิพพาน^{๑๗๘} ประกอบด้วย ๓ อย่าง

^{๑๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๔๖.

คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา^{๑๗๙} หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ และปัญญา^{๑๘๐} โดยมีบทบาทและหน้าที่ ดังนี้

๑) เป็นกระบวนการในการศึกษาหาความรู้

ไตรสิกขาเป็นกระบวนการในการได้มาด้วยความรู้ความเข้าใจ แต่การที่จะได้มานี้จะต้องมีการดำเนินการศึกษาอย่างเป็นระบบ ระบบการศึกษาที่ดีและบรรลุเป้าหมายของคุณภาพของชีวิตนั้นจะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๓ ประการ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา

(๑) ศีลเป็นกระบวนการระเบียบปฏิบัติ (วินัย) เพื่อให้เกิดวาทะชอบ การกระทำชอบ และการประกอบอาชีพชอบเป็นแนวทางและกรอบที่กำกับการกระทำหรือการประกอบกิจกรรมต่าง ๆ นั้นเอง

(๒) สมาธิเป็นกระบวนการฝึกอบรมจิตสำนึกเพื่อให้เกิดความเพียรชอบ การระลึกรู้ชอบและมีจิตสำนึกที่ชอบ เป็นขบวนการเพื่อให้จิตมีการพัฒนาความสำนึกเพื่อความสมดุลทั้งจิตและกาย เป็นขบวนการเกื้อหนุนให้สิ่งที่รับรู้เข้ามาในชีวิตดำเนินไปด้วยประสิทธิภาพสูงสุด

(๓) ปัญญาเป็นกระบวนการทางความรู้ เป็นวิธีการอบรมศึกษาเพื่อให้เกิดวิชาความรู้และปัญญาซึ่งจะยังผลให้เกิดมีทัศนคติความเชื่อค่านิยมที่ถูกต้อง มีความดำริไตร่ตรองชอบ ปัญญาเป็นตัวควบคุมกำหนดรู้การรับรู้ชนิดต่าง ๆ เข้าสู่ชีวิต

นั่นคือกระบวนการของไตรสิกขา โดยมีองค์ประกอบของมรรค ๘ ประการ คือ ศีล ได้แก่ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สมาธิ ได้แก่ สัมมาวาจา (วาจาชอบ) สัมมาภังคะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (อาชีพชอบ) และปัญญา ได้แก่ สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (จิตมั่นชอบ)^{๑๘๑} หากมีการศึกษาและเจริญให้มาก จิตย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โนมไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน

๒) ทำให้เกิดความสงบสุขและเป็นอิสระ

ไตรสิกขามีความสัมพันธ์กับเป้าหมายของการศึกษาที่ทำให้มนุษย์พบความสุขและความเป็นอิสระของตนเอง ซึ่งความสงบสุขและเป็นอิสระ โดยแต่ละองค์ประกอบในไตรสิกขาก่อให้เกิดผล ดังนี้

(๑) อธิศีลสิกขา การศึกษาเรื่องศีลโดยมีการบัญญัติไว้เพื่อเป็นการลงโทษและป้องกันและแก้ไขปัญหาด้านพฤติกรรมของภิกษุในการอยู่ร่วมกัน อธิศีลสิกขาจึงเป็นเบื้องต้นเป็นรากแก้วของพรหมจรรย์ เหมือนรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายที่ให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบร่มเย็นและเกิดสันติสุขในสังคม

(๒) อธิจิตตสิกขา การศึกษาเรื่องจิตหรือสมาธิเป็นการเน้นในการแก้ปัญหาเพื่อสุขภาพจิต ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อสร้างความสุขทางใจ เป็นการบังคับด้วยกฎ เป็นสำคัญตามบทบาทและหน้าที่ในสถานภาพของตน สังคม และสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมและถูกต้องเพื่อมนุษย์จะได้พบกับความสุข

^{๑๗๙} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒.

^{๑๘๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๔๙.

^{๑๘๑} ดุราลัยละเอียตใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๒๒-๑๒๖/๖๗.

(๓) อธิปัญญาศึกษา การศึกษาเกี่ยวกับปัญญา โดยเน้นเป้าหมายสูงสุดเพื่อให้มนุษย์เข้าถึงความสุขยิ่งขึ้น เป็นความสุขในระดับอิสรภาพ เป็นความสุขที่เกิดจากการเข้าใจตนเอง สังคมและสิ่งแวดล้อมทั้งหมด แล้วสามารถดำรงตนอยู่ได้อย่างอิสระ^{๑๘๒}

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “พราหมณ์ เราเกิดเจริญเติบโตในโลก แต่อยู่เหนือโลก ไม่แปรเปลี่ยนด้วยโลก เหมือนดอกอูบล (บัวเขียว) ดอกปทุม (บัวหลวง) ดอกปทุมทริก (บัวขาว) เกิดเจริญเติบโตในน้ำ แต่อยู่เหนือน้ำ ไม่แปรเปลี่ยนด้วยน้ำฉะนั้น”^{๑๘๓} จากพุทธพจน์นี้จะเห็นได้ว่า ผู้มีการศึกษาย่อมเป็นผู้มีปัญญา มีความรู้ ย่อมทำให้ผู้คนที่อาศัยอยู่ในสังคมร่วมกันยอมทำให้เกิดสันติภาพและสันติภาพนี้จะนำมาสู่ความสุข อีกทั้งยังทำให้เป็นอิสระไม่ผูกมัดต่อสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงได้

๓) เป็นระบบการพัฒนาชีวิตมนุษย์

ไตรสิกขาเป็นการพัฒนาชีวิตของมนุษย์ให้ดีงาม เจริญก้าวหน้าในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นทางด้านร่างกาย จิตใจและความคิด ซึ่งการพัฒนาระบบชีวิตมนุษย์นี้ มีองค์รวม ๓ ด้าน คือ การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม การพัฒนาภาวะจิต และการพัฒนาปัญญา

(๑) การพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ทั้งสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ (ธรรมชาติ วัตถุ สิ่งของ เทคโนโลยี) และสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือ มวลมนุษย์ เรียกรวมว่า ศील แยกเป็น

(๑.๑) อินทริยสังวร คือ รู้จักใช้อินทริย ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อให้ได้ประโยชน์ โดยเน้นให้มุ่งเพื่อการศึกษาไม่ติดหลงไปในการเสพ

(๑.๒) ปัจจัยปฏิเสวนา คือ กิน ใช้เสพ บริโภคด้วยปัญญา โดยรู้จักประมาณให้เป็นการกิน การเสพให้พอดีที่จะเป็นปัจจัยเกื้อหนุนการพัฒนาชีวิต

(๑.๓) สัมมาอาชีวะ คือ ประกอบอาชีพที่สุจริตซึ่งไม่เบียดเบียนใคร แต่เป็นงานสร้างสรรค์ เกื้อกูลและทำโดยซื่อตรงตามจุดหมายกับทั้งได้เป็นโอกาสในการพัฒนาชีวิตของตน

(๑.๔) วินัยบัญญัติ คือ รักษาติกาของชุมชนหรือสังคม โดยถือเป็นข้อปฏิบัติในการฝึกตน เพื่อให้วิถีชีวิตร่วมกันนั้นเป็นเครื่องเอื้อโอกาสในการก้าวสู่จุดหมายของการพัฒนาชีวิต โดยมีตนเองเป็นส่วนร่วมในการสร้างสภาพเอื้อโอกาสนั้น

(๒) การพัฒนาภาวะจิต ทั้งด้านคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพ ให้เป็นจิตใจที่ดีงาม เข้มแข็ง มีความสุข โดยมีเจตจำนงที่เป็นกุศลและมีสภาพเอื้อพร้อมต่อการใช้งานทางปัญญา เรียกสั้น ๆ ว่า สมาธิ

(๓) การพัฒนาปัญญา ให้รู้เข้าใจมองเห็นตามความเป็นจริง ที่จะทำให้ปฏิบัติจัดการแก้ไข ปรับปรุงทุกอย่างทุกด้านอย่างถูกต้องได้ผลจนหลุดพ้นจากปัญหา ดับทุกข์ได้ ทำให้เป็นอิสระ สดใส เบิกบาน สุขสงบอย่างแท้จริง เรียกง่าย ๆ ว่า ปัญญา^{๑๘๔}

^{๑๘๒} ดูรายละเอียดใน สุเทพ พรหมเลิศ, พระไตรปิฎกศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๖๘-๒๗๐.

^{๑๘๓} อัง.จตุตถก. (ไทย) ๒๑/๓๖/๕๙.

^{๑๘๔} พระมหาศุภกิจ สุภกิจโจ (ภักดีแสน), “การพัฒนามนุษย์ตามแนวของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)”, พุทธจักร, ปีที่ ๗๐ ฉบับที่ ๓ (มีนาคม ๒๕๕๙) : ๖๗.

๔) เป็นกระบวนการในการบริหารงาน

ปัจจุบันสังคมมนุษย์มีการทำงานอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นการทำงานในทางโลกเพื่อหาปัจจัย ๔ มาเป็นเครื่องบริโภค หรือการทำงานทางด้านจิตใจ คือ การปฏิบัติธรรมก็ตามจะต้องมีการบริหารงานอย่างเป็นระบบ การบริหารงานที่ดีจะต้องอาศัย ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งสิกขา ๓ นั้นนับว่าสำคัญต่อการบริหารงานบุคคลเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคืออภิสีลสิกขา การศึกษาติดต่อสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอัน ได้แก่ สังคมและเพื่อนมนุษย์ รวมทั้งสรรพสัตว์และสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ อภิจิตตสิกขา การศึกษาทางด้านจิตใจหรือระดับจิตของมนุษย์ เช่น การพัฒนาคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตใจในด้านคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา มุทิตา มีเมตรี และอภิปญญา การศึกษาเพื่อพัฒนาปัญญาให้รู้จัก เริ่มจากความเชื่อที่มีเหตุผลความเห็นที่ถูกต้องเข้าสู่ความเป็นจริง^{๑๘๕}

ในขณะที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงการดำเนินชีวิตของผู้บริหารนั้นว่าต้องมีความประเสริฐ ซึ่งตรงกับที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า การดำเนินชีวิตที่ประเสริฐนั้น คือ การดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งมีหลักธรรม ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น แต่เมื่อย่อลงแล้วเหลือหลักธรรม ๓ ประการก็คือ หลักแห่งไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา นั่นเอง เพราะศีล สมาธิ และปัญญา มีความสัมพันธ์กับมนุษย์รวมทั้งการพัฒนาด้วย^{๑๘๖}

๕) เป็นเครื่องมือปหานกิเลส

กิเลสเป็นเครื่องมือให้สัตว์โลกเศร้าหมองและมีความผ่องแผ้วที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งหลักการปหานกิเลสนี้ กิเลสจำแนกเป็น ๓ ระดับ คือ วิติกมกิเลส (กิเลสอย่างหยาบ) ปริยภูฐานกิเลส (กิเลสอย่างกลาง) และอนุสัยกิเลส (กิเลสอย่างละเอียด)^{๑๘๗}

(๑) วิติกมกิเลส เป็นกิเลสอย่างหยาบ ทำให้ล่วงเป็นทุจริตกรรมทางกายวาจา กล่าวคือ กิเลสจำพวกนี้ได้ล่วงออกมาแล้วทางกายทวารหรือวจีทวาร กิเลสชนิดนี้ได้แก่ อภิชฌา คือ ความเพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น ความต้องการที่มากจนคุมไม่อยู่ จนต้องประพฤติกุศลด้วยอาการลักขโมย พยาบาท คือ ความปองร้าย เป็นความขุ่นแค้นอาฆาตมากจนคุมใจไม่อยู่จนดุด่า ทำร้าย หรือเช่นฆ่าคนอื่น และมีจณาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด บุญไม่มี บาปไม่มี ซาติหน้าไม่มี นรกไม่มี สวรรค์ไม่มี เป็นต้น จึงเสพสุขด้วยการดื่มตำในสุราเมรัย คลึงเคล้านารี วิติกมกิเลสนี้เป็นกิเลสอย่างหยาบ ชำระล้างให้เบาบางลงได้ด้วยอำนาจของศีล (อภิสีลสิกขา) เช่น ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และศีล ๒๒๗ เป็นต้น แต่สงบได้เพียงครั้งคราว เฉพาะขณะที่ยังมีการรักษาศีลอยู่เท่านั้น การปหานกิเลสในลักษณะนี้เรียกว่า ตัทธคปหาน^{๑๘๘}

^{๑๘๕} พระครูสุนทรจันทโรภาส (จันทโชโต), “พุทธวิธีบริหารจัดการองค์กรภายในวัดของพระสังฆาธิการในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค ๑๔”, พุทธจักร, ปีที่ ๗๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม ๒๕๖๐): ๓๘.

^{๑๘๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ถึงเวลามารื้อระบบพัฒนาคนกันใหม่, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๕๓), หน้า ๕.

^{๑๘๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๒.

^{๑๘๘} ชู. จู. (ไทย) ๓๐/๘๒/๒๕๗.

(๒) ปริยภูฐานกิเลส กิเลสประเภทนี้เป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดร่วมกับบอกุลลจิต แต่ไม่ถึงขั้นล่วงเป็นทุจริตกรรม หมายความว่า กิเลสจำพวกนี้เกิดอยู่ในมโนทวารเท่านั้น คือ ลุกขึ้นมาแฝงฤทธิ์อยู่ในใจ ยังไม่ถึงกับแสดงออกมาทางวาจาหรือทางกาย เป็นกิเลสอย่างกลางที่พลุ่งขึ้นมาเร้ารุมอยู่ในจิตใจดังเช่นนิรวัน ๕ ในกรณีที่จะข่มระงับไว้ละหรือปหานด้วยสมาธิ (อธิจิตตสิกขา)^{๑๘๙} การปหานกิเลสลักษณะนี้เรียกว่า วิกขัมภนปหาน^{๑๙๐}

(๓) อนุสัยกิเลส กิเลสประเภทนี้เป็นกิเลสอย่างละเอียด เมื่อยังไม่ได้ดับกิเลสอนุสัยกิเลสก็นอนเนื่องอยู่ในจิตที่เกิดดับสลับต่อกันเป็นเชื้อเป็นปัจจัยให้เกิดปริยภูฐานกิเลส หมายความว่า กิเลสจำพวกนี้นอนสงบนิ่ง ยังไม่ได้ลุกขึ้นมาแฝงฤทธิ์ซึ่งตัวเองไม่สามารถรู้ได้และคนอื่นก็ไม่สามารถรู้ได้เช่นกัน ได้แก่อนุสัยกิเลส ๗^{๑๙๑} ละหรือปหานด้วยปัญญา (อธิปัญญา) การปหานกิเลสลักษณะนี้ เรียกว่า สมุจเฉทปหาน^{๑๙๒}

แต่การจะละกิเลสทั้งหลายเหล่านี้ได้นั้น จะต้องอาศัยเจริญวิปัสสนากรรมฐานเท่านั้น โดยเริ่มต้นจากการรักษาศีลให้บริสุทธิ์เพื่อละวิตกกมกิเลส อันเป็นเหตุให้กระทำผิดทางกาย วาจา และเจริญสมาธิ เพื่อข่มปริยภูฐานกิเลส ได้แก่ นิรวัน ๕ เอาไว้ และเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อละอนุสัยกิเลส ได้แก่ กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน เมื่อบรรลุมรรคญาณครั้งแรกละสักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวตน) วิจิกิจฉา (สงสัยในพระรัตนตรัยและไตรสิกขา) และสีลัพพตปรามาส (ความยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์ได้เพียงเพราะศีลและวัตร) ได้เด็ดขาด ซึ่งจัดเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ถ้าบรรลุมรรคญาณครั้งสุดท้ายคือครั้งที่ ๔ ละอนุสัยกิเลสได้หมดสิ้นสำเร็จเป็นพระอรหันต์ผู้ดับทุกข์ได้สิ้นเชิงไม่มีภพใหม่อีกต่อไป

การละหรือปหานกิเลสทั้ง ๓ นี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวรับรองไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงโยงไตรสิกขาเข้ากับพระไตรปิฎก โดยกล่าวว่า อธิศีลสิกขาในพระวินัยปิฎกว่าเป็นการละหรือปหานวิตกกมกิเลส (กิเลสอย่างหยาบ) อธิจิตตสิกขาในพระสุตตันตปิฎกว่าเป็นการละหรือปหานปริยภูฐานกิเลส (กิเลสอย่างกลาง) และอธิปัญญาสิกขาในพระอภิธรรมปิฎกว่าด้วยเป็นการละหรือปหานอนุสัยกิเลส (กิเลสอย่างละเอียด)^{๑๙๓}

อุปมาเปรียบเทียบกิเลส ๓ ระดับนี้ว่า เหมือนกับไม้ขีดไฟ โดยอนุสัยกิเลสเปรียบเหมือนไฟที่อยู่ในหัวไม้ขีด อารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบทางทวารทั้ง ๕ เปรียบเหมือนเอาก้านไม้ขีดไปขีดที่ข้างกล่องไฟก็ปรากฏขึ้นมา ไฟนี้เปรียบเหมือนปริยภูฐานกิเลส และเมื่อเอาไฟที่ปรากฏขึ้นนี้ไปจุดเข้ากับวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้วก็ลุกขึ้น ไฟที่ลุกติดวัตถุนั้นเปรียบเหมือนวิตกกมกิเลส การปหานกิเลสทั้ง ๓ โดย

^{๑๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓.

^{๑๙๐} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๒/๒๘๗.

^{๑๙๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๙๕.

^{๑๙๒} สมุจเฉทปหาน หมายถึง การละกิเลสได้โดยเด็ดขาดด้วยอริยมรรค, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๓.

^{๑๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓.

ศีล สมาธิ และปัญญา คือ ศีลกุศลสามารถปหานวิตกมกิลเลสได้ สมาธิกุศลสามารถปหานปริยภูฐานกิเลสได้ และปัญญาในมรรคสามารถปหานอนุสัยกิเลสได้^{๑๙๔}

๖) เป็นเหตุแห่งการบรรลุดุธรรม

การจะปฏิบัติธรรมก็เพื่อต้องการทำให้บรรลุดุธรรมหรือบรรลुพระนิพพานไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก แต่การที่จะบรรลุดุธรรมได้นั้นจะต้องดำเนินการปฏิบัติให้ครบถ้วนตามหลักไตรสิกขา^{๑๙๕} เพียงเท่านั้น มีรายละเอียดดังนี้

(๑) อธิศีลสิกขา เป็นการศึกษาในเรื่องศีลอันยิ่ง คือ ความสำรวมอินทรีย์ในทวารทั้ง ๖ ในขณะที่เจริญสติปัฏฐานหรือวิปัสสนาญาณเกิด เป็นความรู้สึกตัวและสังวรอันยิ่งก่อนที่อกุศลจะมีกำลังก้าวล่วงเข้ามาทางกายหรือทางวาจา ขณะที่สติปัฏฐานเกิดขึ้น ขณะนั้นเป็นอินทรีย์สังวรศีลเป็นอธิศีลสิกขา เพราะเป็นการสำรวมระงับอย่างยิ่ง โดยมีรูปธรรมหรือนามธรรมเป็นอารมณ์ เมื่อทำให้สมบุรณ์ในสิกขานี้แล้วจะเกิดความบริสุทธิ์แห่งศีลขึ้นที่เรียกว่า สีลวิสุทธิ เพราะศีลวิสุทธิเป็นการรักษาไว้ซึ่งความบริสุทธิ์หมดจดไม่ต่างพร้อมแห่งศีลตามภูมิของตน คือ การประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้องตามศีลของตน ได้แก่ จตุปาริสุทธิศีล เพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยความสามารถ การแสดง การสำรวม การแสวงหา และการพิจารณาบุคคลที่สมบุรณ์ด้วยจตุปาริสุทธิศีลชื่อว่า ถึงพร้อมด้วยศีล ได้แก่

(๑.๑) ปาฏิโมกข์สังวรศีล การระงับรักษากาย วาจา ตามพระปาฏิโมกข์โดยการสมาทานแล้วตั้งวิริติ (เจตนางดเว้น)

(๑.๒) อินทรีย์สังวร สำรวมระงับอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ปิดกั้นไม่ให้บาปอกุศลเกิดขึ้นได้

(๑.๓) อาชีวปาริสุทธิศีล เว้นจากการทำกรพุดเนื่องด้วยมิถฉาชีพ เป็นอยู่ด้วยความบริสุทธิ์ มีสติรู้ทันทุกขณะ

(๑.๔) ปัจจยสันนิสสิตศีล เว้นจากการอาศัยปัจจัยที่ผิด คือ ไม่ได้พิจารณาก่อนบริโภคนปัจจัย ๔ เป็นการเว้นจากการบริโภคด้วยตัณหาและอวิชชา สำรวมระงับรักษาศีลให้บริสุทธิ์

การรักษาศีลเพื่อชำระกายวาจาให้บริสุทธิ์ เพื่อเป็นบาทฐานในการเจริญภาวนา เพื่อรู้แจ้งธรรมต่อไป ความบริสุทธิ์แห่งการสำรวมอินทรีย์อันอาศัยวิภูษะ (นิพพาน)^{๑๙๖} เป็นอธิศีลยิ่งกว่าศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “การละวิตกมกิลเลสไว้ในพระวินัยปิฎก เพราะความที่ศีลเป็นเครื่องกำจัดวิตกมกิลเลส”^{๑๙๗} จึงกล่าวได้ว่า บุคคลที่ไม่ได้ศึกษาเรื่องศีลมาก่อน ย่อมก่อให้เกิดความสงสัยดุจตะปูตรึงจิตไว้ สัทอินทรีย์ไม่เกิด ทำให้ไม่แนบมือไปเพื่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา

^{๑๙๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รัตนา, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗** หลักสูตร จุฬาทิถธรรมาภิมะโท, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๙๙.

^{๑๙๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๘/๑๕๕.

^{๑๙๖} ดุราลละเอียดใน ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๘๗/๕๕.

^{๑๙๗} ดุราลละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**,

(๒) อธิจิตตสิกขา เป็นการศึกษาในเรื่องจิตอันยิ่ง คือ เอกัคคตาเจตสิกที่ทำให้จิตตั้งมั่นในอารมณ์ ในรูปนามที่กำลังปรากฏ ในขณะที่เจริญสติปัฏฐานหรือวิปัสสนาญาณเกิด ขณะนั้นเอกัคคตาเจตสิก (สมาธิ) ที่ละเอียด เพราะปราศจากความเป็นตัวตน ไม่เป็นที่ตั้งของตัณหาและทิฏฐิ สมาธิโดยทั่วไปแม้ถึงขั้นฌานจิตก็ไม่เป็นอธิจิตตสิกขา เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหาและทิฏฐิ ยังเป็นเราที่มีสมาธิ เมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้วจะเกิดความบริสุทธิ์แห่งจิตขั้นที่เรียกว่า จิตตวิสุทธิ ที่กล่าวว่า เป็นจิตตวิสุทธิ เพราะจิตตวิสุทธิเป็นความบริสุทธิ์ของจิตที่แนบอยู่กับการกำหนดรู้รูปนาม โดยไม่ฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์นั้นจนสามารถพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิตจนเกิดสมาธิแนบแน่นถึงขั้น “ฌาน”

(๓) อธิปัญญาสิกขา เป็นการศึกษาในเรื่องปัญญาอันยิ่ง หมายถึง ปัญญาเจตสิกในขณะที่วิปัสสนาญาณเกิด เป็นปัญญาอันยิ่งอย่างละเอียด เพราะไม่มีความยึดถือว่าปัญญาเป็นเราเป็นของเรา คือ ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิครอบงำ ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่ให้ทาน รักษาศีลหรือเป็นไปในสมถภาวนา ไม่เป็นอธิปัญญาสิกขา เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหาและทิฏฐิได้ ต่อเมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้วจะเกิดความบริสุทธิ์แห่งทิฏฐิขึ้นปรากฏ เป็นความบริสุทธิ์แห่งปัญญา ๕ ระดับ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ

เมื่อดำเนินตามไตรสิกขาให้สมบูรณ์แล้ว จึงจัดได้ว่า เป็นการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ไปในตัว^{๑๙๘} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ จัดเข้าในศีลชั้นธัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ จัดเข้าในสมาธิชั้นธัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ จัดเข้าในปัญญาชั้นธัมม^{๑๙๙} โดยมีมรรคเป็นธรรมที่ฆ่ากิเลส

ไตรสิกขาเมื่อสงเคราะห์เข้ากับอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้วแบ่งเป็นหมวดได้ ๓ หมวด คือ

- ๑) หมวดศีล หรือ อธิศีลสิกขา ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ
- ๒) หมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ
- ๓) หมวดปัญญา หรือ อธิปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ^{๒๐๐}

ในทางพระพุทธศาสนา สิกขา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ผู้เจริญตามอริยมรรคมีองค์ ๘ บริบูรณ์แล้วย่อมเป็นเหตุให้เกิดวิชชา (ความรู้) ความรู้ทั่วถึงตามความเป็นจริงหรือตรงตามความเป็นจริง เป็นธรรมฝ่ายกุศลมีลักษณะสามารถตัดอวิชชาให้ขาดสิ้น วิชชาเปรียบเหมือนแสงสว่างเพราะเป็นแสงสว่างที่ส่องทางดำเนินไปเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้ สามารถกำจัดกิเลสได้ตามลำดับขั้น ซึ่งก็มีศัพท์ที่เป็นชื่อใช้แทนกัน เช่น ญาณ ปัญญา วิปัสสนา และสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น เป็นผลที่ได้มาจากการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ การที่จะปฏิบัติเพื่อทำให้อริยมรรคมีองค์ ๘ เจริญจน

^{๑๙๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐๘/๕๔๙.

^{๑๙๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

^{๒๐๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๙๓.

บรรลุนิพพานได้นั้นต้องปฏิบัติให้ครบถ้วนในหลักไตรสิกขา^{๒๐๑} ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อธิบายว่า

ศีลย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อนใจ เพื่อปราโมทย์ เพื่อปิติ เพื่อปัสสัทธิ เพื่อโสมนัส เพื่อการปฏิบัติโดยเอื้อเฟื้อ เพื่อความเจริญ เพื่อทำให้มาก เพื่อเป็นเครื่องประดับ เพื่อเป็นเครื่องป้องกัน เพื่อเป็นเครื่องแหวดล้อม เพื่อความสมบูรณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อบรรเทา เพื่อยั้ง เพื่อบริสุทธิ์ เพื่อบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมแห่งศีลดังกล่าวนี้ ชื่อว่าอธิศีล จิตที่ตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวม ย่อมไม่ฟุ้งซ่าน ความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่าน ชื่อว่าอธิจิต พระโยคาวจรเห็นความบริสุทธิ์ด้วยความสำรวมโดยชอบ เห็นความบริสุทธิ์แห่งจิตที่ไม่ฟุ้งซ่านโดยชอบ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น (ทั้งสองประการนี้) ชื่อว่าอธิปัญญา^{๒๐๒}

สิกขา ๓ นี้พระองค์ทรงเปรียบเทียบกับขาวนา ขาวนาจะทำนาต้องทำกิจเบื้องต้นก่อน ๓ ประการ คือ ต้องไถคราดนาให้เรียบร้อยก่อน ต่อจากนั้นจึงเพาะพืชลงไปตามกาลที่ควร แล้วไขน้ำเข้านาบ้าง ระบายน้ำออกจากนาบ้างตามกาลเวลาที่สมควร ทำนองเดียวกันภิกษุก็ต้องศึกษาไปตามลำดับเช่นกัน^{๒๐๓} สิกขาทั้ง ๓ กระจายออกไปเป็น ๘ เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ นั่นเอง ดังนั้นผู้ที่กำลังศึกษาในระบบไตรสิกขาจึงเป็นผู้ที่กำลังดำเนินไปในแนวทางของพระอริยะ

สรุปว่า ไตรสิกขามีบทบาทและหน้าที่ที่เป็นกระบวนการในการศึกษาหาความรู้ การสร้างสันติภาพ การสร้างความสงบสุข การมีอิสรภาพจากสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง การละหรือปหานกิเลส และยังเป็นเหตุให้การปฏิบัติธรรมบรรลุธรรมได้ ไตรสิกขาจึงเป็นหลักธรรมสำคัญที่ทำให้มนุษย์สามารถพัฒนาชีวิตของตนเองด้วการศึกษา เมื่อตนเองมีความรู้ เข้าใจในสรรพวิทยาการต่าง ๆ แล้วตนเองก็นำความรู้ที่ได้ไปพัฒนาตนเองและสังคมให้มีความเจริญงอกงามในชีวิตและอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข เป็นอิสระจากความทุกข์ทั้งหลายจนในที่สุดก็สามารถบรรลุมรรค ผล นิพพาน

๒.๕ ความสำคัญของไตรสิกขา

ไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ทั้ง ๓ สิกขานี้ ต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน กล่าวคือศีลเป็นความงามเบื้องต้น (อาทิกัลยาณะ) ให้เกิดสมาธิและสมาธิเป็นความงามในท่ามกลาง (มัชฌกัลยาณะ) และเป็นฐานให้เกิดปัญญา และขณะเดียวกันสมาธิก็ช่วยคอยควบคุมพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจไปด้วยเช่นเดียวกัน ปัญญาช่วยควบคุมศีลและสมาธิไปในตัวด้วยเหมือนกัน ปัญญาจึงเป็นความงามในที่สุด (ปารีโยสานกัลยาณะ) เป็นเพราะเหตุใด

^{๒๐๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๘/๑๕๕.

^{๒๐๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๒.

^{๒๐๓} อง.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๔/๓๑๐.

๑) ศิล เป็นความงามในเบื้องต้น (อาทิกัลยาณะ) เพราะบุคคลผู้มีคามเพียร (รักษาศิล) ย่อมไม่วิปปฏิสาร (เดือดร้อนใจ) เพราะไม่วิปปฏิสาร เขาจึงเกิดปราโมทย์ เพราะปราโมทย์จึงเกิดปีติ เพราะมีปีติเข้าจึงเกิดปัสสัทธิ เพราะมีกายปัสสัทธิ เขาจึงมีความสุข เพราะมีสุข จิตของเขาจึงเบาสบายนี้จึงเรียกว่า ความงามในเบื้องต้น

๒) สมภา เป็นความงามในท่ามกลาง (มัชฌกัลยาณะ) เพราะอาศัยสมภา บุคคลจึงรู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง ดังนั้น สมภาจึงชื่อว่าความงามในท่ามกลาง

๓) ปัญญา เป็นความงามในที่สุด (ปริโยสานกัลยาณะ) นั่นคือเมื่อบุคคลได้รู้เห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง เขาย่อมเบื่อหน่าย เมื่อเบื่อหน่าย เขาย่อมคลายกำหนด เมื่อคลายกำหนด เขาย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว เขาย่อมมีญาณว่าหลุดพ้น^{๒๐๔}

ตั้งข้อความตอนที่ปรากฏในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนพระอานนท์ว่า

อานนท์ ศิลที่เป็นกุศลมีวิปปฏิสารเป็นผล มีวิปปฏิสารเป็นอานิสงส์ อวิปปฏิสารมีปราโมทย์เป็นผล มีปราโมทย์เป็นอานิสงส์ ปราโมทย์มีปีติเป็นผล มีปีติเป็นอานิสงส์ ปีติมีปัสสัทธิเป็นผล มีปัสสัทธิเป็นอานิสงส์ ปัสสัทธิมีสุขเป็นผล มีสุขเป็นอานิสงส์ สุขมีสมภาเป็นผล มีสมภาเป็นอานิสงส์ สมภามียถาภูตญาณทัสสนะเป็นผล มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ ยถาภูตญาณทัสสนะมีนิพพิทาและวิราคะเป็นผล มีนิพพิทาและวิราคะเป็นอานิสงส์ นิพพิทาและวิราคะมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นผล มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ อย่างนี้ อานนท์ ศิลที่เป็นกุศล ย่อมทำอรรถผลให้บริบูรณ์โดยลำดับ^{๒๐๕}

หลักคำสอนดังกล่าวจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากในการพัฒนาตน ความสำคัญของไตรสิกขาปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “. . .เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราจักมีความพอใจอย่างยิ่งในการสมาทานอริศีลสิกขา เราจักมีความพอใจอย่างยิ่งในการสมาทานอริจิตสิกขา เราจักมีความพอใจอย่างยิ่งในการสมาทาน อธิปัญญาสิกขา. . .”^{๒๐๖} พระองค์เปรียบภิกษุผู้ที่ไม่ได้ไตรสิกขาว่า

เหมือนดังลาตามหลังฝูงโค คือแม่ลาจะตามหลังฝูงโค แต่ก็ไม่มีอะไรเหมือนกับโค เปรียบเหมือนภิกษุผู้ที่ไม่ได้ไตรสิกขา แม่จะอยู่ในหมู่ภิกษุ ไม่พอใจในการสมาทานอริศีลสิกขา ไม่พอใจในการสมาทานจิตตสิกขา ไม่พอใจในการสมาทานอธิปัญญาสิกขา เหมือนภิกษุอื่นก็ไม่เป็นภิกษุ เป็นเพียงแค่อติดตามภิกษุ^{๒๐๗}

^{๒๐๔} พระอุปติสสะเถระ รจนา, **วิมุตติมรรค**, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระมินทเถระ, หน้า ๖.

^{๒๐๕} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๒.

^{๒๐๖} ดุรายละเฮียดใน อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๐๘-๓๐๙.

^{๒๐๗} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๐๙.

สำหรับผู้ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขานั้นชื่อได้ว่าเป็นนักศึกษา เป็นนักปฏิบัติ เป็นนักปราชญ์
ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุผู้มีความเพียร มีความเข้มแข็ง มีปัญญา เฟื่องพินิจ มีสติ คຸມครองอินทริย์ครอบงำทุกทิศ
ด้วยอัปमानสมาธิ ประพฤติอิศิลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา. . . ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิต
กล่าวว่าเป็นนักศึกษา เป็นนักปฏิบัติและมีความบริสุทธิ์ ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิตกล่าวว่าเป็นผู้ตรัสรู้ชอบ
เป็นนักปราชญ์ เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติในโลก^{๒๐๘}

ภิกษุผู้มีความเพียร มีความเข้มแข็ง เฟื่องพินิจ มีสติ คຸມครองอินทริย์ ครอบงำทุกทิศด้วย
อัปमानสมาธิ ประพฤติอิศิลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา เมื่อก่อนฉันใด ภายหลังก็
ฉันนั้น ภายหลังฉันใด เมื่อก่อนก็ฉันนั้น เบื้องต่ำฉันใด เบื้องบนก็ฉันนั้น เบื้องบนฉันใด เบื้องต่ำ
ก็ฉันนั้น กลางวันฉันใด กลางคืนก็ฉันนั้น กลางคืนฉันใด กลางวันก็ฉันนั้น ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิต
กล่าวว่าเป็นนักศึกษา เป็นนักปฏิบัติ และมีความประพฤติบริสุทธิ์ ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิตกล่าวว่า
เป็นผู้ตรัสรู้ชอบ เป็นนักปราชญ์ เป็นผู้ถึงซึ่งที่สุดแห่งการปฏิบัติในโลก^{๒๐๙} เราอบรมมรรค คือ
ศีล สมาธิ และปัญญา เพื่อตรัสรู้แล้วได้บรรลุความบริสุทธิ์ยอดเยี่ยม แนะนำผู้ทำซึ่งที่สุด เราขจัด
เจ้าได้แล้ว^{๒๑๐}

ไตรสิกขา เป็นการอบรมกาย วาจา จิต และปัญญา นั่นเอง ผู้ที่ปฏิบัติตนตามหลักไตรสิกขา
ถือว่าเป็นผู้มีความประพฤติบริสุทธิ์ คือ ไม่แปดเปื้อนเบื้องต้นด้วยมลทินทางกาย วาจา ใจ อันเป็นความ
ไม่บริสุทธิ์ได้ชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติตามหลักโอวาทปาฏิโมกข์ หากกล่าวตามความหมายนี้การศึกษาตาม
หลักไตรสิกขาในทางพระพุทธศาสนาก็คือ การพัฒนาตนทางกาย วาจา และใจ ให้มีอิสระเหนือการถูก
ครอบงำด้วยอำนาจความยั่วยวนในรูปแบบต่าง ๆ ที่จะก่อให้เกิดการล่องละเมิดหรือเสียสภาวะปกติทาง
กาย ทางวาจา และทางใจ ของตนในแต่ละด้านทางพฤติกรรมที่สามารถแสดงออกมาให้ปรากฏเห็น ได้แก่

๑) ด้านพฤติกรรม (ศีล) ส่วนสำคัญที่ควรเน้นก็คือ พฤติกรรมในความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม
ทางกายภาพหรือโลกแห่งวัตถุ (กายภาวนา) พฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมและโลก
แห่งชีวิต (ศีลภาวนา) และพฤติกรรมในด้านอาชีวะ คือ การทำมาหาเลี้ยงชีพ (ศีลภาวนาด้านสัมมาอาชีวะ)
ศีลมีมูลเหตุที่ทำให้เกิดศีลได้ก็ด้วยหิริโอตตปปะ (ความละอายเกรงกลัวที่จะทำบาปและเกรงกลัวผล
ของบาป) เหมือนคนขยะแหยงตองูพิษและกลัวพิษของมันที่เป็นมูลเหตุสำคัญในบาปนั้น ถ้าคนเราขาด
หิริโอตตปปะเมื่อใดก็ทำได้เมื่อนั้น แต่หิริโอตตปปะเองก็มีเหตุให้เกิดเหมือนกัน เช่น การคำนึงถึงชาติ
โคตรและสกุลอันดีของตน คำนึงถึงฐานะของตน เป็นต้น^{๒๑๑}

^{๒๐๘} อง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๒๐.

^{๒๐๙} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๒๐.

^{๒๑๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๓๗/๑๒๔.

^{๒๑๑} วติน อินทสระ, สารสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค, หน้า ๓๐.

๒) ด้านจิตใจ (สมาธิ) ซึ่งแยกออกเป็นสภาพจิตที่ดีทุกอย่าง มีสมาธิเป็นฐานที่ตั้ง ได้แก่ คุณภาพจิต (มีคุณธรรมจริยธรรม มีความเมตตากรุณา มีความกตัญญูกตเวที มีความโอบอ้อมอารี) สมรรถภาพจิต (มีจิตใจที่เข้มแข็ง อดทน แน่วแน่ มีความรับผิดชอบ มีสติ) และสุขภาพจิต (มีความร่าเริงใจ แจ่มใส เบิกบาน)

๓) ด้านปัญญา (ปัญญา) ในที่นี้ก็คือ ปัญญาที่เข้าถึงความจริงแห่งธรรมดาของธรรมชาติ และปัญญาที่สามารถใช้ความรู้ด้วยการวางให้เป็นระบบแบบแผน จัดทำและดำเนินการให้ชีวิต และสังคมมนุษย์ได้ประโยชน์สูงสุดจากความจริงนั้น^{๒๑๒}

ไตรสิกขาสามารถจัดเข้าในหลักโอวาทปาฏิโมกข์ คือ คำสอนอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ได้แก่ สัพพะปาปัสสะ อะกะระณัง การไม่ทำความชั่วทุกอย่าง (ศีล) กุสะลัสสุปะสัมปะทา การทำความดีให้สมบูรณ์ (สมาธิ) และสะจิตตะปะริโยทะปะนัง การอบรมจิตตนให้ผ่องใส (ปัญญา)^{๒๑๓}

พระสังฆธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ มี ๓ ด้าน คือ ด้านปริยัติสังฆธรรม ด้านปฏิบัติสังฆธรรม และด้านปฏิเวธสังฆธรรม พระสังฆธรรมเป็นคำสั่งสอนของสัตว์บุรุษ โดยในคัมภีร์นี้ถือว่าเป็นแนวทางการศึกษาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก เพราะเป็นการอธิบายขยายความของพระไตรปิฎก ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งหมายถึง พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม^{๒๑๔}

ไตรสิกขายังเป็นกระบวนการที่สำคัญในการพัฒนามนุษย์ คือ การจัดตั้งระบบ ระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตและการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ เนื้อหาสาระที่สำคัญของไตรสิกขานั้นได้สอดแทรกอยู่ในหลักธรรมต่าง ๆ เช่น สอดแทรกอยู่ในโอวาทปาติโมกข์ เป็นต้น ด้วยเหตุผลนี้เองเมื่อเราพิจารณาพุทธโอวาทแล้ว เราสามารถจำแนกความสำคัญของไตรสิกขาออกเป็นด้านต่าง ๆ ได้ดังนี้

๑) ไตรสิกขาเป็นหลักธรรมใหญ่เพื่อกำจัดกิเลสของภิกษุและบุคคลทั้งหลาย ดังปรากฏในอนุพุทธสูตร ว่าด้วย การตรัสรู้ธรรมเป็นเหตุสิ้นภพ ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดธรรม ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ ธรรม ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ อริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ เราถอนภพได้แล้ว ภพเนตสิ้นไปแล้ว ธรรมเหล่านี้คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติอันยอดเยี่ยม พระโคตมผู้มียศได้ตรัสรู้แล้ว ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อความรู้ยิ่ง^{๒๑๕}

^{๒๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎกหมวดศึกษาศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๖๗-๖๘.

^{๒๑๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓.

^{๒๑๔} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, หน้า ๒๑๗.

^{๒๑๕} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑/๑-๒.

๒) ไตรสิกขารากฐานที่สำคัญของพระวินัย พระพุทธองค์ทรงให้คำแนะนำภิกษุรูปหนึ่งว่า หากเธอไม่อาจประพฤติปฏิบัติตามสิกขาบทที่บัญญัติไว้ครบถ้วนบริบูรณ์ก็ให้พึงปฏิบัติในสิกขา ๓ เพื่อการละราคะ โทสะ โมหะ ทำให้เป็นผู้ไม่ประกอบอกุศลกรรม^{๒๑๖} เพราะสิกขา ๓ ประการนี้เป็นที่รวมของสิกขาบทนั่นเอง^{๒๑๗}

การจัดการศึกษาทุกอย่างส่งเสริมให้มนุษย์มีคุณธรรม มีความเป็นมนุษย์ที่ถูกต้องไม่มีปัญหาแก่ฝ่ายใด การจัดการศึกษาทุกอย่างเสริมสร้างให้มนุษย์ธรรมมีความก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น เป้าหมายที่สำคัญของการศึกษาก็คือการพัฒนามนุษย์ให้หันมาในทิศทางที่ถูกต้อง คือ ละอหังการ ละความเห็นแก่ตัว กิเลสไม่อาจจะเกิด สังคมและบุคคลก็จะมีสันติสุข และสันติภาพ การเรียนรู้เพื่อเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ก็ด้วยการพัฒนาตนเองทั้งทางร่างกายและจิตใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจิตใจที่เปี่ยมด้วยปัญญา จึงเป็นอิสระหลุดพ้นจากการบีบบังคับของอำนาจกิเลสตัณหา ดังคำกล่าวของพระพุทธโสดา (ประยูร ธมฺมจิตโต) ที่ว่า “ทุกข์มีเพราะยึด ทุกข์ยึดเพราะอยาก ทุกข์มากเพราะพลอย ทุกข์น้อยเพราะหยุด ทุกข์หลุดเพราะปล่อย”^{๒๑๘}

เมื่อปล่อยวางแล้วย่อมหลุดพ้นและพบความสุขสงบ คือ สันติสุข เมื่อคนเราบรรลุถึงวิมุตติแล้วถือว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เรียกว่า พระอเสชชะ หมายถึง ผู้จบการศึกษาสูงสุดในพระพุทธศาสนา^{๒๑๙} จึงถือได้ว่า ไตรสิกขามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งเพราะเป็นหลักคำสอนทางพุทธศาสนาที่ชาวพุทธทุกคนควรนำมาปฏิบัติเพื่อพัฒนาตนเองให้มีชีวิตที่ดีงาม เพื่อจัดปรับเตรียมสภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมรวมทั้งลักษณะแห่งความสัมพันธ์ต่าง ๆ ให้อยู่ในภาวะที่เหมาะสมและพร้อมที่จะเป็นอยู่ ปฏิบัติกิจและดำเนินการต่าง ๆ เพื่อก้าวหน้าไปอย่างได้ผลดีที่สุด สู่จุดหมายของชีวิต บุคคล องค์กร และของชุมชน ตลอดจนสังคมประเทศชาติ^{๒๒๐}

สรุปว่า ไตรสิกขามีความสำคัญ คือ เป็นหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่พุทธศาสนิกชนควรนำมาปฏิบัติเพื่อพัฒนาชีวิตให้ประสบความสำเร็จทำให้เป็นคนสมบูรณ์แบบตามแนวพุทธตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ไตรสิกขาจึงจัดอยู่ในมรรค (ธรรมที่ควรเจริญ) คือ ควรทำให้เกิดมีขึ้นเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาชีวิตของตนเอง พัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม พัฒนาองค์กร พัฒนาชุมชน และพัฒนาประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

^{๒๑๖} อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐-๓๑๑.

^{๒๑๗} อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒.

^{๒๑๘} พระเทพโสดา (ประยูร ธมฺมจิตโต), **ทิศทางการศึกษาไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๔๑.

^{๒๑๙} ดุราลัยเถียรใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๓/๓๓๘.

^{๒๒๐} พระวินัย กนตวณฺโณ (คำเที่ยง), “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาของเทศบาลตำบลในเขตอำเภอแพร่ จังหวัดแพร่”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๕๑.

๒.๖ สรุป

ไตรสิกขาเป็นหลักธรรมที่มีปรากฏเมื่อครั้งพุทธกาลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงสอนให้ภิกษุวัชชีบุตรใช้เป็นหลักในการศึกษามี ๓ ด้าน คือ อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา หรือเรียกว่า ศีล สมาธิ และปัญญา

ไตรสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติด้วยการฝึกฝนอบรมจิตจนเกิดความรู้แจ้ง เห็นจริงเพื่อให้ปัญญาเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุเป้าหมายในทางพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ไตรสิกขาประกอบด้วยองค์ธรรม ๓ อย่าง คือ ศีล สมาธิ และปัญญา กล่าวคือศีลเป็นเครื่องควบคุมกายและทางวาจาให้เป็นปฏิบัติตามกฎ ระเบียบและข้อบังคับของสังคม สมาธิเป็นการตั้งใจมั่น การทำให้สงบแน่วแน่มไม่ฟุ้งซ่านเพื่อพัฒนาจิตในสมาธิเป็นเครื่องช่วยพัฒนาปัญญาด้วยการบำเพ็ญกรรมฐานการทำให้สงบระงับอารมณ์ฟุ้งซ่าน และปัญญา คือ ญาณ ความรู้แจ้งแทงตลอด การแยกแยะด้วยเหตุผลว่าอะไรดี อะไรชั่ว เห็นคุณและโทษ มีประโยชน์ ไม่มีประโยชน์ องค์ธรรมทั้งสามอย่างเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา

ไตรสิกขามีบทบาทและหน้าที่เป็นกระบวนการในการศึกษาหาความรู้ ทำให้เกิดกระบวนการสร้างสันติภาพ สร้างความสงบสุข ทำให้เกิดควมมีอิสรภาพ เป็นการทำให้ระบบการพัฒนาชีวิตมนุษย์และยังเป็นกระบวนการในการบริหารงาน อีกทั้งยังช่วยทำให้ละหรือปหานกิเลส จนเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถบรรลุธรรมได้อีกด้วย ไตรสิกขาจึงเป็นหลักธรรมที่สำคัญที่ทำให้มนุษย์มีการพัฒนาการศึกษา การศึกษาจึงช่วยทำให้ตนเองและสังคมให้มีความเจริญงอกงามในชีวิต อยู่ในสังคมอย่างมีความสุขและเป็นอิสระจากสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงจนในที่สุดสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้

ไตรสิกขา เป็นอุปกรณ์ใช้สำหรับพัฒนาชีวิตหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์ในการทำกิจต่าง ๆ ให้ประสบความสำเร็จและทำให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ไตรสิกขาจัดอยู่ในมรรค ๘ ซึ่งในพระไตรปิฎกอธิบายว่าเป็นหลักธรรมที่ผู้ปฏิบัติควรเจริญ เพื่อทำให้ความเป็นมนุษย์เจริญงอกงามจึงจำเป็นที่จะต้องสั่งสมคุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวดหรือที่เรียกว่า บารมี เพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่งในทศบารมีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าบำเพ็ญ ได้แก่ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา เป็นต้น ซึ่งศีล สมาธิ และปัญญานี้เป็นข้อปฏิบัติที่อยู่ในทศบารมีการกระทำซ้ำ ๆ บ่อย ๆ ถือว่าเป็นการสั่งสมบารมีไว้ การสั่งสมบารมีเป็นการสั่งสมอริยทรัพย์ที่ยิ่งใหญ่มหาศาลที่กระทำไว้ในภพนี้และจะนำไปสู่ในภพหน้าต่อไป

ไตรสิกขาจึงถือได้ว่า เป็นข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุมรรค ผล นิพพาน โดยอธิสัสสิกขาจะมีศีลคอยเป็นตัวควบคุมรักษากายวาจาให้บริสุทธิ์ ไม่ล่วงละเมิดในการกระทำความชั่ว ศีลยังเป็นฐานในการทำให้จิตสงบ อธิจิตตสิกขาเป็นการศึกษาโดยมีสมาธิเป็นตัวควบคุมกำกับจิตให้สงบแน่วแน่มอารมณ์ที่เป็นหนึ่งในการบำเพ็ญกรรมฐานเพื่อนำไปสู่ปัญญา อธิปัญญาสิกขาเป็นการศึกษาในหลักธรรมให้เกิดความรู้ความเข้าใจเห็นสัจจะความจริงต่าง ๆ ในการเจริญกรรมฐานจนเห็นไตรลักษณ์ด้วยองค์ ๓ เห็นตามและปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จนเกิดกำลังอันแก่กล้าสามารถข้ามและพ้นทุกข์ได้จนบรรลุมรรค ผล นิพพาน ได้ในที่สุด ไตรสิกขาจะเป็นเหตุให้บรรลุธรรมได้อย่างไรนั้น ผู้วิจัยจะกล่าวในบทต่อไป

บทที่ ๓

การบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์พยายามเข้าใจธรรมชาติ ทั้งธรรมชาติที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์เอง และธรรมชาติที่แวดล้อมรอบตัวมนุษย์โดยใช้การศึกษาเพื่อเพ่งพินิจสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญา เห็นด้วยตนเอง เห็นเท่าทันและเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความจริงแท้ พระผู้มีพระภาคเจ้าสอนให้พุทธศาสนิกชนมีการศึกษาและใช้ปัญญาเป็นเครื่องตัดสินสิ่งที่เกิดขึ้นเพื่อบรรลุนิพพาน ในทางพระพุทธศาสนา คือนิพพาน ในบทนี้ผู้วิจัยมุ่งประเด็นศึกษาหลักการบรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นแนวทางการประกอบการศึกษาการบรรลุนิพพาน ดังนี้

- ๓.๑ ความหมายและประเภทของการบรรลุนิพพาน
- ๓.๒ ความสำคัญของการบรรลุนิพพาน
- ๓.๓ องค์ประกอบของการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน
- ๓.๔ วิธีการเจริญกรรมฐาน
- ๓.๕ การเจริญกรรมฐาน
- ๓.๖ การละหรือการปหานกิเลสเพื่อบรรลุนิพพาน
- ๓.๗ รูปแบบและวิธีการบรรลุนิพพาน
- ๓.๘ สรุป

๓.๑ ความหมายและประเภทของการบรรลุนิพพาน

๓.๑.๑ ความหมายของการบรรลุนิพพานและคำที่เป็นไวยากรณ์

การบรรลุนิพพานโดยทั่วไป หมายถึง การบรรลุโลกุตตรธรรม คือ การบรรลุเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้ที่บรรลุนิพพานแล้ว เรียกว่า พระอริยบุคคล เพราะรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ และเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ เมื่อวิเคราะห์ความหมายตามรูปศัพท์แล้วมีคำที่เป็นไวยากรณ์กับการบรรลุนิพพาน ดังนี้

๑) อธิคม หมายถึง การบรรลุกุศลธรรมหรือความสำเร็จ กล่าวคือผู้ที่ฉลาดจะต้องเป็นผู้ที่ต้องการให้สำเร็จในกิจทั้งหลาย เป็นผู้ที่มีความรู้และเข้าใจในกิจนั้น ๆ รวมทั้งจิตโน้มเข้าไปในกุศลและอกุศล มีภูมิปัญญาในการรู้ว่ากุศลและอกุศลนั้นเสื่อมอย่างไร และต้องพึงพอใจในการกระทำนั้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้ไม่อาจบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ หรือทำกุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้วให้เจริญได้ ธรรมนั้นก็คือเป็นผู้ไม่ฉลาดในความเจริญ เป็นผู้ไม่ฉลาดในความเสื่อม เป็นผู้ไม่ฉลาดในอุบาย ไม่สร้างฉันทะ เพื่อบรรลุกุศลธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ ไม่รักษากุศลธรรมที่ได้บรรลุแล้ว ไม่ทำกุศลธรรมให้ถึงพร้อมด้วยการทำติดต่อกัน^๑

๒) อภิสมย หมายถึง ความตรัสรู้หรือความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) หรือความเป็นที่ตรัสรู้หรือสมัยที่บรรลุ ซึ่งในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนให้สาวกพึงกระทำความเพียรเพื่อให้เข้าไปรู้และเห็นชัดตามความเป็นจริงในเรื่องของทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค เพื่อให้ทุกขนั้นหมดสิ้นไป เพื่อความสมบูรณ์ด้วยวิภูษิต เป็นผู้ที่ยัง และเป็นผู้ที่ตรัสรู้^๒

๓) สัจฉิกิริยา (สัจฉิกิริยา) หมายถึง การทำให้รู้แจ้ง หรือการทำให้ประจักษ์แจ้งซึ่งหมายถึง การกระทำที่ประสพเอง ซึ่งการทำให้แจ้งหรือการรู้แจ้งนี้เป็นสภาวะที่เห็นจริงแท้ รู้แจ้งด้วยญาณเดียว กล่าวคือเป็นการเห็นแจ้งในสัจจะ ๔ ได้แก่ สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย สภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธและสภาวะที่เป็นทางแห่งมรรค อีกทั้งความรู้แจ้งในไตรลักษณ์^๓

๔) ปัตตะ (ปัตติ) หมายถึง ผู้บรรลุธรรม ในที่นี้หมายถึง นิพพาน คือ การทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั่นเอง เช่น วิภูษิตปัตติ แปลว่า ผู้บรรลุธรรมด้วยความเห็นที่ถูกต้องหรือผู้บรรลุสัมมาวิภูษิตก็ได้^๔ หรืออัมมานุสารี หมายถึง ผู้แล่นไปตามธรรมท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นวิภูษิตัตตะ (ผู้บรรลุธรรมด้วยความเห็นถูกต้อง)^๕

๕) วิโมกข์ หมายถึง ความหลุดพ้นหรือสภาพจิตที่พ้นจากอาสวะกิเลสทั้งหลายทั้งปวง เป็นการพ้นจากโลกีย์ ขาดจากการความพัวพันทางโลกทั้งสิ้น ความเป็นพระอรหันต์ในที่นี้คือ พระนิพพานหรือภาวะที่จิตหลุดพ้นจากสิ่งรบกวนและโน้มดึงไปในอารมณ์นั้น^๖ เช่น วิโมกข์ ๘ เป็นต้น โดยความเป็นวิโมกข์นั้นจะประกอบด้วย สุกญัตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ และอัปปณิหิตวิโมกข์^๗

๖) วิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลายทั้งปวง^๘ ในที่นี้คือ นิพพาน กล่าวคือเป็นผู้รู้แจ้งในอรรถ รู้แจ้งในธรรมที่พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีผู้ตั้งอยู่ในฐานะครู เป็นผู้สอนให้แล้วเกิดปีติ ปราโมทย์ เมื่อกายปีติ กายสงบ ย่อมได้รับความสุข จิตย่อมสงบและตั้งมั่น^๙

^๑ อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๗๙/๖๐๒.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๒๑/๖๓๔.

^๓ คุรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙-๑๐/๔๒๙-๔๓๐.

^๔ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗.

^๕ อัง.ทุก.อ. (ไทย) ๒/๔๙/๕๕, อัง.สตต.อ. (ไทย) ๓/๑๔/๑๖๒, ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๓๕๒/๑๗๕.

^๖ อัง.อภุจก.อ. (ไทย) ๓/๖๖/๒๗๒.

^๗ วิ.ม.หา. (ไทย) ๒/๗๐/๒๕๖.

^๘ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๘.

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๒/๓๑๓.

๗) ญาณทัสสนะ หมายถึง การรู้และการเห็น คือ การรู้จริงเห็นจริงอย่างแจ่มแจ้ง และสิ่งที่เห็นนั้นประเสริฐหรืออย่างประเสริฐด้วยความสามารถ^{๑๐} ญาณทัสสนะเป็นความเห็นที่ประเสริฐที่เกิดขึ้นจากความสามารถของตน ความเห็นหรือรู้แจ้งในที่นี้หมายถึง มหัคคตโลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาชั้นโลกุตระที่ถึงความเป็นใหญ่อันประเสริฐบริสุทธิ์และสูงสุดสามารถกำจัดกิเลสได้^{๑๑}

๘) วิชชา หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริง โดยรู้ว่าสิ่งใดเป็นทุกข์ เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ และหนทางแห่งการดับทุกข์ เป็นการเห็นในอริยสัจ ๔ นั้นเอง วิชชาที่ตรงข้ามกับอวิชชาที่แปลว่า ความมืดมิดหรือความมืดบอด เป็นความไม่รู้ วิชชาเปรียบเหมือนแสงสว่างเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ^{๑๒}

๙) จักขุญาณ หรือ ญาณจักขุ หมายถึง การเห็นด้วยญาณปัญญาที่ทำให้สิ้นอาสวะกิเลส ได้แก่ อรหัตมรรคญาณหรืออัสวักขยญาณ เป็นธรรมที่ปราศจากมลทิน เปรียบเหมือนผ้าขาวสะอาดปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมได้เป็นอย่างดี เช่น ยสกุลบုตรได้รับธรรมเทศนาจากพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยหลักธรรมที่ว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๑๓}

๑๐) อโลกะ หมายถึง แสงสว่างหรือความสว่าง การดูหรือการเห็น หรือสิ่งที่เห็น เป็นความเห็นหรือสว่างด้วยปัญญาญาณ ด้วยญาณทัสสนะ ด้วยการเจริญสมาธิภาวนา เพื่อให้เกิดสติและสัมปชัญญะ เมื่อบุคคลพึงกระทำเช่นนี้แล้ว บุคคลย่อมรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมนั้น ๆ เกิดแสงสว่างขึ้นกับตนเอง จิตสงบ ไม่มีเครื่องร้อยรัดออกเสียได้ จิตนั้นก็หลุดพ้น ถือว่าเป็นการอบรมจิตให้เกิดความสว่างขึ้นในจิตใจของบุคคลคนนั้น เช่น การเห็นความเสื่อมไปของขันธ ๕ เป็นต้น^{๑๔}

นอกจากนี้แล้วนักวิชาการทางพระพุทธศาสนายังได้อธิบาย “การบรรลุธรรม” ไว้ดังนี้

คำว่า “บรรลุ” ยังหมายถึง การได้ การเข้าถึง การสำเร็จ การทำให้แจ้ง^{๑๕} สำเร็จ^{๑๖} ภาษาบาลีใช้ว่า “อธัม” (กริยาเป็น อธิจจฺฉติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้ ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้) หรือคราวเป็นที่ตรัสรู้ หรือสมัยเป็นที่บรรลุ หรือความถึงพร้อมเฉพาะ^{๑๗} นิยมนำ “ธมม” ที่แปลว่า ธรรม ความดี บุญ กุศล^{๑๘} เชื่อมเข้าด้วยกันกับ

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๗/๑๕๔.

^{๑๑} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๔๖/๓๔๒, อ.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๔๘/๓๕๐.

^{๑๒} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๔/๗.

^{๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๓.

^{๑๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๗๙.

^{๑๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๗๐/๔๐๓.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๓.

^{๑๗} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, **พจนานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^{๑๘} พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๕๘), หน้า ๔๔๗.

“อภิสมโย” เป็น “ธมฺมาภิสมโย” อภิสมโย เมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยาใช้ว่า “อภิสมิโต” หรือ “อภิสมโต” มีความหมายกว้าง ๆ คือ เข้าใจธรรมหรือเข้าถึงธรรมตั้งแต่บุคคลทั่ว ๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนาจนถึงมรรคผลขั้นในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน^{๑๙}

คำว่า “บรรลุธรรม” ในภาษาบาลี ยังใช้คำว่า “ญาณทัสสนะ” เป็นคำสมาสระหว่าง คำว่า “ญาณ” แปลว่า ความรู้ และคำว่า “ทัสสนะ” แปลว่า การเห็น เมื่อนำมาสมาสเข้าด้วยกัน จึงสำเร็จรูปเป็น “ญาณทัสสนะ” แปลว่า การเห็นด้วยญาณ คือ ความรู้ ในคัมภีร์สารัตถปกาสินีให้ความหมายไว้ ๒ ประการ คือ

๑) การเห็นด้วยญาณ หมายถึง การเห็นและการมีความรู้ ความเข้าใจ อย่างแจ่มแจ้งซึ่งคุณลักษณะของไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง (ความไม่เที่ยง) ทุกขัง (ความเป็นทุกข์) และอนัตตา (ความไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้) หลัก ๓ ประการ นี้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาที่พระอริยเจ้าทั้งหลายเห็นและเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งด้วยญาณ วิปัสสนา มรรค และผล^{๒๐}

๒) การเห็นหรือความรู้ หมายถึง การเห็นและความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของปรีชาญาณ ๓ หมายถึง ความว่า สัจจะแต่ละข้อนั้นมีญาณเกิดขึ้น ๓ รอบ ๑๒ อากาโร คือ รอบที่ ๑ เรียกว่า สัจจญาณ คือ ญาณที่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ว่าเป็นของจริงไม่แปรผัน รอบที่ ๒ เรียกว่า กิจญาณ คือ รู้ว่ากิจหรือหน้าที่ที่ต้องทำให้สัจจะแต่ละข้อ รู้ว่าทุกข์เป็นที่ต้องกำหนดรู้ สมุทัยเป็นสิ่งที่ต้องละ นิโรธเป็นสิ่งที่ต้องทำให้รู้แจ้ง มรรคเป็นสิ่งที่ทำหรือปฏิบัติให้เกิดขึ้น รอบที่ ๓ เรียกว่า กตญาณ คือ ความรู้ถึงหน้าที่ที่ทำแล้วในสัจจะแต่ละข้อ โดยรู้ว่าทุกข์เป็นสิ่งที่กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเป็นสิ่งที่ละได้แล้ว นิโรธเป็นสิ่งที่ทำให้รู้แจ้งได้แล้ว และมรรคเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดมีขึ้นได้ อากาโรต่าง ๆ เหล่านี้รวมได้ ๑๒ อากาโรครบทั้ง ๓ รอบในอริยสัจ ๔ นี้^{๒๑}

คำว่า “การบรรลุธรรม” หรือ “การบรรลุพระนิพพาน” ยังหมายถึง การทำอัสวะให้หมดสิ้นไป คือ เป็นธรรมของผู้บริสุทธ์ิหมดจดจากกิเลส เป็นธรรมของผู้ทวนกระแสของโลกเป็นธรรมที่ละเอียด ลึกซึ้ง รู้เห็นได้ยาก ประณีต การบรรลุธรรม เป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้น ความรู้แจ้ง^{๒๒}

ความถึงพร้อม ความสำเร็จ หรือความเข้าใจในธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลระดับใดระดับหนึ่ง ซึ่งมีศัพท์ที่ใช้แทนคำว่า “การบรรลุธรรม” เช่น คำว่า “สัจฉิกิริยา”^{๒๓} แปลว่า การทำให้แจ้งหรือการทำให้ประจักษ์ หมายถึง

^{๑๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *ตื่นกันเสียที่จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐.

^{๒๐} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๑๘๔/๒๐๘.

^{๒๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓.

^{๒๒} คุรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑-๑๐๙๒/๖๐๕-๖๐๗.

^{๒๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๑๑/๑๔๓.

ประสบการณ์ และคำว่า “ปตติ” ฐภกริยาและค่านามที่ใช้กับนิพพาน คือ “ปตต” ทั้งสองคำนี้พบว่ามีการนำไปใช้กับนิพพานหลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา^{๒๔} เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีคำที่เป็นไวพจน์กับการบรรลุธรรมอีกมากมาย ได้แก่ คำว่า “ปฏิเวธ” แปลว่า มรรคปัญญา^{๒๕} คำว่า “อริคโม” แปลว่า บรรลุ หมายถึง ถึง, สำเร็จ คำว่า “อภิสมโย” แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธรรมาภิสมัย ได้บังเกิดแก่สัตว์แปดหมื่นสี่พัน” คือ เข้าใจธรรมหรือเข้าถึงธรรมตั้งแต่บุคคลทั่ว ๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมาหรือเข้าใจธรรมในชั้นวิปัสสนาจนถึงมรรคผลชั้นในระหว่างโดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน^{๒๖}

คำว่า “ปตติ” แปลว่า คำที่แสดงถึงการบรรลุธรรม ได้แก่ มรรคผลในระดับต่าง ๆ ตั้งแต่ระดับต้น ๆ จนถึงระดับสูงสุด^{๒๗} คำว่า “ญาณทัสสนะ แปลว่า การรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึง การรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ เป็นอาการ ๑๒ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร ญาณทัสสนะทรงนำมาเป็นบทสรุปของศัพท์เหล่านี้ คือ จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา และอาโลกะ อันเป็นปัญญาที่ตรัสรู้หรืออริยสัจครบ ๓ รอบ ๑๒ อาการ ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายบัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก^{๒๘} และคำว่า “วิโมกข์” แปลว่า ความหลุดพ้นหรือวิมุตติ^{๒๙}

การบรรลุธรรมนั้นต้องเจริญวิปัสสนาไปพร้อมกับการฟังธรรม แต่มิได้หมายถึงการฟังธรรมอย่างเดียวจะทำให้บรรลุธรรมได้เลย การฟังธรรมอย่างเดียวโดยไม่ต้องเจริญวิปัสสนาจะไม่สามารถบรรลุธรรมได้ ความจริงแล้วการเจริญวิปัสสนาเป็นสิ่งที่จำเป็นในการบรรลุธรรมเพราะวิปัสสนาและมรรคญาณจะเกิดขึ้นไม่ได้หากไม่มีการกำหนดรู้สภาวะธรรม คือ รูป เวทนา จิต และสภาวะธรรม^{๓๐} การบรรลุธรรมเป็นลักษณะทางจิตใจของผู้บรรลุนิพพาน ซึ่งอาจจะขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อคู่มือแล้วจะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่สุข ไม่น่าชื่นชม หมดหวัง และสิ้นหวัง แต่ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพานนั้นเกิดจากหมดความอยากที่เป็นเหตุให้หวัง^{๓๑}

^{๒๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๖๕.

^{๒๕} พระอังกวังสเถระ รจนา, **สัททนต์ธรรมาลา**, พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ, พระมหานิมิต ธรรมสาร และจรัญ ธรรมดา แปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๕๓๖.

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ตื่นกันเสียที่จากความจริงของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ.๑”**, หน้า ๑๐.

^{๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, หน้า ๓๖๕.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓.

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๑.

^{๓๐} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), **อริยวงสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งอริยะเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๑.

^{๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔๖.

การบรรลุลุธรรมเป็นความปิติปราโมทย์ที่ทำให้เกิดความแจ่มใสสดชื่น มีใจสงบเป็นปัสสัทธิ เป็นเหตุให้มีสมาธิตามธรรมชาติอยู่อย่างอัตโนมัติจนเห็นความจริงที่ว่า ไม่มีอะไรที่น่าเอนาเป็นอยู่เสมอ ขณะใดเป็นไปแรงกล้าจิตก็หน่ายคลายกำหนดจากสิ่งที่เคยยึดถือหลุดออกมาได้จากสิ่งที่เคยยึดถือ แม้แต่การยึดถือว่า ตัวตนหรือของตน ไม่มีความหลงอยากในสิ่งใดด้วยกิเลสตัณหาอีก ความทุกข์ไม่มี ที่ตั้งอาศัยก็สิ้นสุดลง ผู้นั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ไม่มีอะไรที่จะต้องทำเพื่อให้ตนพ้นทุกข์อีกต่อไป^{๓๒} เป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้น ความรู้แจ้ง ความถึงพร้อมความสำเร็จหรือความเข้าใจในธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตตระ เพื่อความเป็นพระอริยบุคคลระดับใดระดับหนึ่ง^{๓๓}

การบรรลุลุธรรมเป็นลักษณะทางจิตใจของผู้บรรลุนิพพานอาจขัดต่อความรู้สึกของปุถุชน เพราะเมื่อดูผิวเผินจะเห็นว่าสิ่งที่ปุถุชนถือกันว่าไม่ดี ไม่สุข ไม่น่าชื่นชม ลักษณะอย่างหนึ่งในประเภทนี้ ที่ท่านกล่าวถึงบ่อย ๆ คือ “นिरास” แปลว่า หมดหวัง ลึ้นหวัง แต่ความสิ้นหวังหรือไร้ความหวังของผู้บรรลุนิพพานเกิดจากหมดความอยากที่เป็นเหตุให้หวัง^{๓๔} การบรรลุลุธรรมเป็นการเกิดปัญญาเห็นแจ้ง โลกุตตระธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ ขั้นสูงสุดก็คือ การบรรลุวิชชาและวิมุตตินั้นเอง^{๓๕} วิชชา คือ ความรู้แจ้ง ในที่นี้หมายถึง ปัญญาในมรรคทั้ง ๔ ทำหน้าที่รู้แจ้งตลอดอริยสัจ ๔ วิมุตติ คือ ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการละกิเลสอันมรรคฆ่าแล้ว^{๓๖} โดยมีหนทางอันเป็นเครื่องดำเนินไป คือ มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ และเหตุของการบรรลุลุธรรม คือ อริยสัจ ๔ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ย่อมไม่สามารถกล่าวได้ว่าตรัสรู้ธรรมหรือบรรลุลุธรรม ส่วนผลของการบรรลุลุธรรม คือ นิพพาน หรือสภาวะที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อสังขตธรรม การเข้าใจอริยสัจ คือ การบรรลุลุธรรมนั่นเอง กล่าวคือบุคคลเกิดความเข้าใจอย่างนี้คือผู้บรรลุลุธรรมซึ่งเรียกว่า อริยะ ที่แปลว่าผู้ห่างไกลจากกิเลส โดยได้บรรลุลุธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งในพระพุทธศาสนา ได้แก่ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และพระอรหันตผล^{๓๗}

สรุปว่า การบรรลุลุธรรม หมายถึง การบรรลุโลกุตตระธรรม คือ การบรรลุเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาเถรวาทผู้ที่บรรลุลุธรรมแล้ว เรียกว่า พระอริยบุคคล เพราะรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ และเข้าถึงโลกุตตระธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลใน

^{๓๒} พุทธทาสภิกขุ, *วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์*, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๐๕.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๑๗๕.

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔๖.

^{๓๕} พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), *วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก*, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๓๕๑.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๘.

^{๓๗} สนชัย วงษ์จันทร์, “การศึกษาชาติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๗-๘.

พระพุทธศาสนาเถรวาท การเข้าถึงโลกุตตรธรรม ๙ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นการเข้าไปรู้แจ้งแทงตลอด อริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค การทำอสังขะให้หมดสิ้นไป เป็นธรรมของผู้บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส เป็นธรรมของผู้ทวนกระแสของโลก เป็นธรรมที่ละเอียด ลึกซึ้ง รู้เห็น ได้ยาก ประณีต เป็นสภาวะแห่งความหลุดพ้น ความรู้แจ้ง ความถึงพร้อม ความสำเร็จหรือความเข้าใจในธรรม เป็นการเกิดปัญญาเห็นแจ้งโลกุตตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔ ขั้นสูงสุดก็คือการบรรลุวิชาและวิมุตติด้วยการบรรลุเป็นอริยบุคคลตั้งแต่ขั้นโสดาบันไปจนถึงขั้นพระอรหันต์ ซึ่งการบรรลุธรรมนั้นมีคำไวพจน์ที่ใช้เรียกแทนกันได้หลายคำ เช่น อริคม อภิสมย สัจฉิกิริยา ปัตติ วิโมกข์ วิมุตติ ญาณทัสสนะ ฌานจักขุ หรือจักขุญาณ วิชา และอาโลกะ ซึ่งคำเหล่านี้เป็นคำที่มีความหมายไปในเชิงของความรู้แจ้งเห็นจริง เกิดปัญญาญาณ เป็นแสงสว่างเพื่อให้เข้าไปสู่การตรัสรู้ นำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ

๓.๑.๒ ประเภทการบรรลุธรรม

โลกุตตรธรรม แปลว่า พันโลก เหนือโลก อยู่เหนือวิสัยของโลก เป็นคำที่คู่กับโลกิยะซึ่งแปลว่า ยังเกี่ยวข้องกับโลก เรื่องของโลก โลกุตระ หมายถึง ภาวะที่หลุดพ้นแล้วจากโลกิยะ ไม่เกี่ยวข้องกับกาม ตัณหา ทิฏฐิ อวิชชาอีกต่อไป ได้แก่ ธรรม ๙ ประการ ซึ่งเรียกว่า นวโลกุตตรธรรม หรือโลกุตตรธรรม ๙^{๓๘} ในที่นี้ผู้วิจัยหมายเอาโลกุตตรธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑

โลกุตตรธรรม ๙ คือธรรมอันมิใช่วิสัยของโลกหรือสภาวะพันโลก^{๓๙} หมายถึง การบรรลุธรรม ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑

๑) มรรค ๔ คือ ทางเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล ญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้เด็ดขาด มี ๔ ประการ คือ

(๑) พระโสดาบัน มรรคอันเป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรมาส

(๒) สกทาคามีมรรค มรรคอันเป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรมาส และทำราคะ โทสะ โมหะให้เบาบางลง

(๓) อนาคามีมรรค มรรคอันเป็นเหตุละสังโยชน์เบื้องต้นได้ทั้ง ๕ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรมาส กามราคะ และปฏิกิฆะ

(๔) อรหัตตมรรค มรรคอันเป็นเหตุละสังโยชน์ได้ทั้งหมด ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรมาส กามราคะ ปฏิกิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา^{๔๐}

^{๓๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๗๐๖/๒๗๘, พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันหนังสือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๘๕๗.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๒๖.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

๒) ผล ๔ คือ ผลที่เกิดสืบเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค ธรรมารมณอันพระอริยะ พึงเสวยที่เป็นผลเกิดเองในเมื่อกิเลสสิ้นไปด้วยอำนาจมรรคนั้น ๆ มี ๔ ประการ ได้แก่ (๑) โสดาปัตติผล คือ ผลแห่งการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน ผลอันพระโสดาบันพึงเสวย (๒) สกทาคามีผล คือ ผลอันพระสกทาคามีพึงเสวย (๓) อนาคามีผล คือ ผลอันพระอนาคามีพึงเสวย (๔) อรหัตตผล คือ ผลอันพระอรหันต์พึงเสวย

๓) นิพพาน ๑ คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว ภาวะที่เป็นสุขสูงสุดเพราะไร้กิเลส ไร้ทุกข์ เป็นอัสสรภาพสมบูรณ์^{๔๑} พระนิพพานดังกล่าวจึงเป็นสภาพดับสังขารูปนามทั้งหมดที่เป็น ความไม่เกิดขึ้นก่อนของรูปนาม ความไม่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องหลังจากเกิดขึ้นแล้ว ความไม่มีนิमित คือ สังขารที่ปรากฏเหมือนมีจริง ความไม่ชวนชวายเป็นกุศลและอกุศลเพื่อให้ตนอยู่ดีมีสุขและไม่เกิดใหม่

การบรรลุธรรม คือ การบรรลุโลกุตตรธรรม คือ การบรรลุเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา เถรวาท ผู้ที่บรรลุธรรมแล้ว เรียกว่า พระอริยบุคคล เพราะรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ และเข้าถึง โลกุตตรธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และ นิพพาน ๑ การบรรลุโลกุตตรธรรมข้ามพ้น แต่โลก ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ ซึ่งมีหนทางอันเป็นเครื่องดำเนินไป คือ มัชฌิมาปฏิปทา หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ และเหตุของการบรรลุธรรม คือ อริยสัจ ๔ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ย่อม ไม่สามารถกล่าวได้ว่าตรัสรู้ธรรมหรือบรรลุธรรม ส่วนผลของการบรรลุธรรม คือ นิพพาน หรือสภาวะที่ ปราศจากปัจจัยปรุงแต่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อสังขตธรรม^{๔๒} เป็นการเข้าสู่ความเป็นพระอริยบุคคล มีพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ตามลำดับด้วยการปฏิบัติเจริญสติปัญญา ๔ มีกายานุสัสสนาสติปัญญา เป็นต้น เพื่อให้เห็นประจักษ์แจ้งในไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา ตามความเป็นจริงของธรรมชาติ ประกอบกับการสร้างบารมี เพื่อเป็นแรงผลักดันในการบรรลุ ธรรมมาแล้วในอดีตชาติและบำเพ็ญบารมี ให้บริบูรณ์ในชาติสุดท้าย^{๔๓}

สรุปว่า โลกุตตรธรรม เป็นธรรมขั้นสูงสุดเพื่อความพ้นจากโลก เหนือโลก อยู่เหนือวิสัย ของโลก ในที่นี้หมายถึงหลักธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ เพื่อเข้าสู่ความเป็นอริยบุคคลมีพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ตามลำดับ ซึ่งมีหนทาง อันเป็นเครื่องดำเนินไป คือ มัชฌิมาปฏิปทาหรืออริยมรรคมีองค์ ๘ และเหตุของการบรรลุธรรม คือ อริยสัจ ๔ เพราะเมื่อไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ย่อมไม่สามารถกล่าวได้ว่าตรัสรู้ธรรมหรือบรรลุธรรม ส่วนผล ของการบรรลุธรรม คือ นิพพานหรือสภาวะที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อสังขตธรรม

^{๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๖๖.

^{๔๒} พระอธิการโฆสิต ปญญาโร (รุ่งเรือง), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัปปินเถระ”, **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๔.

^{๔๓} พระมหาสมชาย สุธโร (สิงหา), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระจูฬปันถกเถระ” **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), บทคัดย่อ.

๓.๑.๓ ความสำคัญของการบรรลุลุทธิธรรม

การบรรลุลุทธิธรรม คือ การบรรลุเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่ง ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาเถรวาท ผู้ที่บรรลุลุทธิธรรมแล้ว เรียกว่า พระอริยบุคคล เพราะรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ และเข้าถึงโลกุตระธรรม ๙ ประการ ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑

การบรรลุลุทธิธรรมจึงเป็นผลที่ทำให้บุคคลทั้งหลายละกิเลสต่าง ๆ ได้เด็ดขาด และยังเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต การบรรลุลุทธิธรรมจึงเป็นภาวะที่ทำให้สรรพสัตว์ได้รู้ความจริง ที่เป็นธรรมชาติของโลกทั้งฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตระธรรม กล่าวคือความจริงเหล่านั้นปราศจากการปรุงแต่ง เป็นเพียงสภาวะธรรมล้วน ๆ โดยไม่ถูกปิดบังด้วยบัญญัติธรรม อาทิเช่น บุคคล ตัวตน เราเขา หรือเรื่องราวต่าง ๆ ของโลก

ผู้ที่จะบรรลุลุทธิธรรมได้จึงจำเป็นต้องศึกษาหลักธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว นำหลักธรรมที่ได้ศึกษานั้นไปปฏิบัติจนเห็นผลได้ตามความเป็นจริงด้วยตนเอง หลักธรรมดังกล่าวนี้ เรียกว่า พระสัทธรรม ดังนั้น พระสัทธรรมจึงเป็นกฎความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วเลือกเพื่อนำมาประกาศต่อในสถานที่ต่าง ๆ ในโอกาสต่าง ๆ และแก่บุคคลต่าง ๆ ตามสมควรแก่สติปัญญาและทักษะของบุคคลนั้น ๆ เพื่อให้เขาได้คลายทุกข์ คลายโศก เมื่อพระสงฆ์สาวกได้ยินได้ฟังก็ช่วยกันจดจำไว้แล้วถ่ายทอดต่อ ๆ กันมาอย่างเป็นระบบไม่ผิดเพี้ยน

พระพุทธเจ้าทรงเลือกสอนเฉพาะธรรมะที่ทรงไว้ซึ่งผู้บรรลุลุทธิธรรมไม่ให้เกิดไปในอบายภูมิ และวิภูฏทุกข์เท่านั้น มี ๑๐ ประการ ได้แก่ อริยมรรค ๔ อริยผล ๔ นิพพาน ๑ และปริยัติธรรม^{๔๔} รวมเรียกว่า พระสัทธรรม ซึ่งประมวลแล้วได้ ๓ ประการ ได้แก่ ปริยัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม และ ปฏิเวธสัทธรรมจึงเป็นกระบวนการนำไปสู่การบรรลุลุทธิธรรมดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้น

พระสัทธรรมมีคุณลักษณะที่เหล่าพุทธบริษัทได้ต่างพากันสรรเสริญหรือสาธยายสรรเสริญตลอดล่วงมาแล้วถึง ๒,๖๐๐ กว่าปีว่า “สุวากขาโต ภคเวตา ธมโม สนทสิญฺจโก อกาลิโก เอหิปสสิโก โอปนยิโก ปจจตตฺ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ”^{๔๕} ซึ่งแต่ละบทนั้นมีความหมายสำคัญและแตกต่างกันไป ดังนี้

๑) สุวากขาโต เป็นธรรมที่ทรงตรัสไว้ดีแล้ว สมบูรณ์ทั้งอรรถและพยัญชนะดีพร้อมทั้งเบื้องต้นท่ามกลางและในที่สุด คุณธรรมข้อนี้หมายถึงพระปริยัติธรรม

๒) สนทสิญฺจโก เป็นธรรมที่ผู้ศึกษาและปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง คุณธรรมข้อนี้หมายถึง โลกุตระธรรม ๙

^{๔๔} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๔๗๘/๓๖๑, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๑๑/๑๓๙.

^{๔๕} อัง.ฉก.ก. (บาลี) ๒๒/๑๐/๒๗๖, อัง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๐/๔๒๒.

๓) อกาลิโก เป็นธรรมที่ปฏิบัติได้และให้ผลทันทีในขณะนั้นเลยทีเดียว โดยไม่ต้องรอเวลาแต่อย่างใด คุณธรรมข้อนี้หมายถึง มัคคจิต ๔

๔) เอหิปสฺสิโก เป็นธรรมที่ให้ผลได้อย่างแท้จริงจนสามารถพิสูจน์ได้ คุณธรรมข้อนี้หมายถึง โลกุตตรธรรม ๙

๕) โอปนยิโก เป็นธรรมที่ควรน้อมนำมาให้บังเกิดแก่ตนและทำให้แจ้งแก่ตน หมายความว่า ควรบำเพ็ญเพียรให้เกิดมัคคจิต ผลจิต ก็จะแจ้งในพระนิพพาน

๖) ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญญูหิ เป็นธรรมผู้รู้ก็รู้ได้เฉพาะตนเองผู้อื่นหาไม่รู้ด้วย ไม่ว่ารอคเราเจริญ ผลเราบรรลุนิโรธเราแจ้งแล้ว เป็นการศึกษาด้วยการประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง^{๔๖}

การบรรลุธรรมจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่จะพิสูจน์พระสัทธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทั้ง ๓ ระดับ ได้แก่ ๑) ปริยัติธรรม คือ คำสอนที่เป็นพุทธพจน์ทั้งหมด ๒) ปฏิบัติธรรม คือ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมหรือไตรสิกขา ๓) ปฏิเวธธรรม คือ ผลที่ได้จากการบรรลุธรรม^{๔๗} พระสัทธรรมทั้ง ๓ นี้บุคคลจะต้องอาศัยปริยัติธรรมซึ่งเป็นคำสอนที่เป็นพุทธพจน์ทั้งหมดเพื่อเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความยินดีต่อการปฏิบัติที่เรียกว่า ปฏิบัติธรรม ผล คือ อานิสงส์ของการปฏิบัติธรรม คือ ปฏิเวธธรรม เป็นเส้นทางหรือทางเดินไปสู่การบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลด้วยการศึกษาหลักธรรมเป็นไปตามกระบวนการในการศึกษาไตรสิกขาตามลำดับโดยเริ่มตั้งแต่การศึกษาปริยัติ การปฏิบัติ และปฏิเวธ

๑) ปริยัติสัทธรรม คือ พระธรรมวินัยที่ประกอบด้วยคำสั่งสอนในพระไตรปิฎกทั้งหมดซึ่งในพระธรรมวินัยที่พระอรหันตสาวกได้รวบรวมไว้ในพระไตรปิฎกแยกเป็นประเภทได้ ๙ ประเภทที่เรียกว่า นวังคศาสตร์ ได้แก่ สุตตะ คาทา เคยยะ เวยยาकरणะ อุทาน อิติวุตตะกะ ชาดก และอัปภูตธรรม^{๔๘}

(๑) สุตตะ แปลว่า ด้าย คือ พระสูตรที่ร้อยเรียงเรื่องราวนำมาผูกเรียงร้อยเข้าด้วยกัน ได้แก่ อุภโตวิภังค์ นิเทศ ชันธกะ ปริวาร และสูตรต่าง ๆ หมายถึง กฎหรือข้อธรรมสั้น ๆ มีตอนเดียวจบ และมีความสมบูรณ์ในตัว มักจะเอาเฉพาะพระปาติโมกข์

(๒) คาทา คือ คำสอนประเภทที่อยู่ในรูปแบบบทหรือกรอง เช่น เถรคาทา เถรีคาทา ธรรมบท และคาทาที่ไม่เรียกว่า สูตร

(๓) เคยยะ แปลว่า ชับสวด เป็นการขับทำนองคล้ายกับคาทา เป็นคำสอนที่มีอยู่ในรูปของร้อยแก้วและร้อยกรองในเรื่องเดียวกัน บทหรือกรองมักจะแทรกอยู่ตอนกลางหรือตอนท้ายของส่วนที่เป็นร้อยแก้ว

(๔) เวยยาकरणะ เป็นคำสอนที่มีลักษณะเป็นคำตอบ หมายเอาพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดที่ไม่มีร้อยกรองปน และพุทธพจน์ในลักษณะอื่นที่ไม่สงเคราะห์เข้าในองค์อีก ๘ อย่าง จัดเข้าในเวยยาकरणะทั้งสิ้น

^{๔๖} ชู.จ.อ. (ไทย) ๖/๕๐๓.

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๒๗.

^{๔๘} วิมหา. (ไทย) ๑/๑๙/๑๑.

(๕) อุทาน ถ้อยคำที่เปล่งออกมาด้วยความประทับใจที่ได้เห็นสังขารบางอย่าง อันเป็น ภาวะที่น่าอัศจรรย์ หรือที่ทำให้เกิดการประจักษ์ชัดในความจริงของชีวิต ออกมาทั้งในรูปของร้อย แก้วร้อยกรอง ทั้งที่เป็นคำอุทานของพระพุทธเจ้าหรือสงฆ์สาวก

(๖) อิติวุตตกะ คือ คำสอนของพระพุทธเจ้าที่พระสาวกได้ยกขึ้นมาอ้าง เพื่อให้เกิด ความเชื่อมั่นหรือเป็นหลักฐาน เช่น โนมหาหัตถิปโทปมสูตร พระสารีบุตรแสดงเรื่องปัจฉิมสัมปทา ในตอนท้ายท่านได้ยกเอาพระพุทธพจน์ขึ้นมาอ้าง เพื่อสนับสนุนความเชื่อมั่น

(๗) ชาตก เรื่องในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นมาอธิบาย ประกอบ ในกรณีที่มีการทูลถามหรือเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล ชาตกมีทั้งหมด ๕๔๗ เรื่อง

(๘) อัฏฐธรรม เป็นคำสอนที่น่าอัศจรรย์ใจ ได้แก่ ธรรมที่เป็นสังขะซึ่งเป็นธรรมที่น่า อัศจรรย์ใจ เรื่องที่น่าอัศจรรย์เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและเรื่องที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่าน่าอัศจรรย์

(๙) เวทลละ เป็นคำสอนที่แจ่มแจ้งความหมายอย่างละเอียด ซึ่งอาจทำโดยการ อธิบายขยายความ หรือโดยการวิเคราะห์ความหมายทางไวยากรณ์ เป็นต้น^{๔๙}

๒) ปฏิบัติสัทธรรม คือ ธรรมอันเป็นหลักปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงสอน ได้แก่ การเจริญ ภาวนา เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อทำอริยมรรคอริยผลให้แจ้งตามแนวไตรสิกขาด้วยสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา

(๑) สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบเป็นสมาธิ เมื่อจิตตั้งมั่นแน่วแน่ อยู่กับอารมณ์สมถะอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์เกิดเป็นฌาน^{๕๐} เมื่อทำให้สมบุรณ์ ครบถ้วนในฌาน เกิดเป็นสมาบัติ ๘ ผลของการเจริญสมาบัติให้สมบุรณ์ คือ เกิดอภิญญา ๕^{๕๑}

(๒) วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในขั้น ๕ หรือรูป- นามตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เราเขา บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นการ ปฏิบัติเพื่อให้เกิดญาณ รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่เรียกว่า ญาณ^{๕๒}

การจะทำให้สำเร็จภาวนาทั้ง ๒ นั้น จะต้องดำเนินการศึกษาให้ครบถ้วนในหลัก ไตรสิกขา^{๕๓} เพียงเท่านั้น ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า “สมถะและวิปัสสนามีศีลเป็นปทัฏฐาน บุคคล ที่ยังต้องศึกษา ๓ จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ยังต้องฝึกอบรม ไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ต่อไปอีก”^{๕๔}

^{๔๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖/๑๐, อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๖/๒๘๒, วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๒๖.

^{๕๐} ฌาน แปลว่า การเพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแนบแน่น มี ๒ อย่าง คือ การเพ่งอารมณ์แบบ สมถะ ได้แก่ ฌานสมาบัติกับการเพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ตามแบบวิปัสสนา ในกรณีนี้เป็นการเพ่งลักษณะที่เป็น สุธมฺมาของนิพพาน, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖๐/๖๐๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๑๗/๙๘.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน อัง.จตุกก.อ. (บาลี) ๓/๒๗/๑๑๑.

^{๕๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๒๔๒.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๘/๑๕๕.

^{๕๔} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๗/๔๔.

๓) ปฏิเวธศีลธรรม คือ การบรรลूसัจจะ บรรลุโลกุตตรธรรมแล้ว กล่าวคือพระศีลธรรมที่ได้ บรรลุจากการปฏิบัติให้สมบูรณ์ไตรสิกขา ทำอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญตามแนวทางปรียัติศีลธรรม และปฏิบัติศีลธรรมข้างต้น ผลที่เกิดขึ้น คือ การบรรลุธรรม

พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที) อธิบายว่า พระศีลธรรมมี ๓ ด้าน คือ ด้านปรียัติ ศีลธรรม ด้านปฏิบัติศีลธรรม และด้านปฏิเวธศีลธรรม พระศีลธรรมเป็นคำสั่งสอนของสัตว์บุรุษ โดยใน คัมภีร์นี้ถือว่าเป็นแนวทางการศึกษาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก เพราะเป็นการ อธิบายขยายความของพระไตรปิฎก ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา หมายถึง พระวินัย พระสูตร และ พระอภิธรรม^{๕๕}

สรุปว่า การบรรลุธรรม จึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากที่จะพิสูจน์พระศีลธรรมของพระผู้มี พระภาคเจ้าทั้ง ๓ ด้าน คือ ด้านปรียัติศีลธรรม ด้านปฏิบัติศีลธรรม และด้านปฏิเวธศีลธรรมนั่นก็คือ ศีล สมาธิ และปัญญาที่ได้ชื่อว่าเป็นเหตุปัจจัยให้การบรรลุธรรมสำเร็จลุล่วงไปได้ และยังทำให้ พุทธศาสนิกชนเกิดความศรัทธาและความมั่นคงต่อพระพุทธศาสนา มีความมั่นใจและแน่วแน่ว่า การดำเนินชีวิตของตนนั้นถูกต้องเป็นสัมมาปฏิบัติจะไม่แสวงหาความสุขอื่นอีกต่อไป นอกจากพระนิพพาน ที่เป็นแก่นแท้ของชีวิต พุทธศาสนิกชนจึงจำเป็นต้องมีการศึกษาในพระศีลธรรมของพระองค์เพื่อเป็น แนวทางในการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาและนำไปสู่การบรรลุธรรมในที่สุด

๓.๑.๔ องค์ประกอบของการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

ในพระพุทธศาสนาประโยชน์สูงสุดที่เป็นอุดมการณ์สูงสุด คือ เป็นภาวะที่ทำให้ลายกิเลส ตัณหาและอวิชชาให้หมดสิ้นไปจากจิตใจที่เรียกสภาวะนั้นว่า “นิพพาน” และเรียกผู้ที่บรรลุธรรม หรือความหลุดพ้นว่า “พระอรหันต์” พระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมในระดับพระอรหันต์นั้น ได้แก่ ผู้ปฏิบัติบริบูรณ์ด้วยโพชฌงค์กับทั้งเป็นผู้ที่ไม่ยึดมั่นในอุปาทานชั้น ๕ และเป็นผู้ขาดแล้วซึ่งสังโยชน์ ๑๐ เป็นผู้พ้นแล้วจากกามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา กล่าวโดยย่อพระอรหันต์ คือ ท่านผู้ปราศจาก กิเลส และอาสวะโดยสิ้นเชิง เป็นผู้ประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา เป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยกาย วาจา และใจ^{๕๖} องค์ประกอบที่ทำให้บรรลุธรรม ได้แก่ โพชฌงค์ องค์แห่งการบรรลุโสดาบัน เป็นต้น

โพชฌงค์ คือ องค์แห่งการรู้แจ้งด้วยปัญญาตรัสรู้^{๕๗} เมื่อองค์นั้นสมบูรณ์พร้อมด้วยการเจริญ สติปัฏฐาน ๔ ย่อมเกิดเป็นสัมโพชฌงค์ มี ๗ องค์ ได้แก่

๑) สติสัมโพชฌงค์ ความระลึกที่รู้อันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ สติเจตสิกที่ระลึกที่รู้อารมณ์ อยู่ในฐานกาย เวทนา จิต และธรรม ต่อเนื่องกัน ระลึกที่รู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะโดยปราศจาก

^{๕๕} พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที), “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญจสา วิสุทธีมรรค มหาฎีกา” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๒๑๗.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๕-๘๖.

^{๕๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๕๒/๕๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๕.

อคติ ระลึกฐู้ช้ด้อยู่ในสภาพธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยและที่ดับไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้น^{๕๘} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็เรากล่าวสตินั้นแล้วว่ามีประโยชน์แก่ธรรมทั้งปวง^{๕๙}

๒) ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ การเลือกเฟ้นเจริญกุศลธรรมอันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ปัญญาเจตสิกที่รู้รูปและนามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่การพิจารณาเพียงใคร่ครวญด้วยสุตมยปัญญาหรือคตินึกเอาแต่เป็นการรู้แจ้งสภาวะธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนากาวนา

๓) วิริยสัมโพชฌงค์ ความเพียรเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ วิริยเจตสิกที่แก้กล้าเป็นวิริยอินทรีย์ เป็นสภาวะที่แก้กล้าทำให้ธรรมดำเนินไปต่อเนื่องและถูกวิธี ประคองจิตไม่ให้ห่อเหี่ยวในการเจริญกาวนา

๔) ปิติสัมโพชฌงค์ ความอิ่มใจเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ปิติเจตสิกที่มีความอิ่มใจในการเจริญสติปัฏฐาน ปิติแผ่ซ่านไปด้วยความยินดี ทำให้กายและจิตฟูขึ้น มี ๕ ประการ คือ ขุททกาศปิติ (ปิติเล็กน้อย มีชนลุกทั่วร่างกายหรือน้ำตาไหล) ขณิกาปิติ (ปิติชั่วขณะ ปรากฏแม้ในขณะที่เพ็งหลับตาก็มี) โอกันตिकाปิติ (ปิติซึมซับ คล้ายคลื่นหรือกระแสไฟ) อุพเพงคาปิติ (ปิติโลดโผนทำให้กายลอยได้) และผรณาปิติ (ปิติซาบซ่านทรงออกไปมาทั่วร่างกาย) ปิติประเภทหลังนี้เมื่อผู้ปฏิบัติรู้และกำหนดพันสามารถยถาจิตและอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาและโลกุตตรธรรมได้

๕) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบกายสงบใจเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ปัสสัทธิเจตสิกมีความสงบกายสงบใจขณะกำหนดรู้อารมณ์ (กาย เวทนา จิต ธรรม) มีสภาพสงบกิเลส ไม่มีกิเลสรบกวนใจให้เศร้าหมอง ไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง บางครั้งเหมือนคนอยู่คนเดียวเดียวในโบก เงียบสงบไม่กระวนกระวาย มีความเยือกเย็นอันเกิดจากความไม่ดิ้นรนแห่งกาย (กายปัสสัทธิ) และจิต (จิตปัสสัทธิ)

๖) สมาธิสัมโพชฌงค์ สมาธิเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ เอกัคคตาเจตสิก ความตั้งใจมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างแน่วแน่ของกุศลจิต ไม่ฟุ้ง

๗) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง เป็นองค์แห่งการตรัสรู้^{๖๐}

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลยตราบเท่าที่ภิกษุยังเจริญสติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความระลึกได้) เจริญธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ การเพินธรรม) เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความเพียร) เจริญปิติสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความอิ่มใจ) เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความสงบ

^{๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๕๘-๓๕๙.

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๓๔/๑๗๔.

^{๖๐} ดูรายละเอียดในพระกาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนากาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๗๓-๓๗๕.

กายสงบใจ) เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความตั้งใจมั่น) และ เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ความวางใจเป็นกลาง) ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย ตราบเท่าที่ภิกษุยังมี อปริหานิยธรรมทั้ง ๗ ประการนี้อยู่ และใส่ใจอปริหานิยธรรมทั้ง ๗ ประการนี้อยู่^{๖๑}

เมื่อจิตประกอบด้วยโพชฌงค์ ๗ ละรากเหง้าของอกุศลและละนิวรณ์ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นเครื่อง เสร้าหมองแห่งใจอันจะทำให้ปัญญาเสียดำลาง สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุ ฌานที่ ๑ อันมีวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา เกิดแต่วิเวกแล้วบรรลุฌานที่ ๒ เป็นที่ผ่องใสภายใน ไม่มีวิตกวิจารณ์แล้วบรรลุฌานที่ ๓ อันเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขดังนี้แล้วบรรลุฌานที่ ๔ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขละทุกข์เสียได้เพราะล่วงไปแห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งหลายมีสติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่^{๖๒}

ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลสปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การงาน ตั้งอยู่แล้วน้อมจิตไปเฉพาะเพื่อบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกถึงขั้นอันได้เคยอาศัยอยู่แล้วในภาพ ก่อนและเนื่องจากมีจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์อยู่ดังเดิม น้อมจิตไปเฉพาะเพื่อจตุตปตญาณมีจักขุจตุของ ทิพย์หมดจดพิเศษยิ่งกว่าจักขุมนุษย์ล่วงรู้กำเนิดของสัตว์ทั้งหลายและเนื่องจากมีจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์อยู่ ดังเดิมน้อมจิตไปเฉพาะเพื่ออาสวักขยญาณ^{๖๓} รู้ชัดตามความเป็นจริงว่านี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ นี่ความดับทุกข์ นี่ปฏิบัติดำเนินถึงความดับทุกข์ เมื่อรู้อย่างนี้เห็นอย่างนี้จิตย่อมพ้นวิเศษ เมื่อจิตพ้น วิเศษแล้วญาณหยั่งรู้ย่อมเกิดขึ้นว่าจิตพ้นวิเศษแล้ว ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว กิจที่จะต้องทำได้ทำเสร็จ แล้วกิจอื่นอีกไม่มี^{๖๔}

ในการศึกษาเพื่อบรรลุธรรมจำต้องอาศัยศึกษา ๓ หรือไตรสิกขาซึ่งหมายถึงข้อที่จะต้อง ศึกษาข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา คือ ผีกหัตถบรณกายวาจาใจ และปัญญา ใฝ่ยิ่งขึ้นไปจน บรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน สิกขา ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา^{๖๕}

๑) อธิศีลสิกขา สิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในศีลอันยิ่ง หมายถึง การศึกษาและปฏิบัติ เพื่อจะควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายและทางวาจาอย่างสูงจะเน้นการสำรวมอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้กระทำความผิดพลาดออกมาทางกายและทางวาจา เมื่อคราวที่ได้สัมผัสกับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและธรรมารมณ์^{๖๖}

^{๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๙/๘๕-๘๖.

^{๖๒} ดุราลัยเถียรใน วิ.มหา. (ไทย) ๑/๕/๑๑-๑๒.

^{๖๓} ดุราลัยเถียรใน วิ.มหา. (ไทย) ๑/๕-๗/๑๑-๑๓.

^{๖๔} ดุราลัยเถียรใน พระภควานาวิสุทธิคุณ (จรัญ จิตธมโม), **คู่มือวิปัสสนาจารย์**, (กรุงเทพมหานคร:

หอรตันชัยการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๖๒-๖๓.

^{๖๕} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๓๑๘.

^{๖๖} ดุราลัยเถียรใน ข.ม. (ไทย) ๒๙/๕๒/๑๘๑.

๒) อธิจิตตสิกขา สิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในจิตอันยิ่ง หมายถึง การศึกษาและปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้ได้คุณธรรมขั้นสูงหรือบรรลุนิพพานจะเน้นการฝึกจิตให้บรรลุนิพพานเพื่อข้ามและกำจัดนิวรณ์ ซึ่งเป็นกองกิเลสที่ขัดขวางจิตไม่ให้เข้าถึงความสงบให้หมดไป จิตที่บรรลุนิพพานนี้เรียกว่า ฌานจิต^{๖๗}

๓) อธิปัญญาสิกขา สิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง หมายถึง การศึกษาและปฏิบัติฝึกหัดอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง โดยเน้นการรู้แจ้งเรื่องนามรูป ปัญญาที่รู้แจ้งในนามรูปนี้ มีชื่อเรียกว่า วิปัสสนาญาณ^{๖๘}

สิกขาทั้ง ๓ ประการนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถศึกษาและปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นในตนได้ ก็จะทำให้สามารถละกิเลสได้ มีพระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า

นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้วเจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้น พึงแก้ความยุ่งนี้ได้ เหล่าใดกำจัดราคะ โทสะ และอวิชชาได้แล้ว บุคคลเหล่านั้นสิ้นอาสวะแล้ว เป็นพระอรหันต์ พวกเขาแก้ความยุ่งได้แล้ว นามก็ดี รูปก็ดี ปฏิสนธิญาณก็ดี รูปสัพพัญญาก็ดี ดับไม่เหลือในที่ใด ความยุ่งนั้นก็ย่อมขาดหายไปในที่นั้น^{๖๙}

พระพุทธศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นศาสนาแห่งปัญญา มีคำสอนที่ประกอบด้วยเหตุผล เป็นศาสนาที่ส่งเสริมความเจริญทางด้านปัญญาเป็นสำคัญ ดังนั้น ผู้ที่จะเป็นอริยบุคคลได้นั้น จะต้องพัฒนาปัญญาและปฏิบัติตามหลักธรรมที่ส่งเสริมความเจริญของงามแห่งปัญญา หลักธรรมดังกล่าวเรียกว่า วุฒิธรรม คือ ธรรมที่เป็นเหตุถึงความเจริญ หรือเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความเจริญแห่งปัญญา เป็นองค์คุณของพระโสดาบันที่ชื่อได้ว่าเป็นผู้ดำเนินไปสู่หนทางแห่งพระอริยะหนทาง แห่งความหลุดพ้นจากความทุกข์ ผลของความก้าวหน้าทางปัญญาทุกระดับจนถึงบรรลอรุหัตผลด้วย^{๗๐} ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญแล้วย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้ง โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล ธรรม ๔ ประการนั้น คือ สปัริสสังเสวะ สัทธัมมัสสวณะ โยนิโสมนสิการ และธัมมานุธัมมปฏิบัติ”^{๗๑}

หลักธรรมองค์แห่งการบรรลุโสดาบันเพื่อประกอบการศึกษา ดังนี้

๑) สปัริสสังเสวะ (การคบกับสัตบุรุษ) หมายถึง การเสวนาหรือการเข้าไปหาสัตบุรุษท่านที่เป็นบัณฑิต ผู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ เป็นกัลยาณมิตร ประกอบด้วย สปัริสธรรม คือ ธรรมของสัตบุรุษชน ได้แก่ คนดีหรือคนที่แท้ ซึ่งมีคุณสมบัติของความเป็นคนที่สมบูรณ์ ๗ ประการ คือ ๑) รู้จักหลักและรู้จักเหตุ ๒) รู้ความมุ่งหมายและรู้จักผล ๓) รู้จักตน ๔) รู้จักประมาณ ๕) รู้จักกาล ๖) รู้จักชุมชน

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๒/๑๘๑.

^{๖๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๕๒/๑๘๑-๑๘๒.

^{๖๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๙๒/๒๗๑-๒๗๒.

^{๗๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๑๗.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๕/๕๗๖-๕๗๗.

๗) รู้จักบุคคล และการสมาคมกับสัตบุรุษที่เป็นกัลยาณมิตร ยังเป็นบุญนิमितให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวรรค ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์จะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นก่อน เป็นบุญนิमित ฉันท ไค กัลยาณมิตรตตา (ความเป็นผู้มีมิตรดี) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุญนิमितเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น”^{๗๒}

๒) สัทธัมมัสสวนะ (การฟังพระสัทธรรม) หมายถึง ฟังธรรมที่เป็นของสัตบุรุษ ๓ ประการ ได้แก่ ๑) สัทธรรม คือ สิ่งที่เราเรียน ได้แก่ พระพุทธพจน์ เป็นต้น ๒) สัทธรรม คือ สิ่งที่เราปฏิบัติ ได้แก่ ไตรสิกขา เป็นต้น ๓) สัทธรรม คือ ผลที่พึงบรรลุ ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน ตลอดถึงการฟังธรรมที่สบายเหมาะสมกับตน เช่น อุปติสสะได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิว่า ธรรมเหล่าใดเกิดจากเหตุ พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และเหตุแห่งความดับของธรรมเหล่านั้นด้วย พระมหาสมณะปกติตรัสไว้ อย่างนี้ แล้วท่านก็ได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นโสดาบัน เป็นต้น

๓) โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย) หมายถึง การใช้ความคิดหาเหตุผลอย่าง ถูกวิธี รู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักมอง รู้จักพิจารณา สิ่งทั้งหลาย โดยมองตามสิ่งนั้น ๆ มันเป็นของมัน มันเป็นอย่างนั้น^{๗๓} เมื่อบุคคลมนสิการโดยแยบคายอย่างสม่ำเสมอแล้วจะทำให้เป็นสัมมาทิฐิบุคคล พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้สัมมาทิฐิ ที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้นหรือที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญยิ่งขึ้นเหมือนโยนิโสมนสิการ เมื่อมนสิการโดยแยบคาย สัมมาทิฐิที่ไม่เกิดก็เกิดขึ้นและที่เกิดขึ้นแล้วก็เจริญขึ้น”^{๗๔}

๔) ธรรมานุธรรมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม) หมายถึง การปฏิบัติธรรมให้ถูกต้องตามหลักการ ตามความมุ่งหมาย คือ ปฏิบัติหลักย่อย คล้อยตามหลักใหญ่ หลักเบื้องต้นเป็นไปเพื่อหลักเบื้องปลาย เช่น ปฏิบัติศีลถูกหลัก เป็นไปเพื่อการบรรลุมรรค ผล นิพพาน มิใช่ปฏิบัติโดยมงกายไร้หลักการ^{๗๕}

นอกจากหลักธรรมในอุคฺคิธรรมที่นำผู้ปรารถนาที่จะบรรลุธรรมให้สำเร็จได้ดังประสงค์แล้ว ยังมีหลักธรรมที่นำมาสู่ความเจริญรุ่งเรืองและความก้าวหน้าในการเจริญธรรมเพื่อการบรรลุธรรมได้นั้นก็คือ จักร ๔ คือ ธรรมนำไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ดุจล้อรถไปสู่ที่หมาย มี ๔ อย่าง คือ ปฏิรูปเทสวาสะ (อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม) สปัปฺริสุปฺสสวะ (สมาคมกับคนดี) อตฺตสัมมาปณฺธิ (ตั้งตนไว้ชอบ) และบุพเพกต-ปุญฺญาตา (ได้ทำความดีไว้ก่อน)^{๗๖} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ ประการนี้เป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ผู้ประกอบแล้วเป็นไปได้ และถึงความใหญ่ ความไพบลยในโภคะทั้งหลายต่อกาลไม่นานนัก จักร ๔ ประการ คือ ปฏิรูปเทสวาสะ (การอยู่ในถิ่นที่ดี) สปัปฺริสุปฺสสวะ (การสมาคมกับสัตบุรุษ) อตฺตสัมมาปณฺธิ (การตั้งตน

^{๗๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙/๔๓.

^{๗๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง, หน้า ๔๑๗.

^{๗๔} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๐๓/๓๙.

^{๗๕} คุรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง, หน้า ๔๑๗.

^{๗๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๙.

ไว้ชอบ) ปุพเพตปุญญตา (ความเป็นผู้ได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว) จักร ๔ ประการนี้แลเป็นเหตุให้เทวดาและมนุษย์ผู้ประกอบแล้วเป็นไปได้และถึงความเป็นใหญ่ ความไพบุลย์ในโอกาสทั้งหลายต่อกาลไม่นานนัก ข้าวเปลือก ทรัพย์ ยศ ชื่อเสียง และความสุขย่อมหลั่งไหลมาสู่นรชน ผู้อยู่ในถิ่นที่ศิวกไม่ตรีกับอริยชนสมบูรณ์ด้วยการตั้งตนไว้ชอบได้ทำความดีไว้ก่อนแล้ว^{๗๗}

ผู้วิจัยจะอธิบายขยายความหลักธรรมธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองเพื่อประกอบการศึกษา ดังนี้

๑) ปฏิรูปเทสวาสะ แปลว่า การอยู่ในประเทศอันสมควร หมายถึง การอยู่ในท้องถิ่นที่เหมาะสมกับกิจกรรมที่ต้องกระทำ เช่น การศึกษา การประกอบอาชีพ การปฏิบัติธรรม การบำเพ็ญสมณธรรม เป็นต้น ผู้ต้องการศึกษาควรอยู่ในท้องถิ่นที่มีความพร้อมทุก ๆ ด้าน เช่น ครู อาจารย์ ตำรา การคมนาคมสะดวก และสิ่งอื่น ๆ ที่จะอำนวยความสะดวกให้การเรียนมีประสิทธิภาพ ผู้ที่ต้องการจะปฏิบัติควรจะอยู่ในท้องถิ่นที่มีพระสงฆ์ผู้รู้ธรรมและเคร่งครัดต่อพระวินัย มีผู้สนใจปฏิบัติธรรมกันมาก ส่วนภิกษุผู้ต้องการบำเพ็ญสมณธรรม คือ การเจริญภาวนา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสสอนให้ไปในที่อันเหมาะสม คือ โคนไม้ ป่า กระท่อมร้าง เรือนว่าง^{๗๘} เป็นต้น ท้องถิ่นดังที่กล่าวมานี้เป็นที่เหมาะสมกับกิจกรรมต่าง ๆ ที่สามารถศึกษาธรรมและปฏิบัติธรรมได้ดี คือ ท้องถิ่นที่มีคนดีผู้รู้ธรรม

๒) สัปปริสุสังเสวะ (การเข้าไปคบหา) แปลว่า การคบสัตบุรุษหรือคนดี ผู้ที่เป็นสัตบุรุษหรือสัปปริสยะ ย่อมมีสัปปริสธรรม ๗ ประการ ประจำตน ได้แก่ รู้เหตุ รู้ผล รู้ตน รู้ประมาณ รู้กาล รู้ชุมชน และรู้บุคคล การเข้าไปหา คือ การเข้าไปสนทนา ไต่ถาม มอบตัวเป็นศิษย์ รับโอวาทของสัตบุรุษ เมื่ออยู่ในท้องถิ่นที่มีสัตบุรุษ คือ คนดี ก็เข้าไปหาคบหาสมาคมกับสัตบุรุษนั้น สัตบุรุษย่อมแนะนำสิ่งที่ดีควรแนะนำ ให้รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ให้รู้จักเว้นชั่วประพฤติดีละสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์กระทำแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างเดียว

๓) อตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ) แปลว่า การตั้งตนไว้ชอบ ตน ในที่นี้หมายถึงร่างกายและจิตใจ การตั้งตนไว้ชอบ หมายถึง การตั้งตนไว้ในสุจริต ๓ คือ กายสุจริต ๓ วจิสสุจริต ๔ และมโนสุจริต ๓ การตั้งตนอยู่ในประโยชน์ปัจจุบัน ได้แก่ การหมั่นหาทรัพย์ รักษาทรัพย์ การมีเพื่อนดี การเลี้ยงชีวิตพอเหมาะพอดี การตั้งตนอยู่ในประโยชน์ในอนาคต คือ ความสมบูรณ์ในศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา เมื่อเข้าไปคบหาสัตบุรุษและสัตบุรุษแนะนำในสิ่งที่ควรกระทำ ผู้เข้าไปพึงกระทำตามที่สัตบุรุษแนะนำถือว่าเป็นผู้ตั้งตนไว้ชอบแล้ว

๔) ปุพเพตปุญญตา (ความเป็นผู้มีบุญกระทำไว้ก่อนแล้ว) แปลว่า ความเป็นผู้มีบุญได้กระทำไว้ก่อน หมายความว่า ได้กระทำบุญนั้นไว้ในอดีตชาติด้วยเหตุและผล คือ เหตุที่ได้กระทำกุศลกรรมดีผลที่ได้ก็คือ ความสุข คนทำความดีในอดีตชาติย่อมจะได้รับความสุขปัจจุบัน ทำความดีในปัจจุบันย่อมจะได้รับความสุขในอนาคต ผู้กระทำความดีย่อมจะได้รับความสุข ปิติ สรรเสริญว่าเป็นคนมีคุณธรรม การได้รับการปฏิบัติเช่นนี้ถือว่าเป็นผลจากการปฏิบัติที่ดี

^{๗๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๑/๕๐.

^{๗๘} วิมहा. (ไทย) ๑/๑๖๕/๑๓๗.

สรุปว่า องค์ประกอบของการปฏิบัติเพื่อเป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาให้เจริญงอกงาม เพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรมนั้น นอกจากหลักไตรสิกขาแล้วยังต้องอาศัยองค์ธรรมอีก ๓ อย่าง คือ ๑) โภชณงค์ (องค์ธรรมแห่งการตรัสรู้) ๗ ประการ ได้แก่ สติสัมโพชณงค์ ฌัมมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา ๒) วุฒิธรรม ๔ (องค์แห่งการบรรลุโสดาบัน) ได้แก่ สปัปฺริสสังเสวะ (สมาคมกับผู้รู้) สัทธัมมัสสวณะ (ฟังคำสั่งสอน) โยนิโสมนสิการ (กำหนดไว้ในใจโดยแยบคาย) และธัมมานุธัมมปฏิบัติ (ปฏิบัติให้ถูกต้อง) ๓) จักร ๔ (ธรรมนำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง) ได้แก่ ปฏฺวิรูปเทสวาสะ (อยู่ในถิ่นที่เหมาะสม) สปัปฺริสสุปฺสยะ (สมาคมกับคนดี) อัตตสัมมาปณฺธิ (ตั้งตนไว้ชอบ) และปุพฺเพกตปุญฺญาตา (ได้ทำความดีไว้ก่อน) ซึ่งหลักธรรมดังกล่าวนี้เป็นองค์แห่งการบรรลุธรรมทั้งสิ้น

๓.๒ วิธีการเจริญกรรมฐาน

การที่จะบรรลุธรรมได้นั้นผู้ปฏิบัติจะต้องลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง มีความเพียรและอดทนต่อการปฏิบัติเป็นอย่างมาก ไม่เพียงแต่ศึกษาทางทฤษฎีอย่างเดียวเท่านั้นมันไม่สามารถจะช่วยให้บรรลุธรรมได้ ในการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การบรรลุได้นั้นต้องใช้หลักการปฏิบัติกรรมฐานจึงจำเป็นที่จะต้องมีย่อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมที่ถูกต้อง

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้แสดงวิธีการเจริญกรรมฐานด้วยการเจริญวิปัสสนาภายหลังจากที่ได้เจริญสมณะมาแล้วถึงฌานที่ ๔ โดยการออกจากฌานแล้วกำหนดรู้ลักษณะของลมหายใจ เวทนาหรือจิตที่เป็นปัจจุบัน หรือตามรู้องค์ฌานที่ปรากฏชัดในฌานที่ตนบรรลุแล้ว แต่ถ้าผู้ปฏิบัติไม่อาจทำได้อย่างนั้นก็ยังสามารถทำตามขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง คือ การเจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากตติยฌาน เจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากทุติยฌาน เจริญวิปัสสนา เมื่อออกจากปฐมฌาน เจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลุอุปปจารสมาธิและเจริญวิปัสสนาตั้งแต่การเข้าไปกำหนดรู้ในรูปนามชั้นที่ ๕ (ลมหายใจเข้าออกหรือพองยุบ) ที่ระงับความฟุ้งซ่านได้แล้วเป็นอารมณ์นั้นก็คือตั้งแต่สมาธิระดับขณิกสมาธิต่อไป^{๗๙}

นอกจากนี้ในการเจริญวิปัสสนาพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวิธีการปฏิบัติกรรมฐานไว้ มี ๔ วิธี ได้แก่ (๑) สมถปุพฺพังคมวิปัสสนา (๒) วิปัสสนาปุพฺพังคมสมถะ (๓) ยุคณฺทสมถวิปัสสนา (๔) ฌัมมุทฺถ-วิคคหิตมานัสหรือธัมมธจฺจวารนิทเทส ดังนี้

๑) สมถปุพฺพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมณะนำหน้า เรียกเต็มว่าสมถปุพฺพังคมวิปัสสนา^{๘๐} ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ สมณะเกิดก่อน มีสภาวะพิจารณาเห็นที่เกิดในสมาธินั้นโดยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาเกิดภายหลังสมณะจึงเกิดก่อน วิปัสสนามีภายหลัง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

^{๗๙} พระภิกษุภิกษุวิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๙๗-๓๙๘.

^{๘๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

ภิกษุเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิชื่อว่าวิปัสสนาเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้นโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ด้วยประการดังนี้ สมณะจึงมีก่อนวิปัสสนามีภายหลัง เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่าเป็นการเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า^{๘๑}

๒) วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพพังคมสมณภาวนา^{๘๒} มีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาอันเป็นวิปัสสนาเกิดก่อน สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมณะวิปัสสนาจึงมีก่อนสมณะมีภายหลัง ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีฬามรรค สุตตันตนิเทศ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุนี้เจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้าเพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นอนัตตา สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมาธิเป็นวิปัสสนา วิปัสสนาจึงมีก่อนสมณะมีภายหลังด้วยประการดังนี้ เพราะเหตุที่นั่นท่านจึงกล่าวว่าเป็นการเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า^{๘๓}

๓) ยุคันทสมถวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุคันทภาวณา การเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปด้วยกัน^{๘๔} ด้วยอาการ ๑๖ อย่าง ได้แก่ มีสภาวะเป็นอารมณ์ มีสภาวะเป็นโคจร มีสภาวะละ มีสภาวะสละ มีสภาวะออก มีสภาวะหลีกออก มีสภาวะละเอียดยศ มีสภาวะประณีต มีสภาวะหลุดพ้น มีสภาวะไม่มีอาสวะ มีสภาวะเป็นเครื่องข้าม มีสภาวะไม่มีนิमित มีสภาวะไม่มีปณิหิตะ มีสภาวะเป็นสุญญุตตะ มีรสเป็นอย่างเดียว มีสภาวะไม่ล่วงเลยกัน^{๘๕} เมื่อความฟุ้งซ่าน (อุทัจจะ) มีสมาธิ คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านโดยมีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อภิกษุนี้ละอวิชชาจึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นสภาพที่มีนิโรธเป็นอารมณ์ สมณะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียว เป็นคู่กัน ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์^{๘๖}

๔) ธัมมุทัจจวิคคหิตมานสหรือธัมมธัจจวารนิเทศ เมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุทัจจ คือ ความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม กล่าวคือเป็นความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสบในระหว่างว่าเป็นนิพพาน มีใจถูกความฟุ้งซ่าน (อุทัจจะ) ในธรรมกัณเฑาะว์ในเวลาที่ยึดตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคเกิดแก่ผู้ปฏิบัติในภายหลัง^{๘๗}

^{๘๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

^{๘๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๘๓} ดุรายละเอียตใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๑๘.

^{๘๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๘.

^{๘๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐.

^{๘๖} ดุรายละเอียตใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๒๐-๔๒๔.

^{๘๗} ดุรายละเอียตใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖-๗/๔๒๕-๔๒๗.

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในวิธีที่ ๔ นี้ เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมโนสการชั้น ๕ ใดๆ อยู่นิ่งอยู่โดยไตรลักษณ์ก็จะเกิดวิปัสสนูปกิเลส ได้แก่ แสงสว่าง (โอภาส) ญาณ (ความรู้) ปีติ (ความอิ่มใจ) ปัสสทธิ (ความสงบกายสงบใจ) สุข (ความสุข) อธิโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ ความปลงใจ หรือศรัทธาแก่กล้า) ปัคคาหะ (ความเพียรที่พอดี) อุပ္ปฏฐาน (สติที่แก่กล้าหรือสติชัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (ความมีใจเป็นกลางหรือจิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือนิกันติ (ความตั้งใจ)^{๘๘} เกิดขึ้นมาอย่างใด หนึ่งได้ ผู้ปฏิบัติถึงสภาวะนั้นว่าเป็นธรรม คือ เข้าใจว่าเป็นมรรคผลหรือนิพพาน เพราะการ นึกถึงไปเช่นนั้นก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดความฟุ้งซ่าน มีใจถูกชักให้เขวไปด้วยความฟุ้งซ่าน ผู้ปฏิบัติ ก็จะไม่รู้ถึงความจริงต่อสภาพที่ปรากฏอยู่ในสภาวะนั้นว่า ภาวะที่เป็นของเที่ยงโดยภาวะที่เป็น ทุกข์และภาวะที่เป็นอนัตตาก็จะทำให้เน้นเข้าต่อการปฏิบัติกรรมฐานได้ วิธีการเจริญกรรมฐานทั้ง ๔ ย่อให้สั้นลงเหลือเพียง ๒ อย่าง คือ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า เรียกว่า สมถยานิก (ผู้มีสมณะเป็นยาน) และสมณะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกว่า วิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน)^{๘๙}

สรุปว่า การเจริญวิปัสสนามีประโยชน์โดยตรงเป็นอย่างมากสำหรับผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา เพราะทำให้บุคคลผู้นั้นเจริญสติของตนเองด้วยการเจริญวิปัสสนาและนำไปสู่การบรรลุธรรมอย่าง สมบูรณ์ ไม่ว่าจะเจริญวิปัสสนาภาวนาคบคู่กันไปกับสมณะหรือจะเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ที่เรียกว่า วิปัสสนายานิก การเจริญวิปัสสนาภาวนาก็จะต้องอาศัยกำลังทางสมาธิจิตในระดับขณิกสมาธิ เพราะฉะนั้นการเจริญวิปัสสนาภาวนาจึงมีสมถกรรมฐานเป็นบาทฐานด้วยกันทั้งนั้น

๓.๓ การเตรียมตัวก่อนการเจริญกรรมฐาน

การลงมือเจริญกรรมฐานเพื่อการบรรลุธรรมไม่ว่าจะเป็นสมณะหรือวิปัสสนาก็ดี ผู้ปฏิบัติ จะต้องมีความพร้อม มีการเตรียมตัวอย่างดี เพื่อให้การปฏิบัติไม่มีปัญหาและข้อขัดข้องแต่ประการใด และยังเป็นการสนับสนุนให้การปฏิบัติพัฒนาได้อย่างรวดเร็วอีกด้วยโดยผู้ปฏิบัติพึงเตรียมตัว ดังนี้

๑) การตัดป्लीโธ ป्लीโธ หมายถึง เครื่องผูกพันหรือห่วงเหนี่ยวเหตุ เป็นเหตุให้ใจ พะวักพะวน ห่วงกังวลหรือเหตุกังวลหรือข้อติดข้อง ผู้เจริญกรรมฐานพึงตัดเสียให้ได้เพื่อให้เกิดความ ปลอดโปร่งพร้อมที่จะเจริญกรรมฐานให้ก้าวหน้าไปได้ด้วยดีไม่เสียเวลาต่อการปฏิบัติมี ๑๐ อย่าง ได้แก่

(๑) ความกังวลเรื่องที่อยู่อาศัย (อาวาสป्लीโธ) หมายถึง ความเป็นห่วงกังวลในสิ่ง ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับที่อยู่อาศัย เช่น วัดหรือที่อยู่หรือสิ่งของที่สะสมไว้ การงานที่ค้างค้างอยู่หรือความ สะดวกสบายที่ตนเคยได้รับจากวัดหรือที่บ้าน แต่ถ้าใครสามารถตัดความยินดีในสิ่งเหล่านี้ได้แล้ว ได้ถือว่าเป็นผู้ได้ตัดป्लीโธไปได้

(๒) ความกังวลเรื่องตระกูล (กุลป्लीโธ) หมายถึง ความห่วงกังวลเกี่ยวกับตระกูล ญาติหรืออุปภูฏากที่ตนเองเคยคลุกคลีมาด้วยกัน เพราะความห่วงใยกังวลในความสุขทุกข์ของคนใน ตระกูลเหล่านี้จะทำให้ผู้ปฏิบัติไม่สามารถจะพัฒนาการปฏิบัติได้

^{๘๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

^{๘๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙๘.

(๓) ความกังวลเรื่องลาภสักการะ (ลาภปลิโพธ) หมายถึง ความห่วงกังวลเกี่ยวกับลาภสักการะหรือปัจจัย ๔ ที่ตนเองเคยได้รับเมื่อครั้งยังอยู่ในอवास อารามที่พักที่อาศัย เช่น มีกิจนิมนต์มาก มีญาติโยมมาถวายภัตตาหาร ถวายเครื่องสังฆทาน และปัจจัย ๔ อื่น ๆ ที่เคยได้รับเป็นประจำและเป็นจำนวนมาก จนเกิดความเคยชินและเสียดายไม่อยากจะจากไปไหนเพราะกลัวว่าจะสูญเสียหรือมีคนอื่นเอาไปใช้จนทำให้เสียในลาภสักการะนั้น

(๔) ความกังวลเรื่องหมู่คณะ (คณปลิโพธ) หมายถึง ความห่วงกังวลคณะศิษย์หรือหมู่ชนหรือคณะเพื่อนฝูงที่รู้จัก ที่ตนเองยังรับผิดชอบอยู่หรือเป็นห่วงเป็นใยการสอนหนังสือ การแสดงธรรม การอบรมสั่งสอนหมู่คณะต่าง ๆ ที่ตนเองยังรับผิดชอบอยู่จนไม่สามารถตัดใจขาดจากหมู่คณะเหล่านั้นได้

(๕) ความกังวลเรื่องการทำงาน (กัมมโพธ) หมายถึง ความกังวลเกี่ยวกับการงานที่ตนทำอยู่ เช่น การก่อสร้าง การซ่อมแซม การดูแล การบูรณะ การปรับปรุงอารามที่อยู่หรือที่ตนเองยังต้องรับผิดชอบจึงทำให้ตนเองไม่มีเวลาปฏิบัติธรรม

(๖) ความกังวลเรื่องการเดินทาง (อัทธานปลิโพธ) หมายถึง ความกังวลเกี่ยวกับการเดินทางไกล เนื่องด้วยกิจธุระที่จะต้องไปทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เดินทางไปแสดงธรรม เดินทางไปเป็นอุปัชฌาย์ เดินทางไปเข้าปริวาสต่าง ๆ จนไม่มีเวลาปฏิบัติธรรม

(๗) ความกังวลเรื่องญาติหรือคนใกล้ชิดที่จะต้องคอยเป็นห่วง (ญาติปลิโพธ) หมายถึง พระอุปัชฌาย์ สิทธิวิหาริก อันตเวาสิก ภิกษุผู้ร่วมอุปัชฌาย์ ร่วมอาจารย์กัน ญาติในบ้าน เช่น พ่อแม่ พี่น้อง ญาติเหล่านี้เจ็บป่วยบ้าง จึงเป็นเหตุแห่งความกังวล

(๘) ความกังวลเรื่องการเจ็บป่วย (อาพาธปลิโพธ) หมายถึง ความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นกับตนเอง ทำให้เกิดความกังวลในการรักษาหรือทุกข์เวทนาจากความเจ็บป่วย ทำให้เกิดอุปสรรคในการปฏิบัติธรรม วิธีการแก้ไขก็คือต้องรักษาอาการเจ็บป่วยนั้นหายเสียก่อนจนมีสุขภาพดีแล้วหรือถ้าไม่สามารถหายได้ก็ควรทำให้ได้โดยพิจารณาว่าเป็นธรรมดาของชีวิต เอาความเจ็บป่วยนั้นเป็นอุปกรณ์ในการพิจารณา

(๙) ความกังวลเรื่องการศึกษาเล่าเรียน (คันถปลิโพธ) หมายถึง ผู้ที่กำลังศึกษาอยู่ต้องเอาเวลาทั้งหมดมาดูหนังสือ ทำรายงานส่ง คั่นคว่ำตำราต่าง ๆ จนไม่มีเวลาปฏิบัติธรรมต้องกังวลอยู่กับการศึกษาเล่าเรียน

(๑๐) ความกังวลเรื่องการแสดงอิทธิฤทธิ์ (อิทธิปลิโพธ) หมายถึง พระภิกษุที่ได้ฌานอภิญญาจนสามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ เช่น ดำดิน เหาะไปในอากาศ หูทิพย์ ตาทิพย์ เป็นต้นต้องกังวลในการระวังรักษาฤทธิ์นั้นไม่ให้เสื่อม จึงต้องหมั่นฝึกฝนตนเองอยู่เสมอจนไม่มีเวลาที่ปฏิบัติธรรม^{๙๐}

ปลิโพธเครื่องกังวลเหล่านี้ บุคคลที่ต้องการที่จะปฏิบัติธรรมอย่างจริงจังแล้วนั้น จะต้องกำจัด ตัดขาดให้หมดไปจากความคิดนั้นเสียก่อนเป็นเบื้องต้น เพราะมีฉะนั้นแล้วความกังวลต่าง ๆ จะเป็นอุปสรรคคอยขัดขวางการปฏิบัติธรรมทำให้การปฏิบัติธรรมไม่ก้าวหน้าและในที่สุดก็ต้องเลิกล้มความตั้งใจในการปฏิบัติธรรมลงเสียกลางคัน หอบเสื้อผ้า เดินทางกลับบ้านออกจากกาปฏิบัติธรรม

^{๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๒๓.

ก่อนจะถึงเวลาที่กำหนดหรือเลิกการปฏิบัติธรรมนั้นเลย จึงถือว่าเป็นการเสียดายในการสร้างมหา
กุศลอันใหญ่หลวงนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

คำว่ามีใจไม่ผูกพันในตระกูลต่าง ๆ อธิบายว่า พระปัจเจกสัมมาพุทธเจ้านั้นมีใจไม่ผูกพันด้วย
กกุลปติโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับตระกูล) คณปติโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับหมู่คณะ) อาวาสปติโพธ
(ความกังวลเกี่ยวกับอาวาส) จีวรปติโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับจีวร) ปิณฑบาตปติโพธ (ความกังวล
เกี่ยวกับบิณฑบาต) เสนาสนปติโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับเสนาสนะ) คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร
ปติโพธ (ความกังวลเกี่ยวกับคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร) รวมความว่ามีใจไม่ผูกพันในตระกูลต่าง ๆ
จึงประพฤติดูอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด ด้วยเหตุนี้พระปัจเจกสัมมาพุทธเจ้านั้น จึงกล่าววว่า
พระปัจเจกสัมมาพุทธเจ้าไม่ทำความยินดีในรส ไมโลเลผู้ที่ไม่ต้องเลี้ยงคนอื่นที่บิณฑบาต
ตามลำดับตรรกามีใจไม่ผูกพันในตระกูลต่าง ๆ จึงประพฤติดูอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด^{๑๑}

๒) การเข้าหากัลยาณมิตร เมื่อตัดปติโพธได้แล้ว ไม่มีอะไรติดข้องจิตใจ ไร้ห่วงกังวล พึ่งเดินทางไปหา
ที่หาที่ที่สามารถสอนกรรมฐานให้แก่เราเพื่ออบรมสั่งสอนและให้กรรมฐาน ในทางพระพุทธศาสนาได้
กล่าวว่าผู้ที่ให้ความรู้ ผู้อบรมสั่งสอนให้ผู้อื่นมีความรู้ เรียกว่า กัลยาณมิตร^{๑๒} หรือกัลยาณมิตรธรรมหรือ
ธรรมกัลยาณมิตร โดยกัลยาณมิตรนี้มีคุณสมบัติมี ๗ ประการ ได้แก่ ปิโย (น่ารัก) ครุ (น่าเคารพ)
ภาวนีโย (น่ายกย่อง น่าเจริญใจ) วตฺตา จ (รู้จักพูดให้ได้ผล รู้จักว่า รู้จักพูด) วจนกฺโขม (ยอมให้พูด
ยอมให้ว่า) คมฺภีรฺวจ กถิ กตฺตา (แถลงเรื่องลึกซึ้งได้) และโน จญฺจฺจาเน นิโยชเย (ไม่ชักชวนในเรื่องไม่ควร)^{๑๓}

(๑) ปิโย น่ารัก หมายถึง เป็นที่สบายใจเมื่อเข้าใกล้ กล่าวคือเมื่อได้พบเจอครั้งใดก็มีความ
สุขสดชื่นแจ่มใส ไร้เรงเบิกบานใจอยู่เป็นนิตย์ ยิ่งได้เข้าใกล้ ได้สนทนาพูดคุยด้วยแล้วยิ่งสบายใจ
ชวนให้ปรึกษาไต่ถาม อุปมาเหมือนพระจันทร์ในคืนวันเพ็ญ มีความสว่างไสวชุ่มเย็นชวนให้มองเป็นที่
ชื่นชอบของคนทั้งหลายและยังเข้าถึงจิตใจ สร้างความรู้สึกสนิทสนมเป็นกันเองชวนใจให้ผู้เรียน
อยากเข้าไปปรึกษาไต่ถามถือว่าผู้นี้เป็นผู้ที่มีธรรมเป็นที่รักอยู่ในใจของตน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเจ้าอาวาสประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพและ
เป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย”^{๑๔}

ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วย
อาจารย์และโคจรมีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อยสมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย (๒) เป็นพหูสูต
ทรงสุตะสั่งสมสุตะเป็นผู้ได้ฟังธรรมทั้งหลายที่มีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความ
งามในที่สุดประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนแล้วทรงจำไว้ได้
คล่องปากขึ้นใจแทงตลอดดีด้วยทิวฐิติ (๓) เป็นผู้มีความงาม เจริญถ้อยคำไพเราะอันประกอบด้วยวาจา

^{๑๑} จ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๑/๔๘๓.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๘๐๔.

^{๑๓} อ.ส.ต.ก. (บาลี) ๒๓/๓๗/๒๙.

^{๑๔} ตูรายละเอียดยใน อ.ป.ณ.จ. (ไทย) ๒๒/๒๓๒/๓๗๔-๓๗๕.

ชาวเมืองที่สละสลวยไม่หยาบคายให้รู้ความหมายได้ (๔) เป็นผู้ได้มาน ๔ อันมีในจิตยิ่งซึ่งเป็นเครื่องอยู่ เป็นสุขในปัจจุบัน (๕) ทำให้แจ่มแจ้งโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญา อันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน

(๒) ครู นำเคารพ ทำตัวเป็นที่น่าเคารพ หนักแน่น เป็นที่พึ่งได้ให้เกิดความอบอุ่น เมื่อใกล้ชิด กล่าวคือมีความประพฤติสมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ เป็นที่พึ่งและเป็นที่พักพิง บุคคลที่ควรสักการะ เคารพและเสวนาหมั่นเข้าหา ได้แก่ บุคคลที่เป็นผู้ยิ่งกว่าด้วยศีล สมาธิและปัญญา ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นผู้ที่มีสัมมาสมาธิในอริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะจะทำให้ศีล สมาธิและปัญญาของเราที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์^{๙๕} ครูที่ดำรงอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา ย่อมจะมี สีสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยศีล) และทิวีสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยทิวีสัมปทา) เป็นกัลยาณมิตรกับ ลูกศิษย์ย่อมจะเข้ามาด้วยความศรัทธา มีความเคารพและมีความเกรงใจ อยากได้ความรู้จากท่านอุปมา เปรียบเหมือนขุนเขาที่ตระหง่านมั่นคงอยู่ ไม่มีวันที่จะล่มสลายเพราะแรงลม เป็นที่พึ่งที่เกาะที่อาศัย ได้ทุกเมื่อ

(๓) ภาวนีโย นายกองหรือน่าเจริญใจ น่าเทิดทูน น่าสรรเสริญ^{๙๖} คือ เป็นผู้มีความรู้ ทรงภูมิปัญญาแท้จริง และเป็นผู้ฝึกฝนปรับปรุงตนอยู่เสมอ เป็นที่นายกอง ทำให้ศิษย์เอ๋ยอ้างและ ระลึกถึงด้วยความซาบซึ้ง มั่นใจและภูมิใจ^{๙๗} ทำตัวนายกองให้เกิดความภูมิใจเมื่อกล่าวถึงน่าถือเอา เป็นแบบอย่าง ในที่นี้หมายถึง ผู้ที่เป็นกัลยาณมิตรนี้จะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้จริง ทรงภูมิแห่งปัญญาอย่าง แท้จริงและเป็นผู้ที่ฝึกฝนปรับปรุงตนอยู่เสมอ เป็นที่นายกอง ควรเอาอย่าง ทำให้ศิษย์เอ๋ยอ้างและ รำลึกถึงด้วยความซาบซึ้ง มั่นใจและภาคภูมิใจ^{๙๘} ครูเป็นผู้ที่มีความรู้ มีภูมิปัญญา ฝึกฝนตนอยู่ตลอดเวลา ดำรงตนอยู่ในธรรมด้วยดีเสมอมา ย่อมเกิดความเลื่อมใสเป็นธรรมดา เพราะท่านเป็นบุคคลผู้ดำรงอยู่ใน ธรรม ไม่ทำบาปไม่ถึงอกติเพราะฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ ภัยาคติ เป็นสัตบุรุษที่น่าสรรเสริญ^{๙๙} และเพราะท่านดำรงอยู่ในฐานะ ๕ ประการ คือ มีศรัทธาในกุศลธรรม มีhiriโอดตปปะในกุศลธรรม มีวิริยะในกุศลธรรมและมีปัญญาในกุศลธรรมจึงเป็นเหตุให้สรรเสริญยกย่องอย่างนี้ เพียงแค่นี้ก็ทำให้เกิดความประทับใจแล้ว คุณสมบัติข้อนี้อุปมาเหมือนดวงอาทิตย์ยามเที่ยงโชติช่วงชัชวาลเป็นใหญ่ ในท้องฟ้า^{๑๐๐}

^{๙๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๗๕.

^{๙๖} พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๖๑.

^{๙๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๗๕.

^{๙๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๔๖.

^{๙๙} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๐/๓๒.

^{๑๐๐} กองวิชาการ มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย, การทำหน้าที่กัลยาณมิตรเบื้องต้น, (ม.ป.ท., ๒๕๕๘), หน้า ๓๖๕.

(๔) วัตถุประสงค์ให้ได้ผล รู้แจ้งให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรพูดอะไร และพูดอย่างไร คอยให้คำแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี^{๑๐๑} ครูที่ดีนั้นย่อมมีความรักความเมตตาคอยชี้แนะอบรมถ่ายทอดจนกระทั่งติดเป็นนิสัย ท่านจะคอยพร่ำสอนให้คำปรึกษาการปฏิบัติให้เป็นไปอย่างถูกต้อง ตรงตามหลักคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ให้ปฏิบัติไปในทางที่เหมาะสมและถูกต้อง ไม่หลงติดไปในกิเลสทั้งหลาย ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกับพระอานนท์ว่า “อานนท์ ภิกษุฉันนะ ฟังพูดได้ตามต้องการ แต่ภิกษุไม่ฟังว่ากล่าวตักเตือนพร่ำสอนเธอ”^{๑๐๒} ด้วยเหตุที่กล่าวอย่างนี้ เพื่อให้ภิกษุผู้อาวุโสได้ว่ากล่าวตักเตือนภิกษุฉันนะ ในภายหลังจากพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว เพราะพระองค์ทรงมีความรัก ความห่วงใย และความเอ็นดูต่อภิกษุผู้เป็นสาวกของพระองค์ แสดงว่าพระองค์ทรงเป็นกัลยาณมิตรกับทุก ๆ คน ฉันใดก็ฉันนั้น ครูย่อมรักและห่วงใยลูกศิษย์ของท่านเสมอ เช่นเดียวกับพระผู้มีพระภาคเจ้าห่วงใยสาวกของพระองค์

(๕) วจนกขโม ยอมให้พูด ยอมให้ว่า หรืออดทนต่อถ้อยคำ^{๑๐๓} ไม่ว่าคำนั้นจะต่ำเพียงใดก็ตาม อดทนต่อคำพูดและการกระทำของเพื่อนได้ มีเหตุผล พร้อมทั้งจะรับฟังเพื่อน^{๑๐๔} อดทนต่อถ้อยคำคนรอบข้าง คือ พร้อมทั้งจะรับฟังคำปรึกษาซักถามแม้จุกจิก ตลอดจนคำที่ล่วงเกินและคำที่ว่ากล่าวตักเตือน วิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ อดทนฟังได้ ไม่เบื่อหน่าย ไม่เสียอารมณ์ในเรื่องความอดทนนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เมื่อครั้งทรงแสดงพระโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมสงฆ์ที่กรุงพินธุมิราชธานีว่า ความอดทน คือ ความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง^{๑๐๕} คุณสมบัติข้อนี้ย่อมทำให้กัลยาณมิตรอยู่ในฐานะของผู้จุดประกาย ความสว่างทางปัญญาแก่มิตรด้วยกัน อุปมาเหมือนผู้จุดคบเพลิงในที่มืด หางยงของที่ปิดว่า ปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทางให้สิ้นความเคลือบแคลงสงสัย พร้อมทั้งจะเดินไปสู่หนทางแห่งความสุขอย่างมั่นใจ^{๑๐๖}

(๖) คมภีรณจ กถิ กตตทา แถลงเรื่องล้าลึกได้ ฉลาดชี้แจง^{๑๐๗} คือ อธิบายเรื่องลึกซึ้งซับซ้อนให้กระจ่างชัดให้เข้าใจได้และสอนศิษย์ให้ได้เรียนรู้เรื่องราวที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป วิปัสสนาจารย์ท่านเป็นผู้ที่มีความแตกฉานในหลักธรรมคำสอนอยู่แล้ว ท่านมักจะพร่ำสอนหลักธรรมที่ประกอบด้วยสังขธรรมและปฏิจางสมุปปาท เป็นต้น ด้วยสุตสมบัติ ตัวอย่างเช่น ในขณะแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา บางเรื่องเป็นเรื่องที่ลึกซึ้งมาก เช่น ปรมัตถธรรม อารมณฺ์กรรมฐาน เป็นต้น ครูจะหาแนวทางหรือวิธีการที่จะอธิบายให้ลูกศิษย์เข้าใจให้ได้ ไม่ให้ติดขัด บางครั้งท่านจะอธิบายสอดแทรกถึงลำดับญาณ มีการเปรียบเทียบสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นเข้ากับญาณ

^{๑๐๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๗๔.

^{๑๐๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๕.

^{๑๐๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๕๗๔.

^{๑๐๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๔๖.

^{๑๐๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๕๐.

^{๑๐๖} กองวิชาการ มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย, การทำหน้าที่กัลยาณมิตรเบื้องต้น, หน้า ๓๖.

^{๑๐๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๔๖.

ระดับต่าง ๆ โดยไม่ปิดบังอำพรางลูกศิษย์ การกระทำเช่นนี้ก็เพื่อให้ลูกศิษย์มีความมุ่งมั่นต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาให้พัฒนาก้าวหน้าต่อไปโดยไม่ติดขัดแต่ประการใด

(๗) โน จฏฐาเน นโยชเย ไม่ชักชวนในเรื่องไม่ควร คือ ไม่แนะนำในทางที่ไม่สมควร ไม่เสื่อมเสีย^{๑๐๘} แนะนำแต่เรื่องที่เหมาะสมดีงาม ไม่ชักจูงไปในเรื่องที่เหลือแหล่ไม่สมควร วิปัสสนาจารย์ ท่านเป็นผู้มีความเพียรพยายาม เป็นผู้ที่มีสติตั้งมั่นในกุศลธรรม ไม่คิดฟุ้งซ่าน รู้แจ้งชัดไม่วิปริต ผิดเพี้ยนด้วยปัญญา ย่อมสอดส่องดูแลกุศลธรรมและอกุศลธรรมด้วยสติ รู้คุณและโทษ เห็นประโยชน์ และโทษของสัตว์ทั้งหลาย ช่วยจัดความทุกข์ให้กับลูกศิษย์ ท่านจะไม่แนะนำไปในทางเสื่อมเสีย ทางไม่ดี เป็นอันตรายอย่างแน่นอน ไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหรือในทางโลกที่ผิดศีลธรรมเป็นอันตราย เพื่อต้องการให้ผู้ปฏิบัติเว้นการประพฤตชั่วทำความดีและทำจิตใจให้ผ่องใส

ในทางพระพุทธศาสนากัลยาณมิตรที่ดีที่สุดอันดับแรกนั้นก็คือ พระผู้มีพระภาคเจ้า รองลงมาคือ พระอริยสาวกหรือพระอสีติมหาสาวก ถ้าไม่มีก็เป็นพระอรหันต์ พระอริยสาวกต่าง รองลงมาท่านเป็นผู้ได้ฌาน เป็นผู้มีความรู้ในพระไตรปิฎกจนถึงผู้ที่เป็นพหูสูต ท่านใดท่านหนึ่ง ลดหลั่นกันลงมาตามลำดับ พระปฤชชนที่เป็นพหูสูตบางท่านก็สอนได้ดีกว่าพระอรหันต์ที่ไม่ได้เป็น พหูสูตก็มี เพราะพระอรหันต์บางท่านถนัดแต่แนวทางที่ท่านได้เคยปฏิบัติผ่านมาก่อน ไม่สามารถ บอกวิธีการปฏิบัติได้ เนื่องจากการปฏิบัติเป็นแนวทางเฉพาะตนเองของท่านเท่านั้น

๓) เรียนกรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริตของตน คือ การเข้าไปหาท่านเพื่อขอฝากตัวเป็นศิษย์ แล้วขอโอกาสเรียนกรรมฐานกับท่าน เมื่ออาจารย์ได้ยินยอมให้เราเป็นศิษย์และให้กรรมฐานแล้ว อาจารย์ก็จะเลือกจริตที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติของตนเองเพื่อจะทำให้การปฏิบัติกรรมฐานนั้น สำเร็จผลได้อย่างรวดเร็ว ในพระพุทธศาสนามีหลักวิชาที่จะพึงยึดถือเอาไว้เป็นเครื่องสังเกตให้รู้จริต อหยาศัยแห่งมนุษย์ทั้งหลายได้ มีหลักฐานยืนยันรับรองไว้ดังนี้

อิริยาบถโต กจจา โภชณา ทสสนาทิโต ธมมปวัตติโต เจว จริยาโย วิกาวเย แปลความว่า บัณฑิต พึงทราบจริตแห่งมนุษย์ทั้งหลายโดยอาศัยการสังเกตอิริยาบถ คือ การยืน เดิน นั่ง นอน ประการหนึ่ง โดยอาศัยการสังเกตการทำกิจต่าง ๆ ประการหนึ่ง โดยอาศัยการสังเกตโภชณะ คือ อาหารที่เขาชอบรับประทานประการหนึ่ง โดยอาศัยพรรณณะ คือ การดู การฟัง การดม การกิน การแต่งตัวของเขา ประการหนึ่ง โดยอาศัยการสังเกตจากความเป็นไปแห่งธรรมต่าง ๆ คือ ความดี ความเลว ซึ่งอยู่ในกันบึงแห่งดวงใจของเขาประการหนึ่ง^{๑๐๙}

^{๑๐๘} พระพุทธโฆสเถระ รัตนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๖๑.

^{๑๐๙} พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), วิมุตติรัตนมาลี (เล่ม ๑), (กรุงเทพมหานคร: วัดยานนาวา, ม.ป.ท.), หน้า ๘๖-๘๗.

คำว่า “จริต” ในที่นี้หมายถึง ความประพฤติ หรือบุคคลผู้มีพื้นนิสัย หรือพื้นเพจิตในที่
หนักไปด้านใดด้านหนึ่งแตกต่างกันไป จริตจำแนกเป็นประเภทใหญ่ได้ ๖ ประเภท^{๑๑๐} ได้แก่

(๑) รากจริต ผู้มีรากะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางรากะ ชอบรัก
สวยรักงาม มีความละมุนละไมอยู่ในตัว มักติดใจควรใช้กรรมฐานคู่ปรับ คือ อสุภะและกายคตาสติ

(๒) โทสะจริต ผู้มีโทสะหรือความโกรธ เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยไปในทาง
โทสะ โกรธง่าย ใจร้อนขี้หงุดหงิดง่าย รุนแรง กรรมฐานที่เหมาะสม คือ เมตตา (รวมถึงพรหมวิหารข้ออื่น ๆ
และกสิณ โดยเฉพาะวรรณกสิณ)

(๓) โมหะจริต ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยไปในทางโมหะลุ่มหลง
มีความเขลา เหนงซึม เงื่องงง งมงาย ใครว่าอย่างไรก็เห็นคล้อยตามไป แก้ด้วยการเรียน การไต่ถาม
ฟังธรรม สนทนาธรรมตามกาลหรืออยู่กับครู กรรมฐานที่เกื้อกูล คือ อานาปานสติ

(๔) สัทธาจริต ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยไปในทางความเชื่อ หรือ
ความเลื่อมใส มีจิตใจที่ซาบซึ้ง ปราบปลื้ม ชื่นบาน น้อมใจเชื่อเลื่อมใสง่าย ชักนำไปในสิ่งควรแก่การ
เลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยและศีลของตน กรรมฐานที่เหมาะสม
คือ อนุสติ ๖ ข้อแรกได้ทั้งหมด

(๕) พุทธิจริต ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะนิสัยชอบหาความรู้ ชอบใช้
ความคิด พิจารณาหาความจริง และมองตามความจริงที่เกิดขึ้น พิจารณาสภาวธรรมและสิ่งดั่งามที่ให้
เจริญปัญญา เช่น พิจารณาไตรลักษณ์ กรรมฐานที่เหมาะสม คือ มรณสติ อุปสมานุสติ จตุธาตวัญฐาน
และอาหาเรปฏิกูลสัญญา

(๖) วิตกจริต ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติปกติ มีลักษณะชอบครุ่นคิด หนักไปในทางคิด จับจด
นึกคิด วกวน ความฟุ้งซ่าน ไม่กล้าตัดสินใจ แก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น การเจริญอานาปานสติ
หรือเพ่งกสิณ เป็นต้น

บุคคลทั่ว ๆ ไปมักจะมีจริตที่แตกต่างกันไป แต่ไม่ใช่ว่าบุคคลเหล่านั้นจะมีจริตอย่างใด
อย่างหนึ่งเฉพาะเท่านั้น บางคนอาจจะมีจริตปะปนผสมกันไป เช่น รากะผสมโทสะ รากะผสมโมหะ
โทสะผสมโมหะ รากะผสมโทสะและโมหะ สัทธาผสมพุทธิ สัทธาผสมวิตก พุทธิผสมวิตก และสัทธา
ผสมพุทธิและวิตกจริตก็มี^{๑๑๑}

๔) ความเป็นสปปายะ ในการปฏิบัติกรรมฐานสิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ความเป็น
สปปายะ สิ่งอำนวยความสะดวกแก่ผู้ปฏิบัติถือว่ามีความสำคัญมาก เพราะจะเป็นเหตุเกื้อกูลให้การ
ปฏิบัตินั้นมีความก้าวหน้า ไม่ติดขัดหรือขัดข้องและยังช่วยส่งเสริมให้การปฏิบัติดำเนินไปด้วยดี

^{๑๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๖.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน พระอุทิศสเถระ, วิมุตติมรรค, เมธีธรรมาภรณ์และคณะแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๒,
(กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ศยาม บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๕๖.

คำว่า “สัปปายะ” ในที่นี้หมายถึง ความสะดวก ความเหมาะสม ความเกื้อกูล ความสำราญหรือสิ่งที่มีประโยชน์ก่อให้เกิดความเจริญ หรือสิ่งที่เหมาะสม สิ่งสนับสนุนเกื้อกูลส่งเสริมหรืออำนวยความสะดวกสบาย เกิดความคล่องตัวในการเป็นอยู่ ในการทำความดี เช่น ในการบำเพ็ญหรือ การทำกรรมฐาน มี ๗ อย่าง คือ อาวาส โจร ภัสสะ บุคคล โภชนะ อุตฺ และอิริยาบถ^{๑๑๒}

(๑) อาวาสสัปปายะ หมายถึง ที่อยู่ที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติธรรมจะต้องเป็นที่สงบสงัด ไม่มีผู้คนพลุกพล่าน ในมหาสติปัฏฐานสูตรได้แสดงอาวาสสัปปายะไว้ ได้แก่ ป่า โคนไม้ เรือนว่างจะเป็นภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชุก ที่แจ้งและลอมฟาง ที่คนไม่พลุกพล่านหรือมากไปด้วยคน^{๑๑๓}

(๒) โจรสัปปายะ หมายถึง ที่ที่เราอยู่อาศัยนั้น จะต้องไม่ไกลเกินไปสำหรับการออกไปบิณฑบาต หรือสามารถบิณฑบาตได้อาหารที่สมบูรณ์ไม่อดอยาก แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องรับกิจนิมนต์มาก เพราะจะทำให้เสียเวลาในการปฏิบัติธรรม มีเพียงแค่นี้ได้บิณฑบาตก็เพียงพอแล้ว

(๓) ภัสสัปปายะ หมายถึง การพูดคุยที่เหมาะสม คือ เรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติ และพูดแต่พอเหมาะ พอควร พอประมาณ ไม่มากเกินไปจนเกิดความฟุ้งซ่าน

(๔) บุคคลสัปปายะ หมายถึง บุคคลที่พูดถูกคอกัน หรือบุคคลที่มีคุณธรรม บุคคลที่ทรงภูมิความรู้ มีภูมิปัญญาสามารถปรึกษาในเรื่องธรรมสามารถแก้ไขข้อปัญหาต่าง ๆ ได้ มีการปฏิบัติที่เสมอกัน มีทิวทัศน์และมีศีลเสมอกัน อยู่ด้วยกันด้วยความเมตตา และมีความเกื้อกูลแก่กัน

(๕) โภชนสัปปายะ หมายถึง อาหารที่เหมาะสม เช่น อาหารถูกกับร่างกายของผู้ปฏิบัติที่ทำให้เกื้อกูลและเป็นประโยชน์ต่อสุขภาพ มีรสชาติถูกปาก ฉ้นไม่ยาก

(๖) อุตฺสัปปายะ หมายถึง ดินฟ้าอากาศธรรมชาติแวดล้อมที่เหมาะสม คือ ไม้ร้อน ไม้หนาวจนเกินไป หรือมีฝนตกจนเฉอะแฉะ ไปไหนมาไหนไม่สะดวก มีธรรมชาติแวดล้อมที่ดี ไม่มีมลพิษทางอากาศ ทางเสียงอื่น ๆ ทำให้เป็นอุปสรรคในการปฏิบัติธรรมหรือเกิดความลำบากต่าง ๆ

(๗) อิริยาบถสัปปายะ หมายถึง อิริยาบถที่เหมาะสม เช่น บางคนชอบเดินจงกรม บางคนชอบนั่งสมาธิ ตลอดจนมีการเคลื่อนไหวที่พอดีพอเหมาะแก่การปฏิบัติทำให้เกิดความรู้สึกว่าสบายไม่เคลียด

สัปปายะจึงมีประโยชน์และสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการเจริญกรรมฐาน ความเป็นสัปปายะจะช่วยเกื้อกูลและสนับสนุนให้ผู้ปฏิบัติบรรลุธรรมได้ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิปทาที่เป็นสัปปายะแก่การเพิกถอนความกำหนัดหมายทั้งปวง เช่น ชันธ ๕ รส ชิวหา ธรรมารมณฺ์ มโนรมณฺ์ต่าง ๆ เหล่านี้ย่อมเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น จิตเมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่ควรทำทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๑๔}

^{๑๑๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๑๐๙๐.

^{๑๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๒.

^{๑๑๔} ดุรายละเอียดยใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒/๓๖-๓๗.

๕) การสอนกรรมฐาน ภายหลังจากผู้ปฏิบัติได้สรรหาหรือพิจารณาคัดเลือกความเป็น สัปายะต่าง ๆ ได้ดีแล้วผู้ปฏิบัติพึงใช้กรรมฐานที่อาจารย์ได้อบรมถ่ายทอดความรู้ให้มาเป็นแนวทาง ในการปฏิบัติ โดยอาจจะเริ่มตั้งแต่การปฏิบัติสมถกรรมฐานก่อนแล้วนำไปสู่วิปัสสนากรรมฐานก็ได้ หรือจะเริ่มจากวิปัสสนากรรมฐานเลยก็ได้แล้วแต่ตามอัธยาศัยของตนเอง

๓.๔ การเจริญกรรมฐาน

การฝึกกรรมฐานเป็นการกระทำกุศลกรรมชนิดหนึ่ง โดยเฉพาะมโนกรรม ต่างจากการ ฝึกอบรมโดยทั่วไปตรงที่เป้าหมายการกระทำเป็นไปเพื่อความสิ้นภพชาติ สิ้นทุกข์ ไม่ต้องไปเกิดใน แหล่งกำเนิดได้อีก เนื่องจากจิตต้องอิงอาศัยอารมณ์จึงเกิดขึ้นได้ และธรรมชาติของจิตมีความสัดส่าย ไปตามอารมณ์ ไม่อาจหยุดนิ่งเพื่อการพิจารณาแม้เพียงชั่วครู่ จึงจำเป็นต้องใช้อุบายบางอย่าง เพื่อลด ความสัดส่าย โดยหาสิ่งที่ไม่เป็นโทษให้จิตอิงอยู่ อุบายที่ว่านี้ คือ เป็นที่มาของกิจกรรมที่เรียกว่า กรรมฐานการเจริญกรรมฐาน มี ๒ วิธี คือ การเจริญสมถกรรมฐาน กับ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

๑) การเจริญสมถกรรมฐาน

สมถกรรมฐาน เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การเจริญสมาธิ เป็นการเจริญสมาธิซึ่งถือว่าเป็น หัวใจสำคัญของการปฏิบัติ สำหรับการบรรลุธรรมผู้ปฏิบัติจะต้องทำความเข้าใจในเรื่องของสมาธิ ให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้งั้นเป็นสัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)^{๑๑๕}

คำว่า “สมาธิ” ในที่นี้หมายถึง ความมีใจตั้งมั่น หรือความตั้งมั่นแห่งจิต หรือการทำให้ใจ สงบแน่วแน่หรือไม่ฟุ้งซ่าน หรือภาวะที่จิตตั้งเรียบแน่วแน่อยู่ในอารมณ์ คือ สิ่งอันเดียว^{๑๑๖} หรือ ภาวะที่จิตมั่นคง แน่วแน่มั่นมั่นไหวฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ภายนอกด้วยอำนาจสติที่กำหนดจับ อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งไว้มั่นคง สมาธิจะเกิดได้ด้วยการบำเพ็ญสมถกรรมฐานและสมาธิยังเป็นคำเรียก ย่อของอธิจิตตสิกขาซึ่งเป็นข้อหนึ่งในไตรสิกขา^{๑๑๗} สมาธิ ในที่นี้หมายถึง สัมมาสมาธิที่ทำให้เกิด ฌานสมาบัติที่ทำให้บรรลุธรรมโดยเฉพาะไม่ได้กล่าวถึงสมาธิทั่วไป สัมมาสมาธิเป็นอย่างไร พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุข อันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจาร์สงบระงับไป บรรลุทุติย ฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิด จากสมาธิอยู่ เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่และเสวยสุขด้วย กาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานที่พระอรหิยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้วบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์

^{๑๑๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^{๑๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๐๑.

^{๑๑๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๑๐๑๑.

ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ ภาวทุกขทั้งหลายนี้ เรียกว่า สัมมาสมาธิ ภาวทุกขทั้งหลายนี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง^{๑๑๘}

นอกจากสัมมาสมาธิมีการอธิบายไว้ในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค แล้วยังมีปรากฏในคัมภีร์อีกหลายแห่ง เช่น ในพระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีปกรณ์ ได้อธิบายว่า สัมมาสมาธิ เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่ ความตั้งมั่น ความไม่ซัดส่าย ความไม่ฟุ้งซ่าน ความที่จิตไม่ซัดส่าย สมถะ สมาธิทริยัม สมาธิพละ^{๑๑๙} และคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณาสก อธิบายว่า สมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นองค์ธรรมที่ควรเจริญให้เต็มที่^{๑๒๐} และสัมมาสมาธิยังเป็นองค์ธรรมที่เป็นองค์แห่ง มรรคที่นับเนื่องในอริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๒๑}

กรรมฐานแต่ละประเภทมีรายละเอียดและวิธีการเจริญสมาธิแตกต่างกันไป แต่อย่างไรก็ตาม สามารถสรุปเป็นหลักการอย่างกว้าง ๆ ได้ว่า สมาธิมีอยู่ด้วยกัน ๓ ระดับ หรือ ๓ ประเภท ได้แก่ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ และฌณิกสมาธิ^{๑๒๒}

(๑) อุปจารสมาธิ คือ ความที่จิตตั้งมั่นในอุคคหนิमित (นิमितติดตา) เป็นอารมณ์บัญญัติแต่ไม่ถึงระดับที่เป็นฌาน เป็นสมาธิเฉียดหรือจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ ก่อนที่จะเข้าสู่ ภาวะฌานหรือสมาธิในบุพพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ

(๒) อัปปนาสมาธิ คือ ความที่จิตตั้งมั่นแน่วแน่ในปฏิภาคนิमित (นิमितเทียบเคียง) เป็นอารมณ์บัญญัติถึงระดับที่เป็นฌาน เป็นสมาธิแน่วแน่หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีในฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการเจริญสมาธิ

(๓) ฌณิกสมาธิ คือ ความที่จิตมีสติระลึกอารมณ์ปรมาตม์ ได้แก่ ชั้น ๕ ที่ละขณะตั้งมั่น ต่อเนื่องอย่างแนบแน่นกับรูปนามที่เปลี่ยนแปลง เกิดดับไปตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้ อารมณ์ เป็นสมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น คนทั่วไปอาจนำฌณิกสมาธิไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ การงานในชีวิตประจำวันให้เกิดผลได้ดีและจะยังเป็นจุดตั้งต้นในการเจริญวิปัสสนา

สมถกรรมฐาน มีสมาธิเป็นฐานปฏิบัติโดยมีอารมณ์ ๔๐ อย่าง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสติ ๑๐ พรหมวิหาร ๔ อรูปกรรมฐาน ๔ อาหารปฏิกุศลสัญญา ๑ และจตุธาตวตถถาน ๑^{๑๒๓} ดังนี้

(๑) กสิณ หมายถึง การเพ่ง สิ่งที่เพ่ง คือ เครื่องหมายจูงใจหรือวัตถุสำหรับเพ่งเพื่อยึด ดึงใจไว้เวลาทำกรรมฐานเพื่อให้เกิดสมาธิ เป็นชื่อของอารมณ์กรรมฐาน กสิณมี ๑๐ อย่าง ได้แก่

^{๑๑๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๗.

^{๑๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔/๔๔.

^{๑๒๐} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๗/๒๖.

^{๑๒๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๑๒๒} พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๓๔๐.

^{๑๒๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ) รจนา, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๕.

ปฐวีภคิน (ภคินคือดิน) อาโปภคิน (ภคินคือน้ำ) เตโชภคิน (ภคินคือไฟ) วาโยภคิน (ภคินคือลม) นิลภคิน (ภคินคือสีเขียว) ปิตภคิน (ภคินคือสีเหลือง) โลหิตภคิน (ภคินคือสีแดง) โอทาทภคิน (ภคินคือสีขาว) อาโลภคิน (ภคินคือแสงสว่าง) และอากาศภคิน (ภคินคืออากาศ)^{๑๒๔} ผลที่พึงได้จากการเจริญภคิน คือได้ความสงบกิเลสและได้ฤทธิ์ที่แตกต่างกันไป เช่น ผู้สำเร็จด้วยอำนาจปฐวีภคินสามารถทำอากาศหรือน้ำให้กลายเป็นดินได้สำเร็จจริยาบถ ๔ คือ เติบ ยืน นั่ง นอนในอากาศ หรือ ยืน เติบ นั่ง นอนไปในน้ำได้เหมือนกับแผ่นดินและอาจนิรมิตสิ่งอื่น ๆ นอกจากนี้ได้ เป็นต้น^{๑๒๕}

(๒) อสุภะ หมายถึง สภาพที่ไม่งาม หรือพิจารณาร่างกายของตนและผู้อื่นให้เห็นสภาพไม่งาม หมายถึง ซากศพในสภาพต่าง ๆ หรือความสกปรกในร่างกายซึ่งใช้เป็นอารมณ์กรรมฐาน ผลที่ได้จากการเจริญอสุภะนี้ก็คือการมีสมาธิที่แน่นตั้งมั่นจนเกิดปฐมฌานและทุติยฌานเพื่อหลุดพ้นจากขราและมรณะเป็นปฏิปทา อสุภะมี ๑๐ อย่าง ได้แก่ อุทุมตกะ (ซากศพที่เน่าพอง) วินีลกะ (ซากศพที่มีสีเขียวคล้ำ) วิปุกกะ (ซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่) วิจฉิทกะ (ซากศพที่ขาดกลางตัว) วิกขยิตกะ (ซากศพที่สัตว์กัดกินแล้ว) วิกขิตตกะ (ซากศพที่มีมือเท้าศีรษะขาด) หตวิกขิตตกะ (ซากศพที่คนมีเวรเป็นข้าศึกกันสับฟันเป็นท่อน ๆ) โลหิตกะ (ซากศพที่ถูกประหารด้วยศัตราวุธโลหิตไหลอาบอยู่) ปุกกะ (ซากศพที่มีตัวหนอนคลานคล้ำไปอยู่) และอัญญิกกะ (ซากศพที่ยังเหลืออยู่แต่ร่างกระดูก)^{๑๒๖}

(๓) อนุสติ หมายถึง ความระลึก อารมณ์ที่ควรระลึกถึงเนื่อง ๆ^{๑๒๗} การระลึกถึงเนื่อง ๆ เป็นอารมณ์สมถกรรมฐานเพื่อทำให้สงบจากนิวรณ์ ๕ อารมณ์ที่ตึงามที่ควรระลึกถึงเนื่อง ๆ มี ๑๐ อย่าง คือ พุทธานุสติ ธัมมานุสติ สังฆานุสติ สีลานุสติ จาคานุสติ เทวตานุสติ มรณัสสติ กายคตาสติ อานาปานสติ และอุปสมานุสติ^{๑๒๘} ผลที่ได้จากการเจริญอนุสติจะเกิดสมาธิแน่นตั้งแต่อุปจารสมาธิจนถึงอัปปนาสมาธิเพื่อยังความไพบูลย์ด้วยศรัทธา ความไพบูลย์ด้วยสติ ด้วยปัญญา และด้วยบุญเป็นผู้มากด้วยปีติและปราโมทย์ ทนต่อภัยที่น่ากลัวได้ สามารถอดทนทุกขได้ ได้รับความรู้สึกร่วมกับพระพุทธเจ้า มีความละเอียดและเกรงกลัวต่อความชั่ว ไม่กล้าทำความชั่วและได้เกิดในสุคติเมื่อตายแล้วในวันข้างหน้า^{๑๒๙}

^{๑๒๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๖/๓๔๑.

^{๑๒๕} สุจิตรา อ่อนค้อม, การฝึกสมาธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๕๖), หน้า ๕๕-๕๖.

^{๑๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๒๓.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๕.

^{๑๒๘} อ้างแล้ว.

^{๑๒๙} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๓๐๕.

(๔) พรหมวิหาร ๔ เรียกอย่างหนึ่งว่า อัปมัณฺญา คือ การประพฤติพรหมวิหารอย่างไม่มีขอบเขต^{๑๓๐} ธรรมที่พึงแผ่ออกไปในสัตว์ มนุษย์ทั้งหลาย อย่างมีจิตใจสม่ำเสมอทั่วกันไม่มีประมาณ ไม่จำกัดขอบเขต ธรรมประจำใจของท่านผู้มีความดียิ่งใหญ่^{๑๓๑} แต่โดยมากจะเรียกว่าพรหมวิหาร ๔ (ธรรมเครื่องอยู่ประเสริฐ) มี ๔ อย่าง คือ

(๔.๑) เมตตา คือ ความรักใคร่ความปรารถนาดี มีไมตรีอยากให้มนุษย์สัตว์มีความสุข ต้องการจะให้คนอื่นเป็นสุข ปราศจากทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มีการเบียดเบียนกัน และไม่มีทุกข์

(๔.๒) กรุณา คือ ความรักความสงสาร อยากช่วยเหลือผู้อื่นที่ตกทุกข์ได้ยาก ปรารถนาจะช่วยให้พ้นทุกข์ เมื่อเห็นสัตว์ทั้งหลายได้รับความลำบาก จิตใจของสัตว์บุรุษเกิดความหวั่นไหวหนึ่งดูอยู่ไม่ได้ หมายความว่า ย่อมช่วยผู้ที่ได้รับความลำบากนั้นให้ได้รับความสุข

(๔.๓) มุทิตา คือ ความพลอยยินดี มีใจชื่นบาน เมื่อผู้อื่นได้ดี อยู่ดีมีสุข และเจริญงอกงาม ประสบผลสำเร็จยิ่ง ๆ ขึ้นไป ได้แก่ ความรื่นเริงบันเทิงใจในความสุขความสมบูรณ์ของผู้อื่น

(๔.๔) อุเบกขา คือ ความมีใจเป็นกลาง วางจิตเรียบสงบสม่ำเสมอ เทียงตรงดุจตราขังมองเห็นมนุษย์สัตว์ทั้งหลายได้รับผลดีผลร้ายตามเหตุปัจจัย ไม่เอนเอียงไปด้วยความชอบความชัง หมายความว่า วางเฉยต่อสัตว์ทั้งหลายโดยมีจิตใจที่ปราศจากอาการทั้ง ๓ กล่าวคือไม่น้อมไปในความปรารถนาดีในการที่จะบำบัดทุกข์ ในการชื่นชมยินดีในความสุขของสัตว์แต่อย่างใดทั้งสิ้น^{๑๓๒}

ผู้ที่แผ่อุเบกขาพรหมวิหารให้ได้ผลนั้น ผู้ที่จะแผ่อุเบกขาจะต้องมีความชำนาญในจตุตถฌานด้วยอำนาจแห่งวสีทั้ง ๕ เสียก่อน และจตุตถฌาน ที่ได้นั้นก็ต้องได้โดยการเจริญเมตตา กรุณา และมุทิตา ไม่ใช่สำเร็จจากกรรมฐานอื่น จากนั้นก็พิจารณาโทษของฌานที่ได้จากการแผ่เมตตา กรุณา และมุทิตา และพิจารณาคุณของฌานที่เกิดจากการเจริญอุเบกขาพรหมวิหาร^{๑๓๓}

(๕) อาหารปฏิภูกลक्षणญา เป็นการพิจารณาอาหาร^{๑๓๔} โดยความเป็นของปฏิภูกล นำเกลียดเป็นภัย คือ นิกันติ (ความใคร่) ย่อมมีในอาหารเหล่านั้น จึงถือว่าเป็นภัยที่เป็นสัญญาเตือนให้ผู้ปฏิบัติได้รู้ว่าภัยที่จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจการถือเอาอาการที่เป็นปฏิภูกลในอาหารนั้น ๆ

(๖) จตุธาตุววัฏฐาน เป็นการกำหนดพิจารณาสภาวะในการกำหนดธาตุ ๔ คือ ธาตุน้ำ ธาตุดิน ธาตุไฟ และธาตุลม ด้วยการพิจารณาให้เห็นในร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่าง ๆ ซึ่งในร่างกายของเรานั้นเป็นเพียงมหาภูตรูปทั้ง ๔ เท่านั้น เป็นเครื่องมือในการสนับสนุนการเจริญกรรมฐาน ในอิริยาบถทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง และนอน ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาด้วยมนสิการให้เป็นดังเช่นคนที่ฆ่าโค แล้วนำชิ้นส่วนไปวางในทิศทั้ง ๔ เมื่อผู้ปฏิบัตินึกถึงธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้เนื่อง ๆ อุปจารสมาธิย่อมถึงการนับว่าจตุธาตุววัฏฐาน เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งญาณที่กำหนดธาตุ ๔ ประการ

^{๑๓๐} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖/๑๑.

^{๑๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๕๙.

^{๑๓๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๖๓๔.

^{๑๓๓} สุจิตรา อ่อนค้อม, การฝึกสมาธิ, หน้า ๑๐๗.

^{๑๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๒.

โดยมีอานิสงส์แห่งการเจริญจตุธาตวัญฐาน สามารถทำให้ยังลงถึงสุญญตาถอนสัตว์สัญญาเสียได้ ย่อมเป็นผู้ข่มความกลัวภัยได้ ข่มความยินร้ายและความยินดีได้ ไม่ถึงความพุ้งขึ้นและความยุบลง เพราะอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์ทั้งหลาย อีกทั้งจะเป็นผู้มีปัญญามาก มีอมตะเป็นที่สุดหรือมีฉะนั้น ก็จะมีสุคติเป็นที่แน่นอน^{๑๓๕}

(๗) อรูป ได้แก่ การเจริญกรรมฐานที่เรียกว่า อรูป ๔ ได้แก่ การกำหนดภาวะที่เป็น อรูปธรรมเป็นอารมณ์ ใช้ได้เฉพาะผู้ที่เพ่งกสิณ ๙ อย่างข้อแรกข้อใดข้อหนึ่งจนได้จตุตถฌานมาแล้ว คือ(๑) อากาสนัญจายตนะ กำหนดอากาสนาที่สุคมีได้ (ซึ่งเกิดจากการเพิกกสิณออกไป) เป็น อารมณ์ (๒) วิญญาณัญจายตนะ กำหนดวิญญาณหาที่สุคมีได้ (คือเลิกกำหนดที่ว่างเลยไปกำหนด วิญญาณที่แผ่ไปสู่ที่ว่างแทน) เป็นอารมณ์ (๓) อากิญจัญญายตนะ (คือเลิกกำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์ เลยไป) กำหนดภาวะไม่มีอะไรเลยเป็นอารมณ์ (๔) เนวสัญญานาสัญญายตนะ (คือเลิกกำหนดแม้แต่ ภาวะไม่มีอะไรเลย) เข้าถึงภาวะ มีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

กรรมฐาน ๔๐ อย่างนี้เป็นสมถกรรมฐาน แตกต่างกันโดยความเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติควรเลือกให้เหมาะสมกับจริตนิสัยของแต่ละบุคคล ถ้าเลือกได้เหมาะสมก็จะทำให้การปฏิบัติ ได้ผลอย่างรวดเร็ว ถ้าเลือกผิดอาจทำให้การปฏิบัตินั้นล่าช้าหรือไม่ประสบความสำเร็จได้นอกจาก ความเหมาะสมกับจริตของแต่ละบุคคลแล้วผลสำเร็จที่สามารถจะทำให้เกิดขึ้นสูงต่ำมากน้อยกว่ากันด้วย คือ มีขอบเขตในการทำให้เกิดสมาธิในระดับต่าง ๆ กัน

๒) การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

คำว่า “วิปัสสนากรรมฐาน” เป็นคำผสมระหว่างคำว่า “วิปัสสนา” แปลว่า ความเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอน ความหลงผิดรู้ผิดใน สังขารเสียได้ หรือการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น กับคำว่า “กรรมฐาน หรือ กัมมัฏฐาน” แปลว่า ที่ตั้งแห่งการงาน หรืออารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการงาน ของใจหรืออุบายทางใจ วิธีฝึกอบรมจิตใจและเจริญปัญญา เมื่อนำมารวมกันเป็นคำใหม่ชื่อว่า “วิปัสสนา กรรมฐานหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน” แปลว่า กรรมฐาน คือ วิปัสสนาหรืองานเจริญปัญญา^{๑๓๖}

วิปัสสนากรรมฐาน เป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้ง รู้ชัดในสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ตามที่มันเป็นของมันเป็นเอง เป็นส่วนสำคัญของการตรัสรู้โดยมีภูมิในการทำวิปัสสนาที่เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ซึ่งเป็นพื้นที่กระทำวิปัสสนาหรือกรรมฐานหรืออารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ มี ๖ ประการ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจจะ ๔ และปฏิจางมุขปาท ๑๒ แต่เมื่อย่อภูมิลงแล้วคงเหลือ ๒ อย่าง คือ รูปธรรมกับนามธรรม รูปกับนามจึงเป็นอารมณ์หรือเป็น กรรมฐานหรือเป็นที่ตั้งแห่งวิปัสสนา เรียกว่า ทางเดินของวิปัสสนา คือ รูปกับนาม เท่านั้น^{๑๓๗}

^{๑๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔๘.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๓-๓๗๔.

^{๑๓๗} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริ การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๕-๑๖.

๓) วิปัสสนาภูมิ

การปฏิบัติวิปัสสนาหรือการเจริญวิปัสสนาภาวนา สิ่งที่สำคัญ คือ อารมณ์ของวิปัสสนา อันเป็นพื้นที่ในการปฏิบัติวิปัสสนาที่ เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ซึ่งถือว่าเป็นภูมิแห่งปัญญา เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติภาวนาในวิถีแห่งการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือ วิธีการ และขั้นตอน ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

คำว่า “วิปัสสนาภูมิ” หมายถึง ภูมิหรือพื้นที่หรือที่ตั้งหรือกรรมฐานหรืออารมณ์ของ วิปัสสนา เปรียบเหมือนการปลูกต้นไม้ที่เครื่องปลูกมีดิน เป็นต้น ต้นไม้อาศัยดินเพื่อการเจริญเติบโต ฉะนั้นโดยคาวจรย่อมาอาศัยวิปัสสนาภูมิเพื่อการเจริญวิปัสสนาญาณคือปัญญาที่เกิดจากการพิจารณา ไตรลักษณ์ของวิปัสสนาภูมินั้น^{๑๓๘} ซึ่งธรรมดาแล้วการปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารมีข้าวเจ้า ข้าว เหนียว เป็นต้นนั้น ต้องอาศัยพื้นที่นาที่เพาะปลูกฉนั้นได้ แม้วิปัสสนาภาวนานี้ ก็ต้องอาศัยภูมิพื้นที่ ปลูกฉนั้นเหมือนกันภูมิพื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญงอกงามขึ้น ถ้าว่าโดยย่อที่สุดแล้วมี ๒ อย่าง คือ รูปธรรม (สิ่งที่ยื่นให้รู้) และนามธรรม (สิ่งที่เข้าไปรู้)^{๑๓๙}

รูปธรรม นามธรรม (เว้นโลกุตตรธรรม) เป็นภูมิพื้นที่ที่ยื่นให้วิปัสสนาเห็นแจ้งแทงตลอด ทนต่อการพิสูจน์ วิปัสสนาจึงเอารูปนามเป็นกรรมฐาน เอาภูมิของวิปัสสนาเป็นกรรมฐานของ วิปัสสนา รูปนามเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา รูปนามเป็นทางเดินของวิปัสสนา รูปนามยื่นไว้ให้วิปัสสนา เพ่งรูปนาม ได้แก่ รูปปรมาณู นามธรรม ได้แก่ จิตปรมาณูและเจตสิกปรมาณู

ส่วนวิปัสสนา ได้แก่ ปัญญาเจตสิกและสหชาตธรรม เพราะฉะนั้นรูปนามนี้มีใช้อื่น ได้แก่ จิต เจตสิก และรูป นั่นเอง (ส่วนพระนิพพานสงเคราะห์เข้าเป็นนามธรรมที่พ้นจากชั้น) วิปัสสนาภูมิ ที่พระองค์ทรงแสดง มี ๖ ภูมิ ได้แก่ (๑) ชั้น ๕ คือ กองทั้ง ๕ (๒) आयตนะ ๑๒ คือ สะพานเครื่องเชื่อม เครื่องต่อให้เกิดความรู้ มี ๑๒ (๓) ธาตุ ๑๘ คือ สิ่งที่ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน มี ๑๘ (๔) อินทรีย์ ๒๒ คือ ความเป็นใหญ่ มี ๒๒ (๕) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ คือ ความประชุมพร้อมของเหตุผล มี ๑๒ และ (๖) อริยสัจ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐ มี ๔

๑) ชั้น ๕

คำว่า “ชั้น” หมายถึง กอง พวก หมวด หมู่ ลำตัว หมวดหนึ่ง ๆ ของรูปธรรมและ นามธรรม ร่างกายของเรา คือแยกร่างกายออกเป็นส่วน ๆ ตามสภาพได้ ๕ ส่วน หรือ ๕ ชั้น หรือเบญจชั้นหรือชั้นปัญจก ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ^{๑๔๐}

^{๑๓๘} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๒๓.

^{๑๓๙} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารีย์, เอกสารประกอบการสอน รายวิชาสติปัญญาฐานภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖๕. (อัคราณา).

^{๑๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒.

(๑) รูป คือ ส่วนที่ผสมกันของมหาภูตรูปทั้ง ๔ ได้แก่ ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ เช่น ผมหงอก กระจก โลหิต เป็นต้น รูปเหล่านี้จะมีลักษณะที่เสื่อมสลายไปเพราะปัจจัยต่าง ๆ อันขัดแย้ง รูปสามารถจำแนกได้เป็น ๒๘ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ (ธาตุ ๔) อุปาทายรูป ๒๔ (รูปอาศัย รูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูตรูป) ได้แก่ ปสาทรูป (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) เป็นต้น

(๒) เวทนา คือ ระบบรับรู้หรือรู้สึกสิ่งที่สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ หรือความเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุขทุกข์ มี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา (ความรู้สึกสุขสบาย) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกไม่สบาย) และอทุกขมสุขเวทนา (ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉย ๆ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อุเบกขาเวทนา)

(๓) สัญญา คือ ระบบจำสิ่งที่ได้รับและรู้สึกนั้น ๆ หรือการกำหนดหมาย ความจำได้หมายรู้ คือ หมายรู้ไว้ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ดำ แดง ดังเบา เป็นต้น และจำได้ คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้นในเมื่อไปพบเข้าอีก มี ๖ อย่าง เช่น รูปสัญญา (หมายรู้รูป) สัททสัญญา (หมายรู้เสียง) เป็นต้น

(๔) สังขาร คือ ระบบคิดปรุงแต่ง แยกแยะสิ่งที่รับรู้และจำได้นั้น ๆ หรือสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งใจให้ตีหรือชั้ว หรือธรรมมีเจตนาเป็นประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ มีทั้งดีก็เป็นกุศล ที่ชั้วก็เป็นอกุศล ที่กลาง ๆ เป็นอัพยากฤต ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (คือ เจตสิกทั้งปวงเว้นเวทนามกับสัญญา)

(๕) วิญญาณ คือ ระบบสิ่งนั้น ๆ หลังจากแยกแยะแล้วหรือความรู้แจ้งอารมณ์ จิตความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น รู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตา เป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยิน เป็นอาทิ วิญญาณ มี ๖ อย่าง คือ จักขุวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา คือ ได้เห็น) โสตวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางหู คือ ได้ยิน) ชานวิญญาณ (ความรู้ทางจมูกคือ ได้กลิ่น) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ ได้รู้รส) กายวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ ทางกาย คือ ได้รู้สิ่งต้องกาย) และมโนวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ ได้รู้เรื่องในใจ)^{๑๔๑}

๒) อายตนะ ๑๒

คำว่า “อายตนะ” หมายถึง ที่ติดต่อ เครื่องติดต่อ แตนต่อความรู้ เครื่องรู้ และสิ่งที่รู้ เช่น ตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้ หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่รู้ เป็นต้น หรือที่เชื่อมต่อ หมายถึง สิ่งที่เป็นสื่อสำหรับติดต่อกัน ทำให้เกิดความรู้ขึ้น^{๑๔๒} ธรรมใดที่มีสภาพคล้ายกับยังผลของตนให้เกิดขึ้น จัดเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) อายตนะภายใน หมายถึง สื่อเชื่อมต่อที่อยู่ในตัวคน มี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทั้งหมดนี้เป็นที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก (๒) อายตนะภายนอก หมายถึง สื่อเชื่อมต่อที่อยู่ภายนอกตัวคน มี ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ ทั้งหมดนี้เป็นคู่กับอายตนะภายใน เช่น รูปคู่กับตา หูคู่กับเสียง เป็นต้น อายตนะภายนอกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอารมณ์ เมื่อตาเห็นรูปเรียกว่าสัมผัส รู้ว่ามีการเห็นเรียกว่า วิญญาณ เกิดความรู้สึกรู้ขึ้นเมื่อตาเห็นรูป เรียกว่า เวทนา

^{๑๔๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๖๖-๓๖๗.

^{๑๔๒} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๑๓๕๐.

๓) ธาตุ ๑๘

คำว่า “ธาตุ” หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของมันอยู่เองตามธรรมดาของเหตุปัจจัย สิ่งที่ทรงสภาพของตนไว้ คือ ไม่เปลี่ยนแปลง^{๑๔๓} ทรงไว้ คือ เป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน หรือทรงไว้ซึ่งสภาพของตน^{๑๔๔} ปกติ หมายถึง องค์ประกอบของร่างกายมนุษย์ ๔ อย่าง คือ ธาตุดิน (ส่วนที่มีลักษณะแข็ง คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น) ธาตุน้ำ (ส่วนที่มีลักษณะอ่อนเหลว คือ หนอง เลือด เป็นต้น) ธาตุไฟ (ส่วนที่มีลักษณะร้อน คือ ไฟที่ทำให้อบอุ่น เป็นต้น) และธาตุลม (ส่วนที่มีลักษณะเคลื่อนไหว คือ ลมในท้อง ลมหายใจ เป็นต้น)

ธาตุ ๑๘ ในที่นี้เป็นกรณการจำแนกตามรูปลักษณะของกิจ อากาการเป็นแบบจำเพาะตัว ที่เป็นหลักได้แต่ละอย่าง ได้แก่ จักขุธาตุ (ธาตุ คือ จักขุปสาท) รูปธาตุ (ธาตุ คือ รูปารมณ) จักขุวิญญาณ (ธาตุ คือ จักขุวิญญาณ) โสตรธาตุ (ธาตุ คือ โสตรปสาท) สัทธาธาตุ (ธาตุ คือ สัทธาารมณ) โสตรวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ โสตรวิญญาณ) ฆานวิญญาณ (ธาตุ คือ ฆานวิญญาณ) คันธาธาตุ (ธาตุ คือ คันธาารมณ) ฆานวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ ฆานวิญญาณ) ชิวหาธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาปสาท) รสธาตุ (ธาตุ คือ รสธาารมณ) ชิวหาวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ ชิวหาวิญญาณ) กายธาตุ (ธาตุ คือ กายปสาท) โฝภฏฐัพพธาตุ (ธาตุ คือ โฝภฏฐัพพธาารมณ) กายวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ กายวิญญาณ) มโนธาตุ (ธาตุ คือ มโน) ธรรมธาตุ (ธาตุ คือ ธรรมธาารมณ) และมโนวิญญาณธาตุ (ธาตุ คือ มโนวิญญาณธาตุ)

๔) อินทรีย์ ๒๒

คำว่า “อินทรีย์” หมายถึง ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ธรรมที่เป็นเจ้า การในการทำหน้าที่อย่างหนึ่ง ๆ ผู้เป็นใหญ่ สิ่งที่เป็นใหญ่คือเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน หรือมีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องนั้น ๆ เป็นผู้ปกครองหรือเป็นใหญ่ คือ มีความสามารถทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน นั้นเป็นไปตามอำนาจของตน^{๑๔๕} เช่น ตาเป็นใหญ่หรือเป็นเจ้าการในการเห็น หูเป็นใหญ่ในการได้ยิน วิริยะเป็นเจ้าการในการครอบงำเสียซึ่งความเกียจคร้าน เป็นต้น

อินทรีย์ มีการจำแนกเป็นอินทรีย์ ๕ ก็มี อินทรีย์ ๖ ก็มี แต่ในที่นี้หมายถึงอินทรีย์ ๒๒ ที่จำแนกตามสภาวะที่เป็นใหญ่ในการทำกิจตน คือทำให้ธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นไปตามตนในกิจนั้น ๆ ในขณะที่เป็นไปอยู่นั้น แบ่งเป็นหมวดได้ ๕ หมวด ดังนี้

หมวดที่ ๑ : ๑) จักขุอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ จักขุปสาท) ๒) โสตรินทรีย์ (อินทรีย์ คือ โสตรปสาท) ๓) ฆานินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ฆานปสาท) ๔) ชิวหินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ชิวหาปสาท) ๕) กายินทรีย์ (อินทรีย์ คือ กายปสาท) ๖) มนินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ใจ)

หมวดที่ ๒ : ๗) อิตถินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อิตถิภาวะ) ๘) ปริสินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปุริสภาวะ) ๙) ชีวิตินทรีย์ (อินทรีย์คือชีวิต)

^{๑๔๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๓๘๓.

^{๑๔๔} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๘๗.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖.

หมวดที่ ๓ : ๑๐) สุชินทรีย์ (อินทรีย์คือสุขเวทนา) ๑๑) ทุกชินทรีย์ (อินทรีย์คือ ทุกขเวทนา) ๑๒) โสมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือโสมนัสสเวทนา) ๑๓) โทมนัสสินทรีย์ (อินทรีย์คือโทมนัสสเวทนา) ๑๔) อุเปกชินทรีย์ (อินทรีย์คืออุเบกขาเวทนา)

หมวดที่ ๔ : ๑๕) สัทอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) ๑๖) วิริยอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ วิริยะ) ๑๗) สตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สติ) ๑๘) สมาอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ) ๑๙) ปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา)

หมวดที่ ๕ : ๒๐) อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ (อินทรีย์แห่งผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งว่าเราจักรู้ สัจธรรมที่ยังมิได้รู้ ได้แก่ โสตาปัตติมัคคญาณ) ๒๑) อัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ อัญญาหรือปัญญา อันรู้ทั่วถึง ได้แก่ ญาณ ๖ ในท่ามกลาง คือ โสตาปัตติผลญาณ ถึง อรหัตตมัคคญาณ) ๒๒) อัญญาตา-วินทรีย์ (อินทรีย์แห่งท่านผู้รู้ทั่วถึงแล้ว กล่าวคือปัญญาของพระอรหันต์ ได้แก่ อรหัตตผลญาณ)^{๑๔๖}

เรื่องของอินทรีย์ ๒๒ ผู้ปฏิบัติพึงน้อมนำมาปฏิบัติกำหนดรู้สภาวะธรรมเหล่านี้ให้เห็นว่าเป็นธรรมชาติ เป็นรูปนาม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ก็มาประชุมกันที่กายที่ใจของตนเอง ผู้ปฏิบัติจะละความยึดถือผิดทั้งหลายได้ก็ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนา

๕) อริยสัจจะ ๔

คำว่า “อริยสัจจะ” หมายถึง ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ เป็นชื่อธรรมหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้เป็นหลักธรรมที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นหลักความจริงและนำผู้เข้าถึงให้บรรลุถึงความ เป็นพระอริยะได้ ความจริงที่เป็นของพระอริยะเจ้าหรือว่าเป็นธรรมอันประเสริฐ คือ ธรรมที่ไปจากข้าศึก อีกอย่างหนึ่ง อริยสัจจะนี้เป็นความจริงที่ไม่เปลี่ยนแปลง มี ๔ อย่าง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรค^{๑๔๗}

(๑) ทุกข์หรือทุกข์สัจจะ คือ ธรรมที่ชื่อว่าทุกข์หรือทุกข์สัจจะนั้นย่อมจะเป็นทุกข์จริง ๆ คือ ทำให้สัตว์ทั้งหลายได้รับความเดือดร้อน ได้รับความลำบาก เพราะร่างกายทั้งหมดนี้เป็นทุกข์ทั้งหมด เช่น ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นอวัยวะต่าง ๆ มีความเปลี่ยนแปลงไป เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่ให้แกก็ไม่ได้ เป็นต้น ทุกสิ่งทุกอย่างต้องมีการเปลี่ยนแปลงแม้แต่ใจที่ใช้ในการคิดมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ในทางปฏิบัติพระพุทธเจ้าสอนให้เรากำหนดรู้ทุกข์ ทุกข์จึงเป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ เมื่อกำหนดรู้และเห็นในทุกข์แล้ว จึงเกิดความเบื่อหน่าย ทำให้คลายกำหนด ละเหตุแห่งทุกข์ได้ ฉะนั้นทุกข์จะต้องกำหนดรู้ ทุกข์อันใดที่กำหนดรู้ทุกข์อันนั้นก็เป็นทุกข์อันประเสริฐ

(๒) สมุทัยหรือสมุทัยสัจจะ คือ ทางที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ นั่นคือเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริง ๆ เพราะเกิดขึ้นจากจิตที่มีความโลภเป็นมูลฐาน เป็นตัวสร้างภพ เป็นตัวสร้างชาติด้วยอำนาจของตัณหาเป็นยางเหนียว เป็นความอยาก เพราะว่ายอยากมี อยากเป็น อยากได้ เป็นต้น จึงเป็นเหตุให้เกิดทุกข์สมุทัยสัจจะจึงเป็นธรรมอันประเสริฐที่ประเสริฐก็เพราะว่าสามารถจะจะได้ละ

^{๑๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๔-๕๕๕.

^{๑๔๗} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๑๒.

ได้เด็ดขาดก็ต้องเจริญวิปัสสนาภาวนา เจริญสติกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริงก็กำหนดรู้ทุกข์นั้นเอง จนเห็นทุกข์นั้นโดยเห็นแจ้งชัดก็จะละเหตุแห่งทุกข์ได้

(๓) นิโรธหรือนิโรธสังขจะ คือ ธรรมที่ดับทุกข์ก็ดับได้จริงคือพระนิพพาน พระนิพพานเป็นธรรมที่ดับทุกข์ การจะเข้าถึงพระนิพพานได้นั้นก็ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนาเป็นการเข้าไปกำหนดรู้ทุกข์นั้นเอง เมื่อละสมุทัยได้ก็ถึงนิพพาน เห็นแจ้งในนิพพาน นิพพานเป็นธรรมชาติ เป็นอารมณ์ที่ปรากฏได้ทางใจ ความดับทุกข์จะต้องดับที่ใจด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา เพื่อให้ใจสงบ ว่าง เบา สบาย การเข้าถึงด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ จนถึงขั้นโลกุตระจนเป็นอารมณ์แห่งพระนิพพานที่แท้จริง

(๔) มรรคหรือมรรคสังขจะ เป็นข้อปฏิบัติให้เข้าถึงความดับทุกข์ ปฏิบัติให้เข้าถึงความดับทุกข์เป็นธรรมให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้จริง ๆ บุคคลปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้เข้าถึงกระแสแห่งความดับทุกข์นั่นเอง

จึงกล่าวได้ว่าอริยสังขจะ ๔ ประการนี้ สมุทัยสังขจะเป็นตัวเหตุที่ทำให้ทุกข์สังขจะเกิด (ผล) ส่วนมรรคสังขจะเป็นเหตุให้นิโรธสังขจะดับ (ผล) ทุกข์สังขจะกับสมุทัยสังขจะนี้จัดเป็นโลกียสังขจะ ส่วนนิโรธสังขจะกับมรรคสังขจะเป็นโลกุตระธรรม เป็นธรรมะที่พ้นโลก ทุกข์สังขจะก็คือรูปกับนาม เกิดอยู่ในวิภวสังขาร เป็นทุกข์ เป็นสังขจะที่ไม่ดี (ปวัตติสังขจะ)^{๑๔๘} สมุทัยสังขจะก็เป็นสังขจะที่ไม่ดีเช่นกัน ส่วนนิโรธสังขจะกับมรรคสังขจะเป็นสังขจะฝ่ายดีคือทำให้ถอยออกจากวิภวสังขาร (นิวัตติเหตุสังขจะ)^{๑๔๙}

๖) ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

คำว่า “ปฏิจจสมุปบาท” หมายถึง การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกัน เกิดขึ้นพร้อม สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา สิ่งทีอาศัยกันและกันเกิดขึ้น คือ สิ่งนี้เกิดขึ้นก็มีสิ่งนี้ตามมาหรือเมื่อสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้ก็ดับเกี่ยวโยงกันไปเหมือนลูกโซ่ ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลเกิดขึ้นเกี่ยวเนื่องกัน^{๑๕๐} มีองค์ธรรม ๑๒ ได้แก่

(๑) อวิชชา คือ ความไม่รู้จริง ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง^{๑๕๑} คือ ไม่รู้ในอริยสังขได้แก่ ความจริงเกี่ยวกับทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เพราะความไม่รู้นี้เองจึงทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิด นี่เป็นการสวาทต้นไม่พบ สวาทไปแล้วไม่รู้วาทาติเป็นอย่างไร อวิชชาเกิดขึ้นจากตัณหา เมื่อมีความอยากมากขึ้น ความทุกข์ก็ตามมา ความดิ้นรน ความต้องการมากขึ้นเรียกว่า ความอยากเป็นเหตุแห่งความทุกข์ เพราะขาดปัญญาจึงเป็นปัจจัยทำให้เกิดสังขารที่เรียกว่า อวิชชาปัจจัย สงขาร เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี^{๑๕๒}

^{๑๔๘} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๒๐.

^{๑๔๙} อ่างแล้ว.

^{๑๕๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๔๙๔.

^{๑๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๑๙.

^{๑๕๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ พระคันธสาราภิวังค์ แผลและเรียบเรียง, (กรุงเทพฯมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสารสันไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘.

(๒) สังขาร คือ สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัย สังขารไม่ว่าจะเป็น รูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม (ขันธ) จัดว่าเป็นสังขตะหรือสังขตธรรม (ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) กล่าวคือสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นสภาพที่ปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว เจตนาในการกระทำทั้งดี และชั่วซึ่งการปรุงแต่งการกระทำมี ๓ อย่าง คือ กายสังขาร (สภาพการปรุงแต่งการกระทำทางกาย) วจีสังขาร (สภาพการปรุงแต่งการกระทำทางวาจา) และจิตตสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางจิต) การปรุงแต่งนี้จะก่อให้เกิดวิญญาน (การรับรู้) ที่เรียกว่า สงขารปจฺจยา วิญญาน^{๑๕๓}

(๓) วิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ จิต ความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและภายนอกกระทบกัน เช่น รู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตา เป็นต้น ความรู้แจ้งหรือธาตุรู้และระบบการรับรู้ของจิต หลังจากที่ได้สัมผัสกับอารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นระบบการรับรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส เช่น ตาได้สัมผัสกับรูป คือ ได้เห็นรูป เกิดการรับรู้ขึ้นการรับรู้นี้ คือ วิญญาน และวิญญานยังเป็นหนึ่งในขันธ ๕ เมื่อกระทบก็เกิดการปรุงแต่งชอบ ไม่ชอบ ดีหรือชั่ว เกิดกรรมใหม่ วิญญานจึงเป็นปัจจัยทำให้เกิดนามรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม นามก็เป็นผลที่เกิดขึ้นจากกรรม ที่เรียกว่า วิญญานปจฺจยา นามรูป^{๑๕๔}

(๔) นามรูป คือ นามธรรมและรูปธรรม นามธรรม หมายถึง สิ่งที่ไม่มีรูป คือ รู้ไม่ได้ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ด้วยใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน รูปธรรม หมายถึงสิ่งที่มีรูป สิ่งที่เป็นรูป ได้แก่ รูปขันธทั้งหมด เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นต่อจากวิญญาน เป็นจิตที่เกิดขึ้นใหม่ โดยมีเจตสิกเกิดร่วมขึ้นซึ่งเป็นสร้างกรรมใหม่ เป็นนามธรรม ฉะนั้น เมื่อมีรูปมีนามอุบัติเกิดขึ้นจากการสัมผัส ที่เรียกว่า นามรูปปจฺจยา สหายตน^{๑๕๕}

(๕) สหายตนะ คือ อายตนะ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ เกิดขึ้น เมื่อตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ คือ มีสหายตนะแล้วก็ปัจจัยให้เกิดผัสสะ เรียกว่า สหายตนปจฺจยา ผลโส^{๑๕๖}

(๖) ผัสสะ คือ การถูกต้อง การกระทบ ความกระทบ ความประจวบกันแห่งอายตนะ ภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาน ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ทำให้เกิดการสัมผัส นั่นก็คือตามีสีที่มากกระทบทางตา มีสภาพเห็นเกิดขึ้น ให้เกิดการสัมผัสอารมณ์เกิดขึ้น มีหูคือประสาทหูก็ทำให้มีเสียงกระทบ เป็นต้น เมื่อมีการสัมผัสอย่างนี้แล้ว วิญญานในการรับรู้อารมณ์ที่เข้ามากระทบทำให้รับรู้ขึ้นมาทันที การเกิดเช่นนี้ทำให้เกิดเวทนา เรียกว่า ผัสสปจฺจยา เวทนา^{๑๕๗}

(๗) เวทนา คือ ความเสวยอารมณ์ ความรู้สึก ความรู้สึกสุขทุกข์ การรับรู้อารมณ์หรือสิ่งที่มากระทบสัมผัสทางทวาร ๖ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึกจากการกระทบสัมผัสนั้นอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง คือ ดีใจ เบิกบานใจ เรียกว่า ความรู้สึกว่าสุข (โสมนัส) เสียใจ ไม่สบายใจ เรียกว่า ความรู้สึกว่าทุกข์ (โทมนัส) และไม่สุขไม่ทุกข์ ไม่ดีใจไม่เสียใจ

^{๑๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๙๓.

^{๑๕๔} อ้างแล้ว.

^{๑๕๕} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๒๘.

^{๑๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๙๓.

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๙.

เรียกว่า ความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขา)^{๑๕๘} การเสวยอารมณ์เป็นความสุข เป็นความทุกข์ เป็นความเฉย ๆ เวทนาเหล่านี้เกิดขึ้นจากการสัมผัสขึ้นมา มีการสัมผัสอารมณ์เวทนาจึงเกิดขึ้น เมื่อมีเวทนาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เรียกว่า เวทนาปัจจัย ตณฺหา^{๑๕๙}

(๘) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก ความร่ารอน ความปรารถนา ความอยากเสพอยากได้ อยากเอาเพื่อตัว ความเส่นหา เป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ เป็นสิ่งที่ทำให้ทุกข์เกิด ทำให้ดิ้นรน ทำให้เดือดร้อนวุ่นวาย ไม่สงบและไม่รู้จักพอ^{๑๖๐} กล่าวคือเป็นความอยากความต้องการติดใจในอารมณ์ สัมผัสอารมณ์ติดใจในอารมณ์ที่ติดกามตัณหาก่เกิดขึ้น ขณะเกิดขึ้นนั้นเกิดทุกข์เวทนาเข้าแทรก ตัณหาก่เข้าแทรกมาได้ ความต้องการดิ้นรนไปถึงความสุข ความไม่ต้องการทุกข์ในขณะนั้นก็เกิด อยากจะให้ความสุขพ้นจากความทุกข์นั้น แม้แต่อุเบกขาก็เช่นเดียวกัน เมื่อตัณหาเกิดก็เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ผิด) ที่เรียกว่า ตณฺหาปัจจัย อุปาทาน^{๑๖๑}

(๙) อุปาทาน คือ ความถือมั่น ความยึดติดถือค้ำถือค่าไว้ ไม่ปล่อยวางตามควรแก่เหตุผลเนื่องจากติดใคร่ชอบหรือใฝ่ปรารถนาอย่างแรงกล้า ความถือมั่นผิดด้วยอำนาจของกิเลส โดยนึกหรือเข้าใจเองว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ หรือนึกเอาเอง เข้าใจเอาเอง แล้วยึดมั่นถือมั่นว่าต้องเป็นอย่างนั้นต้องเป็นอย่างนี้ ความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ผิด ความถือมั่นด้วยกิเลส ๔ อย่าง คือ ความถือมั่นในกาม ความถือมั่นในทิฏฐิ ความถือมั่นในศีลและพรต และความถือมั่นในชั้น ๕ ในของตนและของคนอื่น การยึดมั่นเหล่านี้เป็นการกระทำเท่านั้น เป็นความเห็นผิดอย่างร้ายแรงที่จะไปบอขายอย่างแน่นอน ถือว่าเป็นกรรมหนักบุคคลผู้มีอุปาทานเช่นนี้เป็นปัจจัยให้เกิดภพ เรียกว่า อุปาทานปัจจัย ภโว^{๑๖๒}

(๑๐) ภพ คือ โลกเป็นที่อยู่ของสัตว์ หรือภาวะชีวิตของสัตว์ มี ๓ อย่าง คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ การที่จะไปจุติหรือเกิดในภพใหม่นั้น ไม่ว่าจะเกิดในไขก็มี เกิดในมดลูกก็มี ขึ้นอยู่ที่กรรมที่จะนำไปเท่านั้น ดังนั้นกรรมจึงมีความสำคัญเป็นอย่างนี้ เป็นเหตุที่น่าที่จะนำไปเกิดในภพใหม่ได้ และจะเป็นผลให้บุคคลคนนั้นไปสู่สภาพหรือภาวะแห่งภพใหม่ให้มีการเวียนว่ายตายเกิด ทำให้ทุกข์ต่อไป ที่เรียกว่าชาติปัจจัย ชรามณ^{๑๖๓}

(๑๑-๑๒) ชาติ คือ การเกิด ในที่นี้หมายถึงว่า เมื่อเกิดแล้วก็ต้องมีแก่มีตาย มีความโศกเศร้า เสียใจ และความคับแค้นใจ ฉะนั้น เมื่อมีความเกิดก็นำมาซึ่งความแก่และความตาย และความเศร้าโศก (โศกยะ) ความเสียใจ (โหมนัส) แล้วก็ตามมาด้วยความคับแค้นใจ (อุปายาส) จนทำให้เกิดความทุกข์ จิตใจก็แห้งหดหู่ ห่อเหี่ยว แห้งผาก ร้องไห้ไม่ออก บางทีก็หมดสติไปได้เช่นกัน

^{๑๕๘} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๙๓๙.

^{๑๕๙} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๒๙.

^{๑๖๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๒๕๗.

^{๑๖๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๒๙.

^{๑๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒.

^{๑๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๙.

ความทุกข์ทั้งหลายเกิดมาจากชาติคือความเกิด เกิดแล้วก็มีชรามรณะ เป็นต้น อยู่ในขันธสันดานก็มีอาสวะ คือ เครื่องหมักดองของกิเลสมีอวิชชา เป็นต้น เกิดขึ้นอยู่เป็นปัจจัย วนเวียนกันอยู่อย่างนี้ไม่จบสิ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้นำมาแสดงโดยกล่าวถึงเหตุปัจจัยเหล่านี้โดย แสดงความเป็นเหตุในอดีต เหตุในปัจจุบัน ผลในปัจจุบันและยังผลในอนาคต อวิชชา สังขารถือว่าเป็นเหตุปัจจัยในอดีต วิญญาณ นาม รูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ถือว่า เป็นผล เป็นปัจจุบันผลที่เกิดขึ้น ตัณหา อุปาทาน กรรม ถือว่า เป็นปัจจุบันเหตุ ชาติ ชรา มรณะ ถือว่า เป็นผลในอนาคต

บุคคลที่ต้องการจะให้พ้นจากความทุกข์ทั้งหลายจะต้องเจริญสติกำหนดรู้ใน ปฏิจจสมุปบาทที่กำลังปรากฏเป็นปัจจุบัน กำหนดตรงมีการสัมผัสอารมณ์เกิดเวทนา เกิดตัณหาขึ้น ให้กำหนดตรงกันระหว่างอารมณ์ สี เสียง กลิ่น รส สัมผัส มากระทบอายตนะภายในเกิดเวทนาขึ้น ให้เจริญสติกำหนดรู้ ถ้าหากว่าสติรู้ทันมันก็ตัดตัณหาไป ถ้ารู้ไม่ทันตัณหาก็คงเกิดขึ้น ถ้าหากละตัณหา ได้ก็ละกรรม กรรมหมดไปเพราะอุปาทาน อุปาทานหมดไปเพราะตัณหาหมดไป ตัณหาหมดไป เพราะการเจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรมจนกระทั่งเกิดปัญญา เมื่อเกิดปัญญาก็ละอวิชชา อวิชชาดับ สังขารก็ดับ สังขารดับวิญญาณก็ดับ วิญญาณดับนามรูปก็ดับ นามรูปดับสฬายตนะก็ดับ สฬายตนะดับ ผัสสะก็ดับ ผัสสะดับเวทนาจับดับ ตัณหาดับอุปาทานดับ ภพชาติก็ดับ เมื่อไม่มีภพชาติ การแก่ตายก็ไม่มี ความเศร้าโศกเสียใจ บ่นเพ้อรำพันก็ไม่มี คือ เป็นอันหลุดพ้นจากสังสารวัฏด้วยการเจริญสติกำหนดรู้ ในสภาวะธรรมที่เป็นเหตุเป็นปัจจัย

การฝึกสติทำให้เกิดประโยชน์มากมายทั้งทางโลกและทางธรรม สติเป็นเครื่องตื่นอยู่ ปลุกคนให้ตื่นอยู่เสมอ สติจึงปรารถนาในที่ทั้งปวง สติทำคนให้ได้รับความเจริญทุกเมื่อ สติทำคนให้ ได้รับความสุข สติทำคนให้เป็นผู้ประเสริฐทุกวันและสติทำคนให้ได้มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติและ นิพพานสมบัติ^{๑๖๔} การเจริญสติจึงต้องอาศัยการเจริญสติปฏิฐาน ๔ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องระลึกที่เป็นไป อย่างต่อเนื่อง กล่าวคือเป็นผู้มีสติที่ตั้งมั่น ได้แก่ สติเจตสิกพร้อมสัมปยุตตธรรม โดยอาศัยหลักกรรม อันเป็นที่ตั้งแห่งสติ เป็นอารมณ์ของสติ ได้แก่ กาย เวทนา จิต และธรรม หลักการดังกล่าวเป็นการเจริญ วิปัสสนากรรมฐาน เป็นคำสอนแนวปฏิบัติทางด้านจิต เพราะร่างกายของมนุษย์เรามีใจเป็นใหญ่ใจ เป็นหัวหน้า ทุกสิ่งทุกอย่างสำเร็จจากใจ เมื่อบุคคลตั้งใจไว้ดีแล้ว ไม่ว่าจะบุคคลนั้นจะเป็นคนชาติใด อยู่ในประเทศใด ใช้ภาษาใด เป็นคนมีฐานะร่ำรวยหรือเป็นคนยากจน เมื่อปรารถนาความสุขความสงบ ที่แท้จริงแล้วไม่ต้องไปแสวงหาที่อื่นใด ค้นหาได้ภายในจิตใจของเราเองเพราะความทุกข์หรือ ความสุขเกิดขึ้นจากใจทั้งนั้น^{๑๖๕}

^{๑๖๔} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) วจนา, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

^{๑๖๕} พระมหาสุธน ยสสีโล (ผลชอบ), “วิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), บทคัดย่อ.

สรุปว่า การเจริญกรรมฐานมี ๒ อย่าง คือ สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน กล่าวคือสมถกรรมฐาน เป็นการทำให้สงบแนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียว ผลที่ได้จากการปฏิบัติ คือ สมาธิ เพื่อให้ได้ถึงอย่างฉะฉาน มี ๔๐ วิธี ได้แก่ กสิณ ๑๐ เป็นต้น สำหรับวิปัสสนากรรมฐานนั้น เป็นการใช้ปัญญารู้แจ้งตามความเป็นจริง ผลที่ได้จากการปฏิบัติ คือ วิปัสสนาปัญญาหรือวิปัสสนาญาณ โดยใช้หลักพิจารณาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพื่อนำไปสู่สมรรค ผล และนิพพาน โดยมีวิปัสสนาภูมิ ๖ เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

๓.๕ การละหรือการปหานกิเลสเพื่อการบรรลุธรรม

กิเลสเป็นเครื่องเศร้าหมองที่ทำให้มนุษย์ทุกคนต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ กิเลสเกิดขึ้นจากตัณหา เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดภพชาติ ชรา และมรณะ ดังนั้นผู้ที่ไม่ต้องการจะเวียนว่ายตายเกิดอีกก็จะต้องเจริญกรรมฐานด้วยการละกิเลสนั้นให้สิ้นออกไป การละหรือการปหาน หมายถึง การละ การกำจัด เช่น ละตัณหา กำจัดกิเลส กำจัดบาปอกุศลธรรม^{๑๖๖} การละหรือปหาน มีอยู่ด้วยกัน ๕ อย่าง คือ ตทังคปหาน วิกขัมภนปหาน สุมจเฉทปหาน ปฏิปัสสัทธิปหาน และนิสสรณปหาน^{๑๖๗}

๑) ตทังคปหาน หมายถึง การละกิเลสได้ด้วยองค์นั้น ๆ หมายความว่า ละด้วยองค์ของพระกรรมฐาน เช่น ในเวลาเจริญภาวนาเพ่งพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ภาวนาว่า “พุทโธ ๆ” ขณะนั้น ความโลภ ความโกรธ ความหลงสงบไป ไม่เกิดขึ้น เพราะกำลังแห่งสมาธิ สมาธิจะเกิดขึ้นก็เพราะองค์แห่งพระกรรมฐานที่เราเจริญนั้นเป็นปัจจัย ตทังคปหานยังสามารถละได้ด้วยวิธีการรักษาศีล ด้วยการใช้กายเป็นที่ปฏิบัติ เช่น การรักษาศีล ๕ หรือศีล ๘ เป็นต้น^{๑๖๘} สำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาแล้วการละกิเลสแบบตทังคปหานสามารถละกิเลสได้ด้วยองค์พระกรรมฐานนับตั้งแต่ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ละได้ด้วยกำหนัดรู้รูปนามเป็นอารมณ์ มีปัญญาสามารถแยกแยะนามออกจากกันได้เป็นต้นไปจนกระทั่งถึงโคตรภูญาณ^{๑๖๙}

๒) วิกขัมภนปหาน หมายถึง การละด้วยการข่มไว้^{๑๗๐} คือ ข่มกิเลส เช่น นิเวศน์มีกามฉันทนิเวศน์ พยาบาทนิเวศน์ ถีนมิทธนิเวศน์ อุทธัจจกุกกุกจนิเวศน์ และวิจิกิจฉานิเวศน์ ไว้ด้วยอำนาจแห่งสมาธิอันเกิดจากการเจริญสมถภาวนามีการแผ่เมตตา เป็นต้น เมื่อผู้ใดได้เจริญเมตตากรรมฐานอย่างนี้อยู่เนื่อง ๆ แล้ว ผู้นั้นจะได้มีปฐมฌาน ทุตติยฌาน เป็นต้น เมื่อได้ฌานจนถึงขั้นอุปนาสมานที่เป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหัคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ นิเวศน์ทั้ง ๕ ก็สงบลงเนื่องจากปหานเป็นวิกขัมภนปหาน เพราะองค์ฌานที่เป็นปฏิปักษ์ต่อนิเวศน์ทั้ง ๕ ได้แก่ วิตก (เป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ) วิจารณ์ (เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา) ปีติ (เป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท) สุข (เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุกจจะ)

^{๑๖๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๙.

^{๑๖๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๑๖๘} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๒/๒๘๗.

^{๑๖๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) รจนา, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า ๔๓๓.

^{๑๗๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

และเอกัคตา (เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ) การละกิเลสด้วยอำนาจแห่งฌานที่เรียกว่า วิกขัมภนปหานนี้ เป็นเพียงข่มกิเลสไว้เท่านั้น ดุจเอาก้อนหินทับหญ้าไว้ วิกขัมภนปหานยังละกิเลสไม่ได้เด็ดขาดถือว่าเป็นการละด้วยการข่มไว้ด้วยสมาธิ (ฌาน) ด้วยอำนาจแห่งการเจริญสมาภาวนาจนถึงขั้นได้อุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิแล้วจะเกิดผล คือ ได้บรรลุรูปฌานและอรุณฌาน^{๑๗๑}

๓) สมุจเฉทปหาน หมายถึง ละกิเลสได้โดยเด็ดขาด^{๑๗๒} ได้แก่ การเจริญวิปัสสนาภาวนามีรูป-นามเป็นอารมณ์จนเกิดวิปัสสนาปัญญาขึ้นมาโดยลำดับถึง ๑๖ ญาณ การละกิเลสแบบสมุจเฉทปหานนี้ถือว่าเป็นการละด้วยอำนาจแห่งการเจริญวิปัสสนาภาวนาไปโดยลำดับจนถึงญาณที่ ๑๔ คือ มรรคญาณ (อริยมรรค)

๔) ปฏิปัสสัทธิปหาน แปลว่า ละด้วยสงบระงับ^{๑๗๓} คือ การละโดยอาศัยโลกุตตรมรรคเป็นการละอย่างเด็ดขาดแล้วบรรลุโลกุตตรผล กิเลสเป็นอันสงบระงับไปหมดแล้วไม่ต้องขวนขวายเพื่อดับอีก การละกิเลสแบบปฏิปัสสัทธิปหานนี้ เป็นการละโดยสงบ ระงับด้วยอำนาจแห่งผลญาณ (ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ)

๕) นิสสรณปหาน แปลว่า ละด้วยสลัดออกไม่เหลือ^{๑๗๔} คือ การละกิเลสได้โดยเด็ดขาด ไม่มีกิเลสเหลือเป็นเชื้อที่จะก่อภพชาติอีกต่อไป เป็นอันว่ากิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจอื่นจะต้องทำไม่มีอยู่อีกเลย โดยองค์ธรรม ได้แก่ อมตธาตุ คือ นิพพาน การละกิเลสแบบนิสสรณปหานนี้เป็นการละโดยออกไปเลย ได้แก่ นิพพาน^{๑๗๕} (ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกขณญาณ)

จากการที่ทราบว่ายานเป็นปัญญาที่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ซึ่งญาณมีด้วยกัน ๑๖ ญาณ คือ เป็นลำดับญาณที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วนหรือเรียกว่า สุทธญาณิกวิปัสสนามีลำดับ ๑๖ ประการ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ระดับ^{๑๗๖} คือ

๑) ญาณระดับต้น เป็นญาณเห็นรูป-นาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ

๒) ญาณระดับกลาง เป็นญาณเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ในรูป-นาม ได้แก่ อุทยัพพญาณ

๓) ญาณระดับสูง เป็นญาณเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ เห็นความไม่เที่ยง เห็นความทนสภาพอยู่ไม่ได้ เห็นความไม่ใช่ตัวตนในทุกรูปทุกนามที่กำหนดรู้ ได้แก่ ภังคญาณ เป็นต้นไป

เมื่อผู้เจริญกรรมฐานประสงค์ที่จะบรรลุอริยมรรคอริยผลดังกล่าวในเบื้องต้น ผู้ปฏิบัติจะต้องปฏิบัติให้ถึงญาณในระดับอุทัพพญาณเป็นต้นไป ซึ่งจะทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุเป็นโสดาบันได้ เนื่องจากผู้นั้นรู้แจ้งประจักษ์ในขั้น ๕ พร้อมทั้งเหตุปัจจัย เห็นขั้น ๕ เป็นพระไตรลักษณ์มาโดย

^{๑๗๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ญาณ, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๙๙.

^{๑๗๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๑๗๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๑๗๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๑๗๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) ญาณ, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕๗๕.

^{๑๗๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๖๙.

ชอบอย่างไม่แปรผัน แต่การที่ผู้ปฏิบัติต้องการที่จะบรรลุผลเบื้องสูงขึ้นไปต้องกลับมาเจริญวิปัสสนา เพื่อให้ผ่านญาณไปตามลำดับเหมือนกับการปฏิบัติครั้งแรก ๆ (ทบทวนญาณ) แต่ในครั้งหลัง ๆ จะมีความละเอียดประณีตมากขึ้นและสามารถจัดหรือปหานกิเลสได้ดีและมากขึ้นไปกว่ากัน โดยลำดับของแต่ละขั้น เช่น มีสติสัมปชัญญะ มีความสุขุมลึกซึ้งกว่ากัน โดยเฉพาะญาณในมรรค คือ โสดาปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ ซึ่งมีกำลังปหานกิเลสได้มากกว่ากัน ดังนี้

๑) โสดาปัตติมรรค ละกิเลสชนิดที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบายภูมิได้สิ้นเชิง หมายความว่า พระโสดาบันบุคคลย่อมไม่ไปเกิดในอบายภูมิอีกต่อไป มีความแน่นอนที่จะบรรลุพระอรหันต์ในวันข้างหน้า เพราะเป็นผู้เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า เป็นผู้มั่นคงเลื่อมใสยิ่งในพระธรรม เป็นผู้มั่นคงเลื่อมใสยิ่งในพระสงฆ์ ไม่มีหาสปัญญา^{๑๗๗} ไม่มีชวปัญญา^{๑๗๘} ทั้งยังไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึงเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า เพราะสังโยชน์ ๑๐ ประการสิ้นไป แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต^{๑๗๙}

พระโสดาบัน ละกิเลสจากสังโยชน์ ได้ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวเรา ของเรา ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เราเขา (๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในพระรัตนตรัย ในความเป็นไปของชีวิต เป็นต้น ทำให้มั่นใจที่จะดำเนินชีวิตไปตามหลักธรรม (๓) สีลัพพตปรามาส ความถ้อยมั่นในศีลพรต คือ ความยึดถือในกฎระเบียบอย่างมกมาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงเพราะศีล^{๑๘๐} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้เป็นพระโสดาบันย่อมมีจิตสังัดจากสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และเหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับสักกายทิฏฐิ เป็นต้น”^{๑๘๑}

พระโสดาบันสามารถปหานกุศลกรรมบถ ๖ ประการได้แล้ว คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด และมีฉาทิฏฐิ ได้เด็ดขาดแล้ว ชื่อว่าถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ประกอบด้วยวิชาของพระเสขะ ผู้เข้าถึงกระแสธรรม ผู้ยั้งจรดประตอมตะ^{๑๘๒} นอกจากนั้นยังสามารถกำจัดราคะ โทสะ โมหะอย่างหยาบที่จะทำให้ไปตกอบายภูมิได้และละอุปาทาน ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน (ความถ้อยมั่นในทิฏฐิ) สีลัพตูปาทาน (ความถ้อยมั่นในศีลพรต) และอัตตวาอุปาทาน (ความถ้อยมั่นในวาทะว่ามีอัตตา)^{๑๘๓} ได้เด็ดขาด

^{๑๗๗} หาสปัญญา มีปัญญารำเรียง เพราะเป็นผู้มีสติปัญญาน ๔ สัมมปธาน ๔ อธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๙๒/๕๗.

^{๑๗๘} ชวปัญญา มีปัญญารวดเร็ว เพราะแล่นไปเร็วในรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน และแล่นไปเร็วในพระนิพพาน อันเป็นที่ดับชาติ ขรา มรณะ โดยพิจารณาทำให้แจ้งว่ามีความดับไปเป็นธรรมดา, ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๙๒/๕๗-๕๘.

^{๑๗๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๑๘๐} อ.ง.น.ก. (ไทย) ๒๒/๓๖๑/๔๘๘.

^{๑๘๑} ช.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๑๘๒} อ.ง.น.ก. (ไทย) ๒๒/๙๐/๖๑๕.

^{๑๘๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓.

๒) สกทาคามีมรรค ละกิเลสอย่างหยาบ โดยเฉพาะที่แสดงออกมาทางกายวาจา ได้อย่างสิ้นเชิง สกทาคามีจะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์หรือเทวโลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุ นั่นคือลประจําตัว คีลมันคงในสิกขาบทเหล่านั้น เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”^{๑๘๔}

พระสกทาคามี สามารถกำจัดกามราคะอย่างหยาบ โทสะอย่างหยาบ เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกันนั้น และกามุปาทานที่เป็นกามราคะอย่างหยาบได้เด็ดขาด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “พระสกทาคามีเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ไม่มีหาสปัญญา ไม่มีชวปัญญา ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึงเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เพราะบรรเทา ราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว”^{๑๘๕}

๓) อนาคามีมรรค ละกิเลสชนิดเบาบางได้อย่างสิ้นเชิง เนื่องจากอนาคามีเป็นผู้ไม่มาถือปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีก คือ ไปอุบัติในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสแล้วปรินิพพานในชั้นนั้นเลย เพราะสามารถละกิเลสได้โดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉตพาทนได้เพิ่มอีก ๒ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

พระอนาคามีเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า เลื่อมใสยิ่งในพระธรรม เลื่อมใสยิ่งในพระสงฆ์ มีหาสปัญญา มีชวปัญญา แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ (เบื้องต่ำ) ประการสิ้นไป^{๑๘๖} เขาจึงเป็นพระอนาคามี ผู้อันตราปรินิพพายี เป็นพระอนาคามี ผู้อุปหัจจปรินิพพายี เป็นพระอนาคามี ผู้อุทังโสโตอกนิฐฐคามิ แม้บุคคลนี้ที่พ้นจากนรก กําเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต^{๑๘๗}

พระอนาคามี ละสังโยชน์ได้อีก ๒ อย่าง คือ กามราคะ (ความกำหนัดติดใจในกามคุณ) และปฏิฆะ (ความกระทบกระทั่งในใจ ความขัดเคือง) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “พระอนาคามี ย่อมมีจิตสงัดจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด และกามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด และกิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับกามราคะนั้น”^{๑๘๘} และไม่พูดคำหยาบ ไม่มีความโกรธเคืองได้เด็ดขาด

๔) อรหัตมรรค ละกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งแทรกซึมอยู่ในจิตสันดานได้โดยสิ้น พระอรหันต์ คือ ผู้ที่ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้แล้ว ดังพุทธพจน์ว่า “อกุศลธรรมทั้งหลายอันลามก อันเศร้าหมอง อันเป็นเหตุให้ไปเกิดในภพใหม่มีผลเป็นทุกข์ เพื่อชาติชรา และมรณะต่อไปของท่านผู้ห่างไกลจากกิเลสย่อมไม่มี ภิกษุ ย่อมเป็นพระอรหันต์อย่างนี้แล”^{๑๘๙}

^{๑๘๔} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^{๑๘๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๑๘๖} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๑๘๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๑๘๘} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๑๘๙} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๓.

พระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว เป็นผู้อยู่จบแล้ว เป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว เป็นผู้ปลงภาระแล้ว เป็นผู้สิ้นสังโยชน์แล้ว และเป็นผู้ควรแก่การบูชาอันวิเศษ เป็นผู้สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว ไม่ผูกไม่เกิดอีกแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดต่อไปอีกแล้ว^{๑๙๐} พระอรหันต์ ละสังโยชน์เบื้องสูงทั้ง ๕ ได้ นั่นก็คือ รูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์รูปฌาน ปรรณนาในรูปภพ) อรูปราคะ (ติดใจในอารมณ์รูปฌาน ปรรณนาในอรูปภพ) มานะ (ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน ชัดสายแม้ในทางที่เป็นกุศล) และอวิชชา (ความไม่รู้จริง ไม่รู้เหตุและปัจจัย ไม่รู้อริยสัจ)^{๑๙๑} นอกจากนี้ยังละอกุศลกรรมได้อีก ๒ อย่าง คือ ความเพ่งโทษและการพูดเพื่อเจ้า

กิเลสเป็นเครื่องเศร้าหมองที่คนทุก ๆ คนย่อมเกิดขึ้น ซึ่งการเกิดขึ้นมาของกิเลส นั้นเกิดขึ้นจากตัณหาที่เป็นเครื่องหมักดอง นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของมนุษย์ การที่จะละกิเลสได้นั้นจะต้องกระทำด้วยการเจริญกรรมฐานเท่านั้น การละกิเลสได้นั้นกระทำได้ ๕ ระดับ คือ ตทังคปหาน (ปหานชั่วขณะ) วิกขัมภนปหาน (ปหานด้วยการข่มไว้) สมุจเฉทปหาน (ปหานกิเลสได้โดยเด็ดขาดผลที่ได้ คือมรรคญาณ) ปฏิปัสสัทธิปหาน (ปหานด้วยการสงบระงับผลที่ได้ คือ ผลญาณ) และนิสสรณปหาน (ปหานด้วยการสลัดออกไม่เหลือผลที่ได้ คือ นิพพาน)

ดังที่กล่าวมาแล้วในขั้นต้น ผู้ปฏิบัติแต่คนใดจะปหานกิเลสในแต่ละระดับได้นั้นขึ้นอยู่กับที่บุญและบารมีที่สั่งสมมาจากภพชาติจนถึงปัจจุบัน ผู้ปฏิบัติหากมีความเพียรในการปฏิบัติกรรมฐาน ไม่ว่าจะเป็นสมณะที่ก่อให้เกิดผลเกิดขึ้น คือ ฌาน จนถึงได้สมาบัติ หรือปฏิบัติวิปัสสนาจนถึงญาณ (ปัญญา) รู้แจ้งถึงญาณที่ ๑๖ ก็ตาม ผู้ปฏิบัติจะต้องปหานกิเลสให้ได้โดยการใช้ความเพียรพยายามในการปฏิบัติ ซึ่งการปฏิบัติต่าง ๆ นั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้แล้วตามหลักอานาปานสติหรือตามแนวทางสติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร จึงจะทำให้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ได้เช่นกัน

สรุปว่า วิธีการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรมด้วยการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การพิจารณากาย เวทนา จิต และสภาวะธรรม โดยเริ่มตั้งแต่การเตรียมการ การวางแผน และลงมือปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรม เช่น การเลือกวิธีการปฏิบัติกรรมฐาน การเตรียมตัวก่อนการปฏิบัติ และทำความเข้าใจในองค์ประกอบในการปฏิบัติแล้วก็ลงมือปฏิบัติ เมื่อพิจารณาการกระทำดังกล่าว จะเห็นได้ว่าเป็นลักษณะหรือแนวทางเดียวกับพระพุทธเจ้า ได้แสดงพระสัทธรรมของพระองค์เอาไว้ คือ มีทั้งการศึกษาในทางปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ กล่าวคือต้องมีการศึกษาเป็นพื้นฐานในเบื้องต้นอย่างคร่าว ๆ ก่อน แล้วก็ลงมือปฏิบัติให้เห็นแจ้งตามในพระสัจธรรมตามความเป็นจริงที่พระองค์ได้สั่งสอนไว้

^{๑๙๐} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๓/๒๘๙.

^{๑๙๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๕/๖๗.

๓.๖ รูปแบบและวิธีการบรรลุนิยาม

๓.๖.๑ ระดับของผู้บรรลุนิยาม

ระดับของการบรรลุนิยามหรือเครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติภาวนา โดยที่การปฏิบัติภาวนานั้น ผลของการปฏิบัติที่ได้จะค่อย ๆ ปรากฏขึ้นไปเป็นลำดับ ๆ ไป จัดเป็น ๔ คู่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ ตั้งแต่ระดับต่ำโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล จนถึงระดับสูง คือ การบรรลุนิยามที่ตมรรคและอรหัตตผล การบรรลุนิยามนั้นจำแนกได้ เป็นหลายระดับตามพระอรหันตบุคคล ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ อย่างไรก็ตามการจะเข้าใจระดับของการบรรลุนิยามจำเป็นต้องเข้าใจเกณฑ์ที่ใช้แบ่งระดับของการบรรลุนิยามก่อน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่ ๒ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้ สมณะที่ ๓ มีอยู่ในธรรมวินัยนี้ สมณะที่ ๔ ก็มีอยู่ในธรรมวินัยนี้ ลัทธิของศาสนาอื่นวางแปลนจากสมณะทั้งหลายผู้รู้ทั่วถึง เธอทั้งหลายจงบันลือสีหนาทโดยชอบอย่างนี้แล”^{๑๙๒}

หลักธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุนิยาม คือ สังโยชน์ สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์หรือกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏ เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ^{๑๙๓} สังโยชน์มี ๑๐ อย่าง ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา^{๑๙๔} ในกรณีของผู้บรรลุนิยาม ยกเว้นพระอรหันต์ ยังคงมีสังโยชน์นี้บางประเภทอยู่เพียงแต่ปฏิบัติไม่รุนแรงเท่าของบุคคลธรรมดา^{๑๙๕}

๑) สักกายทิฏฐิ หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นเครื่องร้อยรัดให้เกิดความเห็นว่าเป็นตัวของตน การเห็นว่าเป็นนั้นเป็นอัตตาของเรา เป็นอาการของทิฏฐิ^{๑๙๖} เช่น เห็นรูปเป็นตน เห็นเวทนา เป็นต้น ตัวอย่างเช่นพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงธรรมโดยการนำร่างกายของนางมาคันทียามาอธิบายว่า ในเรือนร่างของนางเต็มไปด้วยปัสสาวะและอุจจาระเป็นสิ่งปฏิฆะ เรือนร่างของนางประกอบด้วยชั้น ๕ เป็นที่มาประชุมกันเข้าทำให้เกิดความรู้สึกยึดมั่นในสักกายทิฏฐิสังโยชน์ทำให้นางเกิดความทุกข์^{๑๙๗}

๒) วิจิกิจฉา หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นเครื่องร้อยรัดในความสงสัย^{๑๙๘} ความลังเลไม่ตกลงใจได้ ความไม่แน่ใจ ความเคลือบแคลงในกุศลทั้งหลาย ความลังเลเป็นเหตุให้ไม่แน่ใจในปฏิบัติภาวนาเครื่องดำเนินของตน^{๑๙๙} ตัวอย่างเช่นพระจุลกาลตั้งใจจะชวนพี่ชายสี่และไม่ได้มรรคผลใด ๆ สาเหตุมาจากพระจุลกาล

^{๑๙๒} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๓๙/๑๓๓.

^{๑๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘๔.

^{๑๙๔} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๘/๔๗๑.

^{๑๙๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๔, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๓๗.

^{๑๙๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๓๐๒.

^{๑๙๗} ดุราลัยเถียรใน ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๔๒-๘๕๔/๗๐๑-๗๐๕.

^{๑๙๘} ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๘/๔๗๑.

^{๑๙๙} ดุราลัยเถียรใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๗๔/๔๙๔.

สงสัยในสิกขาในเรื่องที่ไปที่มาของชีวิตในปัจจุสมุปบาท ทำให้ไม่มั่นใจ ไม่เข้มแข็ง แกล้วกล้าที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรม เป็นสาเหตุทำให้วิถีกิจฉาสังโยชน์ของพระจุลกาลทำงานจึงนำมาซึ่งการถูกภรรยาจับสึก^{๒๐๐}

๓) สัตว์พตปรามาส หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นเครื่องร้อยรัดในความเชื่อมั่นในศีลพรต ความยึดถือว่า บุคคลจะบริสุทธิ์ หลุดพ้นได้ด้วยศีลและวัตร^{๒๐๑} เป็นเพียงประพตติและวัตรให้เคร่งครัดก็พอ ก็สามารถบริสุทธิ์หลุดพ้นได้โดยไม่ต้องอาศัยสมาธิและปัญญา ถือศีลและวัตรทิ้งมลายหรือถือศีลพรตโดยสักว่าทำตาม ๆ กันไปอย่างมมลาย โดยไม่เข้าใจความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริงของสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยเข้าใจว่าจะมีได้ด้วยศีลพรตอย่างนี้ล่วงธรรมดาวิสัย

ตัวอย่างเช่น กรณีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตอบคำถามของนายปุณณะ โกลิยบุตร ผู้ประพตติโควัตรและซีเปลือยชื่อเสนียะ ที่ถามถึงชีวิตของพวกเขาหลังจากตายจากโลก พระองค์ตรัสตอบว่าผู้ที่ประพตติถูกวัตรอย่างสมบุรณ์หลังจากตายย่อมไปเกิดในหมู่สุนัขและในทำนองเดียวกันผู้ที่ประพตติโควัตรอย่างสมบุรณ์หลังจากตายย่อมไปเกิดในหมู่โค การประพตติเช่นนี้แสดงเป็นการเชื่อมั่นในศีลและพรตของตนเอง^{๒๐๒}

๔) กามราคะ หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นเครื่องร้อยรัดในความกำหนัดในกาม^{๒๐๓} ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลส กาม ความใคร่ในกาม สาเหตุที่ทำให้ผู้คนหมกมุ่น หลงใหล ยินดี ติดใจอยู่ในเรื่องโลกีย์ของมนุษย์^{๒๐๔} ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาลมีภิกษุรูปหนึ่งปฏิบัติธรรมอยู่ในสวนร้าง มีอยู่วันหนึ่งโสเภณีคนหนึ่งนัดกับคู่ขาในสวนนี้ แต่คู่ขาผิดนัดเธอเกิดความกำหนัดอย่างแรงจึงเข้าช่วยภิกษุรูปนี้^{๒๐๕} ความกำหนัดของหญิงโสเภณีคนนั้นเกิดขึ้นเพราะกามราคะทำหน้าที่

๕) ปฏิฆะ หมายถึง สังโยชน์ที่เป็นเครื่องร้อยรัดในความขัดใจแค้นเคือง ความกระทบกระทั่งแห่งจิต คือ ความที่จิตหงุดหงิดด้วยอำนาจโทสะ^{๒๐๖} ตัวอย่างเช่น สามเณรติสสะผู้ซึ่งปกติไม่ได้แสดงธรรมอื่นใดต่อประชาชน ยกเว้นคำให้พรสั้น ๆ บทหนึ่งเท่านั้น วันหนึ่งพระสารีบุตรให้สามเณรติสสะแสดงธรรม ซึ่งสามเณรแสดงธรรมได้ดีทำให้ประชาชนแบ่งเป็นสองพวก คือ พวกที่ ๑ ดีเตียนที่เมื่อก่อนสามเณรไม่แสดงธรรม และพวกที่ ๒ สรรเสริญพระติสสะที่แสดงธรรมได้ดี พวกที่ดีเตียนนั้นย่อมมี

^{๒๐๐} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กัปปการบรรลธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

^{๒๐๑} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๘/๔๗๑.

^{๒๐๒} คุรยละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๘-๘๒/๗๕-๘๓.

^{๒๐๓} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๘/๔๗๑.

^{๒๐๔} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๕๒.

^{๒๐๕} วสิน อินทสระ, ธรรมบท ทางแห่งความดี (เล่ม ๒), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๗), หน้า ๑๘๑.

^{๒๐๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๖๓/๒๕.

ความหงุดหงิดขัดเคืองใจ ที่เมื่อก่อนสามเณรไม่เคยแสดงธรรมเลย ความหงุดหงิดขัดเคืองใจในขณะนั้น ความขัดเคืองย่อมเกิดขึ้น^{๒๐๗}

๖) รูปราคะ หมายถึง สัมผัสเครื่องร้อยรัดในความตั้งใจในอารมณ์แห่งรูปमानความตั้งใจ ในรูปธรรมหรือรูปภพ คือ ตัดใจในอารมณ์แห่งรูปमान ในรูปธรรมอันประณีตอันเป็นความสุขสงบอันละเอียด

๗) อรูปราคะ หมายถึง สัมผัสที่เป็นเครื่องร้อยรัดในความตั้งใจในอารมณ์แห่งอรูปमान ความตั้งใจในรูปธรรม ตัดใจในอารมณ์แห่งอรูปमान ความปรารถนาในอรูปภพ^{๒๐๘} ตัวอย่างเช่น เจ้าชายสิทธัตถะหลังออกผนวชทรงได้รูปमान ๔ และอรูปमान ๓ ที่เล่าเรียนกับอาหารดาบสและทรงได้ อรูปमानที่ ๔ จากการเรียนกับอุทกดาบส ผลสัมฤทธิ์แห่งฌานทำให้จิตใจสงบไม่ถูกกิเลสรบกวน แต่เมื่อ ออกจากฌานกิเลสรบกวนจิตเหมือนเดิมเป็นเหตุให้เจ้าชายสิทธัตถะตัดใจในอารมณ์ของฌานนั้น^{๒๐๙}

๘) มานะ หมายถึง สัมผัสที่เป็นเครื่องร้อยรัดในความถือตัวความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ ความถือตัวอยู่ภายในโดยมีตัวตนที่ต้องคอยให้ความสำคัญที่จะพบนอบจะบำเรอจะยกชูให้ปรากฏหรือ ให้เด่นชัดขึ้นไว้ อันให้ค่านึงที่จะแบ่งแยกเราเขาจะเทียบจะแข่งจะรู้สึกกระทบกระทั่ง^{๒๑๐} ตัวอย่างเช่น พระติสสะไม่พอใจภิกษุอาคันตุกะที่ขอเขาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่แสดงความเคารพแก่ตน เพราะตน เป็นผู้สูงวัยกว่า และอีกอย่างหนึ่งถือตนว่าเป็นพระญาติของพระองค์ จึงเป็นเหตุให้จิตของตนนั้นเกิดความถือตัวถือตนว่าสำคัญกว่าคนอื่น^{๒๑๑}

๙) อุทัจจะ คือ สัมผัสที่เป็นเครื่องร้อยรัดในความฟุ้งซ่าน จิตส่ายหรือใจออกแวก ความฟุ้งซ่านจิตใจไม่สงบว่าวุ่นซัดส่ายคิดพล่านไป^{๒๑๒} ตัวอย่างเช่น พระโมคคัลลานะขณะปฏิบัติธรรมอยู่ เกิดอาการโง่งมงาย เนื่องจากความฟุ้งซ่านเข้าครอบงำ พระองค์ได้ตรัสสอนวิธีแก้ไขให้ จึงทำให้ พระโมคคัลลานะเอาชนะอุทัจจะนิรวรณนั้นไปได้^{๒๑๓}

๑๐) อวิชชา คือ สัมผัสที่เป็นเครื่องร้อยรัดในความไม่รู้จริง ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง ความไม่รู้แจ้ง คือ ไม่รู้ความเป็นจริงของสิ่งต่าง ๆ โดยถูกต้องแจ่มแจ้ง มิได้หมายถึงความไม่รู้ศิลปะ วิชาการต่าง ๆ หรือไม่รู้รู้รอบรู้หนาว^{๒๑๔} เป็นต้น หรือการไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่ง

^{๒๐๗} ดูรายละเอียดใน วคิน อินทสระ, **ธรรมบท ทางแห่งความดี (เล่ม ๒)**, หน้า ๕๕๖-๕๕๗.

^{๒๐๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒.

^{๒๐๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๗-๒๗๘/๓๐๐-๓๐๓.

^{๒๑๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒.

^{๒๑๑} นันทพล โจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กัปปการบรรลธรรมในพระพุทธศาสนา เถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, หน้า ๑๗๕.

^{๒๑๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒.

^{๒๑๓} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖-๑๑๘.

^{๒๑๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒.

เหตุผลและไม่รู้วิธีสั่ง^{๒๑๕} ตัวอย่างเช่นนายจุนทะพ่อค้าฆ่าหมูขายในกรุงราชคฤห์ กรรมวิธีในการฆ่าหมูของนายจุนทะสร้างความทรมานแก่หมูมาก ในวาระสุดท้ายของชีวิต นายจุนทะได้ประสบกับความทุกข์ทรมานและสงเสียดร้องคล้ายหมู การทำบาปของนายจุนทะสาเหตุมาจากความไม่รู้จริง การไม่รู้เท่าทันสภาวะในขณะนั้นการไม่เข้าใจในกฎธรรมดาแห่งเหตุและผลว่าการกระทำนั้นจะส่งผลมาสู่ตน^{๒๑๖}

การจัดระดับการบรรลุดุธรรมของพระอริยบุคคลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าใช้หลักธรรมสังโยชน์ ๑๐ เป็นหลักธรรมที่ใช้วัดมาตรฐานการบรรลุดุธรรมของแต่ละบุคคล หลักธรรมในสังโยชน์ ๑๐ ได้แก่ สักกายทิฎฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวเป็นตน) วิจิกิจฉา (ลังเลสงสัย) สีลพตปรามาส (ความถึมั่นในศีลพรต) กามราคะ (ความกำหนัดในกาม) ปฏิฆะ (ความขัดใจ) รูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน) อรูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน) มานะ (ความถือตัว) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) และอวิชชา (ความไม่รู้) สังโยชน์นั้นเปรียบเหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถเพื่อขนสัตว์ให้ออกจากวิญญูทุกข์ การเกิดขึ้นของสังโยชน์จึงเป็นหลักธรรมมาตรฐานที่ใช้วัดระดับการบรรลุดุธรรม

พระอริยบุคคลคือบุคคลผู้มีความบริสุทธิ์ ประเสริฐกว่าบุคคลทั้งปวงทั้งในโลกนี้และเทวโลก^{๒๑๗} เป็นผู้ทำลายบาปอกุศลที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมองที่นำไปเกิดในภพใหม่ คือ ให้มีชาติ ขรา มรณะ ต่อไปได้แล้ว^{๒๑๘} เพราะเป็นผู้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ และสามารถปฏิบัติธรรมตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จนสามารถดับกิเลสที่ผูกมัดจิตใจมนุษย์ทั้ง ๑๐ อย่าง หรือสังโยชน์ ๑๐ ให้ลดลงหรือหมดไป เป็นผู้ที่สัตบุรุษสรรเสริญ เป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้แก้ทุกข์นิทานที่เขาถวายเป็นบุคคลเหล่านี้ มีผลมากและไพศาล^{๒๑๙}

พระอริยบุคคล สามารถแบ่งระดับผู้บรรลุดุธรรมได้ ๔ ระดับ ดังนี้

๑) การบรรลุดุธรรมระดับที่ ๑ เรียกว่า พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสแห่งพระนิพาน คือ การเข้าสู่มรรคหรือผู้เดินตามทางถูกต้อง คือ ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว การบรรลุดุธรรมระดับนี้ผู้บรรลุทำศีลให้บริบูรณ์ ทำสมาธิและปัญญาได้พอประมาณ เมื่อสิ้นอายุขัยแล้วจักไม่ไปปฏิสนธิ คือ เกิดในอบายภูมิ ๔ ได้แก่ สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย และนรก^{๒๒๐} อีกต่อไป และมีความแน่นอนที่จะบรรลุพระอรหันต์ในวันข้างหน้า

^{๒๑๕} พระครูปลัดปราโมทย์ ปโมทิตโต (ปานเจริญ), “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความเพียรกับการบรรลุดุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖.

^{๒๑๖} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕/๒๘.

^{๒๑๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๖๖.

^{๒๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๓.

^{๒๑๙} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๔.

^{๒๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๔๙๖.

ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย อธิบายว่า พระโสดาบันเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธศาสนา เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้มั่นคงเลื่อมใสในพระธรรม ในพระสงฆ์ ไม่มีหาสปัญญา ขวนปัญญา ทั้งยังไม่พร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึงเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้าเพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน เปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต^{๒๒๑}

พระโสดาบัน สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) สักกายทิฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวเราของเรา ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เราเขา) (๒) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัยในพระรัตนตรัย ในความเป็นไปของชีวิต ทำให้ไม่มั่นใจที่จะดำเนินชีวิตไปตามหลักธรรม) (๓) สีลัพพตปรามาส (ความถือมั่นในศีลพรต คือ ความยึดถือในกฎระเบียบอย่างมกมาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงเพราะศีล)^{๒๒๒} ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ผู้เป็นพระโสดาบันย่อมมีจิตสัจจจากสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และเหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับสักกายทิฐิ”^{๒๒๓}

สรุปว่า พระโสดาบันสามารถบหานกิเลสอกุศลกรรมบถ ๖ ประการได้แล้ว คือ การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ ความประพฤตผิดในกาม การพูดเท็จ การพูดส่อเสียด และมีฉันทิฏฐิ ได้เด็ดขาดแล้ว ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ มีวิชาของพระเสขะ ผู้เข้าถึงกระแสธรรม ผู้ยืนจรดประต้อมตะ^{๒๒๔}

พระโสดาบันบุคคล มี ๓ ระดับ ได้แก่

(๑) เอกพีชีโสดาบัน ได้แก่ พระโสดาบันที่สร้างบารมีมาแก่กล้ามากด้วยปัญญา เจริญสมถภาวนานาน้อย เจริญวิปัสสนามาก เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างรวดเร็ว พระโสดาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิอีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลุอรหัตตผล^{๒๒๕} เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๒๒๖}

(๒) โกลังโกลโสดาบัน ได้แก่ พระโสดาบันที่สร้างบารมีมาปานกลาง มีปัญญาและสมาธิเท่า ๆ กัน มีการเจริญวิปัสสนาภาวนาและสมถภาวนามาพอ ๆ กัน เมื่ออินทรีย์แก่กล้าสามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างปานกลาง พระโสดาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิหรือเทวภูมิอีก ๒ - ๓ ครั้งเป็นอย่างมากก็จะบรรลุอรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๒๒๗}

^{๒๒๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๒๒๒} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๓๖๑/๔๘๘.

^{๒๒๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๒๒๓.

^{๒๒๔} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๙๐/๖๑๕, ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๑/๒๓๐, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๔/๔๙๔.

^{๒๒๕} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๑/๒๓๐.

^{๒๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๖๔.

^{๒๒๗} อ้างแล้ว.

(๓) สัตตักขัตตปุรณโสดาบัน ได้แก่ พระโสดาบันที่สร้างบารมีมาอย่างอ่อน มีสมาธิมาก แต่ปัญญาน้อย มีการเจริญสมถภาวนามาก แต่เจริญวิปัสสนาให้น้อย เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็สามารถบรรลุธรรมผลอย่างเชื่องช้า แต่อย่างไรก็ตามพระโสดาบันประเภทนี้จะปฏิบัติในมนุษยภูมิหรือเทวภูมิอีกเพียง ๗ ครั้ง ก็จะบรรลุอรหัตตผลเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน^{๒๒๘}

พระโสดาบันเป็นผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์ ไม่มีราคะด้วยตัณหาและทิฏฐิ เพราะเป็นศีลที่เกิดจากคุณธรรมภายใน ไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้ละเมิด เป็นไปเองตามธรรมชาติโดยไม่ต้องคอยยึดถือเอาไว้ เรียกว่า อปรามัญฐศีล^{๒๒๙} มีสมาธิพอประมาณ มีปัญญาพอประมาณ ไม่มีตกต่ำได้อีก พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีปกติทำให้ศีลบริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ชื่อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมแก่มรรคผลไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น ศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๒๓๐}

เมื่อได้อริยสาวกระงับภัยเวร ๕ ประการได้แล้ว ประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลุโสดาบัน ๔ ประการ เห็นแจ้งแทงตลอดอริยญาณ เมื่อนั้นอริยสาวกนั้น เมื่อหวังอยู่พึงพยากรณ์ตนเองว่า เรามีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีภูมิแห่งเปรตสิ้นแล้ว มีอบาย ทุกคติ และวิบาตสิ้นแล้ว เป็นโสดาบันแล้วไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า^{๒๓๑}

พระโสดาบันระงับภัยเวร ๕ ประการที่เรียกว่า ศีล ๕^{๒๓๒} ได้แล้ว ได้แก่ การฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม กล่าวคำเท็จ และเสพของมีนเมา ทั้งนี้พระโสดาบันยังประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลุโสดาบัน ๔ ประการ คือ

(๑) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า แม้เพราะนี้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เป็นพระผู้มีพระภาคเจ้า

(๒) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน

^{๒๒๘} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๐/๑๑๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๔/๓๐๔.

^{๒๒๙} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๑/๒๓๐.

^{๒๓๐} อัง.ทก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^{๒๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๔.

^{๒๓๒} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

(๓) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก

(๔) ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชื่นชม ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่างพร้อย ท่านรู้สรรเสริญ ไม่ถูกตำหนิและทิวฐิครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ^{๒๓๓}

นอกจากนี้พระโสดาบันจะถึงพร้อมด้วยทิวฐิ มีความเห็นชอบ (ปัญญา) มี ๖ ประการ ได้แก่ (๑) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง (๒) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นสุข (๓) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา (๔) เป็นผู้ไม่อาจทำอนันตริยกรรม^{๒๓๔} (๕) เป็นผู้ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลต้นข่าว (๖) เป็นผู้ไม่อาจแสวงหาเขตบุญนอกศาสนานี้^{๒๓๕}

เมื่อบรรลุโสดาบันแล้ว เป็นผู้เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์เพราะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ๕ สามารถปหานมิจฉาทิวฐิและวิจิกิจฉาได้อย่างเด็ดขาด เจตนาที่จะละเมิดศีล ๕ ไม่มีอีกแล้ว^{๒๓๖} เปรียบเหมือนงูพิษที่ถูกถอดเขี้ยวแล้ว ถึงจะมีความเกรี้ยวกราดอยู่ แต่ทำร้ายใครไม่ได้อีก พระโสดาบันแม้จะมีความโกรธอยู่ แต่ก็ไม่คิดอาฆาตทำร้ายใคร แม้จะมีความโลภอยู่ก็ไม่คิดจะขโมยของใคร ถึงจะมีความหลงอยู่แต่ก็ไม่คิดแสวงหาโลกียสุขด้วยการเสพของมีนเมา แม้ยังต้องการอยู่ท่ามกลางโลกธรรม ๘^{๒๓๗} แต่ก็จะไม่ถูกเขี้ยวเล็บของโลกขบกัดอีกต่อไป

การดำรงชีวิตอยู่ในโลกของพระโสดาบันเปรียบเหมือนลิ้นงูในปากงู เพราะแม้ต้องอยู่ท่ามกลางเขี้ยวพิษ แต่ไม่เคยโดนพิษร้ายเลยแม้สักครั้งเดียว หรือเปรียบเหมือนมือที่ไม่มีแผล คนลงในหม้อยาพิษก็ไม่เกิดโทษ^{๒๓๘} พระโสดาบันจะบรรลุอรหันต์อีกไม่เกิน ๗ ชาติโดยอัตโนมัติ เมื่อบรรลุอรหันต์แล้วก็จะได้ประสพสุขในพระนิพพานชนิดที่ไม่ต้องกลับมาทุกข์อีก เพราะเป็นบรมสุขที่ไม่เจือด้วยกามคุณ ๕ อีกต่อไป^{๒๓๙} ถึงแม้พระโสดาบันจะเป็นผู้ที่มีสัมมาทิวฐิที่ถูกต้องแล้วก็ตาม แต่ผู้ที่จะบรรลุเป็นพระโสดาบันได้นั้นยังต้องมีลักษณะบางประการของพระโสดาบัน ดังนี้

(๑) พระโสดาบันบางท่านไม่รู้วาทนเองบรรลุธรรมแล้ว เช่น พระเจ้ามทานามะทรงบรรลุพระโสดาบันแล้วแต่ก็ยังไม่รู้ตัว จึงเกิดข้อสงสัยในคติของตน^{๒๔๐}

(๒) พระโสดาบันยังมีครอบครัว ความเป็นอยู่ของพระโสดาบันเหมือนกับคนทั่วไป เพราะยังมีความโลภ โกรธ หลงอยู่ ยังมีครอบครัว มีลูกมีหลานอยู่ เช่น นางวิสาขาเป็นพระโสดาบัน

^{๒๓๓} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๒/๒๑๒.

^{๒๓๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๑/๕๙๕.

^{๒๓๕} อัง.นกก. (ไทย) ๒๒/๙๒/๖๑๖.

^{๒๓๖} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๒.

^{๒๓๗} อัง.อฏฐก. (ไทย) ๒๓/๙๖/๑๕๙.

^{๒๓๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๔/๗๐.

^{๒๓๙} อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๓๔/๕๐๐.

^{๒๔๐} สัม. (ไทย) ๑๙/๑๐๑๘/๕๒๓.

ตั้งแต่ยังเป็นเด็ก เมื่อโตเป็นสาวได้แต่งงานให้กำเนิดลูกชาย ๑๐ คน ลูกสาว ๑๐ คน เมื่อนางไปวัด ก็จะมีทั้งลูกทั้งหลานไปด้วย คนทั้งหลายก็จะถามว่านางวิสาขาคณโฑ^{๒๔๑} นี้แสดงให้เห็นว่าพระโสดาบัน นั้นก็เหมือนกับคนทั่วไปอย่างแยกไม่ออก

(๓) พระโสดาบันยังมีความประมาทอยู่ ถึงแม้พระโสดาบันจะเป็นพระอริยบุคคลมีปฏิญญา ที่สมบูรณ์แล้วก็ตาม แต่ยังไม่สมบูรณ์ด้วยสติและปัญญายังมีความประมาทอยู่บ้าง พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า พระโสดาบันเหล่านี้รู้แจ้งอริยสัจที่พระศาสดาผู้มีปัญญาลึกซึ้งแสดงแล้ว ถึงแม้ว่าพระโสดาบัน จะประมาทไปบ้าง แต่ท่านเหล่านั้นก็จะไม่ถือกำเนิดในภพที่ ๘ พระโสดาบันพ้นแล้วจากอบายทั้ง ๔ และจะไม่ทำอภิสฐาน ๖^{๒๔๒} ถึงแม้ว่าพระโสดาบันนั้นจะทำบาปกรรม ทางกาย ทางวาจา และทางใจไปบ้าง ท่านก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้น ผู้เห็นบพนี้แล้วไม่อาจทำอย่างนั้น^{๒๔๓}

๒) การบรรลुरुทธมระดับที่ ๒ เรียกว่า พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้ง เดียว^{๒๔๔} คือ จะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์หรือเทวโลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น ละกิเลสได้เท่ากับ พระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลงสามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ ผู้ได้บรรลुरुทธมระดับนี้ เป็นผู้ทำให้ศีลบริบูรณ์ ทำสมาธิและปัญญาได้พอประมาณ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุผู้นั้นมีศีล ประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปและเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”^{๒๔๕}

พระสกทาคามี สามารถกำจัดกามราคะอย่างหยาบ โทสะอย่างหยาบ เหล่ากิเลสที่อยู่ใน พวกเดียวกันนั้น และกามุปาทานที่เป็นกามราคะอย่างหยาบได้เด็ดขาด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “พระสกทาคามีเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระผู้มีพระภาคเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ไม่มีหาสปัญญา ไม่มีหวนปัญญาทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติเขาจึงเป็นพระสกทาคามีเพราะสังโยชน์ทั้ง ๓ ประการสิ้นไป เพราะบรรเทา ราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางมาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียว”^{๒๔๖}

พระสกทาคามีบุคคล มี ๕ ระดับ ได้แก่

(๑) พระสกทาคามี ระดับที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้วไปเกิดเป็นเทพใน เทวโลก และจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งหนึ่งจึงบรรลुरुทธมและดับขันธเข้าสู่ ปรีนิพพานในโลกมนุษย์

^{๒๔๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.อ. (ไทย) ๒๕/๓๘/๓๔๐.

^{๒๔๒} อภิสฐาน ๖ คือ ไม่ทำกรรมหนัก ๖ ประการ ได้แก่ ๑) ข่มารดา ๒) ข่มบิดา ๓) ข่มพระอรหันต์ ๔) ทำโลหิต ของพระพุทธเจ้าให้ห้อเลือด ๕) ทำให้สงฆ์แตกกัน ๖) เข้าวรีตศาสนาอื่น, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๙๙.

^{๒๔๓} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑๑/๑๒.

^{๒๔๔} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๒.

^{๒๔๕} อง.ทูก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^{๒๔๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

(๒) พระสกทาคามี ระดับที่สำเร็จเป็นสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้วกระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งบรรลุอรหัตตผลและดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

(๓) พระสกทาคามี ระดับที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้วไปเกิดเป็นเทพในเทวโลกอีกครั้งหนึ่งจึงบรรลุอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในเทวโลกนั้น

(๔) พระสกทาคามี ระดับที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในสมัยที่เกิดเป็นเทพในเทวโลกแล้วกระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งบรรลุอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในเทวโลกนั้น

(๕) พระสกทาคามี ระดับที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีนิสัยที่เกิดเป็นเทพในเทวโลกแล้วจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งหนึ่งจึงบรรลุอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้^{๒๔๗}

พระสกทาคามีนี้ไม่แตกต่างจากพระโสดาบันมากนัก เพราะยังมีครอบครัวยู่ เพียงแต่มีกิเลสที่เบาบางกว่าพระโสดาบันเท่านั้น มีบางส่วนที่แตกต่างกัน คือ พระสกทาคามีกับพระโสดาบันเอกพีชี เพราะพระโสดาบันเอกพีชีท่านมีปฏิสนธิเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ส่วนพระสกทาคามีท่านปฏิสนธิ ๒ ครั้ง ข้อนี้เป็นเพราะการกระทำที่แตกต่างกันระหว่างพระอริยะทั้งสองนั่นเอง

พระสกทาคามีละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง เป็นผู้บริสุทธิ์ในศีล มีสมาธิพอประมาณ มีปัญญาพอประมาณ และกำจัดราคะ โทสะอย่างเด็ดขาดได้ และละกามุปาทานที่เป็นกามราคะอย่างหายขาดได้อย่างเด็ดขาด^{๒๔๘} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมாதนศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์. . . พันธบาย^{๒๔๙}

๓) การบรรลุธรรมระดับที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี หมายถึง ผู้ไม่มีปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีกคือ ไม่อุบัติในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส แล้วปรินิพพานในชั้นนั้นเลยโดยไม่ผุดเกิดขึ้นไม่เวียนกลับมาอีก^{๒๕๐} เพราะสามารถละกิเลสได้โดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉทปหานได้เพิ่มอีก ๒ คือ กามราคะสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ ดังปรากฏในคัมภีร์สังยุตติกายว่า

^{๒๔๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๕/๒๐๖.

^{๒๔๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๙/๑๐๒.

^{๒๔๙} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๓, อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗.

^{๒๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๘.

พระอนาคามีเป็นผู้มั่นคงเลื่อมใสยิ่งในพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้มั่นคงเลื่อมใสยิ่งในพระธรรม ในพระสงฆ์ มีหาสปัญญา มีชวนปัญญา แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เพราะโอรัมภาคัยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป เขาจึงเป็นพระอนาคามี ผู้อัคราปรินิพพายี เป็นพระอนาคามี ผู้อุปหัจจปรินิพพายี เป็นพระอนาคามี ผู้อัคราปรินิพพายี เป็นพระอนาคามี ผู้อุปหัจจปรินิพพายี เป็นพระอนาคามี ผู้สังขารปรินิพพายี เป็นพระอนาคามี ผู้สังขารปรินิพพายี เป็นพระอนาคามี ผู้อุทังโสโตกนิฏฐคามี แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากอบาย^{๒๕๑}

พระอนาคามีละสังโยชน์ได้อีก ๒ คือ กามราคะ (ความกำหนัดติดใจในกามคุณ ๕ และ ปฏิฆะ (ความกระทบกระทั่งในใจ ความขัดเคืองใจ) ดังปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกายว่า “พระอนาคามีย่อมมีจิตสดจากกามราคะสังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด และกามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด และกิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับกามราคะนั้น”^{๒๕๒} และยังละการพุดคำหยาบและความโกรธเคืองได้เด็ดขาด^{๒๕๓}

พระอนาคามีบุคคล มี ๕ ระดับ ได้แก่

(๑) อัคราปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่างหรือผู้ที่จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง^{๒๕๔} คือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว เมื่ออายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานเสียก่อน เช่น ชั้นอวิหามีอายุ ๑,๐๐๐ กัป ถ้าไม่บรรลู่ในวันที่เกิดก็จะบรรลู่ไม่เกิน ๑๐๐ กัปบ้าง ๒๐๐ กัปบ้าง แต่ไม่เกินภายใน ๔๐๐ กัปบ้าง ส่วนในสุทธาวาสชั้นอื่น ๆ คือ อตปปาที่มีอายุ ๒,๐๐๐ กัป ชั้นสุทฺธสชาติที่มีอายุ ๔,๐๐๐ กัป ชั้นสุทฺธสีที่มีอายุ ๘,๐๐๐ กัป ชั้นอกนิฐาที่มีอายุ ๑๖,๐๐๐ กัป ก็มีนัยเช่นเดียวกัน^{๒๕๕}

(๒) อุปหัจจปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดอยู่ในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วมีอายุพ้นกึ่งจึงปรินิพพานหรือผู้ที่จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว^{๒๕๖} เช่น ในชั้นอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป พระอนาคามีจำพวกนี้มีอายุพ้นกึ่ง คือ พ้น ๕๐๐ กัปแล้วจึงปรินิพพาน ส่วนในชั้นอื่นที่เหลือซึ่งมีอายุแตกต่างกันไปก็มีนัยดุจเดียวกัน^{๒๕๗}

^{๒๕๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๒๕๒} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๒๕๓} พระภิกษุวิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๒๓๕.

^{๒๕๔} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

^{๒๕๕} พระภิกษุวิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๒๓๕.

^{๒๕๖} ที.ปา (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

^{๒๕๗} ดูรายละเอียดใน พระภิกษุวิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๒๓๕-๒๓๖.

(๓) อสังขารปรินิพพานี้ หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

(๔) สสังขารปรินิพพานี้ หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพ โดภพหนึ่งบรรลु พระอรหัตปรินิพพาน โดยต้องใช้ความเพียรมาก

(๕) อุทังโสโตกนิภุคคามิ หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสในเบื้องบนสูงขึ้นไปจนถึง อกนิภุคภพหรือผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่ชั้นอกนิภุคภพ คือ เกิดในสุทธาวาสภพโโดภพหนึ่งแล้ว ก็ จะเกิดเลื่อนต่อไปจนถึงอกนิภุคภพแล้วจึงปรินิพพานในภพนั้น^{๒๕๘}

พระอนาคามี เป็นโอปปาติกะ เป็นผู้บริบูรณ์ในศีล บริบูรณ์ในสมาธิ และมีปัญญา มากขึ้นพอประมาณ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำปัญญา พอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ช้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีล ประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้นสมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายเพราะสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นโอปปาติกะปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมา จากโลกนั้นอีก^{๒๕๙}

พระอนาคามีบางท่านบำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ ไม่ได้ฉานสมาบัติก็จริง แต่ในขณะที่บรรลุ อนาคามีมรรคนั้น จิตขั้นสู่อุปนาวินิ เป็นฉานอย่างสมบูรณ์แล้วจึงจัดได้ว่า เป็นผู้ที่มีสมาธิสมบูรณ์ แต่เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ พระอนาคามีจึงมีความเป็นอยู่อย่างสันโดษ ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณ ๕ มีศีล ๘ เป็นปกติ ผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘^{๒๖๐} เท่านั้นจึงจะสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ เมื่อหมดอายุขัยแล้วไปเกิด ในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส เป็นรูปพรหมชั้นสูงสุด เป็นที่อยู่ของผู้ที่ได้บรรลุเป็นพระอริยะชั้นอนาคามี

สุทธาวาสภูมิ เป็นที่เกิดแห่งพรหมนั้นแบ่งออกเป็น ๕ ชั้น ตามความแก่อ่อนของบารมี โดยดูจากอินทรีย์ ๕ ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา^{๒๖๑} ดังนี้

(๑) อวิหา เป็นที่อยู่ของพระอนาคามีผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน มีอินทรีย์อ่อนที่สุด ศรัทธามีกำลังมากกว่าอินทรีย์อื่น เป็นพรหมที่ไม่ละทิ้งสถานที่ของตน คือ ต้องอยู่จนครบอายุขัยจึง จูติ ไม่มีการเสื่อมจากสมบัติของตน มีทิพยสมบัติบริบูรณ์เต็มที่อยู่เสมอจนตลอดอายุขัย สำหรับ พรหมชั้นสูงที่เหลืออีก ๔ ชั้น อาจไม่ได้อยู่จนครบอายุขัย อาจจูติ (ตาย) ก่อน

^{๒๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๘/๓๐๗.

^{๒๕๙} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^{๒๖๐} สมาบัติ หมายถึง ภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง ได้แก่ ฉานสมาบัติ ผลสมาบัติ อนุปปทวิหารสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวบ่อย ๆ คือ ฉานสมาบัติ กล่าวคือ สมาบัติ ๘ ได้แก่ รูปฉาน ๔ และอรุณฉาน ๔, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๐๓.

^{๒๖๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๐/๓๑๐.

(๒) อตฺตปฺปา เป็นที่อยู่ของพระอนาคามี ผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใคร หรือผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร มีวิริยะ มีกำลังมากกว่าอินทรีย์อื่น เป็นพรหมที่ไม่มีความเดือดร้อนใจเพราะยอมเข้าผลสมาบัติอยู่เสมอ นิ वर्ณธรรมที่เป็นเหตุให้จิตเดือดร้อนไม่อาจเกิดขึ้น จิตใจจึงมีแต่ความสงบเยือกเย็น

(๓) สุทัตฺตสา เป็นที่อยู่ของพระอนาคามีผู้งดมนานาทศนา สติมีกำลังมากกว่าอินทรีย์อื่น เป็นพรหมที่เห็นสิ่งต่าง ๆ โดยปรากฏชัดเพราะบริบูรณ์ด้วยจักขุทั้ง ๔ ได้แก่ มังสจักขุ ทิพยจักขุ ฌัมมจักขุ ปัญญาจักขุ ที่บริสุทธิ์ พรหมชั้นนี้มีร่างกายสวยงามมาก ผู้ใดได้เห็นยอมเกิดความสุขใจ สุทัตฺตสาจึงหมายความว่าผู้ที่ผู้อื่นเห็นด้วยความเป็นสุข

(๔) สุทัตฺตสี เป็นที่อยู่ของพระอนาคามีผู้มองเห็นชัดเจนดีหรือผู้มีทัศนแจ่มชัด สมาธิมีกำลังมากกว่าอินทรีย์อื่น เป็นพรหมที่แลเห็นสิ่งต่าง ๆ โดยสะดวก มีการเห็นบริบูรณ์ด้วยดียิ่งกว่าสุทัตฺตสาพรหมว่าโดยจักขุ ๔ ประการแล้วมังสจักขุ ทิพยจักขุ ทั้งสามอย่างนี้มีกำลังมากกว่าสุทัตฺตสาพรหมมีแต่ ฌัมมจักขุเท่านั้นเสมอกัน

(๕) อภินิฏฐา เป็นที่อยู่ของพระอนาคามีผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร ผู้สูงสุดมีอินทรีย์แก่ที่สุด ปัญญามีกำลังมากกว่าอินทรีย์อื่น เป็นพรหมที่มีทิพยสมบัติและความสุขที่ยอดเยียม มีคุณสมบัติยิ่งกว่ารูปพรหมทุกชั้น

รูปพรหมชั้นที่ ๑ - ชั้นที่ ๔ ในสุทธาวาสกฺขมณีนี ขณะยังไม่เป็นพระอรหันต์ เมื่อจุติในชั้นของตนแล้ว จะเลื่อนไปบังเกิดในชั้นสูงขึ้นไป ไม่เกิดซ้ำภูมิหรือไม่เกิดในภูมิชั้นต่ำกว่า แต่สำหรับอกนิฏฐพรหมยอมไม่ไปบังเกิดในภูมิอื่นอีกเลย จะปรินิพพานในภูมินี้^{๒๖๒}

๔) การบรรลุธรรมระดับที่ ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ หมายถึง ผู้ที่ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้แล้ว

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “อกุศลธรรมทั้งหลาย อันลามก อันเศร้าหมอง อันเป็นเหตุให้ไปเกิดในภพใหม่ มีผลเป็นทุกข์ เพื่อชาติ ชรา และมรณะต่อไปของท่านผู้ห่างไกลจากกิเลส ย่อมไม่มี ภิกษุยอมเป็นพระอรหันต์อย่างนี้แล”^{๒๖๓}

พระอรหันต์เป็นผู้กระทำซึ่งสิ่งที่ได้กระทำแล้ว ๕ ประการ ได้แก่

(๑) เป็นผู้สิ้นอาสวะแล้ว คือ ถอนขึ้นได้ เป็นของเกิดขึ้นอีกไม่ได้ เผลอแล้วด้วยไฟ คือ ญาณ จึงเรียกว่า พระชีณาสพ

(๒) เป็นผู้อยู่จบแล้ว คือ จบแล้วในธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ มีจรณะอันประพุดดีแล้ว ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า ผู้อยู่จบแล้ว พระอรหันต์จึงเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว คือ กิจที่จะทำเพื่อบรรลุความ

^{๒๖๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๔-๑๐๒๖/๖๗๑-๖๗๔.

^{๒๖๓} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๓.

สิ้นไปแห่งทุกขีย่อมไม่มี เพราะทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “การสังสมกิจที่ต้องทำ อันทำเรียบร้อยแล้วของภิกษุผู้มีจิตสงบหลุดพ้นแล้วโดยชอบนั้นย่อมไม่มี กิจที่พึงทำอีกก็ไม่มี”^{๒๖๔}

(๓) เป็นผู้ปลงภาระลงแล้ว คือ ชันธภาวะะ กิเลสภาวะะ อภิสังขารภาวะะ พระอรหันต์ปลงลงแล้ว ยกลงแล้ว วางแล้ว

(๔) เป็นผู้สิ้นสังโยชน์แล้ว คือ สังโยชน์เครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพ เชื่อมภพไว้ด้วยภพ ท่านละได้แล้ว เผลอแล้วด้วยไฟ คือ ญาณ (ความรู้ ปรีชาหยั่งรู้ ปรีชากำหนดรู้)^{๒๖๕}

(๕) เป็นผู้ควรแก่การบูชาอันพิเศษ เป็นพระชินาสพผู้หมดกิเลสอาสวะแล้ว เป็นผู้สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว ไม่ผูกไม่เกิดอีกแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นจากสังสารวัฏไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปแล้ว^{๒๖๖}

พระอรหันต์ย่อมมีจิตสังัดจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย และกิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับรูปราคะเป็นต้นนั้น และสังขารนิमितทั้งปวงในภavnอก^{๒๖๗} กล่าวคือพระอรหันต์สามารถละสังโยชน์เบื้องสูงได้ทั้ง ๕ คือ (๑) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์รูปฌาน ปรารภนาในรูปภพ (๒) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์อรูปฌาน ปรารภนาในอรูปภพ (๓) มานะ ความสำคัญตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ (๔) อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน ชัดสายแม้นในทางที่เป็นกุศลและ (๕) อวิชชา ความไม่รู้จริง ไม่รู้เหตุและปัจจัย ไม่รู้อริยสัจ^{๒๖๘} นอกจากนี้พระอรหันต์ยังสามารถละอกุศลกรรมบถอีก ๒ คือ ความเพ่งโทษและการพูดเพ้อเจ้อ^{๒๖๙}

พระอรหันต์บุคคล มี ๓ ระดับ ได้แก่

(๑) พระอรหันต์ที่ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณด้วยพระองค์เองและสามารถโปรดเวไนยสัตว์ให้พ้นทุกข์ คือ ให้ถึงมรรค ผล นิพพานได้ด้วย เพราะทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาสยานุสยญาณ (รู้อริยาคัยของเวไนยสัตว์) อินทรีย์ปโรปรียบัตติญาณ (รู้อินทรีย์ของสัตว์ว่ายิ่งหรือหย่อนเพียงใด) และสัพพัญญุตญาณ (รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง)^{๒๗๐}

(๒) พระอรหันต์ปัจเจกพุทธเจ้า^{๒๗๑} ตรัสรู้ได้ด้วยพระองค์เอง แต่ไม่สามารถใช้บัญญัติส่องปรมาตถ์ให้ผู้อื่นรู้ตาม คือ สอนได้แต่ไม่อาจให้รู้ตามได้ พระปัจเจกพุทธเจ้าจะบังเกิดเฉพาะในยุคที่ว่างจากศาสนาพุทธเท่านั้น

^{๒๖๔} ดุรายละเอียดใน พ.จ. (ไทย) ๓๐/๘๔/๒๙๗.

^{๒๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๘๙.

^{๒๖๖} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๖/๒๗.

^{๒๖๗} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๒๖๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๕/๖๗.

^{๒๖๙} ดุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๕/๔๘๒-๔๘๓.

^{๒๗๐} ดุรายละเอียดใน อจ.อภฺรฺก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๓๖๖.

^{๒๗๑} ดุรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๓/๑๗๑.

(๓) พระอรหันต์ที่ตรัสรู้เองไม่ได้ ต้องอาศัยคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงสามารถบรรลุธรรมได้ อันได้ชื่อว่า อนุพุทธะ^{๒๗๒} มี ๒ ประเภท คือ อภุโตภาควิมุตติ (ได้อภิญญา ๖ ด้วยเจโตวิมุตติ) กับปัญญาวิมุตติ (ผู้สำเร็จด้วยวิปัสสนาล้วน ๆ)

พระอรหันต์มีศีล สมาธิ และปัญญา บริบูรณ์แล้ว ได้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิตซึ่งเป็นผลแห่งสมาธิ) ปัญญาวิมุตติ (ความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิตซึ่งเป็นผลแห่งสมาธิ) อันไม่มีอาสวะ เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ เป็นผู้สิ้นอาสวะกิเลส ดังปรากฏในคัมภีร์สังยุตตนิกายว่า

พระอรหันต์เป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระผู้มีพระภาค พระธรรม พระสงฆ์ มีหาสปัญญา มีชวนปัญญาและถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาย่อมทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต^{๒๗๓}

พระอรหันต์เป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยศีล สมาธิ และปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำปัญญาให้บริบูรณ์ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ช้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัว และมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เธอทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน^{๒๗๔}

จิตของพระอรหันต์ผู้หมดจากกิเลสแล้ว ยังมีการรับรู้อารมณ์อยู่เพราะขันธยังไม่นิพพาน แต่กิเลสพระอรหันต์มีจิตที่ยังเกี่ยวข้องกับอารมณ์อยู่ แต่จิตนั้นไม่สังสมวิบากทั้งในส่วนกุศลและอกุศล ซึ่งจะทำให้เกิดภพใหม่ต่อไป เพราะพระอรหันต์มีจิตเป็นมหาภิราชาจิต สักว่ารู้อารมณ์แต่ไม่สังสมวิบาก^{๒๗๕} พระอรหันต์ก็มีตา เห็นรูปทางตา แต่ไม่มีความกำหนดในรูปที่เห็นเพราะมีจิตหลุดพ้นดีแล้ว. . . พระอรหันต์ก็มีหู. . . พระอรหันต์ก็มีจมูก. . . พระอรหันต์ก็มีลิ้น. . . พระอรหันต์ก็มีกาย. . . พระอรหันต์ก็มีใจ รู้ธรรมารมณ์ทางใจ แต่ไม่มีความกำหนดเพราะมีจิตหลุดพ้นดีแล้ว^{๒๗๖} พระอรหันต์ย่อมไม่หวั่นไหวในมานะทั้งหลาย ท่านเป็นผู้ชนะแล้วในโลก^{๒๗๗}

^{๒๗๒} ดูรายละเอียดใน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑/๑-๒.

^{๒๗๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๒๗๔} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๓/๓๑๓.

^{๒๗๕} พระภิกษุวิมลสารมณี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนากาวานที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๒๔๕.

^{๒๗๖} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๙๐/๒๙๑.

^{๒๗๗} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๖/๖๘.

พระอรหันต์หมดจดจากกิจที่ต้องทำแล้วมีชีวิตอยู่เพื่ออะไร พระสารีบุตรเถระได้กล่าวว่า “เราไม่ปรารถนาความตาย แต่ไม่ต้องการเป็นอยู่ เรามีสติสัมปชัญญะอยู่เฉพาะหน้า จักละกายนี้ไป ความปรารถนาในชีวิตนี้ไม่มี เรารอคอยเวลาอันควรเพื่อจะตาย เหมือนลูกจ้างทำงานเสร็จรอคอยค่าจ้าง ฉะนั้น”^{๒๗๘} ความเป็นอยู่ของพระอรหันต์จึงแตกต่างจากคนทั่วไป ถ้าหากว่าคุณหัดสติได้บรรลุเป็นพระอรหันต์จะต้องบวชเป็นพระภิกษุภายในวันนั้น ถ้าได้บวชภายในวันนั้นก็ประณีตภายในวันนั้น^{๒๗๙}

ผลของการบรรลุธรรม คือ จิตหลุดพ้นจากโลกวิสัยเข้าสู่โลกุตระภูมิรับกระแสนิพพานเป็นครั้งแรก บุคคลผู้ได้บรรลุมรรคญาณแล้ว คือ เคยหน่วงเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ได้แล้วมีปรากฏอยู่ในโลกก็ได้ชื่อว่า เป็นอริยบุคคล มีพระโสดาบันเป็นขั้นต้นและมีพระอรหันต์เป็นขั้นสูงสุด เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก^{๒๘๐}

อริยบุคคลผู้บรรลุธรรม ๗ ประการ ได้แก่ อุภโตภาควิมุตติ ปัญญาวิมุตติ กายสักขี ทิฐฐิปัตตะ ศรัทธาวิมุตติ ธรรมานุสारी และศรัทธาอนุสारी^{๒๘๑} บุคคล ๗ จำพวกเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก^{๒๘๒} บุคคลทั้ง ๗ จำพวกนี้หลุดพ้นได้ดังนี้

๑) อุภโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึง พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรูปสมาบัติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณภาวนาได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ ด้วยนามกาย ได้เจโตวิมุตติขั้นอรูปสมาบัติและสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติ

๒) ปัญญาวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ความหลุดพ้นที่บรรลุด้วยการกำจัดอวิชชา ทำให้สำเร็จจอร์หัตตผลและทำให้เจโตวิมุตติ เป็นเจโตวิมุตติที่ไม่กำเริบ ไม่กลับกลายเป็นอีกต่อไป หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา

๓) กายสักขี คือ ผู้เป็นพยานในนามกายหรือผู้ประจักษ์กับตัว หมายถึง พระอริยบุคคลที่ได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ ด้วยนามกายและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงท่านผู้ปฏิบัติ เพื่อบรรลุพระอรหัตตมรรคที่เป็นผู้มีสมาธิในทรีย์แรงกล้า ในการปฏิบัติจนได้สัมผัสสวิโมกษ์ ๘ (เมื่อบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นอุภโตภาควิมุตติ)

^{๒๗๘} ชู.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๐๐๑/๕๐๔.

^{๒๗๙} พระภิกษุวิมลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, หน้า ๒๔๘.

^{๒๘๐} อัง.สวดตก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐.

^{๒๘๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗.

^{๒๘๒} อัง.สวดตก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐-๒๑.

๔) ทิฏฐิปัตตะ คือ ผู้ถึงทิฏฐิหรือผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ หมายถึง พระอริยบุคคลผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิที่เข้าใจอริยสัจถูกต้องและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผลที่เป็นผู้มีปัญญินทรีย์แรงกล้าในการปฏิบัติไม่ได้ สัมผัสวิโมกข์ ๘ (เมื่อบรรลุอรหัตตผลกลายเป็นปัญญาวิมุตติ)

๕) สัทธาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง พระอริยบุคคลผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติที่ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรคเพื่อบรรลุพระอรหัตที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้าในการปฏิบัติ (เมื่อบรรลุอรหัตตผลจะกลายเป็นปัญญาวิมุตติ)

๖) ฌมานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามธรรมหรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม หมายถึง พระอริยบุคคลผู้บำเพ็ญอริยมรรค ผู้ดำรงตั้งมั่นอยู่ในโสดาปัตติมรรคที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้าเป็นต้นว่า (เมื่อบรรลุผลกลายเป็นทิฏฐิปัตตะ)

๗) สัทธานุสारी คือ ผู้เล่นไปตามศรัทธาหรือผู้เล่นตามไปด้วยศรัทธา หมายถึง พระอริยบุคคล ผู้ดำรงตั้งมั่นอยู่ในความเป็นโสดาปัตติมรรคที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้ากำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลมีศรัทธาแก่กล้าเป็นต้นว่า

จากหลักธรรมดังกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า การหลุดพ้นหรือการบรรลุธรรมเพื่อเข้าสู่นิพพานนั้นมี ๒ อย่าง คือ พระอริยบุคคลที่เป็นพระเสขะหรือสุภาทิเสสบุคคล และพระอริยบุคคลที่เป็นพระอเสขะหรืออนุปาทิเสสบุคคล สรุปผลการบรรลุธรรมของพระอริยบุคคลในแต่ละระดับได้ดังนี้

๑) พระโสดาบัน ผู้ถึงกระแส คือ เข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและทำได้พอประมาณในปัญญา เช่น พระอัญญาโกณฑัญญะ^{๒๘๓} พระนางกาฬิโคธาสาภิยานีที่ได้ประกาศว่าตนเป็นพระโสดาบันแล้วด้วยองค์คุณเครื่องโสดาบัน^{๒๘๔} เป็นต้น

๒) พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น เป็นผู้ทำได้สมบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา เช่นเดียวกับพระโสดาบัน

๓) พระอนาคามี ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา เช่น ยสกุลบุตรที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาจนดวงตาเห็นธรรม แล้วก็ขออุปสมบทในพระพุทธศาสนา เป็นต้น

๔) พระอรหันต์ คือ ผู้ควรแก่ทักษิณา หรือการบูชาพิเศษ หรือผู้หักกำแพงสังสารจักรได้แล้วเป็นผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำได้สมบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เช่น พระอริยสาวก ๖๐ รูปที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุปสมบทให้เมื่อครั้งพุทธกาลแบบเอหิภิกขุอุปสัมปทา เป็นต้น

^{๒๘๓} ธรรมสภา, ๘๐ พระอรหันต์, หน้า ๓๖.

^{๒๘๔} ดูรายละเอียดใน ธรรมสภา, ๘๖ อุบาสิกา พุทธสาวิกาในสมัยพุทธกาล, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบัณฑิตธรรม, ม.ป.ป.), หน้า ๓๕๓ - ๓๕๔.

พระอริยบุคคลระดับที่ ๑ - ๓ (พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี) ถือว่ายังเป็นสอุปาทิเสสบุคคล เพราะยังเป็นผู้มีอุปาทาน กิเลสยังคงเหลืออยู่ ส่วนระดับที่ ๔ (พระอรหันต์) ถือว่าเป็นอนุปาทิเสสบุคคล เพราะเป็นผู้ไม่มีอุปาทิหลงเหลืออยู่ กิเลสทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว

สรุปว่า การจัดระดับการบรรลุนิพพานของพระอริยบุคคล จะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้จัดระดับการบรรลุนิพพานไว้ ๔ ระดับ โดยเริ่มตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์เท่านั้น ด้วยอาศัยการตัดสังโยชน์ ๑๐ และกิเลสต่าง ๆ ตามลำดับขั้นตอน ตั้งแต่สังโยชน์เบื้องต้นถึงเบื้องสูง คือ การตัดสังโยชน์ได้จนหมดไปจากจิตใจ ตั้งอยู่ในอารมณ์ที่เป็นความสุข เพราะใจที่จะเป็นอิสระจากเครื่องผูกมัดร้อยรัดทั้งหลายทั้งปวง ไม่ให้มีเครื่องผูกมัด คือ กิเลสทั้งหลายเหล่านั้นเอง ผู้ที่จะบรรลุนิพพานเป็นพระอริยบุคคลได้นั้นจะต้องประกอบด้วยองค์ธรรมแห่งความหลุดพ้น ๗ ประการ ได้แก่ อุกโกฏวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ กายสักขี ทิฏฐิปัตตะ ศรัทธาวิมุตติ ธรรมานุสारी และศรัทธาอนุสारी หลักธรรมเหล่านี้ทำให้เกิดแรงกล้าที่มีศรัทธา ปัญญา ทิฏฐิ เป็นตัวนำ เพื่อนำไปสู่การบรรลุนิพพานและอรรถัตถผล

๓.๖.๒ วิธีการที่ทำให้บรรลุนิพพาน

วิธีการหรือเหตุแห่งการบรรลุนิพพาน หมายถึง สาเหตุหรือสภาพการณ์ที่ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุนิพพานเป็นพระอริยบุคคลมีโสดาบัน เป็นต้น โดยมีระยะเวลาของการบรรลุนิพพานแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับสภาพจิตใจ สิ่งแวดล้อม และความพร้อมของผู้ปฏิบัติธรรม

พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายว่าด้วยเหตุแห่งวิมุตติ เพื่อไม่ให้ภิกษุเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่ที่ขังไม่หลุดพ้นยอมหลุดพ้นอาสวะ ที่ยังไม่สิ้นไปยอมถึงความสิ้นไป หรือเพื่อบรรลุนิพพานอันเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยมที่ยังไม่ได้บรรลุนิพพาน ๕ ประการ คือ (๑) การบรรลุนิพพานในขณะที่ฟังธรรม (๒) การบรรลุนิพพานในขณะที่แสดงธรรม (๓) การบรรลุนิพพานในขณะที่สาธยายธรรม (๔) การบรรลุนิพพานในขณะที่พิจารณาธรรม (๕) การบรรลุนิพพานด้วยอำนาจของสมาธิ^{๒๘๕} ทั้งนี้ สุริย มีผลกิจและวิเชียร มีผลกิจ ได้อธิบายวิธีการที่ทำให้บรรลุนิพพานและยกตัวอย่างพระสาวกและสาวิกาที่บรรลุนิพพานไว้ในหนังสือ “พระพุทธประวัติ” และ วคิน อินทสระ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ “๘๐ พระอรหันต์” สรุปได้ดังนี้

๑) การบรรลุนิพพานในขณะที่ฟังธรรม

การบรรลุนิพพานในพุทธศาสนาเถรวาท ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องดำเนินไปตามไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา โดยต้องมีการอบรมจิตทั้งสมถะและวิปัสสนาจนเกิดการพัฒนาจิต รู้แจ้งในช่วงระยะเวลาที่แตกต่างไปตามสภาพแวดล้อม การบรรลุนิพพานในขณะที่ฟังธรรมมีปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากในพระไตรปิฎก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไปตามวาระจิตผู้ฟังจนสามารถบรรลุนิพพานทันทีในขณะที่นั้นหรือฟังธรรมแล้วปฏิบัติตามก็บรรลุนิพพานได้ในภายหลัง

^{๒๘๕} อด.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒.

ตัวอย่างเช่น ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ คน ได้แก่ โกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และ อัสสชิ ที่ติดตามรับใช้เจ้าชายสิทธัตถะ บำเพ็ญทุกรกิริยาอยู่ระยะหนึ่ง (๖ ปี) และได้ปลื้มตัวเลิกการรับใช้ปรณินิบัติเจ้าชายสิทธัตถะหนีไปอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เนื่องจากเจ้าชายสิทธัตถะเลิกล้มการทรมานกาย หันมาฉันอาหารตามปกติ และภายหลังจากเจ้าชายสิทธัตถะได้ค้นพบสัจจธรรมบรรลु พระอนุตรสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว พระองค์ได้เดินทางไปยังที่พักของปัญจวัคคีย์เพื่อตรัสสอนธรรมที่พระองค์ได้ค้นพบในครั้งแรกแก่ปัญจวัคคีย์ ยังไม่เชื่อในคำอ้างของพระองค์ว่าได้ตรัสรู้แล้ว พระองค์ได้ตรัสสอนธรรมครั้งแรกที่ชื่อว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร^{๒๘๖} อันเป็นการแสดงธรรมครั้งแรกของพระองค์แก่ปัญจวัคคีย์ เนื้อความนั้นพระองค์ชี้ให้เห็นว่า นักบวชไม่ควรทำกิจ ๒ อย่าง คือ การหมกมุ่นอยู่ในกามสุข (กามสุขัลลิกานุโยค) และการทรมานตนเองให้ลำบาก (อัตตกิลมณานุโยค)^{๒๘๗} พระองค์ทรงเรียกว่า สุตโต่ง จากนั้นทรงแสดงเหตุผลว่า การหมกมุ่นอยู่กับความสุขเป็นสิ่งทรมาน เป็นของปุถุชน เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนส่วนใหญ่ ไม่ใช่เป็นของพระอริยเจ้าหาประโยชน์มิได้ เป็นที่สุตโต่งข้างหย่อนยาน ส่งเสริมให้เกิดความหลงใหลในกามคุณ ส่วนการเบียดเบียนตนหรือการทรมานตนเองให้ลำบากเป็นกิจกรรมที่ทำให้ตนเองเหน็ดเหนื่อย เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยเจ้าไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นที่สุด ตรึงเครียดเปล่าประโยชน์^{๒๘๘}

บัดนี้ ตถาคตได้ตรัสรู้ทางสายกลางที่ไม่เข้าถึงส่วนที่สุด ๒ ประการ ก่อให้เกิดดวงตาเห็นธรรม ก่อให้เกิดปัญญา ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบกิเลส เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้แจ้ง และเพื่อความดับทุกข์ ทางสายกลางที่ตถาคตตรัสรู้หรือทางสายกลางอันทำให้เกิดจักขุ ทำให้เกิดปัญญา^{๒๘๙} ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การกล่าวชอบ การกระทำชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความเพียรชอบ ความระลึกชอบ และความตั้งมั่นชอบ องค์ธรรมทั้ง ๘ ประการนี้ เป็นหนทางแห่งปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์^{๒๙๐} และทรงแสดงความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการที่เรียกว่า อริยสัจ ๔ ได้แก่

(๑) ทุกขอริยสัจ คือ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความเศร้าโศกพิโรธรำพัน ฯลฯ เป็นความทุกข์ ๆ นี้พระองค์ให้กำหนดรู้ เมื่อกำหนดรู้แล้วจึงบรรเทาเบาคลายในทุกขนั้น

(๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ต้นหาอันก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วย ความยินดี พอใจ ติดใจ เพลิดเพลินในภพ และอารมณ์นั้น ๆ ทุกขสมุทยอริยสัจนี้พระองค์ตรัสว่า ควรละเสีย

^{๒๘๖} สุริย์ มีผลกิจ และวิเชียร มีผลกิจ, พระพุทธประวัติ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอมพิวเตอร์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๓.

^{๒๘๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสมเถระ) ตรวจชำระ พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๕๖.

^{๒๘๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๖๑/๑๒๒, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๔/๔๒๐.

^{๒๘๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสมเถระ) ตรวจชำระ พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๗๓.

^{๒๙๐} สุริย์ มีผลกิจ และวิเชียร มีผลกิจ, พระพุทธประวัติ, หน้า ๑๐๓.

(ก) ทุกขนิโรธอริยสังค คือ ความดับสนธิซึ่งตัณหา ความสละตัณหา ความปล่อยตัณหา ความวางตัณหา ความไม่พัวพันตัณหาอันทั้งหมด ทุกขนิโรธอริยสังคพระองค์ตรัสว่า ควรทำให้แจ้ง

(ข) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังค คือ มรรคอันเป็นทางดับทุกข์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ความเห็นชอบ เป็นต้น ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังคพระองค์ตรัสว่า ควรทำให้เจริญ^{๒๙๑}

โกณฑัญญะพราหมณ์ได้ส่งญาณไปตามกระแสของพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยพิจารณาทางสายกลางในการบำเพ็ญเพียร (มัชฌิมาปฏิปทา) ที่ก่อให้เกิดจักขุญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ นั่นก็คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ และเชื่อมโยงต่อไปยังอริยสังค ๔ (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค) และปัจจุสมุปบาท ซึ่งเป็นกระบวนการในการเกิดดับของสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวง^{๒๙๒} หลังจากที่ได้ฟังพระธรรมเทศนาพระสูตรนั้นจบลง โกณฑัญญะพราหมณ์ได้ดำรงอยู่ในพระโสดาปัตติผลเป็นคนแรก พร้อมกับพรหม ๑๘ โภภี

พระผู้มีพระภาคเจ้าปิติโสมนัสเป็นอย่างมากพระองค์เห็นว่า อมตธรรมที่พระองค์ตรัสรู้มานั้นสามารถช่วยสอนให้ผู้อื่นได้รู้ตามหลักธรรมของพระองค์ โกณฑัญญะพราหมณ์ได้ดวงตาเห็นธรรมหรือธรรมจักขุ แล้วได้ทูลขอบวชกับพระองค์ ๆ ทรงประทาน การบวชให้แบบเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นพระอริยสงฆ์องค์แรกของพระพุทธศาสนา อีก ๕ วันต่อมา พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงอนันตลักขณสูตร^{๒๙๓} ให้แก่พระปัญจวัคคีย์ฟัง หลังจากที่พระปัญจวัคคีย์ได้ฟังพระธรรมเทศนาพระสูตรนี้จบลง ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ก็ได้บรรลุอรหัตผลเป็นพระอรหันต์ตั้งแต่พระโกณฑัญญะ พระวัปปะ พระภัททิยะ พระมหานามะ และพระอัสสชิ^{๒๙๔}

๒) การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม

การแสดงธรรมนั้นต้องแสดงไปตามลำดับที่ได้ศึกษามาหรือได้ฟังมาด้วยจิตที่เป็นกุศล และในขณะที่แสดงธรรมอยู่ จิตได้พัฒนาไปกับธรรมที่แสดงจนเกิดปัญญารู้แจ้ง เห็นจริง ตามธรรมที่แสดงในช่วงระยะเวลานั้นก็บรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรมได้ ตัวอย่างเช่น พระสารีบุตรเถระหรืออุปติสสะ (นามเดิม) เป็นบุตรแห่งสกุลอุปติสคามได้ศึกษาสำนักของสญชัยปริพาชก แต่ด้วยความคิดว่าลัทธินี้เหลวไหลไร้แก่นสาร เข้าวันหนึ่งอุปติสสะเข้าไปในกรุงราชคฤห์ เห็นภิกษุรูปหนึ่ง (พระอัสสชิ) กำลังเดินบิณฑบาตด้วยอาการสำรวม เกิดความเลื่อมใสในอิริยาบถของท่าน คิดว่าบรรพชิตนี้คงได้รับการอบรมสั่งสอนมาเป็นอย่างดี มีมารยาทเป็นที่ต้องใจจึงเข้าไปไต่ถาม แต่คิดได้ว่าขณะนี้มิใช่เวลาอันสมควรเพราะท่านกำลังเดินเข้าละแวกบ้านเพื่อบิณฑบาต อุปติสสะจึงเดินตามไปห่าง ๆ รอโอกาสที่จะเข้าไปไต่ถามท่านพระอัสสชิซึ่งเป็น ๑ ใน ๕ ของพระปัญจวัคคีย์ ครั้นอุปติสสะเห็นท่านเสร็จจากภัตกิจแล้ว จึงเข้าไปหากราบนมัสการแล้วยืนอยู่ ในที่ควรส่วนข้างหนึ่ง จึงถามกับ

^{๒๙๑} สุริย์ มีผลกิจ และวิเชียร มีผลกิจ, พระพุทธประวัติ, หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

^{๒๙๒} ดุราลละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒/๕๙๖.

^{๒๙๓} ดุราลละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๖.

^{๒๙๔} ดุราลละเอียดใน สุริย์ มีผลกิจและวิเชียร มีผลกิจ, พระพุทธประวัติ, หน้า ๑๐๓-๑๐๕.

พระอัสสชิว่า อินทรีย์ของท่านผ่องใส ผิวพรรณงามบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าใคร่ ขอทราบว่าคุณบวชเฉพาะใคร ผู้ใดเป็นศาสดาของท่าน และท่านชอบใจในธรรมของพระศาสดาองค์ใด

พระอัสสชิตอบว่า พระมหาสมณะศากยบุตรเสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล เราบวชเฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น พระองค์เป็นศาสดาของเรา เราชอบใจในธรรมของพระองค์ แล้วพระอัสสชิก็ได้แสดงธรรมตามที่ปรารถนาแก่อุปติสสะว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้^{๒๕๕} เมื่อได้ฟังเช่นนั้น อุปติสสะก็ได้ดวงตาเห็นธรรมปราศจากอภิวาท ปราศจากมลทินว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสิ่งนั้นทั้งมวลล้วน มีความดับไปเป็นธรรมดา ได้เกิดขึ้นแก่อุปติสสะ ในขณะที่อุปติสสะได้บรรลุโสดาปัตติผล^{๒๕๖} แต่ยังไม่ได้รับบรรลุเป็นพระอรหันต์

หลังจากนั้นท่านพระสารีบุตรก็ได้ขอบวชในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อบวชแล้วก็ขอไปบำเพ็ญสมณธรรม ณ ถ้ำสุกรขาตา เขิงเขาคิชฌกูฏ เขตกรุงราชคฤห์ วันที่ท่านจะบรรลุอรหัตตผลนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าได้เสด็จไปประทับอยู่ในถ้ำนั้นกับท่านพระสารีบุตร

ต่อมาที่ฆนชะปริพาชกได้เข้ามาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ทรงแสดงธรรมโปรดที่ฆนชะปริพาชกเกี่ยวกับเรื่องเที่ยงและไม่เที่ยงของขันธ์ ๕ มีเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา ขณะนั้นพระสารีบุตรนั่งถวายงานพัดเบื้องพระปฤษฎางค์ (ข้างหลัง) ท่านได้พิจารณาหลักธรรมไปตามเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดแก่ที่ฆนชะปริพาชกนั้นตลอดเวลา ครั้นพระธรรมเทศนาจบลงท่านก็ได้บรรลุเป็นอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ภายหลังจากที่ได้บวชแล้ว ๑๕ วัน^{๒๕๗}

เราจะเห็นได้ว่า การบรรลุธรรมของพระสารีบุตรในขณะที่ฟังธรรมนั้นเป็นการบรรลุด้วยการฟังธรรมจากผู้อื่น (พระอัสสชิ) แล้วก็นำมาพิจารณาธรรม ใคร่ครวญในธรรมอีกครั้งหนึ่งจนเป็นเหตุให้ท่านเกิดดวงตาเห็นธรรมจากการพิจารณาด้วยหลักธรรมที่ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรม สิ่งนั้นล้วนดับไปเป็นธรรมดา การบรรลุธรรมทั้งสองอย่างนี้มีความแตกต่างกัน คือ การที่ได้ดวงตาเห็นธรรมครั้งแรก เป็นการเห็นธรรมจากการได้รับฟังจากสุตบุรุษ (ผู้รู้) ได้สอนให้แล้วก็พิจารณาตามส่วนการบรรลุธรรมในครั้งที่สองนี้ เป็นการพิจารณาด้วยตนเองโดยใช้โยนิโสมนสิการ ัมมวิจยะ (พิจารณาใคร่ครวญในธรรม) เห็นด้วยญาณปัญญาตามความเป็นจริงของตนเอง

๓) การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม

การสาธยายธรรมหรือสาธยายพระสูตร จิตของผู้ปฏิบัติในขณะที่นั้นจดจ่ออยู่กับพระธรรมหรือพระสูตรจนเกิดสมาธิ สามารถข่มนิวรณ์ให้สงบลงในช่วงเวลานั้นได้ จิตได้พัฒนาไปตามพระธรรมหรือพระสูตรที่สาธยาย ด้วยความศรัทธาอย่างแรงกล้าจนสามารถบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรมนั้น ตัวอย่างเช่น พระวัคคิเถระเป็นบุตรของพราหมณ์ในกรุงสาวัตถี เมื่อเจริญวัยแล้ว

^{๒๕๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓.

^{๒๕๖} สุริย์ มีผลกิจและวิเชียร มีผลกิจ, พระพุทธประวัติ, หน้า ๑๕๔.

^{๒๕๗} ธรรมสภา, ๘๐ พระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันบัณฑิตธรรม, ม.ป.ป.), หน้า ๑๓๒.

ท่านได้เล่าเรียนไตรเพทจนจบศิลปศาสตร์ของพวกพราหมณ์ทั้งหมด วันหนึ่งท่านเห็นพระศาสดา แล้วมองดูรูปกายสมบัติไม่รู้สึกรู้ว่าอิมในการมอง จึงเที่ยวจาริกตามพระผู้มีพระภาคเจ้าไปทุกที่ไม่เป็น อันที่จะสาธยายธรรมบำเพ็ญกรรมฐานเพื่อให้ได้เห็นในรูปกายพระศาสดา จึงได้ขอบวชในสำนัก พระศาสดาเพื่อจะได้เฝ้าดูรูปกายของพระศาสดาถึงแม้จะบวชแล้วก็ตาม จนวันหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า เห็นว่าเป็นเวลาอันสมควรแล้วที่จะสอนให้พระวัชกสิได้บรรลุธรรมด้วยพระญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า เห็นว่าพระวัชกสิมีญาณแก่กล้าแล้วจึงได้ตรัสให้โอวาทว่า อย่าเลยวัชกสิ ประโยชน์อะไรในรูป (กาย) ที่น่าเกลียดซึ่งคนพาลชอบเล่า ก็บัณฑิตใดเห็นสัทธรรม บัณฑิตนั้นชื่อว่า เห็นเราผู้ไม่เห็นสัทธรรมถึงจะ เห็นเราก็อธิว่า ไม่เห็นเรา กายมีโทษไม่สิ้นสุด เปรียบเสมอด้วยต้นไม้มีพิษ เป็นที่อยู่ของโรคทุกอย่าง ล้วนเป็นที่ประชุมของทุกข์ เพราะฉะนั้น เธอจงเพียรหน่ายในรูป พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความ เสื่อมไปแห่งขันธทั้งหลาย จักถึงที่สุดแห่งสรรพกิเลสได้โดยง่าย^{๒๔๘}

แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างไร พระวัชกสิก็ไม่อาจจะละการดูพระศาสดาได้ดำริว่า ภิกษุนี้ เมื่อยังไม่ได้ความสังเวชจักไม่ตรัสรู้ ในวันเข้าพรรษานั่นเอง จึงได้ขับไล่ให้พระวัชกสิหนีไป พระวัชกสิคิดว่า แต่นี้ไปคงจะไม่ให้เห็นพระพักตร์ของพระศาสดาอีกแล้ว จึงได้เกิดความน้อยใจและ เสียใจอย่างมาก ได้เดินจากวัดเวฬุวันไปยังภูเขาคิชฌกูฏเพื่อจะกระโดดลงจากภูเขา (ลงสู่หุบเขา) ให้ตกลงมาตาย ในขณะที่ท่านขึ้นภูเขาไปถึงบนภูเขาบริเวณช่องเขาขาดหรือปากเหวอยู่นั้น มีอาการ อ่อนเพลีย เมื่อยล้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเรื่องทั้งหมด ทรงดำริว่า ภิกษุนี้เมื่อไม่ได้ความเบา ใจจากเรา เธอจะพึงยังธรรมอันเป็นอุปนิสัยแห่งมรรคผลให้พินาศได้ จึงแปลงพระรัศมีแสดงพระองค์ ให้ปรากฏ พระวัชกสิมองเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเช่นนั้น ความอ่อนเพลีย เมื่อยล้าก็หายอย่าง ฉับพลัน หายความเศร้าโศกประจวบดังว่าพระศาสดาทรงเป็นประดุจสระแห่งเต็มด้วยน้ำ เพื่อจะยัง ปิติและปราโมทย์อันมีกำลังให้เกิดแก่พระวัชกสิ จึงทรงเหยียดพระหัตถ์ออกแล้วตรัสพระคาถาว่า “มาเถิด วัชกสิ เธออย่ากลัว จงมองดูพระตถาคต เราจักยกเธอขึ้นเหมือนบุคคลพุงข้างตัวติดหล่มขึ้น ฉะนั้น มาเถิด วัชกสิ เธออย่ากลัว จงมองดูพระตถาคต เราจักยกเธอขึ้นเหมือนช่วยพระจันทร์ที่ถูกร าทูจับ ฉะนั้น^{๒๔๙}

พระวัชกสิ เมื่อได้เห็นพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ยินถ้อยคำปลอบโยนที่ประกอบด้วย คำอันอ่อนหวานเช่นนั้น ความน้อยใจเสียใจก็พลันหายไป เกิดความปิติปราโมทย์ขึ้นมาแทนอย่างแรงกล้า จึงได้เหาะขึ้นไปในอากาศต่อหน้าพระพักตร์ ขณะที่เท้ายังอยู่ที่พื้นภูเขา ท่านนึกถึงพระพุทธรูปรำ สข่มปิติได้ในอากาศนั้น บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาทั้งหลายที่เชิงผาแห่งนั้น แล้วเหาะเข้ามา ถวายบังคมพระตถาคต ณ สำนักพระศาสดา ผู้ที่พลัดพรากจากสิ่งที่รัก ที่ผูกพัน ย่อมจะได้รับความ เศร้าโศกเสียใจเป็นอันมาก ย่อมทำให้เกิดความทุกข์จนสามารถคิดสั้นอยากจะทำร้ายตนเองก็ได้ เช่น คนที่ผิดหวังจากความรักแล้วคิดฆ่าตัวตายเพื่อหนีจากความทุกข์นั้น หรือการประกอบธุรกิจล้มเหลว ก็คิดฆ่าตัวตาย เป็นต้น แต่หากคิดในทางกลับกันถ้าผู้ที่ผิดหวังเมื่อได้รับสิ่งเหล่านั้นก็กลับมาทดแทน เหมือนเดิมจิตใจของผู้นั้นย่อมเกิดความสดใสเบิกบานหายจากความเสียใจเป็นความสุขขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง

^{๒๔๘} ธรรมสภา, ๘๐ พระอรหันต์, หน้า ๔๕๕.

^{๒๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๖.

พระผู้มีพระภาคเจ้า รู้ถึงความรู้สึกเหล่านี้เป็นอย่างดี พระองค์จึงทรงพระเมตตาแก่พระวัชกาลิที่เสียใจอย่างมากที่ไม่ได้เห็นพระพักตร์ของพระศาสดา พระองค์จึงได้เข้าไปปลอบโยนด้วยคำพูดที่อ่อนหวานทำให้พระวัชกาลิมีความสดชื่นขึ้นมาในใจ เกิดความปีติปราโมทย์ที่เกิดจากความศรัทธาในพระผู้มีพระภาคเจ้า และพระองค์ทรงตรัสสอนให้พิจารณาในพระสัทธรรมว่า อย่าเลยวัชกาลิ ทำไมเธอจึงยินดีในรูปที่ชนพาลชอบเล่า ผู้ใดเห็นพระสัทธรรม ผู้นั้นชื่อว่า เป็นบัณฑิตเห็นเรา ส่วนผู้ไม่เห็นพระสัทธรรมถึงจะเห็นเราก็อธิว่า ไม่เห็นร่างกาย มีโทษ ไม่สิ้นสุด เหมือนต้นไม้มีพิษเป็นที่อาศัยของโรคทุกชนิด ล้วนเป็นที่ประชุมของทุกข์ เพราะฉะนั้น จงเบื่อหน่ายในรูป พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย จะถึงที่สุดแห่งสรรพกิเลสได้โดยง่ายเถิด^{๓๐๐}

จากการที่ได้ฟังพระสัทธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอน ณ ที่นั่นเอง (ภูเขาคิชฌกูฏ) พระวัชกาลิได้พิจารณาธรรมและปฏิบัติตามด้วยโยนิโสมนสิการ จนทำให้พระวัชกาลิได้รู้แจ้งสำเร็จในปฏิบัติ ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖^{๓๐๑} บรรลุอรหัตตผล นี้เป็นอุบายของพระศาสดาเพื่อให้พระวัชกาลิเถระบรรลุธรรมด้วยปัญญาของพระวัชกาลิเถระนี้เอง จิตปราศจากราคะ คลายกำหนดในการเห็นสิ่งที่สวยงาม ในรูปกายของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า เป็นของไม่สวยไม่งาม มีความเสื่อมสลายแตกดับไปในวันใดวันหนึ่งอย่างแน่นอน จิตก็สิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ เพราะจิตปราศจากโทสะและโมหะให้สิ้นไป จิตนั้นก็หลุดพ้น ลীনอาสวะกิเลสทั้งหลาย จนทำให้บรรลุพระอรหัตต์ในที่สุด^{๓๐๒} พระบรมศาสดาจึงทรงยกย่องท่านในตำแหน่งเอตทัคคะ เป็นเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในทางศรัทธาวิมุตติ

๔) การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม

การพิจารณาธรรมเป็นขั้นตอนที่ผู้ปฏิบัติธรรมตั้งใจพิจารณา เป็นการน้อมนึกเอา เช่น น้อมนึกพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม เห็นไตรลักษณ์ จิตได้พัฒนาจนเกิดปัญญา โดยเฉพาะอันเป็นความรู้ความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งตามความเป็นจริงของธรรมชาติในสิ่งนั้น ๆ ในช่วงเวลาขณะพิจารณาธรรมอยู่ จิตได้พัฒนาตามสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น จนสามารถบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรมได้ ตัวอย่างเช่น พระโมคคัลลานะเถระหรือโกณฑิยะ (นามเดิม) เป็นเพื่อนอุปติสสะ (พระสารีบุตร) เกิดความเบื่อหน่ายในชีวิตฆราวาสแล้ว ได้ตัดสินใจออกบวช ตามที่ได้ฟังหลักที่อุปติสสะนำหลักธรรมที่ได้ยินได้ฟังมาจากพระอัสสชิมาถ่ายทอดให้โกณฑิยะฟัง ภายหลังจากที่ได้ฟังธรรมจากอุปติสสะแล้วดวงตาก็ปราศจากรูสี ปราศจากมลทินว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดขึ้นแก่โกณฑิยะในขณะนั้นเช่นเดียวกัน ครั้นแล้วโกณฑิยะรำพึงว่าธรรมนี้ถ้ามีก็เพียงเท่านี้ เท่านั้น ท่านทั้งหลายจงแสวงตลอดบทอันหาความโศกมิได้ บทอันหาความโศกมิได้นี้ พวกเรายังไม่เห็น ล่วงเลยมาแล้วหลายหมื่นกับ^{๓๐๓}

^{๓๐๐} ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๕๔-๕๖/๒๔๔-๒๔๕.

^{๓๐๑} ชุ.อป. (ไทย) ๓๓/๖๕/๒๔๖.

^{๓๐๒} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๔๔/๙.

^{๓๐๓} สุริย์ มีผลกิจและวิเชียร มีผลกิจ, พระพุทธประวัติ, หน้า ๑๕๕.

ต่อจากนั้น จึงได้ขอวชในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ฉายาว่า “พระโมคคัลลานะ” ภายหลังจากบวชแล้วพระโมคคัลลานะได้ทูลลาพระผู้มีพระภาคเจ้าไปบำเพ็ญสมณธรรมอยู่แคว้นมคธ ในวันที่ ๗ บังเกิดความโง่งงเป็นกำลัง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบด้วยพระญาณ จึงได้เสด็จไปประทานโอวาทอุบายแก้ง่วงแก่พระโมคคัลลานะ พระโมคคัลลานะได้ฟังหลักธรรมของพระองค์แล้วปฏิบัติตามที่จันทหาย่ง่วง พระผู้มีพระภาคเจ้าเห็นว่า หาย่ง่วงแล้ว จึงตรัสสอนเรื่องธาตุกรรมฐานเพื่อให้จิตนั้นสงบและตั้งมั่นเป็นสมาธิ โดยทรงแนะนำให้พระโมคคัลลานะกำหนดพิจารณากายนั้นแยกออกเป็นส่วน ๆ ให้เห็นว่า กายนี้เป็นเพียงธาตุ ๔ คือ ปรฐวี (ดิน) อาโป (น้ำ) เตโช (ไฟ) และวาโย (ลม) ซึ่งแต่ละส่วนนี้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ธาตุเหล่านั้นด้วยตัณหาและทิฏฐิ ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น ก็ควรกำหนดธรรมเหล่านั้นเมื่อเสวยเวทนาจึงพิจารณาด้วยปัญญาอันประกอบด้วยความหน่าย ความดับ และความไม่ยึดมั่นถือมั่น จิตก็จะพ้นจากอาสวะกิเลส เป็นผู้รู้วาทาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว^{๓๐๔} พระโมคคัลลานะได้เจริญสติด้วยสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไปตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนจนได้บรรลุอรหัตผลในวันที่ ๗ นั้นเองจน ทำให้ท่านได้สำเร็จวิชา ๓^{๓๐๕}

๕) การบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ

ผู้เจริญกรรมฐานด้วยการเจริญสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐานก็ตาม ซึ่งกรรมฐานนั้นเป็นการฝึกให้จิตใจมีสมาธิ ฝึกให้จิตใจตั้งมั่น ฝึกสติสัมปชัญญะให้มีกำลัง เมื่อใดจิตใจมีกำลัง มีสติสัมปชัญญะ มีสมาธิก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา เมื่อปัญญาเกิดขึ้นแล้วก็สามารถแทงตลอดในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค พร้อมทั้งเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อเป็นเช่นนี้ก็สามารถบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิได้ ตัวอย่างเช่น พระสิวลีเถระเป็นบุตรของมหาลิจฉวีแห่งแคว้นวัชชี พระมารดาพระนามว่า พระนางสุปวาสา แห่งโกถลินนคร เมื่อครั้งท่านจะเกิดนั้น ท่านอยู่ในท้องพระมารดานานถึง ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน ที่เป็นเช่นนี้ เนื่องจากบุรพกรรมของท่านในอดีตชาติเมื่อครั้งที่ท่านเป็นกษัตริย์ครองกรุงพาราณสี มีการสู้รบแค้นเคืองศัตรูที่ห้อมล้อมกรุงอยู่ จึงสั่งให้ปิดประตูเมืองไว้ ๑ วัน ด้วยวิบากกรรมนี้เองเป็นอาณูภาพให้ท่านต้องประสบทุกข์อยู่ในครรภ์มารดาถึง ๗ ปี^{๓๐๖} ด้วยวิบากนี้เอง จึงเป็นเหตุให้พระมารดาทรมานมาก เพราะทารกในครรภ์นั้นมีบุญมาก มีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่งพระมารดาของท่านได้เข้าเฝ้าฟังธรรมจากพระผู้มีพระภาคเจ้า เพียงครั้งแรกก็บรรลุโสดาปัตติผล หลังจากนั้นไม่นานพระนางก็ตั้งพระครรภ์ ทารกที่อยู่ในพระครรภ์นั้นมีบุญมากเพราะตั้งแต่ถือปฏิสนธิในครรภ์ พระนางสุปวาสา ก็ทรงได้รับเครื่องบรรณาการถึง ๕๐๐ ทั้งเวลาเช้าและเวลาเย็นจากพวกประยูรญาติ

แต่เมื่อถึงกำหนดคลอดแล้ว ทารกในครรภ์ก็ยังไม่คลอดออกมา จนเวลาผ่านไป ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน ทำให้พระนางทุกข์ทั้งกายและใจ พระนางทรงอดกลั้นความทุกข์ด้วยการตรีกถึงธรรม (สัมมาวิตถ) ๓ อย่าง คือ (๑) ทรงตรีกถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้โดยชอบ ทรงแสดงธรรมเพื่อละ

^{๓๐๔} อัง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖-๑๑๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๔/๔๒๕.

^{๓๐๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๑๘/๓๑๙.

^{๓๐๖} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๗๙-๘๓/๓๐๐.

ทุกข์ (๒) ทรงตรีกถึงพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ปฏิบัติเพื่อละทุกข์ (๓) ทรงตรีกถึงนิพพานซึ่งเป็นที่ไม่มีทุกข์ เป็นสุขดี^{๓๐๗}

เมื่อคลอออกมาแล้ว สามารถทำงานได้เท่ากับเด็กอายุ ๗ ขวบ มีเรื่องเล่าว่า วันที่ท่านคลอคืนพระบิดาได้นิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยพระสาวกมาเสวยพระกระยาหารที่ในวังในวันนั้นเองเด็กชายสีวลีได้ช่วยพระมารดาเลี้ยงพระด้วย พระสารีบุตรมองเห็นก็เกิดความเอ็นดูรักใคร่และสนทนาด้วยจนเกิดความคุ้นเคยกัน ในวันที่ ๗ เป็นวันสุดท้ายของการเลี้ยงพระ พระสารีบุตรได้ชวนเด็กชายสีวลีให้บวชโดยกล่าวว่า “เธอได้รับทุกข์ทรมานอยู่ในครรรภ์มานาน ออกบวชไม่ดีกว่าหรือ” เด็กชายสีวลีตอบว่า “ถ้ากระผมสามารถบวชได้ก็จะบวช”^{๓๐๘} พระนางสุปวาสาเห็นบุตรชายสนิทสนมกับพระสารีบุตรก็ดีพระทัย และเมื่อพระสารีบุตรทูลให้ทราบ ว่า กำลังชวนเด็กชายสีวลีให้บวช พระนางก็ดีพระทัยและอนุญาตให้โอรสบวชได้ตามประสงค์

พระสารีบุตรจึงได้นำเด็กชายสีวลีไปทำการบวชให้ในเบื้องต้นนั้น พระสารีบุตรสอนให้เด็กชายสีวลีกำหนดพิจารณาตจปัญจกรรมฐาน ๕ ประการ^{๓๐๙} คือ พิจารณาผม ขน เล็บ ฟัน หนัง อันเป็นเบื้องต้นของการบวชที่พระอุปัชฌาย์จะต้องสอนก่อนการบวชทุกครั้ง และสอนให้พิจารณาถึงความทุกข์ที่ต้องทรมานอยู่ในท้องของมารดาถึง ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน ในขณะที่พระเถระ (พระสารีบุตร) ปลงผมให้อยู่ที่ ท่านได้ให้เด็กชายสีวลีพิจารณากรรมฐานตามที่สอน เมื่อปลงผมผมชั้นที่ ๑ ท่านดำรงอยู่ใน โสตาปัตตผล ในขณะที่ปลงผมผมชั้นที่ ๒ ท่านได้ดำรงอยู่ในสกทาคามิผล ปลงผมผมชั้นที่ ๓ ท่านได้ดำรงอยู่ในอนาคามิผล การปลงผมทั้งหมดเสร็จเรียบร้อยแล้ว และท่านกระทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตตผลแล้วในเวลาไม่ก่อนไม่หลัง^{๓๑๐} กล่าวคือพระสีวลีเถระได้รู้แจ้งสำเร็จในปฏิสัมภิทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญญา ๖ ซึ่งนับว่าท่านบรรลุธรรมได้อย่างรวดเร็วแต่การปลงผมก็ทำให้ท่านสามารถบรรลุธรรมได้

พระสีวลีบวชตั้งแต่อายุยังน้อยมากแค่ ๗ ปี แต่ความทุกข์ทรมานของท่านตั้งแต่เมื่อครั้งอยู่ในครรภ์ของพระมารดาถึง ๗ ปี ท่านสามารถนำเอาคำสอนของพระอุปัชฌาย์มาใช้เจริญกรรมฐานในขณะที่ปลงผมผมได้ ถือว่าท่านเป็นผู้สั่งสมบารมีมาอย่างมากมาย สำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ในระยะสั้น ๆ แคปลงผมเท่านั้น เนื่องจากบุรพกรรมในอดีตของท่านได้ยินดีปรีดาบูชาพระพุทฺธมุตตรและพระวิปัสสีผู้ทรงเป็นผู้นำคุณวิเศษ ด้วยผลอันวิเศษแห่งกรรมนั้น ท่านจึงได้ลาภที่อุดมไพบูลย์ในที่ทุกแห่ง คือ ในป่า ในบ้าน ในน้ำ และบนบก จึงแสดงให้เห็นว่าบุคคลที่จะบรรลุธรรมได้นั้นไม่ขึ้นอยู่กับวัยหรือความรู้แต่ประการใด แต่ขึ้นอยู่กับการศึกษาด้วยปัญญาอย่างแยบคายในขณะนั้น

^{๓๐๗} ธรรมสภา, ๘๐ พระอรหันต์, หน้า ๖๙๓-๖๙๔.

^{๓๐๘} พระมหาอานวย อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทฺธศาสนาเถรวาท” วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๗.

^{๓๐๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๙๗.

^{๓๑๐} ธรรมสภา, ๘๐ พระอรหันต์, หน้า ๖๙๗.

ด้วยอำนาจบุญที่พระสิวลีได้บำเพ็ญสั่งสมอบรมมาตั้งแต่ชาติเป็นปัจจัยส่งผลให้ท่านเจริญด้วยลาภสักการะ โดยมีเทพยดา นาค ครุฑ และมนุษย์ทั้งหลาย นำของมาถวายโดยมิได้ขาดตกบกพร่อง ไม่ว่าท่านจะอยู่ ณ ที่แห่งใดก็ตาม ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงทรงประกาศให้ปรากฏในหมู่พุทธบริษัท ตรัสยกย่องท่านในตำแหน่งเอตทัคคะ เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในทางผู้มีลาภมาก^{๓๑๑}

การบรรลุธรรมของแต่ละบุคคลนั้น มีวิธีการบรรลุธรรมที่แตกต่างกันไป เนื่องจากอุปนิสัย ภูมิหลัง การปฏิบัติ จริต วาสนา บารมี และองค์ประกอบต่าง ๆ ที่ได้สั่งสมกันมาไม่เหมือนกันทุก ๆ คน แต่สุดท้ายแล้วก็คือการบรรลุธรรมตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า คือ ความเห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั่นเองจนเกิดปัญญาญาณที่เรียกว่า ทัสสนวิสุทธิต่างที่เหมือนกัน ซึ่งเปรียบได้กับน้ำทะเลย่อมมีรสเค็มรสเดียว ไม่ว่าจะป็นน้ำไหลมาจากไหนก็ตาม เมื่อน้ำนั้นถึงทะเลเมื่อใด น้ำนั้นก็จะมีรสเค็มเช่นเดียวกันและเป็นรสเดียว และก็เหมือนแสงสว่างย่อมกำจัดความมืดเหมือนกันทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นแสงสว่างที่เกิดขึ้นจากอะไรก็ตาม

การบรรลุธรรมทั้ง ๕ รูปแบบนี้เป็นไปตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าสอนไว้ในพระไตรปิฎก ด้วยการเจริญกรรมฐานในทำอิริยาบถทั้ง ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง และนอน ถือว่าเป็นการบรรลุธรรมโดยทั่วไป แต่ยังมีการบรรลุธรรมเป็นกรณีพิเศษที่นอกเหนือจากทำอิริยาบถทั้ง ๔ คือ กึ่งนั่งและกึ่งนอนคือ ไม่ได้เป็น ๑ ในอิริยาบถ ๔ (ยืน เดิน นั่ง นอน) แต่เป็นการเอนกายลงบนเตียง ในขณะที่เท้าพ้นจากพื้นศีรษะกำลังจะถึงหมอน เช่น การบรรลุธรรมของพระอานนท์เถระ เป็นต้น นอกจากนี้ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ได้ยกตัวอย่างแสดงให้เห็นชัดเจนของการบรรลุธรรม ดังเช่นของพระธรรมมารามเถระว่า การที่พระธรรมมารามเถระจะบรรลุธรรมได้นั้น จะต้องปฏิบัติควบคู่พร้อมไปกับการเจริญวิปัสสนาพิจารณาในกองรูป เวทนา จิต และสภาวะธรรมไปพร้อมกันเพื่อให้เกิดมรรคญาณ มิใช่การฟังพระธรรมเพียงอย่างเดียวแล้วไม่เจริญจิตตามไปด้วยก็จะไม่สามารถจะบรรลุธรรมได้^{๓๑๒}

การได้ฟังธรรมก็ดี การเป็นผู้แสดงธรรมก็ดี การสาธยายธรรมก็ดี การตรีกตรองในธรรมก็ดี และการถือเอาสมาธิमितอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี จำเป็นต้องอาศัยธรรมและคำแนะนำจากสัตบุรุษมีพุทธดำรัสว่า เมื่อได้พบกับสัตบุรุษทั้งหลาย ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับคำแนะนำดีแล้วในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่ควรมนสิการ^{๓๑๓} สอดคล้องกับพุทธพจน์ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย อวิชาสูตร ว่า

ภิกษุทั้งหลาย การคบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์ การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์ ศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยแยกกายบริบูรณ์ การมนสิการโดยแยกกายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์ สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์ ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สุจริต ๓

^{๓๑๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๘๕-๘๕/๓๐๑-๓๐๒.

^{๓๑๒} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) นิพนธ์, อริยวงส์ปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งอริยะเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๑.

^{๓๑๓} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๐/๒๐.

บริบูรณ์ สุจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติปัญฐาน ๔ บริบูรณ์ สติปัญฐาน ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์^{๓๑๔}

ด้วยเหตุผลนี้ เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการบริบูรณ์ ย่อมทำให้การบรรลุธรรมเกิดขึ้นได้ ผู้ปฏิบัติจึงควรแสวงหาสัตบุรุษ แต่อย่างไรก็ตาม ในพระสูตรนี้พระอรธกถาจารย์ได้วินิจฉัยไว้ว่า บทว่า สาทรรุ ได้แก่ มีปัจจัยบทว่า วิชาวิมุตติ ได้แก่ ผลญาณและสัมปยุตธรรมที่เหลือ บทว่า โพชฌงคกา ได้แก่ องค์แห่งปัญญาและเครื่องตรัสรู้ คือ มรรค^{๓๑๕} เพราะเหตุนี้โพชฌงค์จึงเป็นองค์แห่งปัญญาและเครื่องตรัสรู้

สรุปว่า วิธีการที่ทำให้บรรลุธรรมหรือเหตุแห่งการบรรลุธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้มี ๕ ประการ คือ การบรรลุในขณะฟังธรรม ขณะแสดงธรรม ขณะสาธยายธรรม ขณะพิจารณาธรรม และขณะทำสมาธิ ล้วนแต่เป็นการเจริญกรรมฐานด้วยกันทั้งนั้น โดยการใช้ศีล (สติ) สมาธิ และปัญญา ในการพิจารณาในแต่ละสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะ ๆ เหตุแห่งการบรรลุธรรมทั้ง ๕ ประการ ดังที่ได้ยกตัวอย่างแสดงนั้น พระเถระและพระเถรีได้ปฏิบัติตามหลักธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้าและเจริญกรรมฐานไปด้วย การเจริญกรรมฐานยังช่วยให้ผู้เจริญกรรมฐานมีอำนาจในสมาธิ รู้แจ้งในอรรถ รู้แจ้งในธรรม เกิดความปราโมทย์ ปิติยินดี แล้วทำให้เกิดความสุข เมื่อจิตเกิดความสุกก็ทำให้ผู้นั้นไม่ประมาทในธรรม มีความเพียรพยายาม จนบรรลุความเป็นอริยบุคคลอันมีพระโสดาบัน เป็นต้น แต่การที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องอาศัยคำแนะนำจากสัตบุรุษ (กัลยาณมิตร) การได้พบและได้ฟังพระสัทธรรมจากสัตบุรุษนั้นย่อมทำให้เกิดศรัทธา โยนิโสมนสิการ สติสัมปชัญญะ ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ มีความประพฤติสุจริตมีสติสัมปชัญญะ อยู่ในสติปัญฐาน ๔ เกิดโพชฌงค์ ๗ มีวิชา (ปัญญา) และวิมุตติ (ความหลุดพ้น) ที่บริบูรณ์ตามลำดับ

๓.๖.๓ ธรรมที่สนับสนุนการบรรลุธรรม

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคลหรือมรรคญาณ ธรรมที่เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ประกอบความเพียรในการเจริญอริยมรรคให้วิปัสสนาพัฒนาขึ้น คือ โพธิปักขิยธรรม^{๓๑๖} คือ ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ เป็นธรรมเกื้อหนุนแก่อริยมรรค ทำให้รู้แจ้งอริยสัจ ๔ จัดว่าเป็นแนวปฏิบัติที่บริบูรณ์เพื่อความดับทุกข์ มี ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัญฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิวิปา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘^{๓๑๗} โพธิปักขิยธรรมจึงถือว่าเป็นหลักธรรมที่ฝักฝ่ายแห่งอริยบุคคลหรือมรรคญาณ

^{๓๑๔} ดูรายละเอียดใน อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗.

^{๓๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๙๙.

^{๓๑๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕/๔๕.

^{๓๑๗} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) นิพนธ์, อริยวงศ์ปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง

๑) สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง การระลึกถึงที่เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป เวทนา จิต และธรรม ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ นั้นมิใช่มีเพียงแต่มีสติอย่างเดียว แต่ต้องอาศัยธรรมอื่นประกอบร่วมอยู่ด้วย ได้แก่ วิริยะและปัญญา ที่เรียกว่า อาตปปี (มีความเพียรเพิกาลีเลส) สัมปะชานโน (มีปัญญาหยั่งเห็น) สติมา (มีสติ) กล่าวคือต้องเป็นผู้มีความเพียรเพิกาลีเลส มีปัญญาหยั่งรู้ มีสติอยู่เสมอ โดยความไม่เป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เราเขา เห็นความเกิดขึ้นและเสื่อมไปตามความเป็นจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

สติปัฏฐาน ๔ ประการ มีไว้เพียงเพื่อให้บรรลุกุศลธรรม สติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้ พึงพิจารณาภายในกายอยู่ พิจารณาเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาจิตในจิตอยู่ และพิจารณาธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๓๑๘} การเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ เป็นทางสายเดียว เป็นทางเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสภะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอุบายธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน^{๓๑๙}

ที่กล่าวว่า เป็นทางสายเดียว เพราะเป็นทางสายเดียวที่มุ่งสู่นิพพาน ไม่มีทางสายอื่นจากนี้ และเป็นทางสายเดียว ไม่มีทางแยกอื่นอันทำให้เดินหลงทางหรือผิดทาง เมื่อบุคคลดำเนินไปตามหนทางแห่งสติปัฏฐาน ๔ นี้ย่อมบรรลุพระนิพพานในที่สุด^{๓๒๐}

(๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้กองรูปว่าเป็นเพียงกองรูป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เราเขา บุรุษหรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ โดยจำแนกออกเป็น ๖ หมวดใหญ่ คือ หมวดอานาปานะ (การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก) หมวดอริยาบถ (การกำหนดรู้ิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ คือ การยืน เดิน นั่ง นอน) หมวดสัมปชัญญะ (การกำหนดรู้ิริยาบถย่อย) หมวดปฏิกุศลมนสิการ (การกำหนดรู้สิ่งปฏิกุศล) หมวดธาตุมนสิการ (การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม) และหมวดสิวถิเก (การกำหนดรู้ชากศพ ๙) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ละสุภัสถัญญา คือ ความสำคัญว่าสวยงาม^{๓๒๑}

(๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้เวทนาว่าเป็นเพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เราเขา บุรุษหรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ และวางเฉย (ไม่ทุกข์ไม่สุข) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ละสุภัสถัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นสุข^{๓๒๒}

^{๓๑๘} ตูรายละเอียดยใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๙/๒๒๒-๒๒๓.

^{๓๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๘/๑๓๑.

^{๓๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๖.

^{๓๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^{๓๒๒} อ่างแล้ว.

(๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้จิตว่า เป็นเพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เราเขา บุรุษหรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นจิตที่ประกอบด้วยโลภะ เช่น จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ เป็นต้น^{๓๒๓} จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ละนิจสัญญา คือ ความสำคัญว่าเที่ยง^{๓๒๔}

(๔) อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้สภาวะธรรมว่า เป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่ สัตว์ บุคคล เราเขา บุรุษหรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็น สภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือ นินวณ ๕ (การกำหนดรู้นินวณ ๕) ชันธ ๕ (การกำหนดรู้ชันธ ๕) आयตนะ ๑๒ (การกำหนดรู้อายตนะ ๑๒) โพชฌงค์ ๗ (การกำหนดรู้โพชฌงค์ ๗) และสังขะ ๔ (การกำหนดรู้สังขะ ๔)^{๓๒๕} อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานละอิตตสัญญา คือ ความสำคัญ ว่าเป็นตัวตน

๒) สัมมปปธาน ๔ หมายถึง ความเพียรชอบ ความเพียรใหญ่ ความเพียรโดยไม่ยอม ให้กิเลสเกิดขึ้นในใจ ความเพียรที่ตั้งใจชอบ หมายความว่า ความเพียรที่เป็นหลัก เป็นประธาน ความเพียรที่บุคคลตั้งไว้ดี ตั้งไว้ถูก ได้แก่ ความเพียรของผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานนั่นเอง^{๓๒๖} กล่าวคือเป็นความเพียร ๔ ประการ ได้แก่ (๑) เพียรเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น (๒) เพียรเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว (๓) เพียรเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (๔) เพียรเพื่อความดำรงอยู่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๓๒๗}

๓) อิทธิบาท ๔ หมายถึง คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จสมประสงค์หรือทางแห่งความสำเร็จ^{๓๒๘} ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ฌาน อภิญญา มรรค ผล สำหรับฉันทะ วิริยะ จิต และปัญญาของ พระอรหันต์ ไม่ชื่อว่าอิทธิบาท เพราะพระอรหันต์ได้บรรลุถึงความสำเร็จอันสูงสุดแล้ว จึงไม่ต้อง อาศัยอิทธิบาท ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้เข้าถึงความสำเร็จอีกเพราะอิทธิบาทเป็นหมวดธรรมที่เป็น เหตุให้เข้าถึงมัคคจิต คือ โลกุตตรจิตโดยตรง^{๓๒๙} การเจริญอิทธิบาทเพื่อรู้ยิ่งราคะ ๔ ประการ ได้แก่ สมานิติที่เกิดจากฉันทะ (ความพอใจรักใคร่สิ่งนั้น) วิริยะ (ความพยายามทำสิ่งนั้น) จิตตะ (ความเอาใจ ฝักใฝ่ในสิ่งนั้น) และวิมังสา (ความพิจารณาใคร่ครวญหาเหตุผลในสิ่งนั้น ๆ)^{๓๓๐}

^{๓๒๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

^{๓๒๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๒๓.

^{๓๒๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๕-๑๑๙/๑๑๒-๑๑๘.

^{๓๒๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) รจนา, **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐๗๔.

^{๓๒๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

^{๓๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๕๕๓.

^{๓๒๙} พระอธิการโฆสิต ปถุญญโร (รุ่งเรือง), “ศึกษาการบรรลุธรรมของพระมหากัปปินเถระ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๖.

^{๓๓๐} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๗๕/๓๙๑.

๔) อินทรีย์ ๕ หมายถึง ความเป็นใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ธรรมที่เป็นเจ้า การในการทำหน้าที่อย่างหนึ่งใดอย่างหนึ่ง^{๓๓๑} ในที่นี้หมายถึง ความเป็นเจ้าการในการทำหน้าที่กำจัด กวาดล้างอกุศลธรรมซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม เช่น ความเพียรกำจัดความเกียจคร้าน เป็นต้น อินทรีย์ มี ๕ ประการ ได้แก่ สัทธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ศรัทธา) วิริยอินทรีย์ (อินทรีย์ คือ วิริยะ) สตินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สติ) สมาธินทรีย์ (อินทรีย์ คือ สมาธิ) และปัญญินทรีย์ (อินทรีย์ คือ ปัญญา)^{๓๓๒} พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดอริยสาวกรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณโทษ และเครื่องสลัดออกจาก อินทรีย์ ๕ ประการนี้ตามความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวกรนี้เรากล่าวว่า เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”^{๓๓๓}

๕) พละ ๕ หมายถึง กำลัง^{๓๓๔} ธรรมอันเป็นกำลังซึ่งทำให้เกิดความเข้มแข็ง มั่นคง ดำรงอยู่ ได้ในสัมปยุตธรรมทั้งหลายอย่างไม่หวั่นไหว^{๓๓๕} สภาวะที่มีกำลัง หนักแน่น มั่นคง สภาวะที่ทำให้ ไม่หวั่นไหวไปในเรื่องที่ตรงกันข้าม ไม่เอียงหรือไม่มีน้ำหนักไปทางฝ่ายตรงข้ามเหมือนคนมีกำลังดี ก็ไม่ล้ม ไม่เอนเอียงไปทางฝ่ายศัตรู^{๓๓๖} ในที่นี้หมายถึง สภาวะที่มีกำลัง ถ้าบุคคลพยายามสั่งสมอ บรมย่อมมีกำลังในการกำจัดกิเลสที่ตรงกันข้าม ทำให้บรรลุถึงการตรัสรู้ มรรค ผล และนิพพานให้ บังเกิดขึ้น ธรรมอันเป็นกำลัง มี ๕ ประการ ได้แก่ สัทธาพละ (กำลัง คือ ศรัทธา) วิริยพละ (กำลัง คือ ความเพียร) สติพละ (กำลัง คือ สติ) สมาธิพละ (กำลัง คือ สมาธิ) และปัญญาพละ (กำลัง คือ ปัญญา)^{๓๓๗}

๖) โปชฌงค์ ๗ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ องค์ของผู้ตรัสรู้^{๓๓๘} ธรรมที่เป็น องค์ประกอบ เป็นเครื่องสนับสนุนให้ตรัสรู้ให้บรรลุมรรคผล เป็นเครื่องปลุกใจให้รู้ตื่นเบิกบานไม่ให้ กิเลสครอบงำทำให้มีติดบอด หลับไหล หดหู่หรือฟุ้งซ่าน มี ๗ ประการ คือ สติสัมโพชฌงค์ (สติที่มีความ เจริญ) ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ปัญญาที่มีความเจริญ) วิริยสัมโพชฌงค์ (วิริยะที่มีความเจริญ) ปีติสัมโพชฌงค์ (ปีติที่มีความเจริญ) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ปัสสัทธิที่มีความเจริญ) สมาธิสัมโพชฌงค์ (สมาธิที่มีความเจริญ) และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิกที่มีความเจริญ)^{๓๓๙} พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสว่า

^{๓๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๔.

^{๓๓๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑/๒๘๒.

^{๓๓๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๐๒/๓๑๐.

^{๓๓๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

^{๓๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๖๓.

^{๓๓๖} สุภีร์ ทุมทอง, อินทรีย์ ๕ พละ ๕ (ชุดโพธิปักขิยธรรม), (นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๑๕๗.

^{๓๓๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๙๓.

^{๓๓๘} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๕๐/๑๙๑.

^{๓๓๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๕/๓๒๑-๓๒๓.

ภิกษุที่เรียกว่า โภชณงค์ เพราะเป็นไปเพื่อตรัสรู้ คือ ภิกษุธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชณงค์ เจริญธัมมวิจยสัมโพชณงค์ เจริญวิริยสัมโพชณงค์ เจริญปีติสัมโพชณงค์ เจริญปัสสัทธิสัมโพชณงค์ เจริญสมาธิสัมโพชณงค์ และเจริญอุเบกขาสัมโพชณงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโอสสัคคะ เมื่อเจอเจริญโพชณงค์ ๗ ประการนี้อยู่ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภาวาสวะและอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ที่เรียกว่า โภชณงค์ เพราะเป็นไปเพื่อตรัสรู้^{๓๔๐} อย่างไม่

๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ หมายถึง ธรรมไม่มีกิเลส เพราะเป็นปฏิบัติทาก่อให้เกิดจักขุก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานนี้ ไม่มีทุกข์ ไม่มี ความเบียดเบียน ไม่มี ความคับแค้น ไม่มี ความเร่าร้อน และเป็นข้อปฏิบัติถูก^{๓๔๑} ยานอันประเสริฐ^{๓๔๒} ได้แก่ พรหมยาน ธรรมยานและรถพิชัยสงครามยอดเยี่ยม มี ๘ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ คือ เห็นแจ้งในอริยสัจ ๔) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ คือ ตรีโกอยู่ในกุศลวิตก) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ คือ ประพฤติชอบด้วยวจีสัจจิริต ๔) สัมมาภังคะ (กระทำชอบ คือ ประพฤติชอบด้วยกายสัจจิริต ๓) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ คือ การงดเว้นอย่างเด็ดขาดจากวจีสัจจิริต ๔ และกายสัจจิริต ๓ ที่เกี่ยวข้อกับ อาชีพ) สัมมาวายามะ (เพียรชอบ คือ ความเพียรพยายามในอภิญญากรรมฐาน) สัมมาสติ (ระลึกชอบ คือ สติระลึกอยู่แต่เฉพาะอารมณ์ของสติปัญญา) และสัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ คือ ความตั้งใจมั่นใน อารมณ์วิปัสสนากรรมฐานจิตจดจ่ออยู่กับรูป-นาม)^{๓๔๓}

สรุปว่า ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุธรรมนั้นก็คือ หลักธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ซึ่งเป็นธรรมที่เป็นไปเพื่อความตรัสรู้อริยสัจ ๔ มีสติปัญญา ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โภชณงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ จะสมบูรณ์จนถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ สมบูรณ์ได้ ก็ต่อเมื่ออริยมรรคมีองค์ ๘ สมบูรณ์เท่านั้น ในขณะที่อริยมรรคมีองค์ ๘ สมบูรณ์ ขณะนั้นก็เป็นมรรคสังคัล ทำให้ผู้ที่เจริญในธรรมสามารถบรรลุธรรมนั้นได้

๓.๖.๔ ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรม

หลักธรรมที่กั้นขวางไม่ให้ตรัสรู้มรรค ผล และนิพพาน คือ การไม่รู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจ ๔ มี ๔ ประการ คือ อุปาทาน ๔ นีวรณ ๕ อนุสัย ๗ และมิจฉิตตะ ๑๐

๑) อุปาทาน ๔ หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่น^{๓๔๔} การต้องถือคาไว้ไม่ปล่อยอย่างตามควรแก่เหตุผล เนื่องจากติดใคร่ ชอบใจหรือใฝ่ปรารถนาอย่างแรง หรือความยึดมั่นด้วยอำนาจกิเลส ความยึดติดอันเนื่องมาแต่ตัณหาผูกพันเอาตัวเป็นที่ตั้ง ความยึดมั่นถือมั่นที่ผิดด้วยอำนาจ โดยนึกรหรือเข้าใจ

^{๓๔๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๖/๑๑๙.

^{๓๔๑} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๕/๓๓๙.

^{๓๔๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๖.

^{๓๔๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^{๓๔๔} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๔/๔๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๙๓.

เอาเองว่า เป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ หรือการนึกเอาเองเข้าใจเอาเองแล้วยึดมั่นถือมั่นว่า ต้องเป็นอย่างนั้นต้องเป็นอย่างนี้^{๓๔๕} ด้วยเหตุแห่งต้นเหตุ ๔ ประการ ได้แก่ (๑) กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม (๒) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ (๓) สีสัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและวัตร (๔) อัตตวาทูปาทาน ความยึดมั่นในวาทีว่ามีอัตตา^{๓๔๖}

๒) นิเวศน์ ๕ คือ ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี เป็นสิ่งที่ขัดขวางจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม และเป็นอกุศลธรรมที่ก่อกำบังจิต ปิดกั้นปัญญา มี ๕ อย่าง คือ กามฉันท (พอใจใฝ่กามคุณ) พยาบาท (แค้นเคืองคิดร้ายเขา) ถีนมิทธะ (หดหู่ซึมเซา) อุทธัจจกุกกุกจะ (ฟุ้งซ่านรำคาญใจ) และ วิจิกิจฉา (ลังเลสงสัย)^{๓๔๗} นิเวศน์จึงเป็นเครื่องหน่วงเหนี่ยวที่คอยกั้นรััดรั้งและตรึงตรำผู้ปฏิบัติ ธรรมไม่ให้เจริญก้าวหน้าในการเจริญกรรมฐาน พระผู้มีพระภาคเจ้าอุปมานิเวศน์ว่าเปรียบเหมือนคนเป็นหนี้ คนไข้อาการหนัก คนที่ต้องโทษ คนที่ตกเป็นทาส คนเดินทางไกลกันดาร^{๓๔๘} ย่อมเป็นผู้ไม่มีความสุข

๓) อนุสัย ๗ คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน^{๓๔๙} กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดาน กิเลสละเอียดที่ตกตะกอนนอนเนื่องอยู่ในจิต จนบางครั้งทำให้เข้าใจผิดคิดว่าไม่มีจนเมื่อกระทบอารมณ์อย่างรุนแรงจึงแสดงตัวออกมา เหมือนตะกอนที่นอนอยู่ในตุ่มใหญ่ซึ่งมีน้ำใสอยู่ข้างบน พอถูกกวนแรง ๆ ตะกอนจึงฟุ้งขึ้นมา^{๓๕๐} มี ๗ ประการ ได้แก่ (๑) กามราคานุสัย อนุสัย คือ ความกำหนัดในกาม (๒) ปฏิฆานุสัย อนุสัย คือ ความยินร้าย (๓) ทิฏฐานุสัย อนุสัย คือ ความเห็นผิด (๔) วิจิกิจฉานุสัย อนุสัย คือ ความลังเลสงสัย (๕) มานานุสัย อนุสัย คือ ความถือตัว (๖) ภวราคานุสัย อนุสัย คือ ความติดใจในภพ (๗) อวิชชานุสัย อนุสัย คือ ความไม่รู้แจ้ง^{๓๕๑}

๔) มิจฉัตตะ ๑๐ คือ ความเป็นธรรมที่ผิด^{๓๕๒} หรือความผิด หรือสภาพธรรมที่ผิด ความเป็นสิ่งที่ผิด หมายถึง การกระทำผิดไม่แยบคาย (อนินิโสมนสิการ) ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดสภาพธรรมที่ผิด มีการกระทำผิด พุตผิด คิดผิด เป็นต้น เป็นธรรมที่ปฏิบัติกับอริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ)^{๓๕๓} เป็นต้น มิจฉัตตะ เป็นธรรมที่ควรละมี ๑๐ ประการ ได้แก่ (๑) มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม (๒) มิจฉาสังกัปปะ ความดำริที่เป็นอกุศลทั้งหลาย (๓) มิจฉาวาจา ประพฤติผิดด้วยวจีทุจริต ๔ (๔) มิจฉากัมมันตะ ประพฤติผิดด้วยกายทุจริต ๓ (๕) มิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตในทางทุจริต (๖) มิจฉาวายามะ พยายามผิด (๗) มิจฉาสติ ความระลึกถึงเรื่องราวที่ล่วงแล้ว (๘) มิจฉาสมาธิ

^{๓๔๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๑๔๑๔.

^{๓๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๕/๙๐.

^{๓๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๖๘.

^{๓๔๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๘-๒๒๒/๗๕.

^{๓๔๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๗.

^{๓๕๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๑๔๑๔.

^{๓๕๑} อ.ส.ต.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๑๑/๑๗.

^{๓๕๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๐.

^{๓๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๑๘.

ตั้งจิตมั่นผิด ตั้งจิตเพ่งเล็ง จดจ่อปักใจแน่วแน่ในอกุศลธรรม (๙) มีฉาญาณะ ความหลงผิดที่แสดงออกในการคิดอุบายทำความชั่ว (๑๐) มีฉาวิมุตติ หลุดพ้นผิด ยังไม่ถึงวิมุตติสำคัญว่าถึงวิมุตติ^{๓๕๔}

นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมที่เป็นเหตุและอุปสรรคต่อการบรรลุธรรม ได้แก่

๕) เหตุ ๒ เป็นเหตุที่จะทำให้การบรรลุธรรมผลในปัจจุบันชาติไม่สำเร็จได้ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ การคบมิตรชั่วหรือไม่คบคนพาล^{๓๕๕} และการไม่ได้ฟังพระสัทธรรมและไม่เจริญภาวนา^{๓๕๖}

๖) อันตราย ๕ เป็นหลักธรรมที่เป็นอันตรายอย่างมากที่ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ คือ กัมมันตราย กิเลสอันตราย วิปากันตราย อริยุปาทันตราย และอาณาวีติกกมันตราย^{๓๕๗}

๖.๑) กัมมันตราย (อันตราย คือ กรรม) หมายถึง อนันตริยกรรม มี ๕ ประการ ได้แก่ การฆ่ามารดา การฆ่าบิดา การฆ่าพระอรหันต์ การกระทำให้พระพุทธรูปหรือพระโลหิตการทำลายพระสงฆ์ให้แตกแยกกัน และการประทุษร้ายภิกษุณี

๖.๒) กิเลสอันตราย (อันตราย คือ กิเลส) หมายถึง มีฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ๓ ประการ ได้แก่ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป ความเห็นผิดว่าเหล่าสัตว์ตายแล้วผลกรรมไม่มี และ ความเห็นผิดว่าไม่มีกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณและโทษ

๖.๓) วิปากันตราย (อันตราย คือ วิปาก) หมายถึง ปฏิสนธิที่เป็นเหตุทุกปฏิสนธิ (คือ โลกเหตุกับโสมเหตุ) และทวิเหตุปฏิสนธิ (คือ โลกเหตุกับโสมเหตุ)

๖.๔) อริยุปาทันตราย (อันตราย คือ การว่าร้ายพระอริยบุคคล) หมายถึง การพูดให้ร้ายพระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียชื่อเสียงหรือศีลธรรม แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริยบุคคลหรือไม่ก็ตาม

๖.๕) อาณาวีติกกมันตราย (อันตราย คือ การล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า) หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๗ หมวดของภิกษุ ได้แก่ ปราชิก สังฆาทิเสส ฤคัลลัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุพภาสิต^{๓๕๘}

อันตราย ๕ อย่างนี้ บางอย่างเป็นกรรมที่ให้ผลไปเกิดในอบายภูมิ มีนรก เป็นต้น หลังจาก ที่เสียชีวิตแล้ว บางอย่างก็ไม่อาจบรรลุธรรมได้ในชาตินี้ เช่น อนันตริยกรรม เป็นต้น บางอย่างขอขมา แล้วก็พ้นจากอันตรายได้หรือชำระโทษตามวินัยกรรมแล้วพ้นจากอันตรายได้ เช่น กิเลสอันตราย เป็นต้น

๗) อุปสรรค ๖ อุปสรรคของสมาธิที่จะทำให้ไม่บรรลุธรรมมี ๖ ประการ ได้แก่

๗.๑) การคำนึงถึงอดีต เช่น ขณะเจริญกรรมฐานอยู่ ผู้ปฏิบัตินึกถึงเรื่องที่เกิดขึ้นจากอดีตที่ได้บันทึกในความจำไว้ย้อนขึ้นไปถึงวันก่อน ๆ เป็นต้น

^{๓๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๐-๔๓๑.

^{๓๕๕} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๓/๗.

^{๓๕๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๓/๗๘.

^{๓๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔๓.

^{๓๕๘} วิ.มา. (ไทย) ๑/บทนำ/๘., สุเทพ พรหมเลิศ, พระไตรปิฎกศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๘.

๗.๒) การคาดหวังอนาคต เช่น คาดหวังอยากจะได้ยินเสียงที่ไพเราะ เสียงที่นำฟัง คำชมจากบุคคลรอบข้าง คาดหวังการเจริญกรรมฐานให้ก้าวหน้า เป็นต้น

๗.๓) ความหดหู่ เช่น กำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันได้ไม่ชัดเจนหรือไม่ก้าวหน้าจิตของผู้ปฏิบัติก็เกิดความหดหู่ไม่ต้องการปฏิบัติก็เกิดความขี้เกียจ เกียจคร้านในการปฏิบัติขณะนั้น

๗.๔) ความพยายามยิ่ง เช่น ตั้งใจกำหนดจนเกินพอดี โดยคิดว่าจะรับรู้เท่าทันทุกสภาวะธรรมปัจจุบันที่เกิดขึ้นหรืออาจคิดว่า จะต้องกำหนดรู้ให้เท่าทันทุกอย่างที่กระทบสัมผัส จึงมีความพยายามอย่างมากอย่างหนัก จึงเป็นปัญหาทำให้เกิดความวุ่นวายฟุ้งซ่าน

๗.๕) ความปรารถนายิ่ง เช่น กำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมได้เป็นอย่างดี อาจเกิดความปรารถนาที่จะบรรลุความก้าวหน้า คือ บรรลุผลนิพพานก็ปรารถนาต้องการในสิ่งนั้นก็เกิดความพอใจในขณะปฏิบัติจึงเกิดกิเลสที่จัดว่า เป็นโลภะ

๗.๖) ความท้อถอย เช่น ผู้ปฏิบัติธรรมได้ปฏิบัติผ่านมาแล้วหลายวันหลายเดือน จิตเริ่มท้อถอย ไม่อยากจะทำปฏิบัติเสียแล้ว ผลการปฏิบัติก็ไม่อาจจะก้าวหน้าได้^{๓๕๙}

การกำหนดรู้ในปัจจุบันอารมณ์ถือว่า เป็นหลักประการสำคัญสำหรับการปฏิบัติกรรมฐาน ผู้ปฏิบัติจึงจำเป็นต้องกำหนดรู้ในสภาวะอารมณ์ที่มากกระทบ โดยไม่คำนึงถึงอดีตที่ผ่านมาไปแล้ว อนาคตที่ยังมาไม่ถึง หากคิดคำนึงไปเรื่อย ๆ จิตของผู้ปฏิบัติย่อมซัดส่ายไปมาจนเกิดความฟุ้งซ่านได้ ผู้ปฏิบัติจึงต้องกำหนดรู้ตามสมควร ไม่ตึงเกินไป ไม่หย่อนเกินไป จิตย่อมส่งผลให้จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิได้อย่างรวดเร็ว

๘) เครื่องกั้น ๘ เครื่องกั้นทางหลุดพ้น มี ๘ ประการ^{๓๖๐} ได้แก่ (๑) นีวรณ ๕ ได้แก่ กามฉันทนีวรณ พยาพานีวรณ ถีนมิตถนีวรณ อุทธัจจกุกกัจจนีวรณ และวิจิกิจฉานีวรณ ดังที่ได้อธิบายไปแล้ว (๒) อวิชชา คือ ความไม่รู้ เช่นในขณะพบเห็น รูปารมณ์มักรู้บัญญัติก่อนว่า เราเห็นหรือเห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ เป็นต้น (๓) อรติ คือ ความไม่ยินดีในการภาวนา เช่น กำหนดได้ไม่ดี แล้วเกิดความเบื่อหน่าย เป็นต้น (๔) อุกุลลธรรม เช่น โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น

๙) วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ เป็นอุปกิเลสแห่งวิปัสสนา เป็นเครื่องทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง มี ๑๐ ประการ^{๓๖๑} ได้แก่ โอภาส (ใจสว่าง) ญาณ (ปัญญา) ปีติ (เอิบอิ่มใจ) ปัสสัทธิ (ความสงบ) สุข (สุขอันละเอียดสุขุม มีรสล้ำลึก ชาบซ่าน) อธิโมกข์ (ความเชื่อศรัทธาอย่างแรงกล้า) ปัคคาหะ (เพียรอันไม่ย่อหย่อน) อุปปฏิฐาน (ความเข้าไปตั้งอยู่สติอันยิ่งยวดว่องไว) อุเบกขา (ความวางเฉยในสังขารและอารมณ์ทั้งปวง) และนิกันติ (ความพึงพอใจติดใจในคุณวิเศษที่ไม่เคยได้พบเจอมาก่อน)

^{๓๕๙} พระมหาวรรณรัตน์ ชุตินฺทรโณ (ร่วมไพรงาม), “การศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๗๔.

^{๓๖๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๓/๒๓๔.

^{๓๖๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต, หน้า ๙๑๔.

หากผู้ปฏิบัติเข้าไปยึดมั่นถือมั่นในวิปัสสนูปกิเลสแล้ว การเจริญกรรมฐานก็จะไม่ก้าวหน้า จึงจำเป็นจะต้องได้รับคำชี้แนะจากวิปัสสนาจารย์ (กัลยาณมิตร) อย่างถูกต้อง และผู้ปฏิบัติต้องทำความเข้าใจอย่างถูกต้อง ถึงแม้ผู้ปฏิบัติจะประสบกับสภาวะธรรมที่คอยขัดขวางการปฏิบัติ เช่น วิปัสสนูปกิเลส เป็นต้นก็ตาม สภาวะธรรมเหล่านี้เป็นอุปสรรคที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ไม่ใช่คุณวิเศษ แต่อย่างไร สิ่งที่ผู้ปฏิบัติต้องการเพื่อให้บรรลุจุดหมาย คือ การเข้าไปเห็นในไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

สรุปว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการบรรลุธรรมนั่นก็คือ หลักธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กับโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ อุปาทาน ๔ นิรวณ ๕ อนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๑๐ เหตุ ๒ (การคบคนชั่วหรือคนพาล และการที่ไม่ได้ฟังพระสัทธรรมและการเจริญภาวนา) อันตราย ๕ อุปสรรค ๖ เครื่องกั้น ๘ และวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ หลักธรรมเหล่านี้ เป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญที่คอยขัดขวางความเจริญก้าวหน้าในการเจริญกรรมฐาน คือ ขัดข้องการปฏิบัติตามหลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ดังนั้น หากผู้ปฏิบัติ ต้องการที่จะบรรลุธรรมด้วยแล้ว จำเป็นที่จะต้องมีเทคนิคในการเข้าไปกำหนดรู้สภาวะธรรมต่าง ๆ แต่สิ่งประการที่สำคัญ คือ การเข้าไปกำหนดรู้ การเอาใส่รู้ด้วยสติ รู้ให้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์ทุกขณะ

๓.๗ ลักษณะของคนผู้บรรลุธรรม

การบรรลุธรรมเป็นอริยบุคคลขั้นใดขั้นหนึ่งตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี จนถึงพระอรหันต์ ผู้ที่จะบรรลุเป็นพระอริยบุคคลรู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ด้วยโลกุตตรปัญญา ปัญญาที่จะเกิดขึ้นถึงขั้นโลกุตระได้นั้นจะต้องเป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากวิปัสสนาญาณ ผู้ที่เป็นพระอริยบุคคลจะมีลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปที่เห็นได้ชัดเจน ดังนี้

๑) เป็นผู้มีความมั่นคงยิ่ง และศรัทธาต่อพระรัตนตรัยอย่างไม่หวั่นไหว โดยเชื่อว่าพระรัตนตรัยนั้นมีจริง เป็นผู้ที่ยอมมอบกายถวายชีวิตแต่พระรัตนตรัย ถึงจะถูกฆ่าตายก็ไม่ยอมกล่าวดูหมิ่นพระรัตนตรัย หรือมีคนเอาเงินเอาทองมากองไว้ข้างหน้า แล้วบอกว่าเงินทองทั้งหมดนี้เป็นของท่าน ถ้าท่านยอมกล่าวว่า “พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ไม่มีจริง” พระโสดาบันจะไม่พูดอย่างนั้นเด็ดขาด ตัวอย่างเช่น นายสุปปพุทธกุณฐิ^{๓๖๒}

๒) เป็นผู้มีศีล สมาธิ และปัญญาที่บริบูรณ์ บริสุทธิ์ ปราศจากราคะตัณหาและทิฐิ ซึ่งเป็นคุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการฝึกอบรมมาดีทั้งทาง กาย วาจา และใจ

๓) เป็นผู้เจริญจิตของตนเอง (เจริญสติปัญญา ๔) ด้วยการประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญา อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์อยู่เสมออย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย สามารถรู้ ละ และปล่อยวางได้อย่างอย่างสงบสุขร่มเย็น

^{๓๖๒} ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๖.

๔) เป็นผู้ละสังโยชน์ ๑๐ และสามารถตัดกิเลสได้อย่างเด็ดขาดโดยสิ้นเชิง โดยการกระทำกุศลกรรม ๑๐ และไม่กระทำล่วงละเมิดในอกุศลกรรมบถ ๑๐ ทางทวารทั้งสาม

๕) เป็นผู้ที่ไม่มีความสงสัยในคุณธรรมของตนเองที่ได้บรรลุแล้ว เพราะผู้ที่ผ่านญาณถึงขั้นที่ ๑๖ นั้นท่านย่อมจะพิจารณาทั้งมรรค ผล กิเลสที่ได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลือ ท่านเหล่านี้จึงไม่สงสัย เพราะลักษณะของการบรรลุธรรมนั้นย่อมจะละกิเลสได้ด้วยปัญญา ถ้าไม่ใช่ปัญญาจะกล่าวว่าเป็นการบรรลุธรรมไม่ได้ลักษณะของพระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมนั้นจะมีลักษณะดังนี้

สรุปว่า ผู้ที่บรรลุสังขารธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้นั้นจะมีลักษณะ คือ เป็นผู้ที่มีความมั่นคงยิ่งในพระรัตนตรัย และมีความศรัทธาอย่างไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย ไม่มีความสงสัยในคุณธรรมของตนที่ได้บรรลุ ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยการเจริญสติปัฏฐานอยู่ทุกเมื่ออย่างไม่ขาดสายอย่างเคร่งครัด ด้วยการละสังโยชน์ ๑๐ จนสามารถตัดขาดจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวง ประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญาอย่างบริบูรณ์บริสุทธิจนถึงสิ้นความดับทุกข์

๓.๘ สรุป

การบรรลุธรรม หมายถึง การเข้าถึงโลกุตระธรรม ๙ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือการเข้าไปรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ด้วยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา การเจริญกรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้กาย เวทนา จิต และธรรม สภาวะธรรมทั้ง ๔ อย่าง เมื่อรวมลงได้ ๒ อย่าง คือ รูปกับนาม เป็นการเข้าไปเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ เห็นตามความเป็นจริง เมื่ออินทรีย์แก่กล้าจากการเจริญกรรมฐานแล้ว วิปัสสนาญาณก็จะดำเนินตามหนทางแห่งวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติก็สามารถละสังโยชน์และอนุสัยที่มีอยู่ในตนได้ตามกำลังของมรรคญาณ สามารถบรรลุมรรค ผล และนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาอันมีพระโสดาบัน เป็นเบื้องต้น พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์

การบรรลุธรรม เป็นอุปการณที่สามารถพิสูจน์พระสัทธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้แก่ ปริยัติสัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม และปฏิเวธสัทธรรมว่า เป็นเหตุปัจจัยเป็นให้บรรลุธรรมและยังทำให้พุทธศาสนิกชนเกิดความศรัทธาและความมั่นคงต่อพระพุทธศาสนา มีความมั่นใจ และแน่วแน่ว่าการดำเนินชีวิตของตนนั้นถูกต้อง เป็นสัมมาปฏิบัติ จะไม่แสวงหาความสุขอื่น ๆ อีกต่อไป นอกจากพระนิพพาน ซึ่งเป็นแก่นแท้และเป็นสารประโยชน์สูงสุดของชีวิต

องค์ประกอบที่สำคัญสำหรับการบรรลุธรรม ประกอบด้วย ๒ ประการ คือ โภชณงค์ ๗ ได้แก่ สติสัมโพชณงค์ อัมมวิจยสัมโพชณงค์ วิริยสัมโพชณงค์ ปีติสัมโพชณงค์ ปัทสทธิสัมโพชณงค์ สมาธิสัมโพชณงค์ อุเบกขาสัมโพชณงค์ และสิกขา ๓ ได้แก่ อธิสัสสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา สิกขา ๓ นี้ เป็นหลักการที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องทำให้เกิดขึ้น เนื่องจากเป็นข้อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อฝึกหัดอบรมกาย วาจา และใจ ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้น การบรรลุธรรมนั้น บุคคลผู้ที่จะสามารถทำได้ต้องเป็นผู้มีศีล สมาธิ และปัญญาสมบูรณ์เท่านั้น ในการทำศีล สมาธิ และปัญญาให้สมบูรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงหลักการปฏิบัติไว้ ๒ ประการ คือ สมถกรรมฐาน (การตั้งจิตมั่นแน่วแน่ในอารมณ์เดียว) และวิปัสสนากรรมฐาน (การรู้แจ้งด้วยปัญญาญาณ)

การบรรลุลุทธิธรรม แบ่งออกเป็น ๔ ระดับ ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ การบรรลุลุทธิธรรมในแต่ละระดับนั้น มีหลักเกณฑ์มาตรฐานที่ใช้วัดว่า ผู้ปฏิบัติผู้นั้นอยู่ในระดับใด นั่นก็คือ การละสังโยชน์ ซึ่งมี ๑๐ ประการ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตัวตน) วิจิกิจฉา (การลังเลสงสัย) สีลพตปรามาส (ความถือมั่นในศีลพต) กามราคะ (ความกำหนัดในกาม) ปฏิฆะ (ความขัดใจ) รูปราคะ (ความติดใจในรูป) อรูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปมาน) มานะ (ความถือตัว) อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) และอวิชชา (ความไม่รู้) สังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการนี้ เปรียบเหมือน การผูกเข็มสัตว์ไว้กับรถเพื่อขนสัตว์ให้ออกจากวิญญูทุกข์ โดยแบ่งความเป็นอริยบุคคลได้ดังนี้

๑) พระโสดาบัน เป็นผู้เข้าถึงกระแสแห่งพระนิพพาน คือ การเข้าสู่มรรคหรือเดินตามทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างแท้จริง การบรรลุลุทธิธรรมระดับนี้สำเร็จได้ด้วยการทำศีลให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ การทำสมาธิและปัญญาได้พอประมาณ เป็นผู้ที่สามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลพตปรามาส เมื่อสิ้นอายุขัยแล้วจักไม่ไปปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ คือ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์เดรัจฉาน พระโสดาบันจะบรรลุลุทธิธรรมขั้นนี้ไม่เกิน ๗ชาติโดยอัตโนมัติ

๒) พระสกทาคามี เป็นผู้กลับมาเกิดในโลกเป็นมนุษย์หรือเป็นเทวดาอีกครั้งเดียว เป็นผู้ที่ทำศีลให้บริสุทธิ์ บริสุทธิ์ ปราศจากราคะตัณหาและทิฏฐิ การทำสมาธิและปัญญาได้พอประมาณ ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบันและยังทำให้ราคะ โทสะ และโมหะ ให้เบาบางลงได้

๓) พระอนาคามี เป็นผู้ไม่อุบัติในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสแล้วปรินิพพานในขั้นนั้น โดยไม่กลับมาเวียนว่ายอีก เป็นผู้ที่มีศีลและสมาธิบริสุทธิ์บริบูรณ์เช่นเดียวกับพระสกทาคามี แต่มีปัญหาพอประมาณ และยังสามารถละกิเลสได้โดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉตพหวนได้เพิ่มอีก ๒ อย่าง คือ กามราคะสังโยชน์และปฏิฆะสังโยชน์

๔) พระอรหันต์ เป็นผู้ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้แล้วทั้งหมด กล่าวคือพระอรหันต์เป็นผู้มีจิตสังัดจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย และกิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับรูปราคะและสังขารนิमितทั้งปวงในภายนอก จิตของพระอรหันต์หลุดพ้นและไม่หวั่นไหวต่ออาสวะกิเลสทั้งหลายด้วยปัญญาญาณ

พระอริยบุคคลระดับที่ ๑ - ๓ (พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี) ถือว่ายังเป็นสอุปาทิเสสบุคคล เพราะยังเป็นผู้มีอุปาทาน กิเลสยังคงเหลืออยู่ ส่วนระดับที่ ๔ (พระอรหันต์) ถือว่าเป็นอนุปาทิเสสบุคคล เพราะเป็นผู้ไม่มีอุปาทิหลงเหลืออยู่ กิเลสทั้งปวงหมดสิ้นแล้ว

การบรรลุลุทธิธรรมมีรูปแบบหรือเหตุแห่งการบรรลุลุทธิธรรม ๕ ประการ คือ ๑) การบรรลุลุทธิธรรมในขณะฟังธรรม ๒) ขณะแสดงธรรม ๓) ขณะสาธยายธรรม ๔) ขณะพิจารณาธรรม ๕) ขณะทำสมาธิ การบรรลุลุทธิธรรมทั้ง ๕ นี้ล้วนแต่เกิดจากการเจริญกรรมฐานทั้งนั้น โดยการใช้สติ (ศีล) สมาธิ และปัญญา ด้วยการพิจารณาใคร่ครวญอย่างแยกคายในแต่ละสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะจิต

วิธีการที่ทำให้บรรลุลหรรณหรือเหตุแห่งการบรรลุลหรรณทั้ง ๕ ประการนี้ สามารถทำให้ผู้เจริญกรรมฐาน มีอำนาจในสมาธิ รู้แจ้งในอรรณ รู้แจ้งในธรรม เกิดความปราโมทย์ ปิติยินดี แล้วทำให้เกิดความสุข เมื่อจิตเกิดความสุขก็ทำให้ผู้นั้นไม่ประมาทในธรรม มีความเพียรพยายามจนได้บรรลุลหรรณความเป็นอริยบุคคลอันมีโสดาบัน เป็นต้น แต่การบรรลุลหรรณจำเป็นต้องอาศัยคำแนะนำจากสัตบุรุษ เพราะการได้พบกับสัตบุรุษย่อมมีโอกาสฟังธรรมจากสัตบุรุษจนทำให้เกิดศรัทธา โยนิโสมนสิการ สติและสัมปชัญญะ การสำรวมอินทริย์ สุจริต ๓ สติปัญญา ๔ โพชฌงค์ ๗ วิชชา ๓ และวิมุตติที่บริบูรณ์ได้ตามลำดับ

การที่จะบรรลุลหรรณได้นั้นจำเป็นต้องมีข้อปฏิบัติ คือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยอาศัยหลักการปฏิบัติตามหลักสติปัญญา ๔ ในมหาสติปัญญาสูตร คือ การพิจารณากาย เวทนา จิต และสภาวะธรรม เป็นฐานที่ตั้ง โดยมีรูป-นามเป็นอารมณ์ แต่อย่างไรก็ตามการที่จะบรรลุลหรรณได้จะต้องมีหลักธรรมที่คอยช่วยสนับสนุน ได้แก่ องค์ธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัญญา ๔ สัมมปชาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และอริยมรรคมีองค์ ๘

ตามที่ทราบกันดีแล้วว่า หลักธรรมที่ช่วยเกื้อหนุนให้บรรลุลหรรณได้ คือ หลักธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แต่ยังมีหลักธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุลหรรณที่เรียกว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ในระหว่างปฏิบัติ ได้แก่ นีวรณ ๕ อุปาทาน ๔ อนุสัย ๗ มิจฉัตตะ ๑๐ เหตุ ๒ (การคบมิตรชั่วและการไม่ได้ฟังพระสัทธิธรรม) อันตราย ๕ (กัมมันตราย กิเลสอันตราย วิปากันตราย อริยุปาทันตราย และอาณาวิตติกัมมันตราย) อุปสรรค ๖ (การค้ำนึ่งถึงอดีต การคาดหวังอนาคต ความหดหู่ ความพยายามยิ่ง ความปรารถนายิ่งและความท้อถอย) เครื่องกั้น ๘ (นีวรณ ๕ อวิชชา อรติ และอกุศลธรรม) และวิปัสสนูปกิเลส ๑๐

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจะทำให้บรรลุลหรรณได้นั้นจะต้องปฏิบัติควบคู่และประคับประคองไปกับหลักธรรมที่สำคัญยิ่ง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นหลักธรรมอันประเสริฐในการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้แล้ว กระแสแห่งพระนิพพานย่อมไม่ไกลเกินเอื้อมอย่างแน่นอน ตัวอย่างพระสาวกและพระสาวิกาที่บรรลุลหรรณที่ไต่ยกมาเป็นตัวอย่างได้นั้นก็ด้วยการปฏิบัติกรรมฐานทั้งนั้น ทั้งที่เป็นรูปแบบการบรรลุลหรรณทั่วไปในอริยบาลทั้ง ๔ คือ ยิน เติน นัง และนอน แต่บรรลุลหรรณในรูปแบบพิเศษก็มี เช่น พระอานนทเถระ เป็นต้น การที่เหล่าพระสาวกและพระสาวิกาทั้งหลายบรรลุลหรรณได้ก็ด้วยการอาศัยศึกษาหรือการใช้หลักไตรสิกขาเป็นอุปกรณ์เครื่องมีอนันก็คือ อธิศีลสิกขา (การสำรวมอินทริย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจที่กระทบสัมผัส) อธิจิตตสิกขา (การทำจิตให้สงบแน่วแน่เป็นสมาธิขั้นฌานสมาบัติ) และอธิปัญญาสิกขา (การเจริญปัญญาญาณด้วยวิปัสสนาปัญญา) จึงเป็นเหตุปัจจัยให้พระสาวกและพระสาวิกาได้บรรลุลหรรณด้วยคุณวิเศษ ได้แก่ วิชชา ๓ ปฏิสัมภทา ๔ วิโมกข์ ๘ และอภิญา ๖

พระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมแล้วจะมีลักษณะ คือ เป็นผู้มีความศรัทธาและไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย ไม่มีความสงสัยในคุณธรรมของตนที่ได้บรรลุ ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยการเจริญสติปัฏฐานอยู่ทุกเมื่ออย่างไม่ขาดสายอย่างเคร่งครัด ด้วยการละสังโยชน์ ๑๐ และสามารถตัดขาดจากกิเลสทั้งหลายทั้งปวงได้ ประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีล สมาธิ และปัญญาอย่างบริบูรณ์ บริสุทธิ์ ปราศจากราคีตัณหาและทิฏฐิจนถึงสิ้นความดับทุกข์

บทที่ ๔

วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของไตรสิกขากับการบรรลุธรรม

พระพุทธศาสนาสอนให้มนุษย์พยายามเข้าใจธรรมชาติทั้งธรรมชาติที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์เอง และธรรมชาติที่แวดล้อมรอบตัวมนุษย์โดยใช้การศึกษาเพื่อเพ่งพินิจสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญา เห็นด้วยตนเอง เห็นเท่าทันและเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามความจริงแท้ พระผู้มีพระภาคเจ้าสอนให้พุทธศาสนิกชนมีการศึกษา และใช้ปัญญาเป็นเครื่องตัดสิ่งที่เกิดขึ้นเพื่อบรรลุสู่จุดหมายทางพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ในบทนี้ ผู้วิจัยกำหนดประเด็นในการวิเคราะห์ ดังนี้

- ๔.๑ วิเคราะห์ไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๔.๒ วิเคราะห์การบรรลุธรรมที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท
- ๔.๓ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของไตรสิกขากับการบรรลุธรรม
- ๔.๔ วิเคราะห์ลักษณะผู้บรรลุธรรมที่มีความสัมพันธ์กันโดยลักษณะ
- ๔.๕ สรุป

๔.๑ วิเคราะห์ไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท

หลักคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ทรงแสดงให้พุทธศาสนิกชนเกิดการพัฒนาตนเอง และสั่งคมให้มีความมั่นคงและสมบูรณ์ขึ้นได้ คือ ไตรสิกขา ในคัมภีร์พระไตรปิฎกอธิบายถึงไตรสิกขาว่า ไตรปิฎกหรือสิกขา ๓ มีองค์ธรรมที่ประกอบด้วย ๓ ประการ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา^๑ หรือเรียกว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ซึ่งเป็นกระบวนการที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ให้เจริญงอกงามด้วยความดี ซึ่งเป็นลักษณะอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา สิกขาทั้ง ๓ เป็นหลักธรรมสำคัญที่ใช้ในการศึกษา พระผู้มีพระภาคเจ้าให้ความสำคัญของหลักไตรสิกขาว่า

ภิกษุทั้งหลาย สิกขา ๓ ประการนี้ ภิกษุผู้มีความเพียร มีความเข้มแข็ง มีปัญญา เพ่งพินิจ มีสติ คຸ່ມครองอินทรีย์ ครอบงำทุกทิศด้วยอัปปมาณสมาธิ (สมาธิที่ประกอบด้วยอรหัตตมรรค) ประพฤติอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เมื่อก่อนฉันใด ภายหลังก็ฉันนั้น ภายหลังฉันใด เมื่อก่อนก็ฉันนั้น เบื้องต่ำฉันใด เบื้องบนก็ฉันนั้น เบื้องบนฉันใด เบื้องต่ำก็ฉันนั้น กลางวันฉันใด กลางคืนก็ฉันนั้น กลางคืนฉันใด กลางวันก็ฉันนั้น ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิตกล่าวว่า เป็นนักศึกษา เป็นนักปฏิบัติและมีความประพฤติบริสุทธิ์ ภิกษุเช่นนั้น บัณฑิตกล่าวว่า เป็นผู้ตรัสรู้ชอบ (ตรัสรู้ อริยสัจ ๔) เป็นนักปราชญ์ เป็นผู้ถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติในโลก ท่านผู้ประกอบด้วยวิมุตตอันเป็น

^๑ อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒, อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๗.

ที่สิ้นดีตนหาย่อมมีจิตหลุดพ้นจากสังขารธรรมเพราะวิญญาณดับสนิทเหมือนความดับแห่ง
ประทีปฉะนั้น^๒

๔.๑.๑ ไตรสิกขามีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ

ไตรสิกขาเป็นข้อปฏิบัติที่ต้องศึกษา มี ๓ อย่าง คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญา
สิกขา มีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ ๔ ประการ ดังนี้

๑) เป็นที่หลอมรวมสิกขาบทในพระปาฏิโมกข์

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแนะนำให้ศึกษาไตรสิกขามากกว่าการสวดพระปาฏิโมกข์ใน
ที่ประชุมสงฆ์ทุกกึ่งเดือน (ทุก ๑๕ วัน) เนื่องจากการศึกษาจากหลักไตรสิกขาจะได้ปัญญาทั้งสาม คือ
สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา เกี่ยวกับเรื่องนี้ในสมัยพุทธกาลพุทธเจ้าได้ตรัส
สอนภิกษุวัชชีบุตรที่ไม่สามารถสิกขาบท ๑๕๐ ข้อและสวดพระปาฏิโมกข์ได้ พระองค์ก็ศึกษาสิกขา ๓
คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ก็สามารถละระคาะ โทสะ และโมหะ ไม่ประพฤติชั่ว
เลวทรามได้^๓ ไตรสิกขาเป็นหลักคำสอนที่จัดอยู่ในพระปาฏิโมกข์

๒) เป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์

ภิกษุที่ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาได้ถูกต้องและสมบูรณ์แล้ว ถึงแม้จะมีการละเมิด
สิกขาบทเพียงเล็กน้อยบ้าง ก็ไม่เป็นพิษเป็นภัยต่อพรหมจรรย์ เพียงแต่ได้สมทานศึกษาในสิกขาบทที่
เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อย่างมั่นคง ก็สามารถบรรลุนิพพานได้ ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ศีล สมาธิ ปัญญาที่บริบูรณ์ แม้จะละเมิดด้วยสิกขาบทเพียงเล็กน้อยบ้าง
แต่สมทานศึกษาในสิกขาบทที่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์อย่างมั่นคง ทำเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ
ให้แจ่มอันไม่มีอาสวะ ลื่นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงปรินิพพานอยู่ในปัจจุบัน”^๔ พรหมจรรย์
จึงเป็นหลักการในการครองชีวิต เพียรรักษาศีล รักษาอุโบสถ การปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่าง
เคร่งครัดด้วยการศึกษา อบรม และพัฒนาตนเองเพื่อให้เกิดปัญญา

๓) มีอิทธิพลต่อคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา

คัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นสิ่งที่พระพุทธศาสนาที่เกิดขึ้นในภายหลังจากที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าได้ปรินิพพานไปแล้ว คัมภีร์พระไตรปิฎกก็ได้ให้ความสำคัญกับหลักไตรสิกขาเป็นอย่างมาก
โดยการนำเอาหลักไตรสิกขาในพระไตรปิฎกมาอธิบายขยายความอย่างละเอียด เช่น คัมภีร์วิมุตติมรรค
และคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น จึงถือว่าหลักไตรสิกขามีอิทธิพลต่อคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก
ตัวอย่างเช่น พระอุปติสสเถระ พระภิกษุชาวศรีลังกา และพระพุทธโฆสาจารย์ พระภิกษุชาวพม่าได้นำ
หลักธรรมทั้งสามมาเรียบเรียงแต่งเป็นหนังสือหรือคัมภีร์ให้พุทธศาสนิกชนคนรุ่นหลังได้ศึกษากัน
จนถึงปัจจุบันนี้

^๒ อัง.ทก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๑๙-๓๒๐.

^๓ อัง.ทก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐-๓๑๑.

^๔ ดูรายละเอียดใน อัง.ทก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๓๑๙.

๔) เป็นที่หลอมรวมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา

ไตรสิกขาเป็นที่หลอมรวมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา กล่าวคือหลักปฏิบัติธรรมที่จัดอยู่ในพระไตรปิฎกนั้นเป็นที่รวมของหลักไตรสิกขาทั้งสิ้น เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่าไตรสิกขาเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนและสมบูรณ์ในตัวเอง มีขอบเขตครอบคลุมมรรคทั้งหมดและยังเป็นการนำเอาเนื้อหาของมรรคไปใช้อย่างหมดสิ้นและสมบูรณ์ จึงถือว่าเป็นหลักธรรมที่มีมาตรฐานสำหรับการแสดงและการปฏิบัติธรรมเป็นอย่างมาก และยังเป็นแม่บทในการบรรยายวิธีการปฏิบัติธรรมอีกด้วย พระพุทธศาสนาเห็นความสำคัญในเรื่องของไตรสิกขาเป็นอย่างมาก เพราะว่าหลักปฏิบัติธรรมหรือหลักคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนานี้จัดเข้ารวมอยู่ในหลักสิกขา เช่น อริยมรรคมีองค์ ๘ และชั้น ๕ เป็นต้น

เมื่อวิเคราะห์ลักษณะเด่นของไตรสิกขา พบว่า ไตรสิกขาเปรียบเหมือนพระไตรปิฎกที่ประกอบด้วย พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรม ที่ไตรสิกขาที่เป็นที่รวมของสิกขา ๓ ที่ประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา ลักษณะดังกล่าวสรุปได้ดังนี้

๑) ศีล ทำหน้าที่ในควบคุมความประพฤติปฏิบัติของพุทธบริษัท เช่นเดียวกับพระวินัยปิฎก เป็นที่รวมศีลของพระสงฆ์ ทั้งศีล ๒๒๗ ข้อในปาฏิโมกข์ กับ ศีลนอกปาฏิโมกข์ พระวินัยปิฎกจึงถือเป็นเรื่องวินัยหรือเรื่องศีล คือ การฝึกหัดพัฒนาพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายและวาจาที่ไม่ให้ผิดศีล

๒) สมาธิ ทำหน้าที่ในการฝึกหัด อบรม และพัฒนาจิตให้ตั้งมั่นไม่ให้หลงไปกับกิเลส เช่นเดียวกับพระสุตตันตปิฎก จะเป็นที่รวบรวมหลักคำสอนที่เป็นความจริงทั้งหมด มีทั้งศีล สมาธิ และปัญญา แต่พระสุตตันตปิฎกจะเน้นหนักไปในสมาธิ คือ การพัฒนาด้านจิตใจ

๓) ปัญญา ทำหน้าที่ในการพัฒนาความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่เกิดขึ้นตามสภาพความเป็นจริงของสิ่งที่เกิดขึ้น เช่นเดียวกับพระอภิธรรมปิฎก จะเน้นหนักด้านปัญญา เป็นเนื้อหาทางวิชาการล้วน ๆ ยกเอาสภาวะธรรมที่ละเอียด ประณีต ลึกซึ้ง ขึ้นมาวิเคราะห์วิจัย จึงเป็นเรื่องของปัญญา ต้องใช้ปรีชาญาณอันลึกซึ้ง

สรุปว่า ลักษณะของเด่นเป็นพิเศษของไตรสิกขา คือ เป็นที่รวมของสิกขา ๓ ที่มีบันทึกหลักคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่ในพระไตรปิฎก กล่าวคือพระวินัยปิฎกจะเน้นไปในเรื่องของศีล พระสุตตันตปิฎกจะเน้นไปในเรื่องของสมาธิ และพระอภิธรรมปิฎกจะเน้นไปในเรื่องของปัญญา ไตรสิกขาจะจัดรวบรวมหลักธรรมคำสอนและการปฏิบัติไว้ในพระไตรปิฎก อีกทั้งยังมีอิทธิพลต่อคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเพราะพระไตรปิฎกกับไตรสิกขาเป็นเสมือนหลักธรรมเดียวกัน นั่นก็คือพระวินัย คือ ศีล พระสูตร คือ สมาธิ และพระอภิธรรม คือ ปัญญา นั่นเอง

๔.๑.๒ ไตรสิกขาเป็นเครื่องมือในการบริหารบุคคล

การพัฒนามนุษย์จำเป็นต้องปลุกฝังให้เป็นพลเมืองดี มีคุณภาพ มีคุณธรรมและจริยธรรม เพื่อก่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม วิธีการหนึ่งที่น่าจะให้ผลดีในการปลุกฝังและพัฒนาการมีคุณธรรมจริยธรรมโดยใช้หลักไตรสิกขาอย่างเป็นระบบ นอกจากนั้นแล้วไตรสิกขายังเป็นกระบวนการในการฝึกฝน อบรม เพื่อพัฒนาบุคคล กระทำได้ ๓ ด้าน คือ ด้านความประพฤติ (พฤติกรรม) ด้วยการสำรวม

ระวางในศีลให้บริสุทธิ์และบริบูรณ์ ด้านจิตใจมีการฝึกสมาธิให้เกิดความแข็งแกร่งและสมบูรณ์ในจิตใจ และด้านปัญญาเป็นผู้รอบรู้เท่าทันในเรื่องต่าง ๆ ของทางโลก ไตรสิกขาจึงเป็นเครื่องมือในการนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตและสังคมไปเป็นอย่างดี

๔.๑.๓ ไตรสิกขาเป็นประโยชน์ต่อการเจริญกรรมฐานและการดำเนินชีวิต

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนให้พุทธศาสนิกชนมีการพัฒนาตนเองและสังคมให้มีความมั่นคงและสมบูรณ์ด้วยการใช้หลักไตรสิกขาที่ประกอบด้วย ๓ ประการ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา^๕ ซึ่งเป็นกระบวนการที่ใช้ในการพัฒนามนุษย์ให้เจริญงอกงามด้วยความดี ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนา จากหลักการดังกล่าวสามารถนำหลักธรรมในไตรสิกขาไปประโยชน์ได้ ๒ ทาง คือ การเจริญกรรมฐานและการดำเนินชีวิต^๖

๑) การนำไปใช้ในการเจริญกรรมฐาน

การเจริญกรรมฐานโดยอาศัยองค์ธรรมแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งองค์มรรคนั้นสามารถสงเคราะห์เข้ากับหลักไตรสิกขาได้ คือ ศีล (อภิสัสสิกขา) ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และ สัมมาอาชีวะ สมาธิ (อภิจิตตสิกขา) ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ และปัญญา (อภิปัญญา) ได้แก่ สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ^๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงทัศนะและปัญญาด้วยการเดินทางสายกลางเพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นธรรมอันประเสริฐอันนำไปสู่ความสงบและความหลุดพ้น เป็นหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางจิตจึงละเอียดอ่อนลึกซึ้งมากกว่าหลักธรรมอันเป็นข้อปฏิบัติทางกาย ผู้ต้องการพ้นทุกข์ต้องเจริญให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้นจึงจะบรรลุปฏิเวธธรรมได้ ผู้เจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ บริบูรณ์แล้วย่อมเกิดวิชชา (ความรู้) ความรู้ทั่วถึงตามความเป็นจริงหรือตรงตามความเป็นจริงเป็นธรรมฝ่ายกุศลมีลักษณะสามารถต่อวิชชาให้ขาดสิ้น วิชชาเปรียบเหมือนแสงสว่าง เพราะเป็นแสงสว่างที่ส่องทางดำเนินไปเพื่อความหลุดพ้นทุกข์ทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้ สามารถกำจัดกิเลสได้ตามลำดับขั้น จึงถือว่าการที่จะปฏิบัติเพื่อทำให้อริยมรรคมีองค์ ๘ เจริญจนบรรลุธรรมได้นั้นต้องปฏิบัติให้ครบถ้วนในหลักไตรสิกขา^๘ ได้แก่ อภิสัสสิกขา (ด้วยการสำรวมอินทริยสังวรศีลที่สมบูรณ์และบริสุทธิ์แห่งศีล) อภิจิตตสิกขา (การสำรวมจิตให้ตั้งมั่นในอารมณ์รูปนามจนทำให้จิตบริสุทธิ์) และอภิปัญญาสิกขาเป็นการฝึกปัญญาอันยิ่งเพื่อให้เกิดปัญญาที่สมบูรณ์และบริสุทธิ์แห่งปัญญา ๕ ระดับ คือ ทิฐิวินิสุทธิ กังขารวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ)

^๕ อภ.ทก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒, อภ.ทก. (ไทย) ๒๐/๘๙/๓๑๗.

^๖ ดูรายละเอียดใน วัชระ งามจิตรเจริญ, **พุทธศาสนาเถรวาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สามลดดา, ๒๕๕๖), หน้า ๔๒๒-๔๒๓.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๒๙๓.

^๘ ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๘/๑๕๕.

การดำเนินไปของไตรสิกขาทั้งสามจะเกิดขึ้นไปตามลำดับขั้นตั้งแต่ศีล สมาธิ และปัญญา ทั้งสามสิกขาจะคอยประคับประคองกันไปดุจยานราชรถ ดังนั้น การที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น การเจริญวิปัสสนาภาวนาผู้ปฏิบัติจะต้องมีความบริสุทธิ์ทั้งกาย วาจาและจิตใจ กล่าวคือผู้ปฏิบัติจะต้องเป็นผู้ที่มีศีลบริสุทธิ์ คือ สีลวิสุทธิ เมื่อศีลบริสุทธิ์แล้วจิตใจของผู้ปฏิบัติก็ต้องสะอาด ผ่องใส และบริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสทั้งหลายทั้งมวล คือ จิตตวิสุทธิ และเมื่อศีลบริสุทธิ์ จิตบริสุทธิ์แล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องมีความเห็นด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ คือ เห็นตรงและเห็นถูกต้องตามหลักคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงถือว่ามามีทิวรรีวิสุทธิ

๒) การนำไปใช้ในการดำเนินชีวิต

คำสอนในเรื่องไตรสิกขาและอริยมรรคมีองค์ ๘ แม้จะมีเป้าหมายอยู่ที่การฝึกฝนอบรมตนในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อความหลุดพ้นก็จริง แต่ก็สามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตได้ดังนี้

(๑) ใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต หมายความว่า การประกอบอาชีพและการดำเนินชีวิตในแต่ละวันของเรานั้น เราต้องมีกรอบหรือหลักการสำหรับเป็นแนวทางในการปฏิบัติตน เพื่อให้ชีวิตของเราดำเนินไปอย่างถูกต้องและห่างไกลจากโทษภัยทั้งปวง ไตรสิกขาเป็นสิ่งที่ช่วยให้เราดำเนินชีวิต เพราะศีลจะทำให้ผู้ปฏิบัติไม่ทำความชั่วต่าง ๆ สมาธิจะทำให้เป็นคนจิตใจหนักแน่นและไม่ฟุ้งซ่านสามารถทำงานหรือทำภารกิจต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ และปัญญาจะทำให้เราสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ในชีวิตได้อย่างถูกต้อง

(๒) ใช้เป็นหลักในการเจริญสติในการทำภารกิจต่าง ๆ ได้ นั่นคือเป็นการเจริญสติอย่างง่าย ๆ ในชีวิตประจำวัน เพื่อให้การทำงานของเรามากผิดพลาดหรือผิดพลาดให้น้อยที่สุด การทำงานที่ผิดพลาดหรือไม่ก้าวหน้ามักเกิดจากความพลั้งเผลอเหม่อลอยหรือความกังวลใจ การเจริญสติเพื่อให้รู้เท่าทันสิ่งที่ตนกำลังทำอยู่ จะช่วยไม่ให้เกิดอาการใจลอย ทำให้เราทำอะไรอย่างรอบคอบ คิดก่อนทำ และขณะทำก็ระมัดระวังเอาใจใส่ หลักการเจริญสติปฏิฐาน ๔ จึงนำมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้เช่นกัน

(๓) ใช้แก้ความทุกข์ที่เราประสบในด้านต่าง ๆ โดยใช้สมาธิและปัญญามาเป็นเครื่องพิจารณาหาความจริงของเรื่องนั้น ๆ คล้ายกับที่เราใช้พิจารณาไตรลักษณ์ เมื่อเราใช้สมาธิและปัญญาพิจารณาความทุกข์นั้น ความทุกข์ก็จะคลายลงไป เช่น พิจารณาว่าความสูญเสียที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องธรรมดาหรือเป็นเรื่องของกรรม หรือความสูญเสียนั้นเป็นเครื่องฝึกฝนให้เราแข็งแกร่งยิ่งขึ้น

(๔) ใช้ในการประกอบอาชีพที่สุจริต คือ ประกอบอาชีพที่ไม่เบียดเบียนหรือคดโกง เอาไรต์เอาเปรียบผู้อื่นด้วยการงดเว้นการประกอบอาชีพหรือการทำงานที่ชั่วร้ายมีการลักขโมยและการหลอกลวงผู้อื่น เป็นต้น ประกอบอาชีพด้วยความซื่อสัตย์ ไม่คดโกงหรือหลอกลวงผู้อื่น

การนำหลักธรรมในไตรสิกขาไปใช้เพื่อการบรรลุธรรมนั้น พบว่า องค์ธรรมที่เกิดร่วมกันหรือประคับประคองกันไป คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ได้มีการสงเคราะห์ร่วมกับไตรสิกขา การจะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องเกิดขึ้นจากการศึกษา (สิกขา) และนำผลจากการศึกษาไปปฏิบัติตามหลักธรรมที่พระองค์ทรงสอนไว้ด้วยการทำให้เห็น ปฏิบัติได้จริง เห็นผลจริง ผู้ปฏิบัติย่อมเกิดปัญญา ๆ ที่ได้ คือ ปัญญาญาณ เป็นปัญญาที่ได้จากการเจริญวิปัสสนาภาวนาล้วน ๆ การบรรลุธรรมจะเกิดขึ้นได้เกิดจากไตรสิกขา นั่นก็คือ ผู้ปฏิบัติต้องศึกษาและปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่ถูกต้อง มีความบริสุทธิ์แห่งกาย วาจา และใจ ซึ่งเป็นส่วนที่จะช่วยให้หลุดพ้นได้และยังสามารถนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้อีกด้วย

๔.๑.๔ ไตรสิกขาเป็นความบริสุทธิ์แห่งหลักธรรม

ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นหลักธรรมคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นการปฏิบัติที่เป็นความบริสุทธิ์อยู่เสมอจนเป็นอริศีล อริจิต และอริปัญญา จนทำให้เกิดความรู้แจ้ง ดังนี้

๑) การทำศีลให้บริสุทธิ์ การรักษาศีลจนเป็นอริศีล จนเราสามารถสัมผัสได้ด้วยตนเองว่าใจของเราเป็นใจที่ตรงต่อศีล โดยไม่มีความคิดจะพลิกแพลงและหลีกเลี่ยงอีกต่อไป คือ แน่ใจตัวเองได้แล้วว่าตนเป็นคนชื่อตรงต่อศีล รักษาศีลให้บริสุทธิ์ด้วยการนึกถึงศีลอยู่เสมอเพื่อป้องกันการพลั้งเผลอละเมิดล่วงเกินศีล

๒) การทำให้สมาธิเกิด หลักการทำสมาธิให้เกิดพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนหลักการทำสมาธิมีหลายวิธีไม่ว่าจะเป็นสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐาน หลักการปฏิบัติเหล่านี้ช่วยให้จิตของผู้ปฏิบัติเกิด เช่น กำหนดลมหายใจเข้าออก ดูท้องพองท้องยุบ เป็นต้น วิธีการเหล่านี้เป็นวิธีการที่ทำให้สมาธิมีความตั้งมั่น ไม่วอกแวก ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ

๓) การทำปัญญาให้แจ้ง การฝึกพิจารณาธรรมไม่ว่าจะเป็นสภาพในกายหรือนอกกายก็ตาม พึงฝึกพิจารณาว่าสิ่งที่มากระทบสัมผัสนั้นเป็นแต่เพียงสภาวะ มีการเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเป็นธรรมดา มองเป็นธรรมชาติ น้อมจิตของเราเข้าสู่พระไตรลักษณ์แล้วปัญญาก็จะทำให้เราารู้และเข้าใจในสภาวะนั้น ไม่ว่าจะกำลังทำอะไรก็ตามพึงระลึกหรือกำหนดรู้อยู่เสมออย่างไม่ขาดสาย ปัญญาญาณที่ได้นั้นเป็นปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดในสภาวะนั้น เพราะสติสัมปชัญญะจะเป็นตัวควบคุมและกำกับอยู่

สรุปว่า ไตรสิกขาเป็นหลักธรรมที่มีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่อาศัยหลักการทางศีล สมาธิ และปัญญา ในการสอน ฝึกอบรมบุคคลให้เกิดคุณภาพชีวิตที่ดีและเจริญอกงาม ไตรสิกขาจึงมีความสำคัญต่อการศึกษาและปฏิบัติ ไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา คือ ไตรสิกขาเป็นที่หลอมรวมสิกขาบทในพระปาติโมกข์ เป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ มีอิทธิพลต่อคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และเป็นที่หลอมรวมหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นลักษณะเด่นที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก และไตรสิกขาเป็นเครื่องมือในการบริหารทรัพยากรบุคคลทางด้านต่าง ๆ เช่น การพัฒนาความประพฤติหรือด้านพฤติกรรม (ศีล) การพัฒนาด้านจิตใจ (สมาธิ) และการพัฒนาด้านปัญญา (ปัญญา) ไตรสิกขาเป็นประโยชน์ต่อการเจริญกรรมฐานและการดำเนินชีวิต และไตรสิกขาเป็นความบริสุทธิ์แห่งหลักธรรม คือ การทำให้ศีลบริสุทธิ์ การทำให้สมาธิเกิด และการทำให้ปัญญาเห็นแจ้ง

๔.๒ วิเคราะห์การบรรลุธรรมที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุธรรม คือ การเกิดปัญญาเห็นแจ้งในโลกุตตรธรรม ๙ และอริยสัจ ๔^๙ ชั้นสูงสุด คือ การบรรลุวิชชา^{๑๐} และวิมุตติ^{๑๑} สำเร็จเป็นอริยบุคคล ๔ ระดับ คือ พระโสดาบัน พระสกคามิ พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๑๒} โดยปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา การเจริญสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ดำเนินตามวิปัสสนาวิถีสถิตปฏิบัติสามารถรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ละสังโยชน์ และอนุสัยได้ตามกำลังของมรรค บรรลุมรรค ผล และนิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๔.๑.๑ การบรรลุธรรม

หลักการและประเภทการบรรลุธรรมนี้ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดงเอาไว้อย่างชัดเจน โดยหลักการเจริญกรรมฐาน มี ๔ วิธี ได้แก่ ๑) สมถบุพพังคมวิปัสสนา ๒) วิปัสสนาบุพพังคมสมถะ ๓) ยุคนัทธสมถวิปัสสนา ๔) อัมมุตถัจจวิคคหิตมานัสหรืออัมมัจจวารนิทเทส^{๑๓} ส่วนรูปแบบการบรรลุธรรม มี ๕ ประเภท ได้แก่ ๑) การบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม ๒) การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม ๓) การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม ๔) การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม ๕) การบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ^{๑๔} ที่ได้แสดงไว้แล้ว แต่หลักการและความสำคัญที่สุดเกี่ยวกับบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่จะขาดไม่ได้ คือ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งเป็นทางสายเดียวและเป็นทางสายเอกเท่านั้นที่จะทำให้บรรลุความเป็นอริยบุคคลถึงขั้นพระอรหันต์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้^{๑๕}

จากพุทธพจน์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า คำว่า “ทาง” หมายถึง ทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน หรือทางที่ผู้ต้องการพระนิพพานควรดำเนินไป คำว่า “ทางเดียว” นั้นหมายถึง เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพราะพระองค์ทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางปฏิบัติใน

^๙ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๑/๖๐๕.

^{๑๐} วิชชา หมายถึง ความรู้แจ้ง, อภ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๑๐๗.

^{๑๑} วิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้น, อภ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙๑/๑๐๗.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๔.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔-๖/๔๑๘-๔๒๖.

^{๑๔} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒.

^{๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

ศาสนาเดียว คือ พระพุทธศาสนา เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ พระนิพพาน และจะบรรลุสู่จรรณด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๖}

หลักธรรมนี้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมดำเนินไปได้ถูกทาง แต่การที่จะให้บรรลุทำได้นั้นจะต้องมีหลักธรรมที่ควบคู่ไปกับการปฏิบัติ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นมรรคภาวนา^{๑๗} ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ^{๑๘}

การบรรลุธรรมเป็นการเข้าถึงโลกุตระธรรม ๙ (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) หรือการเข้าไปรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ด้วยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา การเจริญกรรมฐาน (การภาวนา) ตามหลักสติปัฏฐาน ๔ คือ การกำหนดรู้กาย เวทนา จิต และสภาวะธรรม ทั้ง ๔ อย่างเมื่อรวมลงได้ ๒ อย่าง คือ รูปกับนาม เป็นการเข้าไปเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา) เห็นสภาวะตามความเป็นจริง เมื่ออินทรีย์แก่กล้าจากการเจริญภาวนาแล้ว วิปัสสนาญาณก็จะดำเนินตามหนทางแห่งวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติก็สามารถละสังโยชน์และอนุสัยที่มีอยู่ในตนได้ตามกำลังของมรรคญาณ สามารถบรรลุมรรค ผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาอันมีพระโสดาบันเป็นเบื้องต้น พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงเหตุแห่งการบรรลุธรรมไว้มี ๕ ประการ คือ การบรรลุในขณะที่ฟังธรรม ขณะแสดงธรรม ขณะสาธยายธรรม ขณะพิจารณาธรรม และขณะทำสมาธิ ล้วนแต่เป็นการเจริญกรรมฐานหรือเจริญภาวนาด้วยกันทั้งนั้น โดยการใช้สติ (ศีล) สมาธิ และปัญญา ในการพิจารณาในแต่ละสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในแต่ละขณะ ๆ เหตุแห่งการบรรลุธรรมทั้ง ๕ ประการดังกล่าว สามารถทำให้ผู้เจริญกรรมฐานมีอำนาจในสมาธิ รู้แจ้งในอรรถ รู้แจ้งในธรรม เกิดความปรโมทย์ ปีติยินดี แล้วทำให้เกิดความสุข เมื่อจิตเกิดความสุข ก็ทำให้ผู้นั้นไม่ประมาทในธรรม มีความเพียรพยายามจนได้บรรลุความเป็นอริยบุคคลอันมีโสดาบัน เป็นต้น แต่การบรรลุธรรมจำเป็นต้องอาศัยคำแนะนำจากสัตบุรุษ เพราะการได้พบกับสัตบุรุษย่อมมีโอกาสฟังธรรมจากสัตบุรุษจนทำให้เกิดศรัทธา โยนิโสมนสิการ สติสัมปชัญญะ การสำรวมอินทรีย์ สุจริต ๓ สติปัฏฐาน ๔ โพชฌงค์ ๗ วิชชา ๓ และวิมุตติที่บริบูรณ์ได้ตามลำดับ การที่จะบรรลุธรรมได้นั้นมีข้อปฏิบัติเพื่อให้บรรลุธรรม คือ การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมีรูปนามเป็นอารมณ์ แต่อย่างไรก็ตามการที่จะบรรลุธรรมได้จะต้องมีหลักธรรมที่คอยเกื้อหนุน ได้แก่ องค์ธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นต้น

นอกจากนี้ ผู้ปฏิบัติยังจะต้องพินฬาอุปสรรค (ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์) ในระหว่างการปฏิบัติ เช่น นินวรรณ์ อุปาทาน เป็นต้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะทำให้บรรลุธรรมได้จะต้องพินฬาอุปสรรค มี ๕ อย่าง ได้แก่ ตทังคปหาน วิกขัมภนปหาน สมุจเฉทปหาน ปฏิปัสสัทธิปหาน และนิสสรณปหาน ผู้ปฏิบัติพึงปฏิบัติควบคู่และประคับประคองไปกับหลักธรรมที่สำคัญยิ่ง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นหลักธรรมอันประเสริฐในการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้แล้วกระแสแห่งพระนิพพานย่อมไม่ไกลเกินเอื้อมอย่างแน่นอน

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๑๐๖.

^{๑๗} วิ.ม. (ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕.

^{๑๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

๔.๒.๒ ทางดำเนินสู่การบรรลุธรรม

การเจริญวิปัสสนาภาวนา จึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในการทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุธรรมขั้นโลกุตตรธรรมได้ แต่การที่ปฏิบัตินั้นจะต้องเข้าใจในเรื่องของข้อปฏิบัติให้ถูกต้องและเหมาะสมกับผู้ปฏิบัติเอง ข้อปฏิบัติดังกล่าวนี้เรียกว่า ปฏิปทา^{๑๙}

คำว่า “ปฏิปทา” หมายถึง ทางดำเนินที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาระ ได้แก่ อุปาทานขันธ ๕ มีรูปอุปาทานขันธ เป็นต้น เหตุเกิดแห่งสังขาระ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนด คือ กามตัณหา เป็นต้น ความดับแห่งสังขาระ คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาระ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๒๐} และยังหมายถึงอรรถัตถมคคญาณ ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์ขุททกนิกายว่า อนึ่ง สมณะผู้รู้แจ้งธรรม สำรวมจิตของตนได้ไม่กล่าวมากทั้งที่รู้ สมณะนั้นชื่อว่า เป็นมุนี ย่อมควรแก่ปฏิปทาของมุนี สมณะนั้นเป็นมุนีได้บรรลุปฏิปทาของมุนีแล้ว^{๒๑} นอกจากนี้ยังหมายถึงทางดำเนินหรือความประพฤติ หรือข้อปฏิบัติ^{๒๒} ข้อวัตรปฏิบัติอันจักสัมฤทธิ์ผลชักพาบุคคลผู้บำเพ็ญให้ได้มีโอกาสไปอุบัติเกิดในภูมิต่าง ๆ เช่น บุคคลที่จะอุบัติเกิดเป็นพระพรหมเสวยปณิตสุขแสนล้านเลิศ ณ เบื้องพรหมโลกนั้นข้อปฏิบัติที่เป็นมูลฐานสำคัญ คือ สมถภาวนา บุคคลผู้ที่มีศรัทธาแก่กล้าและยังเป็นผู้ที่มีใจฝักใฝ่อยู่กับการเจริญภาวนามีความอุตสาหะในการบำเพ็ญสมถกรรมฐานจนได้สำเร็จจนเท่านั้นจึงมีโอกาสไปอุบัติเกิดเป็นพระพรหม^{๒๓}

ในพระพุทธศาสนา ปฏิปทา มี ๔ ประการ คือ ๑) ทุกขาปฏิปทา ทันทธาภิญญา หมายถึง ปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า ๒) ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา หมายถึง ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว ๓) สุขาปฏิปทา ทันทธาภิญญา หมายถึง ปฏิบัติสะดวก แต่รู้ได้ช้า ๔) สุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา หมายถึง ปฏิบัติสะดวกและรู้ได้เร็ว^{๒๔}

๑) ทุกขาปฏิปทา ทันทธาภิญญา คือ บุคคลบางคนในโลกนี้โดยปกติเป็นคนมีราคะกล้าย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากราคะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนมีโทสะกล้าย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากโทสะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนมีโมหะกล้าย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากโมหะเป็นประจำบ้าง อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ และปัญญาธิริย์ ที่ปรากฏมีกำลังอ่อนเพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้มีกำลังอ่อนจึงบรรลุคุณวิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะช้า ปฏิปทานี้เรียกว่า ทุกขาปฏิปทา ทันทธาภิญญา ได้แก่ พวกเนยยบุคคล

^{๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๕.

^{๒๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๕/๒๐๒.

^{๒๑} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๒๙/๖๗๒.

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๙๖.

^{๒๓} พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), **ภูมิวิลาสินี**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๗), หน้า ๕๑๖.

^{๒๔} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๖๑/๒๒๖.

๒) ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา คือ บุคคลบางคนในโลกนี้โดยปกติเป็นคนมีราคะกล้าย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากราคะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนมีโทสะกล้าย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากโทสะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนมีโมหะกล้าย่อมเสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากโมหะเป็นประจำบ้าง อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาอินทรีย์ และปัญญินทรีย์ ที่ปรากฏมีกำลังแก่กล้าเพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้มีกำลังแก่กล้า จึงบรรลुकุณพิเศษ เพื่อความสิ้นอาสวะเร็ว ปฏิปทานี้เรียกว่า ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา ได้แก่ พวกอุคฆฏิตัญญู

๓) สุขาปฏิปทา ทันทธาภิญญา คือ บุคคลบางคนในโลกนี้โดยปกติเป็นคนไม่มีราคะกล้า จึงไม่เสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากราคะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนไม่มีโทสะกล้า จึงไม่เสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากโทสะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนไม่มีโมหะกล้า จึงไม่เสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากโมหะเป็นประจำบ้าง อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาอินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ที่ปรากฏมีกำลังอ่อนเพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้ปรากฏอ่อน เธอจึงบรรลुकุณพิเศษ เพื่อความสิ้นอาสวะช้านี้เรียกว่า สุขาปฏิปทา ทันทธาภิญญา ได้แก่ พวกวิปจิตตัญญู

๔) สุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา คือ บุคคลบางคนในโลกนี้โดยปกติเป็นคนไม่มีราคะกล้า จึงไม่เสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากราคะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนไม่มีโทสะกล้า จึงไม่เสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากโทสะเป็นประจำบ้าง โดยปกติเป็นคนไม่มีโมหะกล้า จึงไม่เสวยทุกขโทมนัสที่เกิดจากโมหะเป็นประจำบ้าง อินทรีย์ ๕ ประการนี้ คือ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาอินทรีย์ และปัญญินทรีย์ ที่ปรากฏมีกำลังแก่กล้าเพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้มีกำลังแก่กล้าจึงบรรลुकุณพิเศษ เพื่อความสิ้นอาสวะเร็ว ปฏิปทานี้เรียกว่า สุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา ได้แก่ พวกอุคฆฏิตัญญู^{๒๕}

ดังนั้น ผู้ปฏิบัติกรรมฐานจึงต้องพิจารณาปฏิปทาให้เหมาะสมกับจริตของผู้ปฏิบัติเองว่า ตนเองนั้นจะบรรลุดุธรรมได้เนิ่นช้าหรือรวดเร็วเพียงใด การบรรลุดุธรรมทั้ง ๔ ระดับ ย่อมมีหลักไตรสิกขาที่แตกต่างกันดังแสดงจากตารางที่ปรากฏดังนี้

ตารางแสดงการวิเคราะห์ไตรสิกขากับการบรรลุดุธรรม

ลำดับที่	ระดับผู้บรรลุดุธรรม	ศีล	สมาธิ	ปัญญา
๑.	พระโสดาบัน	บริบูรณ์	พอประมาณ	พอประมาณ
๒.	พระสกทาคามี	บริบูรณ์	พอประมาณ	พอประมาณ
๓.	พระอนาคามี	บริบูรณ์	บริบูรณ์	พอประมาณ
๔.	พระอรหันต์	บริบูรณ์	บริบูรณ์	บริบูรณ์

ที่ว่า “บริบูรณ์” กับ “พอประมาณ” นั้นมีความแตกต่างกันหรือไม่อย่างไรนั้น กล่าวคือ “บริบูรณ์” นั้นเป็นความบริสุทธิ์แห่งศีล สมาธิ และปัญญา ที่ปราศจากราคีด้วยตัณหาและทิฏฐิ เป็นศีล สมาธิ และปัญญา ที่เกิดจากคุณธรรมภายในที่ไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้ละเมิด เป็นไปเองตามธรรมชาติ

^{๒๕} พระธรรมบาลเถระ, เนตติอรรถกถา, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), หน้า ๕๓๗.

โดยไม่ต้องคอยยึดถือเอาไว้ ส่วน “พอประมาณ” นั้นเป็นการปฏิบัติที่เป็นพอสมควร พอตัวอย่างเหมาะสมเท่านั้น แต่การปฏิบัติพอประมาณดังกล่าวนี้จะไม่ทำให้ผู้บรรลุนั้นไม่ตกต่ำไปกว่านี้ คือ ไม่ไปอบาย ๔ อีกแล้ว

จากตารางแสดงการวิเคราะห์ไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในข้างต้นสรุปได้ ดังนี้

๑) พระโสดาบัน

พระโสดาบัน เป็นพระอริยบุคคลลำดับแรกที่ต้องผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ซึ่งหมายถึง ผู้ถึงกระแส คือ เข้าสู่มรรคที่จะนำไปสู่พระนิพพาน เดินทางได้ถูกต้องแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้เด็ดขาด^{๒๖} เป็นผู้ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จในวันข้างหน้า นี้เป็นคุณสมบัติของพระโสดาบัน

พระโสดาบัน จะบรรลุธรรมด้วยการปฏิบัติตนให้ถึงพร้อมด้วยองค์แห่งการบรรลุโสดาบัน ๔ ประการ คือ สปัปฺริสสะเสวะ (การคบหาสัตบุรุษ) สัทธัมมัสสวะนะ (การฟังพระสัทธรรม) โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย) และธัมมานุธัมมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล^{๒๗} และพระโสดาบันจะถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ คือ มีความเห็นชอบ ๖ ประการ คือ ๑) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือสังขารว่า เป็นของเที่ยง ๒) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือสังขารว่า เป็นสุข ๓) เป็นผู้ไม่อาจยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา ๔) เป็นผู้ไม่อาจทำอนันตริยกรรม ๕) เป็นผู้ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมองคลตื้นขาว และเป็นผู้ไม่อาจแสวงหาเขตบุญนอกศาสนา^{๒๘}

เมื่อบรรลุธรรมชั้นโสดาบันแล้ว เป็นผู้มีความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์เพราะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ๕ สามารถปราบหรือละธรรม ๓ ประการ คือ มิจฉาทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้อย่างเด็ดขาด^{๒๙} เจตนาที่จะละเมิดศีล ๕ ไม่มีอีกแล้ว เปรียบเหมือนงูพิษที่ถูกถอดเขี้ยวแล้ว ถึงจะมีความเกรี้ยวกราดอยู่แต่ก็ทำร้ายใครไม่ได้อีก ผู้บรรลุธรรมชั้นพระโสดาบันอาจจะไม่รู้ว่าจะตัวเองบรรลุก็ได้ เช่น พระเจ้ามหานามะ เป็นต้น เป็นบุคคลธรรมดาใคร่ครวญก็ได้ เช่น นางวิสาขา เป็นต้น ถึงแม้จะมีศีลที่บริบูรณ์แล้วก็ยังประมาทในการเจริญสมาธิได้เช่นกัน

๒) พระสกทาคามี

พระสกทาคามี เป็นพระอริยบุคคลลำดับที่ ๒ ที่ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นครั้งที่ ๒ ซึ่งเป็นผู้จะกลับมายังโลกอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็จะบรรลุถึงพระนิพพาน พระสกทาคามีละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง เป็นผู้บริบูรณ์ในศีล มีสมาธิพอประมาณ มีปัญญา

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๘๖.

^{๒๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๓/๕๗๗.

^{๒๘} อ.จก. (ไทย) ๒๒/๙๒/๖๑๖.

^{๒๙} ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๒.

พอประมาณ ละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสได้เด็ดขาด และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง^{๓๐} นี้เป็นคุณสมบัติของพระสกทาคามี พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้างช้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัว และมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์. . .พ้นจากอบาย^{๓๑}

องค์แห่งการบรรลุนิพพานเป็นพระสกทาคามีได้นั้น มีธรรมะชนิดเดียวกับพระโสดาบัน ๔ ประการ ได้แก่ สปัจริสสะเสวะ (การคบหาสัตบุรุษ) สัทธัมมัสสวนะ (การฟังพระสัทธรรม) โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย) และธัมมานุสุมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล^{๓๒}

องค์ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล อีกประการหนึ่งการที่บุคคลจะบรรลุเป็นพระสกทาคามีนั้นจะต้องทำศีลให้บริสุทธิ์ปฏิบัติวิปัสสนาอยู่ในที่สงัด ดังพุทธพจน์ว่า “เราพึงเป็นพระสกทาคามี เพราะละสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เพราะทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียว แล้วทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ภิกษุนั้น พึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรื่อว่าง”^{๓๓} พระสกทาคามี ไม่แตกต่างไปจากพระโสดาบันมากนัก มีความละเอียดมากกว่าพระโสดาบันซึ่งต้องอาศัยศีลที่บริสุทธิ์ สมาธิที่มากขึ้น ส่วนปัญญานั้นพอ ๆ กันกับพระโสดาบัน เพราะยังละสังโยชน์และกิเลสเหลืออยู่อีกมาก โดยอาศัยโยนิโสมนสิการหรือการเอาใจใส่ในรูป-นามอย่างจริงจัง

๓) พระอนาคามี

พระอนาคามี เป็นพระอริยบุคคลลำดับที่ ๓ ที่ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งเป็นผู้เกิดผุดขึ้นปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสในพรหมโลก^{๓๔} ไม่เวียนกลับมายังโลกนี้อีกต่อไป เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะได้เด็ดขาด ดังปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ว่า “พระอนาคามี ย่อมมีจิตสังัดจากกามราคสังโยชน์ ปฏิฆะสังโยชน์อย่างละเอียด กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด

^{๓๐} อ.จ.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗.

^{๓๑} อ.จ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๓, อ.จ.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๔.

^{๓๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๒/๕๗๒.

^{๓๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๗/๕๙.

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๗/๔๘๖.

และกิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับกามราคะนั้น”^{๓๕} นอกจากนี้พระอนาคามียังสามารถละอกุศลกรรมบถได้อีก ๒ อย่าง คือ คำพูดหยาบและความโกรธเคืองได้โดยเด็ดขาด

พระอนาคามี เป็นผู้มั่นคงและเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม และในพระสงฆ์ มีหาสปัญญา มีชวนปัญญา แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติเพราะโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการสิ้นไป^{๓๖} เขาจึงเป็นพระอนาคามี ผู้อันตราปรีณิพพานพายี เป็นพระอนาคามีผู้อุพหัจจปรีณิพพานพายี เป็นพระอนาคามี ผู้สังขารปรีณิพพานพายี เป็นพระอนาคามี ผู้สังขารปรีณิพพานพายี เป็นพระอนาคามี ผู้อุทังโสโตกนิฏฐคามิ แม้นบุคคลนี้พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุคติ และวินิบาต พระอนาคามี เป็นโอปปาติกะ ผู้บริบูรณ์ในศีล บริบูรณ์ในสมาธิ มีปัญญามากขึ้นอีกพอประมาณ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ช้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่านี้เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัว มีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นโอปปาติกะปรีณิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอีก^{๓๗}

พระอนาคามี บรรลุธรรมด้วยองค์ธรรมเช่นเดียวกับพระสกทาคามี คือ สปัปฺริสเสสฺสวะ (การคบหาสัตบุรุษ) สัทธัมมัสฺสวณะ (การฟังพระสัทธรรม) โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย) และฉัมมานุฉัมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล^{๓๘}

การบรรลุความเป็นพระอนาคามีด้วยการละสังโยชน์และกิเลสของพระอนาคามี รวมทั้งคุณสมบัติของพระอนาคามี เพื่อให้ทราบว่าการบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามีนั้น มีความละเอียดลึกซึ้งกว่าพระสกทาคามี ซึ่งต้องอาศัยที่บริสุทธิ์ สมาธิที่มีกำลังมาก ส่วนปัญญานั้นยังน้อยกว่าพระอรหันต์ เพราะยังมีสังโยชน์และกิเลสเหลืออยู่ โดยอาศัยโยนิโสมนสิการหรือการเอาใจใส่ในรูป-นามอย่างจริงจัง

๔) พระอรหันต์

พระอรหันต์ เป็นพระอริยบุคคลลำดับสุดท้ายที่ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นครั้งที่ ๔ ซึ่งเป็นผู้บรรลุถึงความต้องการของตนเองโดยลำดับ เป็นผู้พ้นพิเศษด้วยความรู้โดยชอบแล้ว เป็นผู้ที่ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดเครื่องเศร้าหมอง ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้แล้ว เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ หรือผู้ทักกำหนดสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นกิเลสอาสวะทั้งปวง เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ข้อ^{๓๙} ได้สิ้นเชิง เป็นอรหันต์ชีนาสพ อยู่จบ

^{๓๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑.

^{๓๗} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๔.

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๓/๕๗๗.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง, หน้า ๒๘๖.

พรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภว-
สังโยชน์แล้ว^{๔๐} หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ. . .ไม่มีวิภวัญจะเพื่อจะบัญญัติต่อไป^{๔๑}

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “อกุศลธรรมทั้งหลายอันลามก อันเศร้าหมอง อันเป็นเหตุให้
ไปเกิดในภพใหม่ มีผลเป็นทุกข์ เพื่อชาติ ชรา และมรณะต่อไปของท่านผู้ห่างไกลจากกิเลส ย่อมไม่มี
ภิกษุยอมเป็นพระอรหันต์อย่างนี้แล”^{๔๒}

พระอรหันต์ย่อมมีจิตสังัดจากรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ อวิชา มานานุสัย ภวราคา-
นุสัย อวิชชานุสัย และกิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกันกับรูปราคะ เป็นต้น และสังขารนิमितทั้งปวงใน
ภายนอก^{๔๓} พระอรหันต์สามารถละสังโยชน์เบื้องสูงได้ทั้ง ๕ คือ (๑) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์รูปฌาน
ปรารภในรูปภพ (๒) อรูปราคะ ติดใจในอารมณ์อรูปฌาน ปรารภในอรูปภพ (๓) มานะ ความสำคัญตนว่า
เป็นนั่นเป็นนี่ (๔) อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน ชัดสายแม้ในทางที่เป็นกุศล (๕) อวิชา ความไม่รู้จริง ไม่รู้
เหตุและปัจจัย ไม่รู้อริยสัจ^{๔๔} นอกจากนี้ยังละอกุศลกรรมบถอีก ๒ อย่าง คือ ความไม่เพ่งโทษและ
การพูดเพื่อเจ้อ

พระอรหันต์ เป็นผู้มีศีล สมาธิ และปัญญาบริบูรณ์แล้ว ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ (คือ ความ
หลุดพ้นจากกิเลสด้วยอำนาจการฝึกจิตซึ่งเป็นผลแห่งสมาธิ) ปัญญาวิมุตติ (คือ ความหลุดพ้นจาก
กิเลสด้วยการกำจัดอวิชชาได้ซึ่งเป็นผลแห่งปัญญา) อันไม่มีอาสวะ เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชา
พิเศษ เป็นผู้สิ้นอาสวะกิเลส ดังในคัมภีร์สังยุตตนิกาย ว่า

พระอรหันต์เป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้า ในพระธรรม ในพระสงฆ์ มีหาสปัญญา
มีชวณปัญญา และถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาย่อมทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ
เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน แม้บุคคลนี้ก็พ้นจากนรก กำเนิด
สัตว์เดรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุคติ และวินิบาต^{๔๕}

พระอรหันต์เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ และปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีปกติทำให้ศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิให้บริบูรณ์ มีปกติทำปัญญาให้
บริบูรณ์ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ข้อนั้นเพราะเหตุไร
เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้
แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัว

^{๔๐} อง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๓๘/๑๒๙.

^{๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๖๖.

^{๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๔/๔๖๓.

^{๔๓} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๗/๓๓.

^{๔๔} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๖๙-๓๗๐/๑๔๘-๑๔๙.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๒๑/๕๓๓-๕๓๕.

และมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เธอทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงในปัจจุบัน^{๔๖}

จิตของพระอรหันต์ผู้หมดจดจากกิเลสแล้ว ยังมีการรับรู้อารมณ์อยู่ เพราะชั้นยังไม่ นิพพาน นิพพานแต่กิเลส พระอรหันต์จึงมีจิตที่ยังเกี่ยวข้องกับอารมณ์อยู่ แต่จิตนั้นไม่สังสมวิบาก ไม่ให้วิบากเกิดทั้งในส่วนกุศลหรืออกุศลซึ่งจะทำให้เกิดภพใหม่ต่อไป เพราะพระอรหันต์มีจิตเป็น มหาภิริยาจิต คือ สักว่ารู้อารมณ์ แต่ไม่สังสมวิบาก

พระอรหันต์จะเห็นรูปทางตา แต่ไม่กำหนดเพราะพอใจ มีจิตหลุดพ้นแล้ว พระอรหันต์ก็มี หูได้ยินเสียงจากหู แต่ไม่มีความกำหนดเพราะพอใจ มีจิตหลุดพ้น พระอรหันต์ก็มีจมูกได้กลิ่นจากจมูก แต่ไม่มีความกำหนดเพราะพอใจ มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว พระอรหันต์ก็มีกายถูกต้องไฏฐฐัพพะทางกาย แต่ไม่มีความกำหนดเพราะพอใจ แต่ไม่มีความกำหนดเพราะพอใจ มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว^{๔๗} พระอรหันต์ ทั้งหลายหลุดพ้นจากภพใหม่แล้ว บรรลุถึงภูมิที่ฝึกแล้วอ้อมไม่หวั่นไหวในมานะทั้งหลายเพราะชนะแล้ว พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุข เพราะท่านไม่มีตัณหา ตัดอัสสมิมานะ ได้เด็ดขาด ทำลายข้าย คือ โมหะ ได้แล้ว พระอรหันต์ถึงความไม่หวั่นไหว มีจิตไม่ขุ่นมัว ไม่แปดเปื้อนในโลก เป็นผู้ประเสริฐ ไม่มีอาสวะ เป็นสัตว์บุรุษ เป็นพุทธบุตร พุทธโอรส กำหนดรู้ชั้น ๕ มีศีลธรรม ๗ ประการ เป็นโคจรควรสรรเสริญ ท่านเป็นวีรบุรุษผู้ยิ่งใหญ่ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ สำเหนียกแล้วในไตรสิกขา^{๔๘}

การบรรลุดุธรรมของพระอรหันต์นั้นมีองค์แห่งการบรรลุ คือ ละสังโยชน์และกิเลสของพระอรหันต์ รวมทั้งคุณสมบัติของพระอรหันต์ เพื่อให้ทราบว่าการบรรลุความเป็นพระอรหันต์นั้นมีรายละเอียด และยากที่สุดในบรรดากการเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งต้องอาศัยศีล สมาธิ และปัญญาที่ บริสุทธิ์อันเป็นผลจากการโยนิโสมนสิการหรือการเอาใจใส่โดยครบถ้วนบริบูรณ์นั่นเอง

สรุปว่า หลักการบรรลุดุธรรมในพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติเข้าถึงหลักธรรมคำสอนของ พระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยการเจริญสติปัญญาน ๔ มี กาย เวทนา จิต และสภาวะธรรม เป็นฐานที่ตั้งแห่ง อารมณ์ แต่การจะบรรลุดุธรรมได้สำเร็จนั้นจะต้องอาศัยหลักธรรมเข้ามาช่วยเกื้อหนุน คือ อริยมรรค มีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และ สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่สมบูรณ์ครบถ้วนเต็มທີ່ชื่อว่า เป็นผู้ได้วิมุตติ ได้วิชา เช่นกัน คือ พระอรหันต์

การที่จะบรรลุดุธรรมได้นอกจากอริยมรรคมีองค์ ๘ จะเป็นหลักธรรมหลักในการปฏิบัติแล้ว ยังจะต้องมีปฏิปทา ๔ เพื่อเป็นความประพฤติหรือข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงซึ่งความดับแห่งอุปาทานขั้น ๕ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิวิระ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหาปฏิบัติที่ให้

^{๔๖} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๔.

^{๔๗} ข.ม. (ไทย) ๒๙/๙๐/๒๘๑.

^{๔๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๖/๑๑๖.

ถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ปฏิบัติในทางธรรมนี้จะเน้นไปที่พุทธบริษัท ๔ ที่มุ่งหวังความบรรลุมรรค ผล และ นิพพาน ที่มีข้อปฏิบัติที่มีความยากง่ายแตกต่างกันไป

๔.๓ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ของไตรสิกขากับการบรรลุธรรม

การที่จะปฏิบัติจนให้บรรลุธรรมหรือบรรลุนิพพานได้จะต้องปฏิบัติให้ครบถ้วนในหลัก ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เพียงเท่านั้น^{๔๙} การที่จะศึกษาไตรสิกขาให้บรรลุธรรมได้จะต้อง เกิดขึ้นจากความบริสุทธิ์ สะอาดหมดจด และปราศจากกิเลสอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียดที่เป็นไป ทางกาย ทางจิต และทางปัญญา เป็นธรรมที่เป็นทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน คือ วิสุทธิ (ความบริสุทธิ์)^{๕๐} ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากหลักธรรมในสติปัญญา ไตรสิกขากับวิสุทธิ ๗ มีความสัมพันธ์กัน จึงเป็นเหตุให้ ไตรสิกขากับการบรรลุธรรมมีความสัมพันธ์กันเป็นอย่างยิ่งอีกด้วย สรุปได้ดังนี้

๔.๓.๑ ศีลกับการบรรลุธรรม

การศึกษาในเรื่องศีลอันยิ่งหรืออภิสีลสิกขา คือ ความสำรวมอินทรีย์ในทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ในขณะที่สติปัญญาหรือวิปัสสนาญาณเกิด เป็นความรู้สึกรู้ตัวและสังวรอันยิ่ง ก่อนที่อกุศลจิตจะมีกำลังทำให้ก้าวล่วงออกมาทางกายหรือทางวาจา และขณะนั้นไม่ได้มีความยึดถือว่า ศีลของเราหรือเป็นเราที่มีศีล ขณะที่สติปัญญาเกิดขึ้น ขณะนั้นเป็นอินทรีย์สังวรศีล เป็นอภิสีลเพราะ เป็นการสำรวมระวังอย่างยิ่ง โดยมีรูปธรรมหรือนามธรรมเป็นอารมณ์ เมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขานี้แล้ว จะเกิดความบริสุทธิ์แห่งศีลขึ้นหรือความหมดจดแห่งศีล เรียกว่า สีลวิสุทธิ^{๕๑}

สีลวิสุทธิ จัดอยู่ในวิสุทธิข้อ ๑ ในวิสุทธิ ๗ สีลวิสุทธิ หมายถึง การรักษาไว้ซึ่งความบริสุทธิ์ หมดจดไม่ต่างพร้อยแห่งศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “เป็นองค์เพียรเพื่อความบริสุทธิ์หมดจด แห่งศีล”^{๕๒} เมื่อพูดถึงสีลวิสุทธิตามภูมิของตน คือ การประพฤติดี เลี้ยงชีวิตถูกต้องตามศีลของตน เป็นธรรม ที่บริสุทธิ์หมดจด ได้แก่ จตุปาริสุทธิศีล^{๕๓} เพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยความสามารถ การแสดง การสำรวม การแสวงหา และการพิจารณา ดังพระบาลีที่ว่า “สีลวิสุทธิ นาม สุปบริสุทธิ์ ปาติโมกข์สรวาทิ จตุพพิธํ สีลํ ๔ อย่าง มีสำรวมในพระปาติโมกข์ เป็นต้น ที่บริสุทธิ์ดี ชื่อว่า สีลวิสุทธิ”^{๕๔}

บุคคลที่สมบูรณ์ด้วยจตุปาริสุทธิศีลชื่อว่า พร้อมด้วยศีลที่บริสุทธิ์ จำแนกได้ ๔ ประเภท ได้แก่ ปาฏิโมกข์สังวร อินทรีย์สังวร อาชีวะปาริสุทธิศีล และปัจฉยสันนิสิตศีล^{๕๕} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึง ความบริสุทธิ์แห่งศีลทั้ง ๔ ไว้ดังนี้

^{๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๘/๑๕๕.

^{๕๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

^{๕๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๗.

^{๕๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๕๓} อัง.สตตก.อ. (บาลี) ๓/๒๐/๑๖๕.

^{๕๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๕๐.

^{๕๕} พระพุทธโฆสเถระ วจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๒๕-๒๖.

๑) ภิกษุในศาสนา นี้ เป็นผู้สำรวมด้วยปาติโมกข์สังวร อยู่ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคตร เห็นภัยในโทษแม้เพียงเล็กน้อย สมทานในสิกขาบทยังหลาย ชื่อว่า ปาติโมกข์สังวรศีล^{๕๖}

๒) ภิกษุนั้นเห็นรูปทางตาแล้วไม่ถือเอานิมิต ไม่ถือเอาโดยพยัญชนะ ถึงความสำรวมในอินทรีย คือ ใจ ชื่อว่า อินทรียสังวรศีล^{๕๗}

๓) การงดเว้นจากมิถนาคาชีวะ เป็นเหตุด้วยอำนาจธรรมอันเป็นลามก เช่น การล่อลวง การป้อยอ การทำนิมิต การบีบบังคับ การแสวงหาลาภ เพราะอาชีพเป็นเหตุเป็นตัวการ ชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิศีล^{๕๘}

๔) การบริโภคน้ำจืด ๔ ที่ปาริสุทธิด้วยการพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้จิรวรว่าเพียงเพื่อบำบัดความหนาว เป็นต้น ชื่อว่า ปัจจัยสันนิสิตศีล^{๕๙}

ในมังคลัตถทีปนี อธิบายปาริสุทธิศีล ๔ ประการ นี้ชื่อว่า อนาคตริยวินัย อนาคตริยวินัยนั้น อันภิกษุศึกษาอยู่โดยประการที่ตนตั้งอยู่ในปาริสุทธิศีล ๔ ประการนั้นแล้วบรรลุอรหัตผลชื่อว่า ศึกษาดีแล้ว ฟังทราบว่าเป็นมงคลเพราะเป็นเหตุบรรลุสุขที่เป็นโลกียะและโลกุตระ บรรดาปาริสุทธิศีล ๔ ประการนั้น ปาฏิโมกข์สังวรศีลย่อมปาริสุทธิ เมื่อภิกษุต้องอาบัติอะไร ๆ ด้วยเหตุนั้น ปาฏิโมกข์สังวรศีลนั้นย่อมชื่อว่า อันภิกษุศึกษาดีแล้ว ปาฏิโมกข์สังวรศีลนั้น ย่อมนำมาแม่โลกุตตรสุขมาให้^{๖๐}

ตัวอย่างเช่น เรื่องภิกษุผู้บำเพ็ญปาฏิโมกข์สังวรศีล ๒ รูป คือ ในสมัยพุทธกาลมีภิกษุรูปหนึ่งไม่ปรากฏชื่อและโคตร ถูกพวกโจรในดงข้างหิมวันตบรรพตจับ โดยใช้เถาหญ้านางผุกระเถาะรูปนั้นให้นอนอยู่ เพราะกลัวว่าพระเถระรูปนั้นจะบอกใคร ๆ ในขณะที่พระเถระรูปนั้นนอนอยู่ที่นั่นเอง พระเถระได้เจริญวิปัสสนาอยู่ถึง ๗ วัน จนพระเถระรูปนั้นบรรลุเป็นพระอนาคามี แล้วก็ไปจุติในพรหมโลกในที่นั่นเอง ส่วนภิกษุอีกรูปหนึ่งถูกโจรจับเช่นกัน โดยใช้เถาหัวด้วนผุกระเถาะรูปนั้นไว้ในดงที่เกาะตัมพปณนี้ให้นอนอยู่ ขณะนั้นมีไฟป่าลามเข้ามาถึงพระรูปนั้น ไฟไม่สามารถทำอะไรพระรูปนั้นได้ แม้กระทั่งเถาวัลย์ที่ผูกก็ไม่ไหม้ เพราะพระรูปนั้นเจริญวิปัสสนาจนได้เป็นพระอรหันต์และปรีณิพพานในที่นั้น^{๖๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อธิบายว่า ปาริสุทธิศีล คือ เป็นเรื่องทำให้ปาริสุทธิ ศีลเป็นเหตุให้ปาริสุทธิหรือความประพฤติปาริสุทธิที่จัดเป็นศีล มี ๔ อย่าง คือ

๑) ปาฏิโมกข์สังวรศีล ศีล คือ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นข้อห้ามทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบทยังหลาย

๒) อินทรียสังวรศีล ศีล คือ ความสำรวมอินทรีย ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทรียทั้ง ๖

^{๕๖} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๓/๖๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๐๘/๓๘๕.

^{๕๗} คุรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๓๒-๓๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๒/๒๒.

^{๕๘} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, หน้า ๒๖.

^{๕๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒.

^{๖๐} พระสิริมงคลเถระ รัตน, มังคลัตถทีปนี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๑๘๕-๑๘๖.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

๓) อาชีวปรีสุทธิศิลป์ คือ ความปรีสุทธิแห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางสุจริตชอบธรรม เช่น ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ เป็นต้น

๔) ปัจจัยสันนิสิตศิลป์ คือ ศิล อันเนื่องด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่ ปัจจัยปัจเจกเวกชน คือ พิจารณาการใช้สอยปัจจัยสี่ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ตามความหมายของสิ่งนั้น ไม่บริโภครด้วยตัณหา^{๖๒}

การที่จะศึกษาไตรสิกขาเพื่อนำไปใช้ในการปฏิบัติให้บรรลุธรรมนั้นประการแรก คือ ความปรีสุทธิหมดจดแห่งศิลปะ ที่เรียกว่า ศิลปวิสุทธิ มี ๔ อย่าง คือ ปรีสุทธิศิลป์ ได้แก่ ปาฏิโมกขสังวรศิลป์ อินทริยสังวรศิลป์ อาชีวปรีสุทธิศิลป์ และปัจจัยสันนิสิตศิลป์

๑) ปาฏิโมกขสังวรศิลป์

คำว่า “ปาฏิโมกข์หรือพระปาฏิโมกข์” หมายถึง พระบัญญัติ^{๖๓} เป็นพระบัญญัติเป็นสำคัญ เป็นเบื้องต้นของพรหมจรรย์^{๖๔} คำว่า “สังวร” หมายถึง ความสำรวม การระวังปิดกั้นบาปอกุศล ผู้เข้าถึงแล้ว ถึงพร้อมแล้วด้วยปาฏิโมกข์^{๖๕} ความสำรวม ความระมัดระวัง ความป้องกัน ความคุ้มครอง รักษาสติ^{๖๖} ศิลนี้จึงเรียกว่า ปาฏิโมกขสังวร เพราะสำรวมด้วยการสังวรในพระปาฏิโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจารย์ (มารยาท) และโคจร (การเที่ยวไป) มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย สมทานศึกษา อยู่ในสิกขาบททั้งหลาย^{๖๗} ดังพระบาลีที่ว่า “อณมตเตสุ วุชเชสุ ภัยทสสาวิ สมาทาย สิกขติ สิกขาปเทสุ ภิกษุมีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณน้อย ย่อมสมทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย”^{๖๘}

พระอุปติสเถระ รจนาว่า ปาฏิโมกขสังวร หมายถึง ศิล การปรากฏ การเริ่มต้น กิจกรรม การป้องกัน การสังวร การลอกคราบ และการไม่ผูกมัด นี่เป็นทางสู่พระธรรมวินัย ด้วยวิธีนี้ชื่อว่า สมทานพระสังวรธรรม นี้คือความหมายของปาฏิโมกข์ การไม่ล่วงละเมิดด้วยกายกรรม วาจากรรม ชื่อว่า สังวร ซึ่งหมายถึงความถึงพร้อมด้วยปาฏิโมกขสังวร^{๖๙}

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี) อธิบายว่า ปาฏิโมกขสังวร หมายถึง การสำรวมกาย วาจา ไม่ละเมิดสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าบัญญัติไว้ และคุ้มครองผู้รักษาศิลให้พ้นทุกข์ภัยต่าง ๆ ในปัจจุบันภพและภพต่อไป เป็นการชำระศิลปะให้บริสุทธิ์หมดจด ด้วยการสมทานแล้ว

^{๖๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๔๐.

^{๖๓} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒/๔.

^{๖๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, ศิล สมานิ ปัญญาในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๙.

^{๖๕} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๗.

^{๖๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัด, หน้า ๑๓๗๕.

^{๖๗} วิ.ม. (ไทย) ๒/๑๔๗/๓๒๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๕/๓๕๙.

^{๖๘} ที.สี. (บาลี) ๙/๑๙๓/๖๓, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙๔/๖๕.

^{๖๙} พระอุปติสเถระ รจนา, วิมุตติมรรค, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจาก ฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐), หน้า ๒๓.

ตั้งอยู่ในวิริติ เจตนาถวัน ไม่ล่วงศีล ๕ ศีล ๘ สำหรับฆราวาส ถ้าเป็นบรรพชิตก็ให้อยู่ในศีล ๑๐ หรือ ศีล ๒๒๗ ตามควรแก่ฐานะ^{๗๐}

สรุปว่า ปาฏิโมกข์สังวรศีล หมายถึง ศีล การปรากฏ การเริ่มต้น กิจกรรม การป้องกัน การสังวร การลอกคราบ และการไม่ผูกมัด นี่เป็นทางสู่พระธรรมวินัยด้วยวิธีนี้ชื่อว่า สมาทานพระสัทธรรม เป็นการ รักษาและคุ้มครองผู้รักษาศีลให้พ้นทุกข์ภัยต่าง ๆ ในภพปัจจุบันและภพหน้าต่อไป เป็นการชำระศีล ให้หมดจดด้วยการสมาทานและตั้งอยู่ในข้อพึงระวังและเจตนาพึงถวันด้วยการไม่ล่วงละเมิดในศีล ตามควรแก่ฐานะและความเหมาะสม

ศีลมีทั้งของฆราวาสและบรรพชิต ศีลที่สำรวมด้วยปาฏิโมกข์สังวรในที่นี้เราจะกล่าวเฉพาะ ของบรรพชิตเท่านั้น เป็นวินัยของพระภิกษุสงฆ์ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุในศาสนาที่สำรวมด้วย ปาฏิโมกข์สังวร ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร มีปกติเห็นภัยเล็กน้อย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขา ทั้งหลาย”^{๗๑} ความสำรวมในปาฏิโมกข์นั้น เป็นการให้ภิกษุพึงเว้นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงห้าม ให้ทำตาม ข้อที่ทรงอนุญาต ไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทบัญญัติ รวมทั้งสิกขาบทที่มานอกพระปาติโมกข์ด้วย ส่วนอาจารย์ และโคจรก็มีการอธิบายไว้ ดังนี้

คำว่า “อาจารย์” หมายถึง ความประพฤติอันไม่ล่วงละเมิดทางกายทุจริต ทางวจีทุจริต แต่เป็นกายสุจริตและวาจาสุจริต นอกจากนี้ยังหมายถึง ศีลสังวร เช่น พระภิกษุเลี้ยงชีพถูกต้อง ไม่เลี้ยงชีพด้วยการพูดเล่น พูดประจบ พูดให้ได้ลาภยศ การให้ดอกไม้ ผลไม้ เครื่องสนาน วางตน ต่ำบ้าง การพูดที่เล่นที่จริงดุจแกงถั่วบ้าง ด้วยการรับเลี้ยงเด็กบ้าง เป็นต้น และยังเป็นความประพฤติ อันสมควร กล่าวคือภิกษุควรสำรวมกาย วาจา การนุ่งห่มให้เรียบร้อย กิริยาในการก้าว่างไปอย่างเรียบร้อย นำเคาพยาบาลในสิกขาบท^{๗๒} เป็นผู้มีความเคารพอยู่ในใจ เป็นผู้ว่าง่าย มีหิริโอตตปปะ และ เพียบพร้อมด้วยอิริยาบถ สำรวมอินทรีย์ รู้จักประมาณในโภชนะ ไม่นอนในยามตื่นและยามสุดท้าย ของราตรี มีปัญญาและสันโดษ ไม่คลุกคลีหมู่คณะ ประรภความเพียร และมากไปด้วยความเคารพยำเกรง เพื่อสธรรมิกของตน^{๗๓}

คำว่า “โคจร” หมายถึง การท่องเที่ยวไปในที่สมควร ไม่เที่ยวไปในที่ไม่สมควรมีสำนัก แพศยา ไม่คลุกคลีกับพระราชาและคฤหัสถ์ เป็นต้น โคจร ยังมี ๓ ประการ คือ

(๑) อุปนิสัยโคจรหรืออุปนิสัยโคจร คือ การเข้าไปใกล้กับกัลยาณมิตรผู้มีคุณธรรมมีปัญญา แล้วทำให้ตนเองเจริญในคุณธรรมและปัญญา เข้าใจถูกในหนทางดับกิเลส เป็นต้น คุณสมบัติเหล่านี้

^{๗๐} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), เอกสารประกอบการสอน รายวิชาสัมมนา วิปัสสนาภาวนา, (นครปฐม : ม.ป.ท., ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๔. (อัดสำเนา).

^{๗๑} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๒/๒๒/๓๕๗.

^{๗๒} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย, หน้า ๒๗.

^{๗๓} พระอุปัชฌาย์เถระ รัตน, วิมุตติมรรค, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมมจิตโต) และคณะ แปลจาก ฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๒๔-๒๕.

อยู่ในกถาวัตถุ ๑๐ ประการ^{๗๔} เพราะอาศัยคุณสมบัติเหล่านี้ บุคคลย่อมได้ฟังสิ่งที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อน ทำสิ่งที่ได้ฟังมาแล้วให้แจ่มแจ้ง ทำลายความสงสัยเสียได้ ทำความเห็นให้ถูกต้อง ทำจิตใจให้ผ่องใส และศึกษารวมวินัยด้วยดี มีศรัทธามั่นคง ลึกซึ้ง ย่อมเจริญด้วยศีล สุตะ จาคะ และปัญญา

(๒) อารักขโคจร คือ ภิกษุผู้สำรวมกาย วาจา เมื่อบิณฑบาตพึงมีจักษุที่ทอดต่ำลง ไม่แลดูสิ่งที่ไม่ควร ไม่วอกแวก ท่าทางมีสง่า สงบสำรวม เป็นที่เคารพของประชาชน ไม่มองยานพาหนะที่เทียมด้วยช้างหรือม้า ไม่มองดูชายหญิงที่กำลังสนุกร่าเริง ไม่มองดูเฉลียงของพระราชวังหรือรัานริมถนน ไม่แหงนหรือก้มดูทิศ ๖

(๓) อุปนิพนธ์โคจร คือ ภิกษุพึงอยู่ในเขตบ้านและที่อยู่ของตน หมายถึง ปล่อยใจไปทั่ว มีที่เกาะอยู่ของจิตหรือมีสิ่งที่ถูกใจเป็นที่เกี่ยวไปของภิกษุ คือ สติปัฏฐาน ๔ นั้นเอง ซึ่งสามารถอบรมได้ในทุกสถานที่ เพราะธรรมมีอยู่แล้วในชีวิตประจำวัน สติปัฏฐาน ๔ จึงเป็นโคจรของภิกษุ

ภิกษุพึงสำรวมตนมิให้ต้องอาบัติด้วยการดำริว่า แม้อาบัติเล็กน้อย คือ ทุกกฎและทุพภาสิต ก็ขัดขวางมิให้บรรลุมรรคผล ทั้งส่งผลให้เกิดในอบายภูมิ อาบัติเหล่านี้จึงเป็นโทษที่น่ากลัว เมื่ออาบัติแล้ว ก็ควรปลงอาบัติโดยเร็ว เหมือนเด็กที่จับก้อนถ่านติดไฟแล้วรีบปล่อย ด้วยการเข้าปรีวาสา อยู่มาจนตลละสิ่งของที่เป็นนิสสัยหรือได้รับโดยไม่ชอบธรรม แล้วปลงอาบัติ ศีลของภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วปลงเสียตามวิธีการในพระวินัยและสำรวมมิให้ต้องอาบัติอีก หลังจากนั้นจัดเป็นศีลสำรวม คือ ปาฏิโมกข์ได้หมดจด^{๗๕}

ปาฏิโมกข์สังวรศีล พึงรักษาด้วยศรัทธาแรงกล้า^{๗๖} จึงเป็นศีลในสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงบัญญัติไว้เพื่อให้ภิกษุสงฆ์ได้ยึดถือและประพฤติปฏิบัติตาม เป็นสภาวะที่คอยคุ้มครอง เมื่อคุ้มครองได้แล้ว ย่อมจะรักษาและให้หลุดพ้น เปลื้องจากทุกข์ทั้งหลาย เป็นการประพฤติให้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร กล่าวคือเป็นผู้ที่ไม่ประพฤติล่วงละเมิดทางกายทุจริต ทางวาจาทุจริต ไม่ยอมคลุกคลีในหมู่คณะ สันโดษ สำรวมระวังป้องกันบาปอกุศลทั้งหลายพึงเกิดหรือทำให้เบาบางลงได้ ปาฏิโมกข์สังวรศีล เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เทสนาสุทธิ เพราะบริสุทธิดีด้วยการแสดงต้องอาบัติแล้วแสดงอาบัติแล้ว ในส่วนที่เป็นอาบัติที่แสดงได้ เช่น ทุกกฎ ปาจิตตีย์ ฤกษ์จัจย และทุพภาสิต^{๗๗} หากภิกษุได้ศึกษาดีแล้ว ชำระปาฏิโมกข์สังวรศีลให้บริสุทธิ พึงสละชีวิต ไม่พึงทำลายศีลสังวรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าบัญญัติไว้ย่อมเป็นเหตุบรรลุสุขที่เป็นโลกียะและโลกุตระและยังความสุขให้ถึงขั้นบรรลุโลกุตระสุข

^{๗๔} อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๖๘/๒๗๑-๒๗๒.

^{๗๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔.

^{๗๖} พระอุปติสเถระ รจนา, **วิมุตติมรรค**, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต) และคณะ แปลจาก ฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสเมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๓๒.

^{๗๗} วคิน อินทสระ, **สาระสำคัญของวิสุทธิมรรค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เมตตา, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗.

๒) อินทริยสังวรศีล

ในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต กล่าวถึง อินทริยสังวรศีลว่า อินทริยสังวรศีล หมายถึง การสำรวมเพื่อคุ้มครองทวารทั้งหลาย ให้มีสติเป็นเครื่องรักษาทวาร มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน คือ เป็นผู้มีสติที่ประกอบด้วยญาณ เป็นเครื่องคุ้มครองทวาร และมีใจรักษาด้วยดี ประกอบด้วยจิตที่มีสติเป็นเครื่องรักษา พระผู้มีพระพุทธเจ้าตรัสว่า

เธอทั้งหลายพึงยังภิกษุเหล่านั้นให้สมาทาน ให้ตั้งมั่น ให้ดำรงอยู่ในอินทริยสังวรศีลว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย มาเกิด ขอท่านทั้งหลาย จงเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทริยทั้งหลาย มีสติเป็นเครื่องรักษา มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน มีใจรักษาดีแล้ว ประกอบด้วยจิตที่มีสติเป็นเครื่องรักษาอยู่^{๗๘}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อธิบายว่า อินทริยสังวรศีล หมายถึง สำรวมอินทริย ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้ายในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รุจรธรรมารมณ์ด้วยใจ ระวังไม่ให้กิเลสครอบงำใจในเวลารับรู้อารมณ์ทางอินทริยทั้ง ๖^{๗๙}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) อธิบายว่า อินทริยสังวรศีล หมายถึง ความสำรวมระวังอินทริย ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เช่น ขณะที่ได้ดูได้ฟัง ระวังมิให้ยินดียินร้าย มิให้ติดใจหลงใหลในสิ่งที่ได้ดูได้ฟัง ให้มีสติในการดูในการฟัง ให้รู้เท่าทันตลอดเวลา อินทริยสังวรเป็นให้จิตสงบไม่ฟุ้งซ่านร่าเริงหาสิ่งที่ได้ดูได้ฟัง เป็นต้น มีสติรู้เท่าทันเสมอเมื่อสัมผัสกับอารมณ์ต่าง ๆ^{๘๐}

พระอุปติสสเถระ รจนาว่า เมื่อเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรสหรือถูกต้องสัมผัส บุคคลกำหนดไม่ให้ลักษณะที่กิเลสเกิดขึ้นและไม่ละเมตศีล นี้เรียกว่า อินทริยสังวรศีล อินทริยสังวรศีลนี้อันบุคคลให้บริบูรณ์โดยอาศัยกิจกรรม ๙ ประการ คือ ตัดนิमितชั่วร้ายที่เกิดจากอินทริย ไม่พลอสติ ไม่ปล่อยใจให้อกุศลเจตสิกเกิดติดต่อเรื่อยไป เป็นเหมือนกับบุคคลที่รักษาศีรษะของเขาที่ไฟกำลังไหม้อยู่ สำรวมอินทริยเท่ากับพระนั้นทเถระเอาชนะอกุศลเจตสิกได้ฉานจิตโดยง่าย หลีกเร้นจากผู้ที่ไม่สำรวมอินทริย คบหาผู้สำรวมอินทริย^{๘๑}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนาว่า การใช้สติสำรวมอินทริยเพื่อไม่ให้เกิดกิเลส ในขณะที่วิญญาณ ๖ คือ จิตที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส รู้สัมผัส และนึกคิดเรื่องราวต่าง ๆ กำลังรับรู้ อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ชื่อว่า อินทริยสังวร^{๘๒} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “จกขุณา รูปํ ทิสฺวา ร นิमितตคคาคาหิ โหติ นานุพฺพยณฺชนคคาคาหิ ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่ถือเอารูปปร่าง ไม่ถือเอาอวัยวะะน้อยใหญ่”^{๘๓}

^{๗๘} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๑๔/๑๙๓.

^{๗๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๕๕๕.

^{๘๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ คำวัต*, หน้า ๑๓๗๕.

^{๘๑} พระอุปติสสเถระ รจนา, *วิมุตติมรรค*, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสภณเถระและพระเชมินทเถระ, หน้า ๒๘.

^{๘๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, *วิปัสสนานัย เล่ม ๑*, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อูปสโม) ตรวจชำระ พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๒.

^{๘๓} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒/๙.

ดังนั้น อินทริยสังวรศีล หมายถึง การใช้สติสำรวมระวังไม่ให้กิเลสเกิดขึ้นทางอายตนะ ๑๒ ที่เกิดขึ้นและกระทบกันทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ตาที่ได้เห็น หูที่ได้ยิน จมูกที่ได้ดมกลิ่น ลิ้นที่ได้ลิ้มรส ภายที่ได้ถูกต้องสัมผัส และใจที่ได้รับรู้ธรรมารมณ์ต่าง ๆ แล้วไม่เข้าไปยินดียินร้ายกับอารมณ์ที่มากระทบนั้น ๆ คือ เข้าไปรับรู้เท่าทันเท่านั้น ไม่ไปตอบสนองกับอารมณ์ที่เข้ามาเพื่อไม่ให้จิตเกิดความฟุ้งซ่านร่าเริงเข้าไปในอารมณ์นั้น เพื่อให้เกิดนิมิตทางใจในสิ่งชั่วร้ายต่าง ๆ ได้ คือ ไม่เปลอสติ หรือปล่อยให้สติให้เคลิบเคลิ้มไปกับอารมณ์นั้น ๆ อินทริยสังวร เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังวรศีล เพราะบริสุทธิ์ได้ด้วยวิธีการสำรวมระวังตา หู จมูก ลิ้น ภาย และใจ^{๘๔} อินทริยสังวรศีลจึงต้องรักษาด้วยสติอันแรงกล้า^{๘๕}

อินทริยสังวรศีลจะบริสุทธิ์ สำหรับภิกษุผู้ให้เห็นโทษและเห็นภัยในการไม่สำรวม และอานิสงส์ในการสำรวมย่อมเกิดความทุกข์ หากภิกษุผู้ไม่เห็นโทษและภัยของการสำรวมในอินทริยสังวรศีลย่อม นำความสุขมาให้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ผัสสายตนะ ๖ ประการนี้ ที่บุคคลไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สำรวมแล้ว ย่อมนำทุกข์มีประมาณยิ่งมาให้ ผัสสายตนะ ๖ ประการอะไรบ้าง คือ ผัสสายตนะ คือ จักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา ภาย มโนในบุคคลไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สำรวม ย่อมนำทุกข์มีประมาณยิ่งมาให้ ภิกษุทั้งหลาย ผัสสายตนะ ๖ ประการที่บุคคลฝึกดี คุ้มครองดี รักษาดี สำรวมดีแล้ว ย่อมนำสุขมีประมาณยิ่งมาให้^{๘๖}

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประพันธ์อานิสงส์แห่งอินทริยสังวรศีลเป็นพระคาถาไว้ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่สำรวมผัสสายตนะ ๖ ประการ นั้นแลในอายตนะ ๖ ประการใด ย่อมประสบทุกข์ ส่วนบุคคลเหล่าใดได้การสำรวมอายตนะ ๖ ประการนั้น บุคคลเหล่านั้นมี ศรัทธาเป็นเพื่อน เป็นผู้ไม่ชும்ด้วยราคะอยู่

บุคคลเห็นรูปที่น่าชอบใจหรือเห็นรูปที่ไม่น่าชอบใจแล้ว พึงบรรเทาทางของราคะในรูปที่น่าชอบใจและไม่พึงเสียใจว่า ‘รูปของเราไม่น่ารัก’ ได้ยินเสียงที่น่ารักและไม่น่ารักแล้ว ไม่พึงกระหายในเสียงที่น่ารัก และพึงบรรเทาความไม่ชอบใจในเสียงที่ไม่น่ารักและไม่พึงเสียใจว่า ‘เสียงของเราไม่น่ารัก’ ได้ดมกลิ่นหอมที่น่าชอบใจ และได้ดมกลิ่นเหม็นที่ไม่น่าชอบใจแล้ว พึงบรรเทาความหงุดหงิดในกลิ่นที่ไม่น่าชอบใจ และไม่พึงพอใจในกลิ่นที่น่าชอบใจ ได้ลิ้มรสที่ไม่อร่อยและอร่อยและลิ้มรสที่ไม่อร่อยในบางคราวแล้วไม่พึงติดใจลิ้มรสที่อร่อยและไม่ควรยินร้ายในรสที่ไม่อร่อย ถูกผัสสะที่เป็นสุขกระทบแล้วไม่พึงมัวเมาแม้ถูกผัสสะที่เป็นทุกข์กระทบแล้วก็ไม่พึงหวั่นไหว ควรวางเฉยผัสสะทั้งสองทั้งที่เป็นสุขและเป็นทุกข์

^{๘๔} วคิน อินทสระ, สารสำคัญของวิสุทธิธรรม, หน้า ๓๗.

^{๘๕} พระอุปัชฌาย์ธรรมคุณ, วิมุตติธรรม, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจาก ฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเขมินทเถระ, หน้า ๓๒.

^{๘๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๔/๔๗-๔๘.

นรชนทั้งหลายผู้ตำหนิ มีปัญญา (ความหมายรู้ในกิเลสเครื่องเนิ่นช้า) ประดุจอยู่ เป็นสัตว์ที่มีสัญญาวนเวียนอยู่ ก็บุคคลบรรเทาใจที่อาศัยเรือน ๕ (กามคุณ ๕) ทั้งปวงแล้ว ย่อม เปลี่ยนจิตให้ประกอบด้วยเนกขัมมะ ในกาลใดที่บุคคลอบรมใจดีแล้ว ในอารมณ์ ๖ ประการ อย่างนี้ ในกาลนั้นจิตของเขาถูกสุขสัมผัสหรือทุกขสัมผัสกระทบแล้วย่อมไม่หวั่นไหวในที่ไหน ๆ ภิคุชทั้งหลาย เธอทั้งหลายครอบงำราคาและโทษะได้แล้ว ย่อมเป็นผู้ถึงจุดจบ (นิพพาน) แห่ง ความเกิดและความตาย^{๘๗}

อินทริยสังวรศีล จึงเป็นศีลของผู้ปฏิบัติธรรมโดยเฉพาะที่สำคัญ คือ วิปัสสนาภาวนา เป็นศีล ที่จัดอยู่ในองค์มรรค เป็นโลกุตตระ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจะต้องทำให้บริสุทธิ์หมดจดเป็นลำดับแรก มีสติ กำหนดรู้ในการเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การลิ้มรส การรู้สีถูกต้องสัมผัส และรู้ในธรรมารมณ์ ความรู้สึกต่าง ๆ อันเป็นสภาพที่เกิดกับใจในขณะที่มีสติ สงบ รู้ตัวทั่วพร้อมด้วยการสำรวมระวังตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อยู่ นั่น กำลังมีสติอยู่สงบและสำรวมระวังอยู่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ก็ไม่ สามารถเข้ามาครอบงำจิตของผู้นั้นได้ จิตในขณะนั้นก็เป็นกุศล เป็นกรรมดี เพราะกรรมอันเป็นกุศลทั้งปวง เกิดพร้อมไปด้วย นอกจากนี้อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นหนทางไปสู่การบรรลุธรรมได้ปหานกิเลส ทั้งหลายไปด้วย นั่นก็คือ การสำรวมทางทวารทั้ง ๖ อย่างมีสติ เรียกว่า กำลังสะสมแนวทางไปสู่การ เกิดปัญญาทำให้พ้นทุกข์นั่นเอง

๓) อาชีวาปริสุทธศีล

อาชีวาปริสุทธศีล หมายถึง การเลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาอาชีวะ ละเว้นจากการประกอบมิจฉา อาชีวะ ในพระพุทธศาสนาสัมมาอาชีวะในที่นี้มุ่งหมายถึง การประกอบอาชีพที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง ห้ามไว้มี ๕ อย่าง คือ ไม่ขายอาวุธ ไม่ขายมนุษย์ ไม่ขายสัตว์ให้เขาเอาไปฆ่า ไม่ขายน้ำเมา และไม่ขายยาพิษ ดังมีปรากฏในวินัยปิฎก ว่า “ภิคุชทั้งหลาย อุบาสกไม่ควรทำการค้าขาย ๕ ประการนี้ การค้าขาย ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ การค้าขายคัสตราวุธ การค้าขายสัตว์ การค้าขายเนื้อ การค้าขาย ของมีนเมา และการค้าขายยาพิษ”^{๘๘}

การที่พระองค์ทรงห้ามไว้ เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่า การประกอบอาชีพทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นไปในทางเสื่อม ไม่ดีไม่งาม ยังให้ผู้กระทำนั้นเป็นสู่ทุกตลลงอบายได้เพราะทำให้ผิดศีลที่ปุถุชน ไม่พึงกระทำเพราะเป็นการสนับสนุนให้เกิดการฆ่าสัตว์หรือให้เขาเอาไปฆ่า สัตว์ในที่นี้รวมทั้งข่ามนุษย์ด้วยกัน กันเองอีกด้วย อาชีวะปริสุทธศีลนี้ยังรวมไปถึงการไม่เลี้ยงชีพด้วยการหลอกลวงผู้อื่นอีกด้วยนี้เป็นศีล ของคฤหัสถ์ อาชีวาปริสุทธศีลจึงเป็นศีลที่บริสุทธิ์แห่งอาชีพที่บริสุทธิ์ อาชีวาปริสุทธศีล เรียกอีกอย่าง หนึ่งว่า ปรีญญูสิสุทธ เพราะบริสุทธิ์เกี่ยวกับเรื่องการแสวงหา^{๘๙} อาชีวาปริสุทธศีลที่จะรักษาไว้ให้บริสุทธิ์ หมดจดด้วยวิริยะอย่างแรงกล้า

^{๘๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๕/๙๘-๙๙.

^{๘๘} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๗๗/๒๙๕.

^{๘๙} วนิตย อินทสระ, สารสำคัญของวิสุทธิมรรค, หน้า ๓๗.

ส่วนของบรรพชิตก็เช่นเดียวกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ไม่สรรเสริญให้กระทำเช่นเดียวกันกับคฤหัสถ์ เพราะบรรพชิตจะต้องอาศัยคฤหัสถ์เลี้ยงดู บริจาคให้ในการดำเนินชีวิต บรรพชิตต้องกระทำตนให้เป็นคนมักน้อย สันโดษ เป็นคนเลี้ยงง่าย ยินดีในปัจจัยตามที่ตนได้ ไม่ว่าจะเสerahหมองหรือประณีตก็ตาม การแสวงหาปัจจัย ๔ ได้แก่ จีวร บิณฑบาต ที่อยู่ และยา โดยชอบธรรม และหลีกเลี่ยงการแสวงหาโดยไม่ชอบธรรม เช่น ขอบจากคฤหัสถ์ที่มีโชฎฐาติและมีโชฎฐาติเป็นต้น การประกอบอาชีพของบรรพชิตพึงกระทำเช่นนี้ นี่เป็นความเพียรในการแสวงหาปัจจัยในทางที่ชอบธรรม ด้วยการล่อลวง การบอกใบ้ บีบบังคับ หรือหลอกลวงด้วยลาภ^{๙๐} เหล่านี้ เป็นต้น

บรรพชิตที่แสวงหาปัจจัยที่ไม่ชอบธรรมนี้ถือว่าต้องอาบัติทุกกฏ เมื่อต้องอาบัติแล้วถือว่าปาฏิโมกข์สังวรศีลที่ไม่บริสุทธิ์หมดจด จิตเป็นอันตรายต่อการสู่สวรรคและการบรรลุมรรคผล ภิกษุที่อาบัติต้องปลงอาบัติเพื่อให้ศีลที่รักษานั้นบริสุทธิ์และพ้นจากอันตรายดังกล่าว ภิกษุจึงควรรักษาศีลให้บริสุทธิ์ในการประกอบสัมมาอาชีวะตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในคัมภีร์มัชฌิมนิกายว่า อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้วสำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะนี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ^{๙๑}

๔) ปัจจัยสันนิสิตศีล

ปัจจัยสันนิสิตศีล คือ ศีลที่อิงอาศัยปัจจัย ๔ หรือศีลที่เนื่องด้วยปัจจัย ๔ ได้แก่ พิจารณาเสพอใช้สอยปัจจัย ๔ อย่างแยกคาย ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ที่แท้จริงตามความหมายของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภควัตถุด้วยตัณหา ปัจจัย ๔ เหล่านี้ ได้แก่ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานเภสัช^{๙๒}

(๑) จีวร เป็นผ้าห่มคลุมกายของพระภิกษุสงฆ์และพระภิกษุณีสงฆ์ในพระพุทธศาสนา เรียกว่า ไตรจีวร หมายถึง ผ้า ๓ ผืน ซึ่งมีไว้เพื่อใช้เป็นผ้าห่มและห่ม ได้แก่ สังฆาฏิ (ผ้าพาดบ่า) อุตตราสงค์ (ผ้าจีวรสำหรับคลุม) และอันตรวาสก (สบง)^{๙๓} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้พระภิกษุและภิกษุณีสงฆ์พิจารณาการใช้จีวรก็เพียงเพื่อบำบัดความหนาวอันจะเป็นเหตุให้เกิดอาพาธ เพื่อป้องกันแมลงสัตว์ทำร้าย ทำอันตราย และปกปิดอวัยวะที่น่าอาย

(๒) บิณฑบาต เป็นการตักแต่งก้อนข้าว การขบฉันภัตตาหาร น้ำดื่มที่ได้มาจากผู้ที่ถวายอาหารส่งลงไปบาตรของพระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกิจวัตรอย่างหนึ่งที่พระภิกษุสามเณรจักต้องปฏิบัติเป็นประจำ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้พระภิกษุและภิกษุณีสงฆ์พิจารณาอย่างแยกคายในการบริโภควัตถุเพื่อละอุปนิสัยที่ไม่ดี เพื่อป้องกันมิให้กิเลสพองขึ้นในใจ โดยตรัสสอนให้เป็นแนวทางโดยไม่บริโภควัตถุเพื่อเล่นและคึกคะนอง และเพื่อให้ละอุปนิสัยแห่งโมหะและโทสะ คือ ความหลงมกายนั่นเสีย

^{๙๐} วคิน อินทสระ, สารสำคัญของวิสุทธิมรรค, หน้า ๓๗.

^{๙๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๗.

^{๙๒} วิ.ม. (ไทย) ๑/๒๒๕/๒๑๕.

^{๙๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๖๓.

(๓) เสนาสนะ หมายถึง ที่อยู่อาศัย ที่นอน เตียง ตั่ง เครื่องใช้สอยต่าง ๆ หรืออาคารสถานที่ที่เป็นที่ทำกิจกรรมของพระสงฆ์หรือแม่ภรรยาที่โคนไม้ก็ตาม พระผู้มีพระภาคตรัสสอนให้พิจารณาการใช้ว่าเพียงพอเพื่อบำบัดความร้อนหนาว พักอาศัยอยู่เพื่อลำพังอย่างสงบ เพื่อป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้นจากการเบียดเบียนของเหล่าสัตว์ทั้งหลาย และเพื่อป้องกันอันตรายที่จะเกิดขึ้นจากการที่ได้เห็นรูปแล้วทำให้กิเลสกำพองขึ้น

(๔) คิลานเภสัช หมายถึง ยารักษาโรค ยาสำหรับพระภิกษุ รวมทั้งเนยใส เนยข้น น้ำผึ้ง น้ำอ้อยของพระภิกษุด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้บริโภคคิลานเภสัชก็เพื่อระงับอาพาธหรือโรคต่าง ๆ อันเป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์เวทนา

คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ได้ตรัสสอนไว้นั้นก็เพื่อให้ภิกษุพึงละอาสวะทั้งหลายที่ใช้สอยให้สิ้นไป ดังปรากฏในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยจีวรเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลาน เพียงเพื่อปกปิดอวัยวะที่ก่อให้เกิดความละอาย

ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วฉันบิณฑบาตไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อความมัวเมา ไม่ใช่เพื่อประดับ ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อกายนี้ดำรงอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไปเพื่อบำบัดความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ ด้วยคิดเห็นว่าโดยอุบายนี้เรจักกำจัดเวทนาเก่าเสียได้และจักไม่ให้เกิดเวทนาใหม่เกิดขึ้น ความดำรงอยู่แห่งชีวิต ความไม่มีโทษ และการอยู่โดยผาสุกจักมีแก่เราแล้วจึงบริโภคอาหาร

ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยเสนาสนะเพียงเพื่อป้องกันความหนาว ความร้อน เหลือบ ยุง ลม แดด และสัมผัสแห่งสัตว์เลื้อยคลานเพียงเพื่อบรรเทาอันตรายที่เกิดจากฤดู และเพื่อความยินดีในการหลีกเร้น

ภิกษุพิจารณาโดยแยบคายแล้วใช้สอยคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เพียงเพื่อบรรเทาเวทนาที่เกิดจากอาพาธต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแล้ว และเพื่อไม่มีความเบียดเบียนเป็นที่สุดซึ่งเมื่อเธอไม่ใช่สอยอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นก็จะพึงเกิดขึ้นเมื่อเธอใช้สอยอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นย่อมไม่มีแก่เธอด้วยอาการอย่างนี้^{๙๔}

ปัจจัยสันนิสิตศีล เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัจจเวกขณสุทธิ คือ หมดจตบรีสุทธิด้วยการพิจารณา^{๙๕} การพิจารณาประโยชน์ของปัจจัย ๔ นี้เป็นการใช้ปัญญา จึงต้องตระหนักถึงประโยชน์จากการที่ได้พึงพาปัจจัย ๔ อย่างแท้จริง ไม่ใช่เป็นเพียงแต่ออกเสียงสาธยายเท่านั้น จะต้องเข้าใจในการพิจารณาในการบริโภคด้วย กล่าวคือเป็นผู้รู้จักพิจารณา รู้จักประมาณในการบริโภคและเป็นผู้รู้จักเลส

^{๙๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒-๒๓.

^{๙๕} วคิน อินทสระ, สารสำคัญของวิสุทธิมรรค, หน้า ๓๗.

ที่ฟังด้วยการพิจารณา การพิจารณาเช่นนี้ถือว่าเป็นการเจริญภาวนาโดยการกำหนดรู้ว่าเป็นเพียงธาตุหรือสิ่งปฏิภูลเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ปัจฉยสันนิสิตศีลย่อมสำเร็จได้ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ปารีสุธศีล เป็นศีลที่ภิกษุรักษาปาฏิโมกขสังวรศีลและอาชีวีปารีสุธศีลให้หมดจดก่อนเมื่อศีลทั้งสองอย่างไม่บริสุทธ์ถือว่าอาบัติ ซึ่งเป็นอันตราย เพราะเป็นการล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่ออาบัติก็ต้องปลงอาบัติไปตามบทบัญญัตินั้น ศีลทั้งสองอย่างนี้มีปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นประธาน เพราะเมื่อปาฏิโมกขสังวรศีลบริสุทธ์หมดจด อาชีวีปารีสุธศีลก็หมดจดด้วยเช่นกัน กล่าวคือเมื่อการเลี้ยงชีพไม่บริสุทธ์ ภิกษุยอมอาบัติและปาฏิโมกขสังวรศีลก็บกพร่องไปด้วย ภิกษุที่ต้องชำระปาฏิโมกขสังวรศีลให้หมดจด ควรหลีกเลี่ยงมิฉวยอาชีวะทุกประเภท สำหรับอินทริยสังวรศีลและปัจฉยสันนิสิตสังวรศีล ถ้ามีความเพียรต้องการเจริญกุศลก็ต้องรักษาให้หมดจดบริสุทธ์เพราะจะช่วยไม่ให้เดือดร้อนใจ จึงต้องเร่งรีบขวนขวายทำให้ศีลเหล่านี้บริสุทธ์หมดจด เมื่อรักษาศีล ๒ ประการหลังคือ อินทริยสังวรศีลกับปัจฉยสันนิสิตสังวรศีล บริสุทธ์หมดจดอยู่ในกระแสจิตที่จะเจริญภาวนาแล้วความหมดจดแห่งศีลทั้ง ๔ ก็จะมีคามบริสุทธ์หมดจดเช่นกัน นี่เป็นปารีสุธศีล ๔ ที่ภิกษุสงฆ์พึงต้องรักษา

ส่วนศีลของคฤหัสถ์ไม่มีความพิสดารไปจากศีลของภิกษุสงฆ์ เพียงแต่รักษาศีล ๕ หรืออาชีวะฐมมศีลให้บริสุทธ์ก็จัดว่า เป็นผู้ที่รักษาศีลให้บริสุทธ์หมดจดแล้ว ซึ่งเราจะเห็นว่า ศีล ๔ และอาชีวะฐมมศีล มีลักษณะที่แตกต่างกัน แต่ทั้งสองก็ถือว่า เป็นศีลวิधिที่เหมือนกันเพราะมีการรักษาและงดเว้นเช่นเดียวกัน กล่าวคือศีล ๕ และอาชีวะฐมมศีล มีการงดเว้นกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ เช่นเดียวกับปาฏิโมกขสังวรศีล

สำหรับอาชีวะของคฤหัสถ์ก็เช่นเดียวกัน ถ้าประกอบอาชีวะที่สุจริตแล้วก็ถือว่า เป็นการประพฤติปฏิบัติเช่นเดียวกับอาชีวีปารีสุธศีล ส่วนอินทริยสังวรศีลนั้นไม่ต้องกล่าวถึงเลย เพราะภิกษุหรือคฤหัสถ์ก็ตาม ถ้าเป็นผู้ประพฤติปฏิบัติอยู่ในธรรมด้วยการเจริญภาวนาในชีวิตประจำวันแล้ว ก็ย่อมที่จะต้องสำรวมทวารทั้ง ๖ ไว้เพื่อไม่ให้กิเลสเข้าครอบงำได้ทุกขณะจิต

ส่วนปัจฉยสันนิสิตศีลจะเกี่ยวข้องกับบรรพชิตในการใช้สอยปัจจัยต่าง ๆ ตามที่บัญญัติไว้ การพิจารณาประโยชน์ของปัจจัยดังกล่าว จะทำให้เกิดกุศลจิตและทำให้อกุศลเบาบางลงได้เช่นกัน และศีลทั้ง ๔ ประเภทจะบริบูรณ์ได้ในขณะเจริญกรรมฐานอย่างเดียว ผู้จะทำให้ปัจฉยสันนิสิตศีลบริสุทธ์หมดจด พึงจะต้องรักษาด้วยปัญญาอย่างแรงกล้า^{๑๖}

สรุปว่า ปารีสุธศีลทั้ง ๔ ประการ เป็นทั้งศีลที่พระภิกษุสงฆ์และคฤหัสถ์ถือปฏิบัติให้บริสุทธ์และหมดจดจากอาสวะกิเลสทั้งหลายทั้งปวง เป็นศีลวิสุทธิตี เมื่อขัดเกลาด้วยศีลอันบริสุทธ์หมดจดนี้แล้วก็เป็นที่เหตุให้จิตบริสุทธ์และปัญญาบริสุทธ์ก็ตามมาตามลำดับเช่นกัน จนกระทั่งเป็นผู้บริสุทธ์จากกิเลสทั้งปวง เป็นไปเพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ คือ เพื่อพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิง ศีลจึงเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการบรรลุธรรมเพราะศีลเปรียบเหมือนแผ่นดิน เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย และเป็นรากเหง้าในการทำกุศลให้เจริญขึ้น การเจริญวิปัสสนาเพื่อให้รู้แจ้งเห็นจริงตาม

^{๑๖} พระอุปติสสเถระ รัตน, **วิมุตติมรรค**, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระเชมินทเถระ, หน้า ๓๒.

ไตรลักษณ์จนสามารถละสังขโยชน์ได้ทั้งหมด โดยเริ่มต้นจากศีลให้บริสุทธิ์หมดจดเสียก่อน และต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกับสมาธิเพื่อให้เกิดปัญญาตามลำดับต่อไป

๔.๓.๒ สมาธิกับการบรรลุธรรม

การศึกษาในเรื่องสมาธิอันยิ่งหรืออภิจิตตสิกขา คือ เอกัคคตาเจตสิก ที่ทำให้จิตตั้งมั่นในอารมณ์นามธรรมหรือรูปธรรมที่กำลังปรากฏในขณะที่สติปัญญาหรือวิปัสสนาญาณเกิด ขณะนั้นสมาธิที่ละเอียดเพราะปราศจากความเป็นตัวตน ไม่เป็นที่ตั้งของตัณหาและทิฏฐิ สลัดนิเวศน์ออกจากจิตได้ สมาธิโดยทั่วไปแม้ถึงขั้นฌานจิตก็ไม่เป็นอภิจิต เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหาและทิฏฐิ ยังเป็นเราที่มีสมาธิหรือเป็นฌานจิตของเรา เมื่อทำให้สมบูรณ์ในสิกขาแล้วจะเกิดความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิตขั้นที่เรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๙๗}

จิตตวิสุทธิ จัดอยู่ในวิสุทธิข้อ ๒ ในวิสุทธิ ๗ จิตตวิสุทธิ หมายถึง ความบริสุทธิ์ของจิตที่แนบอยู่กับการกำหนดรู้ในรูป-นาม โดยไม่ฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์อื่นจนพัฒนาคุณภาพและสมรรถภาพของจิตจนเกิดสมาธิแนบแน่นถึงขั้นฌาน ด้วยการเพ่งดูความจริง เพื่อกำจัดความขัดเคือง ทำจิตให้เป็นสุขสลัดทิ้งเสียซึ่งนิเวศน์ บรรลุความหลุดพ้น ทำจิตให้สงบราบเรียบ ทำสมาธิให้เกิดขึ้นโดยง่าย เพื่อได้รับความปล่อยวาง เพื่อให้เกิดสมาธิ และเพื่อให้บรรลุความหลุดพ้น^{๙๘} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นองค์เพียรเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต^{๙๙}

สมาธิ คือ ภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต หมายถึง การดำรงจิตและเจตสิกไปในอารมณ์หนึ่งเดียว^{๑๐๐} ในพระอภิธรรมปิฎกอธิบายว่า สมาธิ คือ การตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไปมา ความสงบสมาธิในทริย สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น^{๑๐๑}

เมื่อศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีแล้ว เชื่อว่า มีรากฐานมั่นคงในการทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์อีกต่อไป แต่ถ้าศีลยังไม่บริสุทธิ์ มีขาด ต่างพร้อย ทะลุอยู่ ก็ยากที่จะทำให้บังเกิดมีสมาธิขึ้นมาได้ อนึ่งสมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธิ์นี้มีกำลังมาก ดังปรากฏในปรินิพานสูตร ว่า

ศีลปริภาวโต สมาธิ มหปผลโล โหติ มหานิสัสสมาธิ ปริภาวตา ปญญา มหปผลา โหติ มหานิสสา ปญญาปริภา วโต จิตตํ สมมเทว อาสเวหิ วิมุจจติ. สมาธิที่เจริญไว้ด้วยศีล ย่อมมีกำลังมาก และมีผลานิสงส์มาก ปัญญาที่ได้เจริญไว้ด้วยสมาธินั้น ย่อมมีกำลังมาก มีอานิสงส์มาก จิตใจที่ได้เจริญด้วยปัญญานั้น ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้ง ๔ ได้โดยตรง^{๑๐๒}

^{๙๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๗.

^{๙๘} พระอุปัชฌาย์ธรรมะ ธรรมะ, วิมุตติธรรม, พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตโต) และคณะ แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระอาจารย์ธรรมะ, พระโสมเถระและพระเขมินท์เถระ, หน้า ๕๕.

^{๙๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙.

^{๑๐๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๐๕, ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๑๙.

^{๑๐๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๙/๓๐.

^{๑๐๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๙/๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๖/๙๖.

สมาธิ มี ๓ ประเภท คือ

๑) อุปะการสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอุคคหนิมิต เป็นนิมิตที่เข้าไปอยู่ในจิตใจ กลายเป็นมโนภาพภายใน เป็นสมาธิใกล้ฌาน เป็นสมาธิใกล้จะแนบแน่น

๒) อัปปนาสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นแน่วแน่ในปฏิภาคนิมิต (เป็นอุคคหนิมิตที่เป็นรูปและขนาดเป็นอย่างอื่นไป)

๓) ขณิกสมาธิ ความที่จิตมีสัทธิระลึกรู้อารมณ์ปรหมัตถ์ (ขั้น ๕) ทีละขณะ ๆ ตั้งมั่นต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์

สมาธิ ๒ ประเภทแรก คือ อุปะการสมาธิและอัปปนาสมาธิ กล่าวไว้ในสมถยานิก ผู้เจริญสมณะแล้ว อาศัยสมณะเป็นบาทของวิปัสสนาจัดอยู่ในจิตตวิสุทธิ ส่วนขณิกสมาธิจะกล่าวไว้ในวิปัสสนายานิก ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานับตั้งแต่ขณิกสมาธิที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา คือ มีสติรู้ทันปัจจุบันแห่งรูป-นาม ไม่เผลอไปจากปัจจุบันธรรม ก็เลสก็ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เมื่อรู้ทันปัจจุบันอยู่ทุกขณะอย่างมั่นคงเช่นนี้จึงชื่อว่า ขณิกสมาธิ ขณะนี้จิตใจก็บริสุทธิ์จากกิเลส ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ เช่นเดียวกัน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า

ทวิโธ หิ สมาธิ อุปะการสมาธิ จ อัปปนาสมาธิ จ ทวิหากาเรหิ จิตตํ สมาธิออตํ อุปะการภูมียํ วา ปฏิลาภภูมียํ ตตถ อุปะการภูมียํ นีวรณปปหาเนน จิตตํ สมาหิตํ โหติ. ปฏิลาภภูมียํ องคปาตุภาเวน. โดยแท้จริงแล้ว สมาธิมี ๒ ประการ คือ อุปะการสมาธิและอัปปนาสมาธิ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอาการ ๒ อย่างในฐานะแห่งอุปะการสมาธิหรือในฐานะที่บรรลुอัปปนาสมาธิ ในบรรดาสมาธิเหล่านั้น จิตย่อมตั้งมั่นด้วยการละนินวรณ์ในฐานะแห่งอุปะการสมาธิและตั้งมั่นด้วยความปรากฏแห่งองค์ฌานในฐานะที่บรรลุอัปปนาสมาธิ^{๑๐๓}

สุขํ คพภํ คณฺหนตํ ปรีปากํ คตฺถนตํ ติวริธํ สมาธิํ ปรีปุเรติ ขณิกสมาธิํ อุปะการสมาธิํ อัปปนาสมาธิํติ. แปลความว่า ความสุขที่พัฒนาแก่กล้าย่อมยังสมาธิ ๓ ให้บริบูรณ์ คือ ขณิกสมาธิ อุปะการสมาธิ และอัปปนาสมาธิ^{๑๐๔}

ดังนั้น ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยอุปะการสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ ชื่อว่า สมถยานิก คือ ผู้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน ด้วยสมถยาน แต่สมาธิทั้งสองนี้เป็นจิตตวิสุทธิเป็นที่อาศัยของสมถยานิก ส่วนผู้ที่เจริญอย่างเดียวโดยไม่อาศัยสมาธิทั้งสองนั้น ชื่อว่า วิปัสสนายานิก คือ ผู้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน ด้วยวิปัสสนาล้วน บุคคลประเภทนี้มีขณิกสมาธิอย่างเดียวกันเป็นจิตตวิสุทธิ แต่การที่จะบรรลุลูกุตตรธรรม ๘ ได้จะต้องเป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น แต่อุปะการสมาธิและอัปปนาสมาธิก็มีคุณเริ่มต้นหรือบาทฐานการเจริญวิปัสสนาโดยให้ขณิกสมาธิทำงาน และยังเป็นทางดำเนินไปสู่การบรรลุธรรมได้เช่นกัน

^{๑๐๓} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๑๓๗.

^{๑๐๔} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๕๐.

ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้อธิบายวิธีการที่ทำให้บรรลุธรรมไว้ มี ๕ วิธี คือ การบรรลุธรรมในขณะที่ฟังธรรม การบรรลุธรรมในขณะที่แสดงธรรม การบรรลุธรรมในขณะที่สาธยายธรรม การบรรลุธรรมในขณะที่พิจารณาธรรม และการบรรลุธรรมด้วยอำนาจของสมาธิ^{๑๐๕} และมีรูปแบบการเจริญกรรมฐาน มี ๔ วิธี ได้แก่ สมถปุพพังคมิวปีสสนา (วิปัสสนามีสมถะนำหน้า) วิปัสสนापुพพังคมสมถะ (สมถะมีวิปัสสนานำหน้า) ยุคันทสมถวิปัสสนา (สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน) ฌัมมุทัจจวิคคหิตมานัสหรืออัมมัจจวารนิทเทส (เมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมูัจจ)^{๑๐๖}

วิธีการเจริญกรรมฐานทั้ง ๔ นี้ย่อให้สั้นลงเหลือเพียง ๒ อย่าง คือ วิปัสสนามีสมถะนำหน้า เรียกว่า สมถยานิก^{๑๐๗} (ผู้มีสมถะเป็นยาน) และสมถะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกว่า วิปัสสนายานิก (ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน)^{๑๐๘} วิธีการเจริญมรรคให้บรรลุธรรมนั้นในคัมภีร์มหาฎีกาได้แสดงไว้ว่า วิปัสสนายานิกไม่จำเป็นที่จะต้องเจริญอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ เจริญเพียงฌนิกสมาธิเท่านั้น และฌนิกสมาธิก็สามารถทำให้เกิดจิตตวิสุทธิจนกระทั่งบรรลุมรรคผลได้ การเจริญวิปัสสนาทั้งสองมีความสอดคล้องหรือเกี่ยวเนื่องกัน ดังปรากฏในอรรถกถาแสดงไว้ดังนี้

ภาวนานติ โภจิ สมถปุพพังคมิ วิปัสสนิ ภาวเตติ. โภจิ วิปัสสนापुพพังคมิ สมถิ. กถิ. อิเธกัจโจปสมิ อุปจารสมาธิ วา อัปปนาสมาธิ วา อุปปาเทติ. อโย สมโถ. โส ตถจ ตสมปยุตเต จ ฌเม อนิจจาทีหิ วิปัสสติ. อโย วิปัสสนา. อิติปสมิ สมโถ ปจฉา วิปัสสนา. เตน วุจจติ สมถปุพพังคมิ วิปัสสนิ ภาวเตติ. ตสส สมถปุพพังคมิ วิปัสสนิ ภาวยโต มคคค สญชายติ.

แปลความว่า คำว่า ภาวนานโย (วิธีเจริญภาวนา) หมายความว่า โยคีบางคนเจริญวิปัสสนาโดยสมถะนำหน้า บางคนเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า บุคคลบางคนในพระศาสนาที่ย่อมปฏิบัติให้เกิดอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิก่อน สมาธิทั้งสองนี้ชื่อว่า สมถะ เขาย่อมกำหนดรู้สมาธิหรือธรรม (จิตและเจตสิก) ที่เกิดพร้อมกับสมาธินั้นโดยสภาพไม่เที่ยง เป็นต้น ปัญญาที่กำหนดรู้ชื่อว่า วิปัสสนา เมื่อเขาเจริญอยู่ดังนี้ สมถะย่อมเกิดก่อน วิปัสสนาย่อมเกิดภายหลัง ดังนั้น ท่านกล่าวว่าเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า เมื่อเขาเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า มรรคย่อมเกิดขึ้น^{๑๐๙}

อิธ ปเนกัจโจ วุตตปุปาริ สมถิ อุนุปาเทตวาว ปญจุปาทานกฺขนเธ อนิจจาทีหิ วิปัสสติ. อโย วิปัสสนา. ตสส วิปัสสนापาริปุริยา ตตถ ชาตานิ ฌมมานิ โวสคฺคารมมณโต อุปปชชติ จิตตสส เอกคฺคตา. อโย สมโถ. อิติ ปฐมิ วิปัสสนา, ปจฉา สมโถ. เตน วุจจติ วิปัสสนापุพพังคมิ สมถิ ภาวเตติ. ตสส วิปัสสนापุพพังคมิ สมถิ ภาวยโต มคโค สญชายติ. โส ตํ มคคํ อาเสวติ ภาวเตติ พุทฺธิกโรติ. ตสส ตํ มคคํ อาเสวโต ภาวยโต พุทฺธิกโรติ สโยชนานิ ปหฺยนิติ. อุนุสยา พฺยนิตี โหนติ

^{๑๐๕} อัง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๒๖/๓๒.

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔-๗/๔๑๘-๔๒๗.

^{๑๐๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๙๘.

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๔-๓๗๕.

^{๑๐๙} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๑๗.

แปลความว่า โยคีบางคนในพระพุทธศาสนานี้มิได้เจริญสมณะตามประเภทที่กล่าวไว้แล้ว ย่อมกำหนดรู้อุปาทานชั้น ๕ โดยความไม่เที่ยง เป็นต้น ปัญญาที่ชื่อว่า วิปัสสนา เมื่อมีความบริบูรณ์แห่งวิปัสสนา สมาธิที่ทำให้จิตมีอารมณ์เดียว (สัมมาสมาธิมรรค) ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา เพราะธรรม (จิตและเจตสิก) ซึ่งเกิดขึ้นในวิปัสสนาจิตนั้นละอารมณ์ภายนอกเสียได้ สมาธินี้ชื่อว่า สมณะ โดยประการดังนี้ วิปัสสนาย่อมเกิดก่อน สมณะย่อมเกิดในภายหลัง ดังนั้น จึงกล่าวว่า เจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเขาเจริญสมณะโดยวิปัสสนานำหน้า มรรคย่อมเกิดขึ้น เขาย่อมเสพเจริญอุบรรมมรรคนั้น เมื่อเขาเสพเจริญอุบรรมมรรคนั้นอยู่สังโยชน์ย่อมถูกละ อนุสัยย่อมหมดสิ้นไป^{๑๑๐}

จากการที่ทราบว่ามี ๓ ประเภท ได้แก่ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ จัดอยู่ในสมถ ส่วนขณิกสมาธิจัดอยู่ในวิปัสสนากาวนา คือ อุปจารสมาธิ เป็นสมาธิขั้นมหากุศลแต่มีอุคคหนิमितเป็นอารมณ์บัญญัติด้วยการข่มนิวรณ์ต่าง ๆ ให้สงบเสียบ แต่ยังไม่ถึงระดับที่เป็นฌาน ผู้ที่เข้าถึงระดับนี้ได้ จึงเรียกว่าได้อุปจารฌาน ส่วนอัปนาสมาธิเป็นสมาธิที่อยู่ในขั้นมหาคคตกุศล มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ แต่อารมณ์นั้นก็ยังมีบัญญัติอยู่ นิวรณ์จะถูกปหานเป็นวิกขัมภนปหานด้วยองค์ฌานทั้งหลาย ก่อให้เกิดกำลัง เมื่ออัปนาสมาธิเกิดขึ้นจิตวางค้ำตั้งอยู่เป็นชวนจิตไปตามลำดับตลอดทั้งวันทั้งคืนทีเดียว เปรียบกับบุรุษผู้มีกำลังแข็งแรงลุกขึ้นจากที่นั่งแล้วพียงยืนอยู่ทั้งวันถึงระดับฌาน

ขณิกสมาธิใช้ในการเจริญวิปัสสนา เป็นความตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะ เมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาตต์ อารมณ์ปัจจุบันที่เป็นรูป-นามอย่างต่อเนื่อง ปราศจากนิวรณ์ ในขณะที่อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีกำลังสม่าเสมอแก่ผู้เจริญวิปัสสนากาวนา กำลังที่กล้านี้เองจะทำให้บรรลุถึงโลกุตตร คือ มรรค ผล และนิพพาน ได้

อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ ใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก โดยในเบื้องต้นให้ผู้ปฏิบัติมีสติรู้อารมณ์บัญญัติอันใดอันหนึ่งที่ถูกจorit จนเกิดปฏิภาคนิมิตและรู้ณิมิตนั้นต่อไปจนจิตมีอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ จิตจะมีความตั้งมั่น มีสติ ปราศจากกิเลส อุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มีขณิกสมาธิต่อไป สำหรับขณิกสมาธิ เมื่อจิตสงบชั่วแต่ละขณะ ๆ จนสมาธิมีกำลังที่แก่กล้าเข้า ก็สามารถบรรลุถึงโลกุตตรได้ คือ มรรค ผล และนิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ตงาที่มีขนาดเล็กมาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่หาหลายเม็ตรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ข้อนี้นั้นใด วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ฉนั้นนั้น บุคคลผู้มีจิตใจไปถึงที่ไหน ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นทันทีไม่เรียกว่า ฟุ้งซ่าน

เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตในสมถกาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้อารมณ์ที่เป็นรูป-นามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิตที่เกิดก่อนและลำดับจิตที่เกิดภายหลังมีกำลังตัดเทียมกัน สมาธิที่เกิดจากขณิกสมาธิจึงแตกต่างจากฌานในสมถกาวนา คือ ฌานในสมถกาวนารับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูป-นามทั้งปราศจากสภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้บ้าง

^{๑๑๐} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๑๘.

ทั้งปรากฏรูป-นาม เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็หยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับ ดังข้อความใน คัมภีร์มหาภูทิกว่า “สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้วสมาธินั้นดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิเวรณที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวนสมาบัติที่หยั่งลงแล้ว”^{๑๑๑}

สมาธิจะเกิดขึ้นได้อย่างบริสุทธิ์ หมดจดและสมบุรณ์ด้วยแล้วนั้นจะต้องประกอบเข้าด้วยกันกับศีลที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วยเช่นกัน เมื่อศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีแล้วชื่อว่า มีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิเพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์อีกต่อไป แต่ถ้าศีลยังไม่บริสุทธิ์ มีขาด ต่างพร้อย ทะลุอยู่ก็ยากที่จะทำให้บังเกิดมีสมาธิขึ้นมาได้ อนึ่ง สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธิ์นี้ ย่อมมีกำลังมาก^{๑๑๒} เมื่อศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์และหมดจดก็ทำให้สมาธิบริสุทธิ์บริบูรณ์หมดจด จนเป็นเหตุช่วยให้ผู้ปฏิบัติมีปัญญาในการพิจารณาความจริงที่เกิดขึ้นจนสามารถรู้แจ้งเห็นจริงและบรรลุโลกุตระธรรมได้ในที่สุด

๔.๓.๓ ปัญญากับการบรรลุธรรม

การศึกษาในเรื่องปัญญาอันยิ่งหรืออภิปญญาสิกขา หมายถึง ปัญญาเจตสิกในขณะที่วิปัสสนาญาณเกิด เป็นปัญญาอันยิ่งอย่างละเอียด เพราะไม่มีความยึดถือว่า ปัญญาเป็นเราหรือปัญญาของเรา คือ ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิครอบงำ ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่ให้ทานรักษาศีลหรือเป็นไปในสมถภาวนา ไม่เป็นอภิปญญา เพราะยังเป็นที่ตั้งของตัณหาและทิฏฐิได้ เมื่อใดที่ทำให้สมบุรณ์ในสิกขานี้แล้ว จะเกิดความแห่งทิฏฐิขึ้นปรากฏในความบริสุทธิ์แห่งปัญญา ๕ ระดับ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ^{๑๑๓} ซึ่งเป็นทิฏฐิที่เกิดขึ้นในวิปัสสนาปัญญาที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรม (ดูตารางในภาคผนวก ข)

๑) ทิฏฐิวิสุทธิ

ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางกาย (รูป) และทางใจ (นาม) แยกออกจากกันได้ตามความเป็นจริง คือ รูปมีสภาพเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรม นามมีสภาพนุ่มไปสู่ อารมณ์หรือรู้อารมณ์นั้นชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ^{๑๑๔} โดยมีวิธีการปฏิบัติเพื่อทำให้ทิฏฐิบริบูรณ์ได้ดังนี้

(๑) วิปัสสนาวิธีสำหรับสมถยานิก ผู้เจริญสมถยานิกใช้อัปนาสมาธิเป็นบาทฐานเจริญวิปัสสนา โดยการออกจากรูปรูปร่างหรือออรูปรูปร่างอย่างใดอย่างหนึ่ง ยกเว้น เนวสัณญายตนะ แล้วกำหนดองค์ฌานและธรรมที่สัมปยุตกับองค์ฌาน พิจารณาเห็นสิ่งที่นุ่มไปได้และโน้มมุ่งหน้าไปสู่ อารมณ์โดยความเป็นนาม จากนั้นก็กำหนดรูปสังขารพิจารณาโดยความเป็นรูปเพราะว่าเป็นสิ่งที่เสื่อมสลายอยู่เสมอ

^{๑๑๑} วิสุทธิ.ภูทิก (บาลี) ๑/๔๐๙.

^{๑๑๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๙/๘๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๗๖/๙๖.

^{๑๑๓} พระภควาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๓๔๓.

^{๑๑๔} วิสุทธิ (บาลี) ๒/๖๖๒/๒๕๐.

(๒) วิปัสสนาวิธีสำหรับวิปัสสนายานิก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยไม่ได้อาศัยสมณะก็พึงกำหนดรูป-นาม โดยกำหนดธาตุ ๔ ใช้ขณิกสมาธิ เมื่อเจริญวิปัสสนา ขณิกสมาธิมีกำลังแก่กล้าก็ยิ่งจิตให้สงบได้เช่นเดียวกับอัปปนาสมาธิ ซึ่งกำจัดนิวรณ์ได้เช่นเดียวกับอุปปจารสมาธิ เมื่อแก่กล้าแล้วก็จะเกิดวิปัสสนาปัญญา แม้อารมณ์จะเปลี่ยนแปลงไป แต่ขณิกสมาธิในวิปัสสนายังคงตั้งมั่น รู้อุป-นามที่เป็นปัจจุบันแต่ละขณะอยู่ตลอด เปิดโอกาสให้ปัญญาทำหน้าที่พิจารณาได้อย่างเต็มที่ เมื่อกำหนดรูป-นามพิจารณาเห็นตามความเป็นจริง ครอบงำสัตว์ตตสัจจะ ตั้งอยู่ในอสมิมโหภูมิ ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธิ

ญาณที่ปรากฏในทิฏฐิวิสุทธินี้ คือ ญาณที่ ๑ ที่ชื่อว่า นามรูปปริจเฉทญาณ โดยสภาวะของญาณนี้เป็นญาณที่รู้ความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวงว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ เห็นรูปก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เห็นนามก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่นเห็นว่า การเคลื่อนไหว ก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่ไม่สามารถจะรับรู้อะไรได้ในตัวของมันเอง ไม่สามารถจะรับรู้อารมณ์ได้ เป็นเพียงธรรมชาติที่เกิดขึ้นมาแล้วก็สลายตัวไป จัดเป็นรูปธรรม ส่วนตัวที่เข้าไปรู้เป็นธรรมที่สามารถจะรับรู้อะไรได้ จัดเป็นนามธรรม สภาวะที่เห็นแตกต่างกันของธรรมชาติ ๒ อย่างนี้ คือ เห็นว่ารูปก็อย่างหนึ่ง เห็นว่านามก็อย่างหนึ่ง อย่างนี้เรียกว่าสามารถแยกแยะแยกนามได้ เห็นรูปและเห็นนามต่างกัน มีปัญญาแยกสภาวะรูป-นามได้ ก็จะทำให้เข้าใจว่าในชีวิตนี้มันไม่มีอะไร ในเนื้อแท้จริง ๆ แล้วมีแต่รูปกับนามเกิดขึ้นเท่านั้น ปราศจากความเป็นสัตว์เป็นบุคคล ในขณะที่จิตไปสัมผัสรูป-นามนั้นก็ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนอะไรต่ออะไร

๒) กังขาวิตรณวิสุทธิ

ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของกาย (รูป) กับใจ (นาม) เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนามเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ เกิดเป็นความบริสุทธิ์แห่งปัญญาเครื่องข้ามพ้นความสงสัย ได้แก่ ความบริสุทธิ์เพราะหายสงสัย คือ เมื่อพิจารณาถี่ถ้วนแล้วก็เห็นเพียงเหตุและผลที่ล่วงมาแล้วก็เพียงเหตุและผล ต่อไปก็มีเพียงเหตุและผลเท่านั้น ความรู้อยู่ในขั้นตรึงปริญาณ คือ รู้สามัญคุณลักษณะของไตรลักษณ์

ญาณที่ปรากฏในกังขาวิตรณวิสุทธินี้ คือ ญาณที่ ๒ ที่ชื่อว่า ปัจจยปริคคหญาณ ปัญญาที่กำหนดจนถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปเกิดนาม โดยสภาวะของญาณนี้ คือ เห็นเหตุปัจจัยของรูป-นามนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน มีความเกี่ยวข้องเป็นปัจจัยกัน เช่น ขณะที่การก้าวไป การคู้ การเหยียด การเคลื่อนไหวต่าง ๆ เป็นไปเพราะว่า มีธรรมชาติอย่างหนึ่งเป็นตัวเหตุปัจจัย คือ มีจิตปรารถนาจะให้กายเคลื่อนไหว กายก็เคลื่อนไหวไป จิตปรารถนาจะยืน กายก็จะยืน จิตปรารถนาจะเดิน กายก็จะเดิน เป็นต้น คือ ลมก็ไปผลักดันให้กายนั้นเป็นไปอย่างนี้ เรียกว่า นามเป็นปัจจัยให้เกิดรูป นาม คือ จิตใจเป็นปัจจัยให้เกิดรูป รูปที่ก้าวไป รูปที่เคลื่อนไหว เกิดขึ้นมาได้เพราะว่าจิตเป็นปัจจัย

ผู้เจริญวิปัสสนาที่กำลังก้าวหน้าในกังขาวิตรณวิสุทธิ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญาที่บริสุทธิ์แล้ว แต่ยังไม่ถึงขั้นหลุดพ้นเพราะเป็นโลกียะ ถึงแม้จะยังไม่บรรลุคุณธรรมพิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไปก็ตาม แต่ก็เป็นผู้มีสุคติภาพเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ผู้ที่มีคติภาพเช่นนี้ถือว่า เป็นพระจุฬาสดาบัน เป็นผู้ได้รับความเบาใจได้พึงในพระพุทธศาสนา เป็นผู้ที่มีทางเดินไปสู่ความเป็นพระโสดาบันอย่างแน่นอน

๓) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ความเห็นอันบริสุทธิ์ที่เกิดขึ้นว่า เป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ สามารถตัดสินใจว่าการยินดีในนิमितเป็นทางผิด การกำหนดเท่านั้นจึงเป็นทางถูก ญาณจึงจะแจ่มชัดขึ้นอีก^{๑๑๕} ญาณที่ปรากฏในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณที่ ๓ ที่ชื่อ สัมมสนญาณ โดยสภาวะของญาณนี้คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา)^{๑๑๖} คือ ความเกิดดับของรูป-นาม แต่ที่รู้อารมณ์รูป-นามดับไปก็เพราะเห็นรูป-นามใหม่เกิดสืบต่อแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้เรียกว่า สันตติยังมิใช่ขาด ในญาณนี้ยังเอาสมมติบัญญัติมาปน ยังมีสมมติปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) มาเอาจินตามยปัญญา (ความตรึกคิด) มาปนอยู่ด้วย ยังไม่บริสุทธิ์ในความเห็นก็ทำให้รู้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ยังมีสมมติบัญญัติเป็นปัญญาที่ได้จากการฟัง จากการคิด พิจารณาขึ้นมา เมื่อได้ทำความเพียรกำหนดรูปรูป-นามเรื่อยไปก็จะขึ้นสู่ญาณที่สูงได้

๔) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

ปัญญาที่บริสุทธิ์เข้าถึงทางที่ถูกตรงสู่พระนิพพานโดยถูกต้องแล้ว หมายถึง อารมณอันเป็นปฏิปทาที่ถูกต้อง ตัณหาและทิฏฐิไม่สามารถเข้าไปในอารมณนั้นได้ มีไตรลักษณ์ในนาม-รูป อารมณ เป็นตัวถูกรู้ ส่วนปัญญาเป็นตัวรู้ อารมณไตรลักษณ์นั้น ความรู้เช่นนี้เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาญาณ เบื้องสูงต่อเนื่องไปถึงโคตรภูญาณ มีดังนี้

(๑) อุทยัพพญาณ (ญาณที่ ๔) ปัญญาที่กำหนดจนรู้ไตรลักษณ์ชัดเจน โดยสันตติชาติ คือ เห็นรูป-นามดับไปทันทีที่ดับและเห็นรูป-นามเกิดขึ้นในทันทีที่เกิด หมายความว่า เห็นทันทั้งในขณะที่เกิดและขณะที่ดับ เป็นญาณที่เห็นรูป-นามเกิดดับตามความเป็นจริงในอุทยัพพญาณนี้สามารถจำแนกได้เป็น ๒ อย่าง คือ ตรุณอุทยัพพญาณ เป็นญาณที่ยังอ่อนอยู่ มีวิปัสสนูปกิเลส^{๑๑๗} เป็นอารมณเกิดปะปนอยู่ คือ อยู่ในระหว่างการพิจารณาว่าจะเป็นทางหรือมิใช่ทาง และพลวอุทยัพพญาณเป็นญาณที่แก่กล้าแล้ว เห็นการเกิดดับของรูป-นามผ่านอุปสรรคอันตราย คือ วิปัสสนูปกิเลส ไปได้ ดำเนินไปตามมรรคปฏิปทาโดยตรง โดยพิจารณาเห็นการเกิดดับต่อไปโดยมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ ญาณระดับนี้สำคัญมากจึงต้องมีกัลยาณมิตรที่ดีเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับผู้ปฏิบัติมากเพราะถ้าผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดพลาด ไม่มีผู้ชี้ทางให้แล้วอาจจะคิดว่าตนเองบรรลุมรรค ผล และนิพพาน ก็จะพลาดโอกาสจะได้ผลการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในระดับสูงต่อไป

(๒) ภังคญาณ (ญาณที่ ๕) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นความดับของรูป-นาม สังขาร แต่ฝ่ายเดียว โดยยึดเอาความแตกดับของสังขารนั้นเป็นอารมณว่า ทุกสิ่งทุกอย่างย่อมแตกดับไปอย่างนี้ ปัญญาที่ประจักษ์แจ้งความไม่มีสาระของการเกิดขึ้นและดับไปของสภาพธรรมที่ปรากฏ เป็นปหานปริญญา เห็นโทษของรูปนามเพิ่มขึ้น ละวิปลาสเสียได้ คือ ละความเห็นว่ายิ่ง ว่าสุข ว่าเป็นตัวตน ว่าสวยงาม

^{๑๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๔๕.

^{๑๑๖} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๕/๑.

^{๑๑๗} วิปัสสนูปกิเลส ในที่นี้หมายถึง อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา เป็นสภาวะที่ทำให้วิปัสสนามัวหมองข้องขัด ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

สภาวะของภังคญาณนี้ผู้ปฏิบัติจะเห็นแต่ฝ่ายดับ คือ เห็นรูป-นามนั้นดับไป ๆ อย่างรวดเร็ว เพราะรูป-นาม เกิดดับอย่างรวดเร็วเกินไป เมื่อญาณแก่กล้า ความรู้สึกปัญญาแก่กล้าเข้าไปทันกับรูป-นามที่ดับเร็ว จนเห็นแต่การดับเป็นของน่ากลัวและสะเทือนใจ จนในที่สุดปัญญาแก่กล้ารู้เห็นว่ารูป-นามไม่มีแก่นสารหาสาระมิได้ ทำให้คลายความกำหนัด คลายความยึดมั่น

(๓) ภยญาณหรือภยัญญูญาณ (ญาณที่ ๖) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูป-นามนี้เป็นภัย เป็นที่น่ากลัว เหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติจะเห็นว่าภพชาติทั้งปวง (คือ การที่จิตเข้าไปอิงอาศัยอารมณ์ต่าง ๆ นั้น) เป็นของไม่ปลอดภัยเนื่องจากอารมณ์ทั้งปวงล้วนแต่เกิดดับ สภาวะของญาณนี้ เมื่อถึงญาณนี้ผู้ปฏิบัติจะเห็นรูป-นามที่มันดับไปอย่างรวดเร็วและต่อเนื่องจนเกิดความรู้สึกขึ้นในใจว่าเป็นเสียแล้ว ก่อนนั้นเคยหลงใหล แต่ตอนนี้รู้สึกว่าเป็นภัย คือ รูป-นามที่ประกอบเป็นชีวิต เป็นอัทภาพ เป็นชีวิตจิตใจ ซึ่งดูไปแล้วเป็นแต่รูป-นาม จะเห็นว่ามันดับอยู่อย่างนี้ ย่อยยับต่อหน้าต่อตา ไม่ว่าส่วนไหนมันก็ดับไปหมด สิ่งที่ปรากฏก็ดับไป ตัวที่รู้ก็ดับไป ตัวผู้รับก็ดับไป มีแต่อาการดับไป ดับไปจนรู้สึกว่าเป็นภัย ไม่ใช่สิ่งที่น่าอภิมภัยเสียแล้วในชีวิตนี้

(๔) อาทิวญาณ (ญาณที่ ๗) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูป-นามนี้เป็นโทษ เหมือนผู้ที่เห็นไฟกำลังไหม้เรือนตนอยู่ จึงคิดหนีจากเรือนนั้น ในระหว่างที่อิงอาศัยอารมณ์นั้นจิตไม่ได้มีความสุขจริงเพราะภพชาติทั้งปวงล้วนแต่มีทุกข์มีโทษในตัวเอง^{๑๑๘} สภาวะของญาณนี้ผู้ปฏิบัติจะเกิดความรู้สึกว่านาม-รูปเป็นโทษ ในขณะที่เห็นรูป-นามดับไป ๆ เกิดความรู้สึกว่าเป็นโทษ เมื่อเห็นสังขารดังกล่าวเช่นนี้แล้ว ด้วยอำนาจของปัญญาที่ค่อย ๆ แก่กล้าขึ้นมาเป็นลำดับจึงทำให้เห็นว่ารูป-นาม สังขารนี้เป็นโทษ เป็นสิ่งร้าย ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าชื่นชมยินดีเลย แม้แต่สติและปัญญาที่ทำให้เห็นเช่นว่านี้ก็ยิ่งถือว่าญาณ คือ ปัญญา ก็เพียงสักแต่รู้ว่า สติที่ระลึกก็เพียงแต่อาศัยระลึก ไม่อิงอาศัยตัณหา (ความอยาก) ไม่อิงอาศัยทิฐิ (ความเห็นผิด) มาปรุงแต่งให้เกิดความยินดีในสติปัญญาที่ทำให้รู้แจ้งถึงปานนี้ไม่ถือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งในสังขารนี้เป็นคุณเลยล้วนแต่เป็นโทษทั้งนั้น ปัญญาที่เห็นว่ารูป-นามนี้ล้วนแต่เป็นโทษนั้นสามารถละความทรงจำที่น่าชื่นชมยินดีนั้นได้

(๕) นิพพิทาญาณ (ญาณที่ ๘) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูป-นามไร้แก่นสาร เกิดเบื่อหน่ายในรูป-นาม เบื่อหน่ายในชั้น ๕ สภาวะของญาณนี้ผู้ปฏิบัติเห็นรูป-นามเป็นภัยและเป็นโทษ ด้วยประการต่าง ๆ ทั้งพิจารณาเห็นซ้ำแล้วซ้ำอีก ก็ยิ่งเห็นภัย เห็นโทษชัดขึ้น ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องเกิดความเบื่อหน่ายต่อรูป-นามทั้งปวง การเบื่อหน่ายเช่นนี้จึงเป็นการเบื่อหน่ายอันเกิดจากปัญญาที่เห็นแจ้งถึงภัยและโทษของสังขารรูป-นามทั้งปวง มิใช่เบื่อหน่ายในอารมณ์อันไม่เป็นที่น่ารักน่าใคร่อันเนื่องจากโทษแต่เป็นการเบื่อหน่ายด้วยปัญญา เมื่อเบื่อหน่ายเช่นนี้คงจะมักเขม้นในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานซึ่งเป็นเครื่องนำออกจากสังสารวัฏมุ่งไปสู่สันติสุข คือ พระนิพพาน

(๖) มุญจิตุกัมมตาญาณ (ญาณที่ ๙) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นความจริงของรูป-นาม จึงใคร่จะหนีรูป-นาม อยากพ้นจากการครองชั้น ๕ เปรียบดังปลาเป็น ๆ ที่ดิน ใคร่จะพ้นจากที่ตอนที่แฉ่ง ฉะนั้น สภาวะของญาณนี้มีความรู้สึกใคร่จะหนีให้พ้น เมื่อมันเบื่อแล้วก็ใคร่จะหนี มีความรู้สึกอยากจะ

^{๑๑๘} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔.

หนีไปเหมือนบุคคลที่อยู่ในกองเพลิง อยากจะหนีจากกองเพลิงนั้น ผู้มีปัญหาเช่นนี้ก็มุ่งจะเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อหนีออกจากรูป-นาม เพื่อให้พ้นจากทุกข์ภัยนั้นเอง การต้องการพ้นจากภัยทำให้เกิดปัญญาญาณที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ไม่ใช่หนีจะพ้นอย่างเลื่อนลอยโดยไม่ได้มีการเจริญภาวนาแต่อย่างใด

(๗) ปฏิสังขยาญาณ (ญาณที่ ๑๐) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็น เพื่อหาอุบายที่จะเปลื้องตนให้พ้นจากขั้น ๕ เป็นญาณที่ขะมักเขม้น เพื่อให้พ้นจากการครองรูป-นาม เป็นการหยั่งรู้ไตรลักษณ์ เพื่อจะได้ยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ต่อไป สภาวะของญาณนี้ผู้ปฏิบัติจะเห็นรูป-นามเกิดขึ้นดับไปด้วยความไม่เที่ยง ทำให้เกิดทุกข์ ไม่สามารถบังคับให้สภาวะนั้นไม่ให้เกิดก็ไม่ได้ เกิดแล้วไม่ให้ดับไปหรือดับไปตามที่ความต้องการก็ได้จึงเป็นเหตุเห็นความทุกข์ตามที่เรากำลังการ ปฏิบัติไป ๆ เห็นความไม่เที่ยงเป็นธรรมดา ความทุกข์ก็ธรรมดา ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นเรื่องธรรมดา เห็นรูป-นามเป็นสิ่งปฏิถิกูลเสียแล้ว เห็นสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา โดยเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน เห็นว่าเป็นสิ่งที่ว่าง แล้วผู้ปฏิบัติยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์เป็นการกำหนดสังขารทั้งหลาย การกำหนดเช่นนี้เป็นการทำวิธีเพื่อปลดเปลื้องให้สำเร็จ

(๘) สังขารเพกขาญาณ (ญาณที่ ๑๑) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่าจะหนีก็หนีไม่พ้นจึงเฉยอยู่ไม่ยินดีในร้าย เป็นญาณที่พิจารณารูป-นามด้วยอาการวางเฉย ดุจบุรุษอันเพิกเฉยในภริยาที่ทิ้งขว้างหย่าร้างกันแล้ว สภาวะของญาณนี้ จิตของผู้ปฏิบัติเป็นกลางต่ออารมณ์เพราะเห็นแล้วว่ามันเป็นของเกิดดับและหนีมันไม่ได้ เมื่อกำหนดรู้ว่าหนีไม่พ้นก็คุ้มมันเฉย ๆ ตีกว่าที่จิตจะคืนรนไปเรื่อยยังไม่หลุดพ้นก็ตาม ก็ดูสภาวะนั้นไปเรื่อย ๆ ไม่กระวนกระวายต่ออารมณ์นั้น ๆ เป็นความวางเฉยต่อสังขาร (การปรุงแต่ง) โดยประจักษ์แจ้งความเกิดดับของรูป-นามในขณะเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยมีปัญหาเจตสิกที่เป็นมหากุศลสัมปยุตตจิตหาใช้อุเบกขาเวทนาจิตไม่

(๙) อนุโลมญาณ (ญาณที่ ๑๒) ปัญญาที่รู้เห็นคล้ายตามอริยสัจ เรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ ก็ได้ เป็นญาณที่รูปอารมณ์รูป-นามเป็นครั้งสุดท้ายก่อนที่จะได้บรรลุมรรคผล ได้แก่ ปัญญาพิจารณาเห็นชอบตามที่ญาณที่ ๑ ถึง ญาณที่ ๘ เห็นอย่างไร อนุโลมญาณเห็นอย่างนั้น ญาณที่ ๑ ถึง ญาณที่ ๘ เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ทั้งหลายวินิจฉัยอรรถคดีไปตามตัวบทกฎหมายอย่างถูกต้องแล้วทูลเสนอพระราชาก็เห็นด้วยตามนั้น ญาณนี้จะปรากฏเห็นไตรลักษณ์ชัดเจนมาก ๆ เพราะเป็นญาณที่เป็นไปตามอำนาจกำลังของอริยสัจที่สอดคล้องต่อไปในโลกุตตรญาณ

(๑๐) โคตรภูญาณ (ญาณที่ ๑๓) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน ตัดโคตรปุถุชนให้ขาดออกโดยอัตโนมัติ เพื่อมุ่งเข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล^{๑๑๙} สภาวะญาณนี้จะทำหน้าที่โอนโคตรจากปุถุชนก้าวสู่ความเป็นอริยะ ในขณะที่นั้นจะทิ้งอารมณ์ที่เป็นรูป-นามไปรับนิพพานเป็นอารมณ์ แต่ว่าโคตรภูญาณยังเป็นโลกียะอยู่ ตัวมันเองเป็นโลกียะแต่ไปมีอารมณ์เป็นนิพพาน แล้วจากนั้นก็เกิดมรรคญาณขึ้นมา เป็นญาณที่ตัดขาดจากการรู้ครั้งสุดท้าย คือ อารมณ์และจิตที่รู้ทั้งหมดดับไป สงบไปเงียบไปหมด สังขารทั้งหลายดับไปนำไปสู่พระนิพพาน โคตรภูญาณนี้จึงเป็นญาณแห่งโสฬสญาณ ตั้งอยู่ระหว่างปฏิปทาญาณ ทัสสนวิสุทธิกับญาณทัสสนวิสุทธิ แต่สงเคราะห์เข้าในปฏิปทาญาณทัสสน

^{๑๑๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๑, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๓๔๙-๓๕๐.

วิสุทธิอันเป็นวิสุทธิที่ ๖ เพราะโคตรภูมามีพระนิพพานซึ่งเป็นโลกุตระธรรม เป็นอารมณ์ก็จริงแต่จิตยังเป็นโลกียจิตอยู่

๕) ญาณทัสสนวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาในมรรคญาณที่เห็นแจ้งพระนิพพาน เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนา เห็นอริยสัจ ๔ ครบถ้วน คือ ตั้งแต่วิสุทธิ ๑ ถึงวิสุทธิที่ ๖ นั้นรู้หรือสัมผัสเพียง ๒ สัจจะ คือ รู้ทุกข์สัจกับสมุทัยสัจ ส่วนญาณทัสสนวิสุทธิเป็นโลกุตตรวิสุทธิ เพราะรู้แจ้งอริยสัจครบทั้ง ๔ ทั้งนี้วิสุทธิแต่ละวิสุทธิจะเป็นปัจจัยแก่กันและกันตามลำดับไม่มีการข้ามขั้นญาณที่ปรากฏ คือ

(๑) มรรคญาณ (ญาณที่ ๑๔) ปัญญาที่กำหนดรู้จรรู้เห็นพระนิพพานและตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉตพหวน สติ สมาธิ ปัญญา และธรรมฝ่ายการตรัสรู้ทั้งปวง รวมลงที่จิตดวงเดียว เป็นมรรคสมังคี กำลังของมรรคแหวกมโนวิญญานซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติอันบริสุทธิ์ออก สภาวะของญาณนี้เป็นโลกุตตรญาณจะทำหน้าที่พหวนกิเลสระดับอนุสัยกิเลส ทำหน้าที่รู้ทุกข์ ละเหตุแห่งทุกข์ แจ้งนิโรธ ความดับทุกข์ เจริญตนเองเต็มที่ คือ องค์มรรค ๘ มีการประชุมพร้อมกัน ทำหน้าที่ละอนุสัยกิเลสแล้วก็ดับลง มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นญาณในอริยมรรค ได้แก่ โสดาปัตติมรรคญาณ สกทามิมรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ

(๒) ผลญาณ (ญาณที่ ๑๕) ปัญญาที่รู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข เป็นญาณในอริยผล สภาวะของญาณนี้ ผลญาณเป็นโลกุตตรญาณ เกิดขึ้นมา ๒ ขณะ หมายความว่าเมื่อมรรคญาณซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์นั้นเกิดขึ้น ขณะจิตหนึ่งทำการพหวนกิเลสให้สิ้นไปตามควรแก่อำนาจแห่งมรรคนั้นแล้วก็ดับลงเป็นปัจจัยให้เกิดผลญาณ ได้แก่ ผลจิตเกิดติดตามขึ้นมาในทันทีโดยไม่มีระหว่างกัน ผลญาณนี้เป็นวิบากจิต เสวยวิมุตติสุขตามที่มรรคจิตได้ทำไว้ให้แล้ว ผลจิตมีการเกิดขึ้น ๒ ขณะ ถ้าปัญญาไวตรัสรู้เร็วก็เป็นตักบุดคผล ผลจิตก็เกิดถึง ๓ ขณะ ผลจิตที่เกิดภายหลังผู้ปฏิบัติจะบรรลุผลญาณตามลำดับ ได้แก่ โสดาปัตติผลญาณ สกทาคามิผลญาณ อนาคามิผลญาณ และอรหัตผลญาณ

(๓) ปัจจเวกขณะญาณ (ญาณที่ ๑๖) ปัญญาที่รู้เห็นในมัคคจิต ผลจิต นิพพาน กิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่^{๑๒๐} ผู้ปฏิบัติได้พิจารณากิเลสที่ตนละได้และที่ตนยังละไม่ได้ เป็นการทบทวนญาณของผู้ปฏิบัติโดยมุ่งหน้าเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อที่จะได้บรรลุธรรมที่สูงขึ้นไปจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์

การบรรลุธรรมที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เป็นปัญญาญาณที่เป็นผลจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐานย่อมที่จะส่งผลให้เกิดความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิตที่ต้องมีความเห็นโดยต้องการความบริสุทธิ์หมดจดทั้ง ๗ มี ๕ ระดับ ได้แก่ ทิฐิวินิวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งการเห็น) กังขาวิตรณวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณเป็นเหตุให้ข้ามพ้นความสงสัย) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง) ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ(ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน) ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ) ปัญญาที่เกิดขึ้นในฐานะที่เป็นความรู้ที่เรียกว่า

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน พ.บ. (ไทย) ๓๑/๑-๖๕/๗-๑๐๙, วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๖๖๒-๘๐๔/๒๕๐-๓๕๐.

วิปัสสนาญาณ ตามลำดับแห่งโสฬสญาณ (วิปัสสนาญาณ ๑๖) ซึ่งจะส่งผลให้เกิดปัญญาที่เป็นความบริสุทธิ์หมดจดทั้ง ๕ ประการนั้น เป็นยอดแห่งความบริสุทธิ์ทั้งหลาย เพราะเป็นความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญา เป็นกระบวนการแห่งอภิปัญญา เป็นปัจจัยให้เกิดความบริสุทธิ์หมดจดแห่งปัญญาเรียกได้ว่าเป็นการบรรลุเข้าสู่มรรค ผล และนิพพาน

ในเรื่องสิกขา ๓ หรือไตรสิกขากับการบรรลุธรรมนี้ มีเหตุการณ์เมื่อครั้งพุทธกาลที่ปรากฏในคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนภิกษุวัชชีบุตรถึงกรณีทีภิกษุวัชชีบุตรไม่สามารถที่จะศึกษาสิกขาบท ๑๕๐ ให้ครบถ้วนได้ พระองค์ทรงสอนให้ภิกษุวัชชีบุตรได้ศึกษาสิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอภิปัญญาสิกขา ก็สามารถที่จะละราคะ โทสะและโมหะได้ เมื่อละได้แล้วก็จะไม่ทำกรรมที่เป็นอกุศล และไม่ประพฤตสิ่งที่เลวทรามอีก^{๑๒๑}

จากหลักคำสอนนี้เองจะเห็นได้ว่าไตรสิกขา หรือสิกขา ๓ นั้นมีความสัมพันธ์กับการบรรลุธรรมเป็นอย่างมาก กล่าวคือเป็นการช่วยให้ผู้ที่ได้ศึกษาและประพฤติปฏิบัติในศีล สมาธิ และปัญญานั้นสามารถละราคะ โทสะ และโมหะ ไม่กระทำความชั่วทั้งหลาย

นอกจากไตรสิกขามีความสัมพันธ์กับการบรรลุธรรมในแต่ละขั้นตอนดังที่กล่าวมาแล้ว ไตรสิกขายังมีความสัมพันธ์ภายในองค์ธรรมด้วยตนเองในไตรสิกขาอีกด้วย ตัวอย่างเช่น จิตที่จะทำให้สมาธิตั้งมั่นได้นั้นจะต้องมีศีลที่บริสุทธิ์ เพราะหาในขณะที่ยังมีกิเลสอาสวะทั้งหลายย่อมสามารถเข้ามาแทรกในเจริญภาวนาได้ทุกเมื่อ กิเลสและนิวรณ์ต่าง ๆ จะคอยเข้ามารื้อยรัดจิตของผู้ปฏิบัติอยู่ตลอดเวลา ทำให้นึกถึงเรื่องราวในอดีตว่าทำอะไรมาบ้าง ผุดขึ้นมาแสดงให้ผู้ปฏิบัติได้เห็น ทำให้จิตเกิดความฟุ้งซ่าน กระวนกระวาย จิตก็ไม่เป็นสมาธิ แต่ถ้าหากศีลบริสุทธิ์ด้วยแล้วกิเลสและอาสวะทั้งหลายจะไม่เข้ามาแสดงให้ผู้ปฏิบัติได้เห็น แต่ถ้ามาแสดงก็จะเป็นครั้งคราวผู้ปฏิบัติก็สามารถละกิเลสกันได้ เมื่อผู้ปฏิบัติมีศีลที่บริสุทธิ์ มีจิตเป็นสมาธิสงบตั้งมั่นดีแล้วก็จะนำไปปัญญาพิจารณาไตร่ตรองใคร่ครวญธรรมที่ปรากฏต่อหน้าเห็นได้ตามความเป็นจริง ทำให้เกิดปัญญาญาณจากการเจริญวิปัสสนาญาณช่วยในการบรรลุธรรมได้ จึงกล่าวได้ว่าองค์ธรรมในไตรสิกขาก็ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างกันเองภายในไตรสิกขาและยังช่วยเกื้อกูลให้ผู้ปฏิบัติบรรลุธรรมได้อีกด้วย

สรุป การวิเคราะห์ไตรสิกขากับการบรรลุ จะเห็นได้ว่า ไตรสิกขานั้นประกอบด้วย ศีล (อธิศีล) สมาธิ (อธิจิต) และปัญญา (อภิปัญญา) ในการที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะต้องทำการศึกษา ฝึกฝนอบรมด้วยการเจริญกรรมฐานซึ่งมีทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน สมถกรรมฐานก็จะทำให้จิตสงบแนบแน่นเป็นอารมณ์เดียว วิปัสสนากรรมฐานเป็นการเจริญจิตเพื่อให้เกิดปัญญา แต่การที่จะเจริญจิตเพื่อให้เกิดปัญญาได้นั้นจะต้องมีความบริสุทธิ์หมดจดเสียก่อน สิ่งที่สำคัญประการแรกที่จะทำให้บริสุทธิ์หมดจดตามลำดับ คือ ศีลจะเป็นตัวควบคุมกายและวาจาที่สุจริต สมาธิเป็นอารมณ์ปรมาตม์ที่ตั้งมั่นต่อเนืองอยู่ตลอดเวลาที่จิตรับรู้อารมณ์ เป็นคุณประโยชน์อย่างมากในการบรรลุธรรม หากไม่มีสมาธิที่ดีแล้วการบรรลุธรรมนั้นจะเกิดขึ้นไม่ได้แน่นอน อนึ่งทั้งสมาธิทั้งสามยังทำงานประสานสอดคล้องกันเพื่อเป็นฐานให้เกิดปัญญาอีกด้วย สมาธิในการบรรลุธรรมนี้จัดอยู่ในจิตวิสุทธิ และปัญญานี้เป็นปัญญา

^{๑๒๑} ดูรายละเอียดใน อภ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐-๓๑๑.

เจตสิกที่ทำให้วิปัสสนาญาณเกิด เป็นปัญญาที่ไม่มีคามยัตถิว่าปัญญาเป็นเราที่ไม่ถูกค้นหาและทิวฐิครอบงำ ปัญญาที่เกิดขึ้นด้วยความบริสุทธิ์หมดจด เป็นปัญญาที่ทำให้สิกขาสมบูรณ์ มี ๕ ระดับ คือ ทิวฐิวิสสุทธิ กังขาวิตรณวิสสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสสุทธิ และญาณทัสสนวิสสุทธิ ซึ่งเป็นทิวฐิที่เกิดขึ้นในวิปัสสนาปัญญาที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรม

ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นองค์ธรรมที่ประกอบอยู่ในไตรสิกขาต่างก็มีความสัมพันธ์กัน ภายในองค์ธรรมของไตรสิกขา ไม่ใช่มีความสัมพันธ์กับอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างเดียวเท่านั้น กล่าวคือ เมื่อผู้ปฏิบัติมีศีล สมาธิ และปัญญาที่บริสุทธิ์และบริบูรณ์ดีแล้วองค์ธรรมเหล่านี้จะคอยเกื้อกูลแก่กันและกัน จะขาดองค์ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจะทำให้บรรลุธรรมนั้นเป็นการยากยิ่งเป็นอย่างมาก กล่าวคือเมื่อศีลบริบูรณ์บริสุทธิ์ดีแล้วเชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิเพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์อีกต่อไป แต่ถ้าศีลยังไม่บริสุทธิ์ มีขาด ต่างพร้อย ทะลุอยู่ก็ยากที่จะทำให้บังเกิดมีสมาธิขึ้นมาได้ อนึ่ง สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธิ์นี้ย่อมมีกำลังมาก เมื่อศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์และหมดจดก็ทำให้สมาธิบริสุทธิ์บริบูรณ์หมดจดเช่นกันจนเป็นเหตุช่วยให้ผู้ปฏิบัติมีปัญหาในการพิจารณาความจริงที่เกิดขึ้นจนสามารถรู้แจ้งเห็นจริงและบรรลุโลกุตตรธรรมได้ในที่สุด ศีล สมาธิ และปัญญามีความพันธ์และส่งเสริมให้เกิดขึ้นเป็นลำดับไปจนถึงที่สุด เหมือนกับต้นไม้ที่มีกิ่งและใบบริบูรณ์ สะเก็ดก็สมบูรณ์ เปลือกและกระพี้ก็ถึงความบริบูรณ์ แก่นก็ถึงความบริบูรณ์ได้ด้วยเช่นกัน

๔.๔ วิเคราะห์ลักษณะผู้บรรลุธรรมที่มีความสัมพันธ์กับไตรสิกขา

การที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในแต่ละระดับตั้งแต่พระโสดาบันไปจนถึงพระอรหันต์นั้นในแต่ละระดับพระอริยบุคคลจะมีลักษณะที่แตกต่างกันไป แต่ที่เห็นแน่ชัดว่าพระอริยบุคคลที่บุคคลธรรมได้นั้นจะต้องลักษณะที่เหมือนกันนั่นก็คือ มีความมั่นคง และศรัทธาเลื่อมใสยิ่งในพระรัตนตรัย คือ เชื่อในตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เชื่อในพระสัจธรรมคำสั่งสอนที่ประกอบด้วยปริยัติสัจธรรม ปฏิบัติสัจธรรม และปฏิเวธสัจธรรม เชื่อในคุณของพระสงฆ์ที่เป็นสาวกผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ และปฏิบัติควร อย่างไม่หวั่นไหวและเสื่อมคลายถึงแม้จะแลกด้วยชีวิตของตนเองก็ตามซึ่งเป็นคุณธรรมสำคัญที่พระอริยบุคคลพึงมีกระทำ

นอกจากมีความมั่นและศรัทธาเลื่อมใสยิ่งในคุณของพระรัตนตรัยแล้ว พระอริยบุคคลยังเป็นผู้ที่มีศีลบริบูรณ์บริสุทธิ์ ไม่ต่างพร้อยไปด้วยศีล มีสมาธิที่ตั้งมั่น และมีปัญญาญาณ อีกทั้งพระอริยบุคคลยังเป็นผู้เชื่อมั่นไม่สงสัยในคุณธรรมที่ได้จากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนสามารถละกิเลสทั้งหลายลงไปได้ด้วยตนเองด้วยการพัฒนาปัญญาของตนเอง การพัฒนาของพระอริยบุคคลในแต่ละระดับเริ่มตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ต่างก็มีการพัฒนาตนเองอยู่เสมอ เพราะยังถือว่ายังเป็นเสขะบุคคลจึงต้องมีการศึกษาจนกว่าจะถึงพระอรหันต์ที่เป็นอเสขะบุคคลไม่ต้องศึกษาอีกต่อไปแล้วเพราะเป็นผู้ที่สิ้นอาสวะกิเลสทั้งหลาย

พระอริยบุคคลที่ยังไม่บรรลุถึงพระอรหันต์ยังต้องมีการพัฒนาตนเองอยู่เสมอ ผู้วิจยขอยกหลักการพัฒนาตนเองที่มีปรากฏในหนังสือ “พุทธธรรม” มาอธิบายประกอบการวิเคราะห์ลักษณะผู้บรรลุธรรมที่มีความสัมพันธ์กับไตรสิกขา คือ การที่จะพระอริยบุคคลได้นั้นพึงพัฒนาตนเองตามหลักธรรมในภาวนา ๔ หรือภาวิต ๔ ได้แก่ ภาวิตกาย (การพัฒนากาย) ภาวิตศีล (การพัฒนากาย) ภาวิตจิต (การพัฒนาจิต) และ ภาวิตปัญญา (การพัฒนาปัญญา)^{๑๒๒} ดังนี้

๑) ภาวิตกาย (มีกายที่ได้พัฒนาแล้ว)

พระอริยบุคคลจะเป็นผู้ที่พัฒนาความสัมพันธ์กายให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมทางด้านวัตถุได้สมบูรณ์แล้วด้วยการใช้ประโยชน์จากสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม โดยไม่ให้เกิดโทษหรือเกิดโทษน้อยที่สุด เป็นผู้พร้อมที่จะทำให้อาณัติที่นั่นเป็นที่น่ารื่นรมย์ เพราะบังคับสัญญาของตนได้ จึงสามารถหมายรู้ในของปฏิกุศล มองด้วยอนิจจตา หรือตามสภาวะของธาตุก็กลายเป็นไม่สวยงาม หรือจะวางใจเป็นกลางก็ได้ตามต้องการ พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระอริยผู้เจริญอินทรีย์แล้ว เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เห็นรูปทางตาแล้ว จึงเกิดความชอบใจ เกิดความไม่พอใจและเกิดทั้งความชอบใจและความไม่ชอบใจ เธอหวังว่าจะหมายรู้สิ่งปฏิกุศลว่าเป็นของไม่ปฏิกุศลก็ได้ หากจำนงว่าจะหมายรู้ในสิ่งที่ไม่ปฏิกุศลว่าเป็นของปฏิกุศลก็ได้ หากจำนงว่าจะเว้นคานึงทั้งปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศล มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะในสิ่งปฏิกุศลและไม่ปฏิกุศล^{๑๒๓} การพิจารณาในการใช้ประโยชน์ต่าง ๆ ของพระอริยบุคคลจะใช้สัมมวิจยในการพิจารณาไตรตรอง และใคร่ครวญในธรรมนั้น ๆ อย่างถูกต้องและเหมาะสมไปลงไปกับสิ่งที่มากระทบทางทวารทั้งหลาย

๒) ภาวิตศีล (มีศีลที่พัฒนาแล้ว)

พระอริยบุคคลจะเป็นผู้มีการพัฒนาความสัมพันธ์ทางสังคมที่สมบูรณ์แล้ว กล่าวคือพระอริยบุคคลท่านเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์แล้วตั้งแต่ชั้นโสดาบัน การบรรลุอรหัตผล เป็นภาวะที่ทำให้ความหุนหันหรือความประพฤติเสียหายไม่มีเหลืออีกต่อไป เช่น พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรม การกระทำของพระอรหันต์จะไม่มีกรรมอีกต่อไปที่เรียกว่า กิริยา (ที่เป็นแรงจูงใจจากคุณธรรม เช่น ฉันทะ กรุณา เป็นต้น ไม่ได้มาจากตัณหา) มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เป็นการกระทำขั้นที่ล่อยพันเหนือกรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วเป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโลกะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็เหตุเป็นปัจจัยให้ทำความชั่วเสียแล้ว โดยเฉพาะสำหรับพระอริยบุคคลผู้ถึงพระนิพพาน จะมีลักษณะเด่นชัดในแง่ที่ว่าเป็นผู้ปลดปล่อยไร้ทุกข์ มีความสุขอย่างสมบูรณ์แล้ว เป็นผู้ทำประโยชน์ตนเสร็จสิ้นแล้ว จึงขบขันให้เกิดฉันทะ (ความพึงพอใจ) มีข้อกรรณาแสดงออกเต็มที่ ดังที่พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายได้มีความกรุณาเป็นพระคุณอันสำคัญยิ่ง

^{๑๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๓๔๙.

^{๑๒๓} ตูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๖๑/๕๐๘-๕๑๐.

๓) ภาวิตจิต (มีจิตที่ได้พัฒนาแล้ว)

พระอริยบุคคลเป็นผู้มีจิตที่ได้พัฒนาแล้ว เป็นจิตที่มีความเป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ทำให้ไม่มีเรื่องติดใจกังวล ไม่หงุดหงิด ไม่หงอยเหงา ไม่มีความสะดุ้งสะท้านหวั่นไหว ไม่ต้องฝากชีวิตหรือความสุขของตนไว้กับความหวัง เพราะเป็นคนบริบูรณ์เต็มอิม ปลอดภัย เกษม ผ่องใส เบิกบานใจ เป็นบรมสุขในตัว การไม่มีความกลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่ตกใจ หวั่นไหว เป็นลักษณะทางจิตที่สำคัญอย่างหนึ่งของพระอรหันต์ ดังพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลายไม่เศร้าโศกถึงอดีต ไม่คิดถึงอนาคต กำหนดอยู่กับปัจจุบัน เพราะเหตุนี้ผิวพรรณจึงผ่องใส เพราะคิดถึงอนาคต เศร้าโศกถึงอดีตด้วยเหตุนี้ภิกษุทั้งหลายผู้เขลาจึงชูปชิตเหมือนต้นอ้อสดที่ถูกถอนขึ้นแล้วฉะนั้น”^{๑๒๔}

จากพุทธพจน์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า การไม่รำพึงอดีต ไม่หวังอนาคตนี้จัดว่าเป็นลักษณะทางจิตที่สำคัญของภาวะจิตที่ปลอดภัยจากอดีตและอนาคต ไม่ใช่ลักษณะของภาวะทางปัญญา เช่น พระอรหันต์จะไม่ใช้ปัญญาพิจารณากิจการงานภายนอกและไม่ใช้ประโยชน์จากประสบการณ์และความรู้เกี่ยวกับอดีต พระอริยบุคคลที่บรรลุภาวะมีอำนาจเหนือจิตนี้จะประสงค์เพียงแค่ตรีนึกความคิดใด ๆ ก็ตรีนึกความคิดนั้น ไม่ประสงค์จะตรีนึกความคิดใดโดยไม่ตรีนึกความคิดนั้น

๔) ภาวิตปัญญา (มีปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว)

การพัฒนาปัญญาของพระอริยบุคคลจะมีลักษณะที่สำคัญทางปัญญา คือ เป็นปัญญาของผู้ที่ต้องการที่จะบรรลุพระนิพพาน คือ เป็นการมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเห็นตามความเป็นจริง เข้าใจทั้งส่วนดีและส่วนที่น่าชื่นชม ส่วนที่ไม่ดี ส่วนที่เสียหาย ส่วนที่เป็นโทษและทางที่จะทำให้ปลอดภัยจากกามคุณของโลก ที่ละกามหายติดใจในโลก เลิกยึดมั่น ๕ เสียได้ ก็เพราะมองเป็นทางปลอดภัยพ้นเป็นอิสระที่จะทำให้ได้อยู่ดีมีสุขอย่างสมบูรณ์โดยไม่ต้องขึ้นต่อส่วนดีและส่วนเสียเหล่านั้น อีกทั้งยังเป็นการอยู่ดีมีสุขที่ประเสริฐกว่าประณีตกว่าอีกด้วย

คุณสมบัติของพระอริยบุคคลด้านปัญญานี้จะถือว่าพระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมแล้วนั้นจะผู้ที่มีลักษณะเด่นเป็นพิเศษที่เห็นได้ชัด รวมความแล้วพระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมแล้วจะเป็นผู้ที่มีหลักธรรมเป็นพื้นฐาน ๓ ประการ คือ เป็นผู้ที่มีปัญญา ที่เรียกว่า วิชชา มีความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เรียกว่า วิมุตติและความกรุณาที่เป็นพลังแผ่ปรีชาญาณออกไปทำให้ผู้อื่นพลอยได้วิชาและถึงวิมุตติด้วย ซึ่งลำพังแล้วการบรรลุธรรมของพระอริยบุคคลนั้นย่อมเสร็จสิ้นแค่วิชาและวิมุตติ ส่วนความกรุณานั้นจะเป็นเรื่องของกรกระทำเพื่อผู้อื่นต่อไป

จากหลักภาวนา ๔ ที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นนั้นเป็นหลักการที่พระอริยบุคคลพัฒนาตนเองเพื่อเข้าไปสู่พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์ ซึ่งหลักการของภาวนา ๔ นั้นตรงตามหลักไตรสิกขาตรงที่ว่า ศีลเป็นข้อที่ควบคุมความประพฤติปฏิบัติทางกายและวาจา จัดอยู่ในภาวิตกายกับภาวิตศีลสมาธิเป็นการทำจิตให้ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวไปกับกิเลสที่จรเข้ามา จัดอยู่ในภาวิตจิต และปัญญาเป็นความรอบรู้ตามความเป็นจริง เป็นโลกุตตรปัญญา จัดอยู่ในภาวิตปัญญา

^{๑๒๔} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๐/๑๐.

สรุปว่า คุณลักษณะของพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ระดับที่บรรลุนั้น จะมีลักษณะที่เหมือนกัน คือ เป็นผู้มีความศรัทธา ไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัยเป็นพื้นฐานในเบื้องต้น และจะมีความเชื่อมั่นในคุณธรรมที่ตนได้สำเร็จหรือบรรลุมาจากการเจริญวิปัสสนาปัญญาทางโลกกุตตรปัญญาที่มีศีล สมาธิ และปัญญาที่บริบูรณ์บริสุทธ์ ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะที่พึงประสงค์ของพระอริยบุคคลที่บรรลุนั้น แต่การที่จะพัฒนาตนเองได้ถึงระดับพระอริยบุคคลเหล่านี้ได้นั้นจะต้องมีการพัฒนาตนเอง การพัฒนาตนเองนั้นโดยอาศัยหลักการพัฒนาตนเองไว้โดยใช้หลักภาวนา ๔ ได้แก่ ภาวิตกาย (การพัฒนากาย) ภาวิตศีล (การพัฒนาศีล) ภาวิตจิต (การพัฒนาจิต) และภาวิตปัญญา (การพัฒนาปัญญา) ซึ่งมีความสอดคล้องกับหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา คือ ศีลจะเป็นตัวควบคุมความประพฤติปฏิบัติทางกายให้มีการพัฒนาไปในทางที่ดีทางกุศลกรรม ซึ่งตรงกับภาวิตกายและภาวิตศีล สมาธิจะเป็นตัวกระทำให้จิตเกิดความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในทางชั่ว เป็นตัวควบคุมให้กระทำแต่ในกรรมดี ซึ่งตรงกับภาวิตจิต และปัญญาจะเป็นการเห็นความจริงรู้แจ้งแทงตลอดในสัจธรรม เห็นตามความเป็นจริงในไตรลักษณ์ เป็นปัญญาที่เกิดจากโลกกุตตรปัญญาซึ่งตรงกับภาวิตปัญญา นอกจากนี้พระอริยบุคคลที่บรรลุนั้นแล้วจะต้องเป็นผู้ที่มีปัญญา คือ วิชา มีวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นเป็นอิสระ และมีความกรุณาที่เป็นพลังในการแผ่ความเมตตาไปยังคนทั้งหลายด้วย

๔.๕ สรุป

พระพุทธศาสนามุ่งเน้นโดยส่งเสริมให้ทุกคนได้ศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง หลักธรรมในไตรสิกขาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีลักษณะเด่น ๔ ประการ คือ เป็นที่หลอมรวมสิกขาบทในพระปาฏิโมกข์ เป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ มีอิทธิพลต่อคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และเป็นที่ยึดมั่นหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เนื่องจากหลักไตรสิกขาจะเป็นที่รวมของสิกขาทั้งหมดไว้ในพระวินัย (เรื่องของศีล) พระสูตร (เรื่องของสมาธิ) และพระอภิธรรม (เรื่องของการปฏิบัติที่ทำให้เกิดปัญญา)

นอกจากนี้ไตรสิกขายังช่วยให้นักปฏิบัติธรรมได้มีพัฒนาการปฏิบัติธรรมฐานและการดำเนินชีวิตได้อีกด้วย ซึ่งในเรื่องการพัฒนานั้นจะเกิดขึ้นด้วยกัน ๓ ด้าน คือ การพัฒนาความประพฤติหรือพฤติกรรม การพัฒนาจิตใจ และการพัฒนาสมาธิ เพื่อช่วยทำให้เกิดปัญญาเห็นความจริง เห็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นเพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นในที่สุดและหลักไตรสิกขายังสามารถนำไปใช้ในการบริหารทรัพยากรบุคคลด้วยการพัฒนาคนให้เป็นผู้ที่มีคุณภาพที่สำคัญที่สุด คือ การปลูกฝังให้คนเป็นพลเมืองดี มีคุณธรรมและจริยธรรมเพื่อก่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม วิธีการหนึ่งที่น่าจะให้ผลดีในการปลูกฝังและพัฒนาการมีคุณธรรมและจริยธรรมก็โดยใช้หลักไตรสิกขาเป็นระบบและเป็นกระบวนการในการฝึกฝนอบรมเพื่อพัฒนาคนใน ๓ ด้าน คือ ด้านความประพฤติ ด้านจิตใจและด้านปัญญาอย่างสูง จากการพัฒนาดังที่กล่าวจะเห็นได้ว่าสิกขา ๓ ยังสามารถนำไปใช้ในการเจริญกรรมฐานและการดำเนินชีวิตได้อีกด้วย เนื่องจากการเจริญกรรมฐานจะเป็นอุปกรณ์ที่จะช่วยพัฒนาให้ศีลบริสุทธ์ สมาธิเกิดและช่วยทำให้เกิดปัญญาที่เห็นแจ้งได้อีกด้วย

การที่จะพัฒนาตนเองให้ดีขึ้นนั้นผู้ปฏิบัติจะต้องอาศัยเครื่องมือในการพัฒนาตนเอง นั่นก็คือ ภาวนา ๔ ที่ใช้ประกอบควบคู่ไปกับการปฏิบัติไปด้วย ได้แก่ กายภาวนา (การพัฒนากาย) ศิลภาวนา (การพัฒนาศีล) จิตภาวนา (การพัฒนาจิต) และปัญญาภาวนา (การพัฒนาปัญญา) แต่สำหรับการฝึกฝนอบรมด้วยไตรสิกขานั้นจะใช้หลักการเดียวกันกับภาวนา ๔ แต่เปลี่ยนแปลงคำพูดจาก “ภาวนา ๔” เป็น “ภาวิต ๔” ได้แก่ ภาวิตกาย (มีการที่พัฒนาแล้ว) ภาวิตศีล (มีศีลที่พัฒนาแล้ว) ภาวิตจิต (มีจิตที่พัฒนาแล้ว) และภาวิตปัญญา (มีปัญญาที่พัฒนาแล้ว) และรายละเอียดในเนื้อหาละเอียดลึกลงไป หลักการดังกล่าวนี้ผู้ที่ได้ศึกษา ฝึกฝนและอบรมแล้วเท่านั้นได้ชื่อว่า เป็นอเสขะบุคคล คือ ผู้ที่ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป ได้แก่ พระอรหันต์

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติเข้าถึงหลักธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ มี กาย เวทนา จิต และธรรม เป็นฐานที่ตั้งแห่งอารมณ์ แต่การที่จะบรรลุธรรมจะสำเร็จได้นั้นจะต้องอาศัยหลักธรรมเข้ามาช่วยเกื้อหนุน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) และสัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่สมบูรณ์ครบถ้วนเต็มทีก็ถือว่าเป็นผู้ได้วิมุตติ ได้วิชา เช่นกัน คือ พระอรหันต์

การที่จะบรรลุธรรมนอกจากอริยมรรคมีองค์ ๘ จะเป็นหลักธรรมหลักในการปฏิบัติแล้ว ยังจะต้องมีปฏิปทา ๔ เพื่อเป็นความประพฤติหรือข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงซึ่งความดับแห่งอุปาทานขั้น ๕ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา ปฏิปทาที่ให้ถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ปฏิปทาในทางธรรมนี้จะเน้นไปที่พุทธบริษัท ๔ ได้แก่ พระภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ที่มุ่งหวังความบรรลุธรรมที่มีข้อปฏิบัติที่มีความยากง่ายแตกต่างกันไป โดยพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปรียบเทียบทางดำเนินเหมือนกับบัว ๔ เหล่าที่สามารถศึกษาเรียนรู้และฝึกฝนตนเองเพื่อไปสู่ความหลุดพ้นที่รวดเร็วและแตกต่างกันไป พระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมย่อมจะมีคุณสมบัติแตกต่างกัน ดังนี้

๑) พระโสดาบัน เป็นพระอริยบุคคลลำดับแรกที่ต้องผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ ซึ่งหมายถึงผู้ถึงกระแส คือ เข้าสู่มรรคที่จะนำไปสู่พระนิพพาน เดินทางได้ถูกต้องแท้จริงหรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้เด็ดขาด และจะเป็นผู้ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จในวันข้างหน้า

๒) พระสกทาคามี เป็นพระอริยบุคคลลำดับที่สองที่ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นครั้งที่ ๒ ซึ่งเป็นผู้จะกลับมายังโลกอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็จะบรรลุถึงพระนิพพาน พระสกทาคามีละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลงเป็น ผู้บริบูรณ์ในศีล มีสมาธิพอประมาณ มีปัญญาพอประมาณ ละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสได้เด็ดขาด และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง

๓) พระอนาคามี เป็นพระอริยบุคคลลำดับที่สามที่ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งเป็นผู้เกิดผุดขึ้นปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสในพรหมโลก^{๑๒๕} ไม่เวียนกลับมายังโลกนี้อีกต่อไป เป็นผู้ได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ข้อ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และปฏิฆะ ได้เด็ดขาด นอกจากนี้ยังสามารถละอกุศลกรรมบถได้อีก ๒ คือ คำพูดหยาบ และ ความโกรธเคือง ได้โดยเด็ดขาด

๔) พระอรหันต์ เป็นพระอริยบุคคลลำดับสุดท้ายที่ผ่านวิปัสสนาญาณ ๑๖ เป็นครั้งที่ ๔ ซึ่งเป็นผู้บรรลุถึงความต้องการของตนเองโดยลำดับ เป็นผู้พ้นพิเศษด้วยความรู้โดยชอบแล้ว เป็นผู้ที่ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดเครื่องเศร้าหมองละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้แล้ว เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษหรือผู้ห้ก่าแห่งสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นกิเลสอาสวะทั้งปวง เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขา ๓ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ข้อได้สิ้นเชิง เป็นอรหันต์นิมิตอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ไม่มีวิภูฏะเพื่อจะบัญญัติต่อไป

พระอริยบุคคลทั้ง ๔ ระดับ จะบรรลุธรรมด้วยการปฏิบัติตัวให้ถึงพร้อมด้วยองค์แห่งการบรรลุธรรม ๔ ประการ คือ สปัปฺริสสะเสวะ (การคบหาสัตบุรุษ) สัทธัมมัสสวนะ (การฟังพระสัทธรรม) โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย) และธัมมานุธัมมปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล กล่าวคือการคบหาสัตบุรุษหรือการมีกัลยาณมิตรทำให้ได้รับคำแนะนำสั่งสอน (ธัมมัสสวนะ) เกิดศรัทธาที่มีเหตุผลถูกต้อง พร้อมกับคิดพิจารณาอย่างละเอียดแยบคายเป็นระบบหรือการโยนิโสมนสิการ ส่งผลให้มีปัญญาเห็นสภาวะทุกอย่างตามความเป็นจริงของสิ่งนั้น เช่น รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของที่ไม่มีตัวตน เป็นต้น และผู้ที่ต้องการความเจริญในการพัฒนาการปฏิบัติให้ก้าวหน้าขึ้นไปเรื่อย ๆ จะต้องมียุทธกรรมที่เกื้อหนุน มี ๔ ประการ คือ ปฏิรูปเทสวาสะ (การอยู่ในประเทศอันสมควร) สปัปฺริสฺสูสฺเสวะ (การเข้าไปคบหาสัตบุรุษ) อัตตสัมมาปณิธิ (การตั้งตนไว้ชอบ) และปุเพกตปุญญตา (ความเป็นผู้มีบุญกระทำไว้อ่อนแล้ว) ด้วยหลักธรรมที่เกื้อหนุนการปฏิบัติธรรมทั้งสองประการดังกล่าวจะช่วยให้ผู้เจริญกรรมฐานสามารถพัฒนาการปฏิบัติให้เจริญก้าวหน้าได้อย่างรวดเร็ว

จากการศึกษาไตรสิกขากับการบรรลุธรรม พบว่า ไตรสิกขาเป็นการฝึกฝน อบรม พัฒนาตนเองให้เกิดความบริสุทธิ์หมดจดด้วยศีล สมาธิ และปัญญา โดยอาศัยการการประพฤติปฏิบัติที่เป็นไปตามลำดับขั้นตอนซึ่งสามารถสังเคราะห์ความสอดคล้องระหว่างไตรสิกขา วิสุทธิ ๗ (ความบริสุทธิ์) และวิปัสสนาญาณ ได้ดังนี้

๑) อธิศีลสิกขา จัดอยู่ในศีลวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งศีล) จะเจริญวิปัสสนาญาณด้วยขณิกสมาธิ

๒) อธิจิตตสิกขา จัดอยู่ในจิตตวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งจิต) จะเจริญวิปัสสนาญาณด้วยขณิกสมาธิ

^{๑๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๗/๔๘๖.

๓) อธิปัญญาสิกขา มี ๕ ระดับ ได้แก่

(๑) ทัญญูวิสุทธิติ วิปัสสนาญาณที่ได้ คือ นามรูปปริเฉทญาณ

(๒) กังขาวิตรณวิสุทธิติ วิปัสสนาญาณที่ได้ คือ ปัจจัยปริคหญาณ

(๓) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิติ วิปัสสนาญาณที่ได้ คือ สัมมสนญาณ และตรุณ-
อุทยัพพญาณ

(๔) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิติ วิปัสสนาญาณที่ได้ คือ พลอุทยัพพญาณ ภังคญาณ
ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญฺจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเปกขาญาณ และ
อนุโลมญาณ

(๕) ญาณทัสสนวิสุทธิติ วิปัสสนาญาณที่ได้ คือ โคตรภูญาณ มัคคญาณ ผลญาณ และ
ปัจจเวกขณญาณ

การศึกษาในระดับของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เพื่อการบรรลุธรรมนั้นจะต้อง
อาศัยหลักธรรมที่เข้ามาเกี่ยวเนื่องและสนับสนุนนั่นก็คือการฝึกอบรมกรรมฐานทั้งสมถกรรมฐานและ
วิปัสสนากรรมฐาน แต่เมื่อปฏิบัติไปแล้วเราจะรู้ผลของการปฏิบัติว่ามีความก้าวหน้าหรือประสบ
ความสำเร็จถึงขั้นไหนนั่นก็นำไปเปรียบเทียบผลการปฏิบัติจากหลักการปฏิบัติในวิปัสสนาญาณ ๑๖
หรือโสหสญาณ โดยอาศัยวิสุทธิติ ๗ หรือที่เรียกว่ารต ๗ ผลัด เป็นหนทางทางนำไปสู่กระแสแห่ง
พระนิพพานหรือการตรัสรู้นั่นเอง

การบรรลุธรรมของพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีจนถึง
พระอรหันต์นั้นจะเห็นได้ว่าพระอริยบุคคลแต่ละท่านนั้นจะมีลักษณะประการหนึ่งที่มีความเหมือนกัน
คือ ท่านเป็นผู้มั่นคงและศรัทธาเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัยเป็นเบื้องต้น และพระอริยบุคคล
เหล่านั้นยังมีความเชื่อมั่นในคุณธรรมที่ท่านได้รับหรือประสบความสำเร็จจากการเจริญวิปัสสนากรรม
จนถึงญาณ ๑๖ หรือผ่านญาณ ๑๖ มาแล้ว ถึงแม้พระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมบางท่านยังไม่ถึงระดับ
พระอรหันต์ก็ตาม เช่น พระโสดาบัน เป็นต้น แต่ท่านก็ยังจะต้องมีการพัฒนาตนเองอยู่เสมอการพัฒนา
ตนเองนั้นท่านต้องอาศัยหลักธรรมที่เรียกว่า ภาวนา ๔ หรือ ภาวิต ๔ ได้แก่ ภาวิตกาย (การพัฒนากาย)
ภาวิตศีล (การพัฒนาศีล) ภาวิตจิต (การพัฒนาจิต) และภาวิตปัญญา (การพัฒนาปัญญา) เมื่อนำไป
เทียบเคียงกับหลักไตรสิกขาแล้วพบว่าการพัฒนากายกับการพัฒนาศีลนั้นจัดอยู่ในเรื่องของศีลสิกขา
(ศีล) เพราะศีลเป็นตัวควบคุมการประพฤติปฏิบัติให้บุคคลนั้นล่วงละเมิดศีลทำให้ศีลนั้นบริสุทธิ์ การพัฒนา
จิตจัดอยู่ในจิตตสิกขา (สมาธิ) เพราะสมาธิเป็นความตั้งมั่นแห่งจิตไม่ให้หลงไปกับกิเลส และการพัฒนา
ปัญญาจัดอยู่ในปัญญาสิกขา (ปัญญา) เพราะปัญญาเป็นความเห็นแจ้งรู้แจ้งในโลกุตระปัญญา หากจะ
กล่าวในภาพรวมแล้วเราจะเห็นได้ว่าลักษณะของพระอริยบุคคลที่บรรลุธรรมนั้นจะต้องมีหลักธรรม ๓
ประการ คือ เป็นผู้ที่มีปัญญา คือ วิชชา เป็นผู้ทีหลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส (วิมุตติ) และเป็นผู้ทีมี
ความกรุณา (แผ่ความเมตตา) ให้แก่บุคคลอื่นด้วย

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิเคราะห์เรื่องไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาหลักการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท ๓) เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของหลักไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Quality Research) ด้วยการสืบค้นข้อมูลที่เกี่ยวข้องจากเอกสารในเรื่องเกี่ยวกับหลักไตรสิกขา หลักการบรรลุธรรมและวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของหลักไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท โดยศึกษาค้นคว้าข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พร้อมทั้งอรรถกถา ฎีกา รวมทั้งหนังสือ ตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนา และงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้วนำมาวิเคราะห์ และเรียบเรียงเขียนบรรยายเชิงพรรณนา การวิจัยในครั้งนี้ทำให้ได้ข้อสรุปและข้อเสนอแนะ ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาเรื่องไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ทำให้ได้พบประเด็นที่เกี่ยวกับหลักไตรสิกขาและแนวทางที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ดังนี้

๑) จากการศึกษาหลักไตรสิกขาที่ปรากฏในพระพุทธศาสนา พบว่า ไตรสิกขา เป็นการปฏิบัติเพื่อการฝึกฝนอบรมจิตจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริง เพื่อให้ปัญญาเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุเป้าหมายในทางพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน ไตรสิกขามีบทบาทและหน้าที่ ๖ ประการ คือ (๑) เป็นขอบวนการในการศึกษาหาความรู้ (๒) ทำให้เกิดการสร้างสรรค์ สันติ ความสงบสุข อิศรภาพ (๓) ระบบพัฒนาชีวิตมนุษย์ (๔) เป็นกระบวนการในการบริหารงาน (๕) ละและปหานกิเลส (๖) เป็นเหตุให้บรรลุธรรม ไตรสิกขาเป็นหลักธรรมสำคัญที่ทำให้มนุษย์ในการศึกษาและพัฒนาตนเองให้มีความเจริญงอกงามในชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีสันติภาพ มีความสงบสุข และเป็นอิสรภาพปราศจากการบีบบังคับจนในที่สุดก็สามารถสำเร็จถึงเป้าหมายด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ในที่สุด

ไตรสิกขามีความสำคัญ คือ เป็นอุปกรณ์ใช้สำหรับพัฒนาชีวิตหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์ในการทำกิจต่าง ๆ ให้ประสบความสำเร็จและเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบตามแนวทางของพระพุทธศาสนา ไตรสิกขาจัดอยู่ในอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งในคัมภีร์พระไตรปิฎกอธิบายว่าเป็นหลักธรรมที่ควรเจริญให้มากเพื่อให้ความเป็นมนุษย์มีความเจริญงอกงาม

ไตรสิกขามีประโยชน์และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้ บุคคลที่มันฝึกฝนอบรมตนอยู่เสมอพัฒนาตนเองให้เจริญงอกงามในชีวิต และอยู่อย่างสงบสุข ไตรสิกขาจึงเป็นหลักช่วยให้ทุก ๆ คนมีสติสัมปชัญญะประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองอย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ไม่เบียดเบียน และเอาใจเขามาใส่ใจเราเปรียบคนอื่นด้วยการใช้ศีล มีสติตั้งมั่นในคุณความดีด้วยสมาธิ และเกิดปัญญา อันแกร่งกล้าในการดำเนินชีวิต

ไตรสิกขา ประกอบด้วย องค์ธรรม ๓ อย่าง คือ ศีล สมาธิ และปัญญา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา โดยที่อธิศีลสิกขาจะมีศีลคอยเป็นตัวควบคุมรักษากายวาจาให้บริสุทธิ์ ไม่ล่วงละเมิดในการกระทำความชั่ว ศีลยังเป็นฐานในการทำให้จิตสงบ อธิจิตตสิกขาเป็นการศึกษาโดยมีสมาธิเป็นตัวช่วยให้จิตสงบแน่วแน่ อารมณ์ที่เป็นหนึ่งในการบำเพ็ญกรรมฐานเพื่อนำไปสู่ปัญญา อธิปัญญาเป็นการศึกษาในหลักธรรมให้เกิดความรู้ ความเข้าใจเห็นสัจจะความจริงต่าง ๆ ในการเจริญกรรมฐาน เห็นไตรลักษณ์ด้วยองค์ ๓ เห็นตามการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จนกำลังแก่กล้าสามารถข้ามและพ้นทุกข์ได้ในที่สุด จนบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ในที่สุด

๒) จากการศึกษาการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา พบว่า การบรรลุธรรม หมายถึง การเข้าถึงโลกุตระธรรม ๘ (มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑) อย่างใดอย่างหนึ่งหรือการเข้าไปรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ด้วยการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา โดยอาศัยการเจริญกรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร คือ การกำหนดรู้กาย เวทนา จิต และธรรม ฐานที่ใช้ในการพิจารณาทั้ง ๔ อย่าง เมื่อรวมลงได้ ๒ อย่าง คือ รูปกับนาม เป็นการเข้าไปเห็นแจ้งในไตรลักษณ์ เห็นตามความเป็นจริง เมื่ออินทรีย์ที่แก่กล้าจากการเจริญกรรมฐานแล้ว วิปัสสนาญาณก็จะดำเนินตามหนทางแห่งวิปัสสนาภาวนา ผู้ปฏิบัติสามารถละสังโยชน์และอนุสัยที่มีอยู่ในตนได้ตามกำลังของมรรคญาณ สามารถบรรลุมรรค ผล นิพพาน สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา อันมีพระโสดาบันเป็นเบื้องต้น พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์เป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์

การบรรลุธรรมมี ๕ ประการ คือ การบรรลุในขณะฟังธรรม ขณะแสดงธรรม ขณะสาธยายธรรม ขณะพิจารณาธรรม และขณะทำสมาธิ ล้วนแต่เป็นการเจริญกรรมฐานด้วยกันทั้งนั้น โดยใช้ศีล สมาธิ และปัญญา เป็นเครื่องมือช่วยในการพิจารณาในแต่ละสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในแต่ละนั้น ๆ เหตุแห่งการบรรลุธรรมทั้ง ๕ ประการดังกล่าว สามารถทำให้ผู้เจริญกรรมฐานมีอำนาจในสมาธิ รู้แจ้งในอรรถ รู้แจ้งในธรรม เกิดความปราโมทย์ ปิติยินดี แล้วทำให้เกิดความสุข เมื่อจิตเกิดความสุขก็ทำให้ผู้นั้นไม่ประมาทในธรรม มีความเพียรพยายามจนได้บรรลุความเป็นอริยบุคคลอันมีโสดาบันเป็นต้น แต่การบรรลุธรรมจำเป็นต้องอาศัยคำแนะนำจากสัตบุรุษ เพราะการได้พบกับสัตบุรุษ ย่อมมีโอกาสฟังธรรมจากสัตบุรุษจนทำให้เกิดศรัทธา โยนิโสมนสิการ สติและสัมปชัญญะ การสำรวมอินทรีย์สุจริต ๓ สติปัฏฐาน ๔ โพชฌงค์ ๗ วิชชา และวิมุตติที่บริบูรณ์ได้ตามลำดับ

แต่การที่จะบรรลุธรรมได้นั้นมีข้อปฏิบัติเพื่อให้บรรลุธรรม คือ การเจริญกรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔ มี กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นต้น เป็นฐานที่ตั้งโดยมีรูปกับนามเป็นอารมณ์ แต่อย่างไรก็ตาม การที่จะบรรลุธรรมได้จะต้องมีหลักธรรมที่คอยช่วยสนับสนุน คือ องค์ธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เป็นต้น นอกจากนี้แล้วผู้ปฏิบัติยังจะต้องฝึกฝนฝ่าอุปสรรค ที่เรียกว่า ธรรมที่เป็นปฏิกิริยา ในระหว่างการปฏิบัติไปได้ เช่น นิวรณ์ อุปาทาน เป็นต้น การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจะให้บรรลุธรรมได้นั้นจะต้องปฏิบัติควบคู่ไปพร้อมกับหลักธรรมที่สำคัญยิ่ง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นหลักธรรมอันประเสริฐในการตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้แล้ว กระแสแห่งพระนิพพานย่อมไม่ไกลเกินเอื้อมอย่างแน่นอน

จากการปฏิบัติกรรมฐานดังกล่าวทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุโลกุตตรธรรม ๙ ในพระพุทธศาสนา ได้มีการจัดระดับผู้บรรลุธรรมไว้ ๔ ระดับ ได้แก่

๑) พระโสดาบัน ผู้เข้าถึงกระแสพระนิพพาน คือ เข้าสู่มรรค คือ เดินทางถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เมื่อสิ้นอายุขัยแล้วจักไม่ไปปฏิสนธิ คือ เกิดในอบายภูมิ ๔ อีกต่อไป มีความแน่นอนที่จะบรรลุพระอรหันต์ในวันข้างหน้า พระโสดาบันละสังโยชน์ ๓ ได้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส พระโสดาบันยังสามารถปราบอกุศลกรรมบถ ๖ ประการได้แล้ว คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด และมีฉันทิฏฐิ ได้เด็ดขาด นอกจากนี้ยังสามารถกำจัดราคะ โทสะ โมหะอย่างหยابที่จะทำให้ไปตกอบายภูมิได้และละอุปาทาน ๓ คือ ทิฏฐุปาทาน สลัล্পพตูปาทาน และอัตตวาอุปาทานได้เด็ดขาด

๒) พระสกทาคามี ผู้ที่กลับมาเกิดอีกครั้งเดียว คือ จะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์หรือเทวโลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง คือ สามารถกำจัดกามราคะอย่างหยاب โทสะอย่างหยاب เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกัน และกามุปาทานที่เป็นกามราคะอย่างหยابได้เด็ดขาด

๓) พระอนาคามี ผู้ไม่มาปฏิสนธิในกามาวจรภูมิอีก คือ ไม่อุบัติในพรหมโลกชั้นสุทาวาสแล้วปรินิพพานในชั้นนั้นเลย เพราะสามารถละกิเลสได้โดยเด็ดขาด เป็นสมุจเฉทปาทานเพิ่มอีก ๒ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิสังโยชน์ นอกจากนี้ พระอนาคามียังสามารถละอกุศลกรรมบถได้อีก ๒ คือ พุดคำหยابและความโกรธเคืองได้เด็ดขาด

๔) พระอรหันต์ ผู้ที่ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมอง ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ใหม่ได้แล้ว พระอรหันต์เป็นผู้ที่สามารถละสังโยชน์เบื้องสูงทั้ง ๕ ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา นอกจากนี้ พระอรหันต์ยังละอกุศลกรรมบถอีก ๒ คือ ความเพ่งโทษและการพุดเพื่อเจ้า

ไตรสิกขามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาในพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ช่วยให้พุทธศาสนิกชนได้เข้าถึงหลักธรรมคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วมีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม มีความสงบร่มเย็น ไม่ว่าจะกายและใจก็ตาม ด้วยการเจริญกรรมฐาน คนทุกคนจะต้องมีการเปลี่ยนแปลง โดยเริ่มต้นตั้งแต่เยาว์วัยจนถึงเติบโตขึ้นสู่วัยหนุ่มสาวจนถึงวัยชรา ต้องมี

การเปลี่ยนแปลงด้วยกันทั้งสิ้น การเปลี่ยนแปลงนี้ก็เกิดจากการศึกษาทั้งสิ้น โดยเฉพาะการศึกษาที่เกิดจากศีล ศีลจะเป็นตัวควบคุมไม่ให้คน ๆ นั้นล่วงละเมิดหรืองดเว้นการทำความชั่ว กระทำแต่ความดี และศีลยังเป็นฐานในการเจริญกรรมฐาน ทำให้จิตมีความสงบ เกิดเป็นสมาธิไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อจิตเป็นสมาธิก็เกิดปัญญาเข้าไปพิจารณาเห็นตามความจริงที่เกิดขึ้น เห็นไตรลักษณ์ ความไม่แน่นอนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง บังคับบัญชาให้เป็นไปตามที่เราต้องการไม่ได้ จิตก็เกิดปัญญาญาณในวิปัสสนาญาณนำไปสู่กระแสแห่งพระนิพพานในที่สุด

๓) จากการศึกษาวิเคราะห์ไตรสิกขากับการบรรลุธรรม พบว่า หลักไตรสิกขาที่มีปรากฏในพระพุทธศาสนานั้นมีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ คือ เป็นที่รวมสิกขาบทในพระปาฏิโมกข์ เป็นสิกขาบทเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ มีอิทธิพลต่อคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา และเป็นที่ยอมรับหลักปฏิบัติธรรมทั้งหมดในพระพุทธศาสนา เมื่อวิเคราะห์แล้วพบว่า ไตรสิกขาเป็นเหมือนพระไตรปิฎก กล่าวคือในพระไตรปิฎกนั้นจะประกอบด้วย พระวินัยปิฎก จะทำหน้าที่ในการบัญญัติสิกขาที่เกี่ยวข้องกับหลักการปฏิบัติในเรื่องของศีล ซึ่งตรงกับไตรสิกขาในเรื่องของอภิสัสสิกขา พระสุตตันตปิฎก จะทำหน้าที่ในการสอนทั้งหมด มีทั้งเรื่องของศีล สมาธิ และปัญญา แต่จะเน้นในเรื่องของสมาธิ ซึ่งตรงกับไตรสิกขาในเรื่องของอภิจิตตสิกขา เรื่องการเจริญสมาธิ และพระอภิธรรมปิฎก จะเป็นเนื้อหาวิชาการล้วน ๆ ที่ทำให้เกิดความรู้ เกิดปัญญา ซึ่งตรงกับไตรสิกขาในเรื่องของอภิปญญาสิกขา

นอกจากนี้ ไตรสิกขายังเป็นเครื่องมือในการบริหารบุคคลเพื่อให้เกิดการพัฒนาคนให้มีคุณภาพอีกด้วย คือ ไตรสิกขาจะช่วยปลูกฝังให้คนเป็นพลเมืองดี มีคุณธรรม จริยธรรม เพื่อก่อให้เกิดความสงบสุขในสังคม ช่วยพัฒนาความเจริญทั้งด้านความประพฤติ ด้านจิตใจ และด้านปัญญา และยังนำไปใช้ในการเจริญกรรมฐานและดำเนินชีวิตได้อีกด้วย

การที่จะบรรลุธรรมดังกล่าวนี้ ผู้ปฏิบัติพึงต้องนำหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ไปใช้ในการเจริญกรรมฐานและใช้ในชีวิตประจำได้อีกด้วย โดยการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ (ความเห็นชอบ) เป็นต้น เมื่อสงเคราะห์อริยมรรคมีองค์ ๘ เข้ากับหลักไตรสิกขาแล้วสามารถจัดแบ่งเป็นหมวด ๆ ได้ ๓ หมวด ดังนี้ (๑) หมวดศีลหรืออภิสัสสิกขา ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากรรม มั่นตะและสัมมาอาชีวะ (๒) หมวดสมาธิหรืออภิจิตตสิกขา ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ (๓) หมวดปัญญาหรืออภิปญญา ได้แก่ สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ

การบรรลุธรรมของพระอริยบุคคลทั้ง ๔ ระดับนั้นมีคุณสมบัติที่แตกต่างกัน คือ พระโสดาบัน เป็นผู้บรรลุธรรมด้วยศีลที่บริบูรณ์ (ศีลที่ประกอบด้วยมรรคและผล) มีสมาธิและปัญญา พอประมาณ ไม่ตกต่ำไปกว่านี้อีกไป พระสกทาคามี เป็นผู้บรรลุธรรมที่มีการละกิเลสเช่นเดียวกับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง พระสกทาคามีบรรลุธรรมได้ด้วยศีลที่บริบูรณ์ มีสมาธิ และปัญญา พอประมาณ คือ เป็นผู้ที่สามารถกำจัดกามราคะและโทสะอย่างหยาบได้เด็ดขาด พระอนาคามี เป็นผู้ศีลและสมาธิบริบูรณ์ มีปัญญามากขึ้นอีกพอประมาณสามารถละสังโยชน์เพิ่มได้อีก ๒ คือ กามราคะ และภวัชชะ และยังไม่พุดคำหยาบและความโกรธเคืองได้เด็ดขาด ส่วนพระอรหันต์ เป็นผู้ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดเครื่องเศร้าหมอง ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพใหม่ได้แล้ว พระอรหันต์พระอรหันต์เป็นผู้มีศีล สมาธิ และปัญญา บริบูรณ์แล้ว ได้ทำให้แจ้งในเจตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เป็นผู้ควรแก่

ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ เป็นผู้สิ้นอาสวะกิเลส ละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ อย่าง คือ รูปราคะ อรูปราคะ มาณะ อุทัจจะ และอวิชชา และยังความไม่เพ่งโทษและการพูดเพื่อเจ้อ ถึงแม้จะมีคุณสมบัติที่แตกต่างกันก็ตาม ตามมีลักษณะที่เหมือนกันก็คือ พระอริยบุคคลนั้นจะเป็นมีความมั่นคงยิ่งในความศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย เชื่อมมั่นในผลของการประสบความสำเร็จที่ตนได้จากการปฏิบัติ เป็นผู้มีการพัฒนาตนเองอยู่เสมอเนื่องจากยังเป็นพระเสขะบุคคลจนกว่าจะบรรลุเป็นพระอรหันต์

การที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้นั้น พระอริยบุคคลนั้นจะต้องถึงพร้อมด้วยองค์แห่งการบรรลุธรรม ๔ ประการ ได้แก่ สัมปยุตตเสขะ (การคบหาสัตบุรุษ) สัมมัสนะ (การฟังพระสัทธรรม) โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยบคาย) และธัมมานุสัณโณ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม) ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล กล่าวคือการคบหาสัตบุรุษหรือการมีกัลยาณมิตรทำให้ได้รับคำแนะนำ สั่งสอน (ธัมมัสสนะ) เกิดศรัทธาที่มีเหตุผลถูกต้อง พร้อมกับคิดพิจารณาอย่างละเอียดแยบคายเป็นระบบหรือการโยนิโสมนสิการ ส่งผลให้มีปัญญาเห็นสภาวะทุกอย่างตามความเป็นจริงของสิ่งนั้น เช่น รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นของที่ไม่มีตัวตน เป็นต้น

ไตรสิกขาจึงถือว่า มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาในพระพุทธศาสนา เพราะศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ช่วยให้พุทธศาสนิกชนที่ได้เข้าถึงหลักธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างแท้จริงแล้ว ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม มีความสงบร่มเย็น ไม่ว่าจะกายและใจก็ตาม ด้วยการเจริญกรรมฐานตามแนวทางที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนไว้ ด้วยการศึกษาซึ่งในทางพระพุทธศาสนาแล้ว พระองค์ทรงชี้แนวทางเริ่มต้นจากศีลก่อนเป็นอันดับแรก เพราะศีลเป็นตัวควบคุมไม่ให้คน ๆ นั้น ล่วงละเมิดหรือดเว้นการกระทำความชั่ว กระทำแต่ความดี และศีลยังเป็นฐานในจิตใจให้สะอาด สว่างบริสุทธิ์และสงบ ในการเจริญกรรมฐานแต่ละครั้ง ศีลที่บริสุทธิ์จะช่วยทำให้จิตมีความสงบ เกิดเป็นสมาธิไม่ฟุ้งซ่านก็เป็นสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิก็เกิดปัญญา ปัญญาจะเป็นตัวเข้าไปพิจารณารู้เห็นตามความจริงที่เกิดขึ้น เห็นไตรลักษณ์ ความไม่แน่นอน เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง บังคับบัญชาให้เป็นไปตามที่เราต้องการไม่ได้ จิตก็เกิดปัญญาญาณในวิปัสสนาญาณ นำไปสู่กระแสแห่งพระนิพพานในที่สุด นี่เป็นความสัมพันธ์ภายในองค์ธรรมของไตรสิกขาที่มีความสัมพันธ์กันภายในเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรมได้ในที่สุด

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

การอธิบายหลักไตรสิกขากับการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับผู้ศึกษา เพราะไตรสิกขาเป็นแนวทางในการศึกษาตามคำสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อนำไปสู่การบรรลุธรรม ผู้วิจัยขอเสนอแนะการทำวิจัยในครั้งต่อไป ดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

การวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสารที่เกี่ยวข้องกับไตรสิกขาและหลักการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและตำราวิชาการที่เกี่ยวข้องเท่านั้น โดยเฉพาะเนื้อหาเกี่ยวกับไตรสิกขาที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและหลักคำสอนตามแนวทางของพระโสภณมหาเถระ

(มหาสิสยาตอ) ที่ได้อธิบายหลักการเจริญกรรมฐาน เพื่อให้สามารถนำไปใช้เป็นคู่มือและใช้ตรวจสอบหลักการปฏิบัติของตนเองได้ด้วย

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

ผู้วิจัยขอเสนอแนะเชิงวิชาการในประเด็นที่น่าสนใจและนำไปศึกษาไว้ ๓ ประเด็น ดังนี้

๑) ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างหลักไตรสิกขาในทางโลกและทางธรรมจากคัมภีร์และตำราวิชาการทางพระพุทธศาสนาว่าเหมือนกันต่างกันอย่างไร และมีแนวทางที่จะประยุกต์นำมาใช้ได้อย่างไร

๒) ศึกษาวิธีการและขั้นตอนการนำไตรสิกขาแต่ละองค์ประกอบไปใช้ในการปฏิบัติกรรมฐานอย่างละเอียดได้อย่างไร เพื่อจะได้ช่วยการปฏิบัติธรรมพัฒนาไปได้อย่างรวดเร็ว

๓) ศึกษาวิเคราะห์หลักไตรสิกขากับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในกลุ่มประชากรต่าง ๆ ที่ปฏิบัติในวัดหรือสถานปฏิบัติธรรมว่า หลักไตรสิกขาที่นำมาใช้สอนนั้นจะส่งผลกระทบต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอย่างไร

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐสวดปิฎก.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

_____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และโรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๙.

_____. **ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กองวิชาการ มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย. **การทำหน้าที่กัลยาณมิตรเบื้องต้น.** ม.ป.ท., ๒๕๔๘.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกวิเคราะห์.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

ฉันทชาโต ภิกขุ. **คู่มือพุทธบริษัท ๔๙.** สมุทรปราการ: วัดศรีวารีน้อย, ๒๕๔๙.

บุญมี แทนแก้ว. **จริยศาสตร์.** กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๙.

ปัญญา ใช้บางยาง. **๘๐ พระอรหันต์.** กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ม.ป.ป..

ปัญญา ใช้บางยาง. **๔๖ อุบาสิกา พุทธสาวิกาในสมัยพุทธกาล.** กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ม.ป.ป..

ปรีชา นันทาภิวัดน์, นาวาเอก รณ. **พจนานุกรมหลักธรรมพระพุทธศาสนา.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). **วิปัสสนาภูมิ.** พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕.

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า.** สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสัทมหาเถระ) ตรวจชำระ.

กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. **ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต.** พิมพ์ครั้งที่ ๔.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.
- _____ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- _____ **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ จำกัด, ๒๕๕๕.
- _____ **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๔.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.
- _____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.
- _____ **ปรัชญาการศึกษาของไทย ภาคพุทธธรรม : แขนงการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์แพทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖.
- พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). **วิมุตติรัตนมาลี (เล่ม ๑)**. กรุงเทพมหานคร: วัดยานนาวา, ม.ป.ท..
- _____ **ภูมิวิลาสินี**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๗.
- พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี). **วิปัสสนากาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), ดร. **ทิศทางการศึกษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระเทพดิลก (ระแบบ จิตถาโณ). **ธรรมปริทรรศน์ ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสตร์ คำวัด**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓.
- _____ **ศัพท์วิเคราะห์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเชียงใหม่, ๒๕๕๐.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ) รจนา. **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- _____ **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงค์พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐.
- _____ **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๐.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____ **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ **พุทธธรรม ฉบับเพิ่มเติมและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิ
พุทธธรรม, ๒๕๔๑.

_____ **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร:
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

_____ **ต้นกำเนิดจากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”**. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร:
มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗.

_____ **ถึงเวลามารื้อระบบพัฒนาคนกันใหม่**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๕๓.

_____ **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: เอดิสัน
เพรส โพรดักส์, ๒๕๔๓.

_____ **ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดศึกษาศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา,
๒๕๔๓.

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห**.
พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเซียง, ๒๕๕๘.

พระสิริมงคลเถระ ญาณ. **มังคลัตถทีปนี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๔.

พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ) และจำลอง สารพัตนีก. **พจนานุกรม บาลี - ไทย สำหรับ
นักศึกษา ฉบับปรับปรุงใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสาร จำกัด,
๒๕๔๒.

พุทธทาสภิกขุ. **วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๖.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระอภิธรรมปิฎก**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๕๔ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๖**. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖.

เรณู ทัศนรงค์. **ธรรมบรรยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ม.ป.ป..

วัชระ งามจิตรเจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด สามลดตา,
๒๕๕๖.

วรรณสิทธิ ไหวทยะเสวี. **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค**.
พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. นครปฐม: มูลนิธิแนบมทานิราชนันท์, ๒๕๕๓.

- วคิน อินทสระ. **สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๔.
- _____ . **สาระสำคัญแห่งวิสุทธิมรรค**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เม็ดยุทธ, ๒๕๔๔.
- _____ . **ธรรมบท ทางแห่งความดี (เล่ม ๒)**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๗.
- สุจิตรา อ่อนค้อม, **การฝึกสมาธิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร: หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๕๖.
- สุริย์ มีผลกิจ และวิเชียร มีผลกิจ. **พระพุทธประวัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท คอมพิวเตอร์, ๒๕๔๕.
- สุเทพ พรหมเลิศ, **พระไตรปิฎกศึกษา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๒.
- สุภีร์ ทุมทอง. **อินทรี ๕ พละ ๕ (ชุดโพธิปักขิยธรรม)**. นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์, ๒๕๕๙.
- สุมน อมรวิวัฒน์, **หลักการบูรณาการการศึกษาตามนัยแห่งพุทธธรรม**. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัย-ธรรมมาธิราช, ๒๕๔๔.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **เบญจศีลและเบญจธรรม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก. **หลักการศึกษาศาสตร์ของพระพุทธเจ้า**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.
- _____ . **ศีล สมาธิ ปัญญา ในพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ ขวณพิมพ์, ๒๕๓๖.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ). **อริยวัตรปฏิบัติ ปฏิปทาอันเป็นวงศ์พระอริยะเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.
- (๒) หนังสือแปล:**
- พระคันธสาราภิวังศ์. **พระสูตรตันตปิฎก-อธิบาย มัชฌิมนิกาย มูลปนิบาต เล่ม ๑ พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.
- พระพุทธโฆสเถระ รจนา. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ . **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- _____ . **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาษาไทย ภาค ๒ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.
- พระพุทธโฆษาจารย์ (พระคันธธรรมาจารย์). **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๑ ตอน ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- พระธรรมบาลเถระ. **เนตติอรรถกถา**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีไอโอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ รจนา. **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗ หลักสูตร จูฬอภิธรรมิกะโท**. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ แปลและเรียบเรียงโดยพระคณธรรมาภิวงค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙.

..... **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. แปลและเรียบเรียงโดย พระคณธรรมาภิวงค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

..... **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสมเถระ ป.ธ.๙) ตรวจชำระ พระคณธรรมาภิวงค์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๑.

..... **ปฏิจจนุปบาท**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ตรวจชำระ พระคณธรรมาภิวงค์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระอังกวีสเถระ รจนา. **สัททนิธิตาตุมาลา**. พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙) ตรวจชำระ, พระมหานิมิต ธรรมสาโร และจรรุญญ ธรรมดา แปล. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

พระอุปติสสเถระ. **วิมุตติมรรค**. เมธีธรรมาภรณ์และคณะ แปล. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ศยามม บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๓๘.

พระอุปติสสเถระ รจนา. **วิมุตติมรรค**. พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะ แปลจาก ภาษาอังกฤษของพระเอฮารา พระโสมเถระและพระมินทเถระ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

(๓) บทความ:

ขวัญษา เอกจิตต์ และอุทัย สติมัน. “หลักไตรสิกขากับการพัฒนาตน”, **วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม-สิงหาคม ๒๕๕๙): ๑๗๘.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). “หัวใจพระพุทธศาสนา”, **พุทธจักร**, ปีที่ ๖๑ ฉบับที่ ๕, (พฤษภาคม ๒๕๕๐): ๗.

พระครูสุนทรจันทโรภาส (จันทโชโต). “พุทธวิธีบริหารจัดการองค์กรภายในวัดของพระสังฆาธิการ ในเขตปกครองคณะสงฆ์ภาค ๑๔”, **พุทธจักร**. ปีที่ ๗๑ ฉบับที่ ๑ (มกราคม ๒๕๖๐) : ๓๘.

พระมหาศุภกิจ สุภกิจใจ (ภักดีแสน). “การพัฒนามนุษย์ตามแนวของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต)”, **พุทธจักร**. ปีที่ ๗๐ ฉบับที่ ๓ (มีนาคม ๒๕๕๙) : ๖๗.

ระวี ภาวิไล, **หัวใจของศาสนาพุทธ**, (บทความเสนอในการประชุมทางวิชาการ เรื่องหัวใจของศาสนา), ธรรมสถาน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วันที่ ๑๗-๑๘ กรกฎาคม ๒๕๒๘.

(๔) **ดุขฎฐินิพนธ์/วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์:**

เกียรติศักดิ์ คำภักดี. “ยุทธศาสตร์การประยุกต์ไตรสิกขาในการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” **สารนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

เกษม ทาขามป้อม. “การศึกษาวิเคราะห์การนำหลักไตรสิกขาไปประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

เจริญ ช่วงชิต. “การศึกษาสมาธิในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

บุญส่ง สิ้นธุ์นอก. “การปรับใช้หลักไตรสิกขาในการประหยัดพลังงานของสังคมไทย”. **สารนิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎฐินิพนธ์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

นันทพล โรจนโกศล. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กัปปการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

สนชัย วงษ์จำนง. “การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระครุฑนรินทร์ ผลฉาย (ขวัญรักษ์ศรี). “ศึกษาญาณ ๑๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระครูใบฎีกาพรเทพ ปญฺญธโร (วายุลม). “ศึกษาเปรียบเทียบหลักคำสอนเรื่องอทินนาทานในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับการลักขโมยในคริสต์ศาสนาโรมันคาทอลิก”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

พระครูปลัดปราโมทย์ ปโมทิต (ปานเจริญ). “ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความเพียรกับการบรรลุนิพพานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระนิคม ธมฺมธโร (พงษ์สมุทร). “การศึกษาเปรียบเทียบคำสอนเรื่องศีลในวิสุทธิมรรคกับคัมภีร์วิมุตติมรรค”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระวันชัย กนฺตวณฺโณ (คำเที่ยง). “การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ตามหลักไตรสิกขาของเทศบาลตำบลในเขตอำเภอแพร์ จังหวัดแพร์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

พระมหาจรรย์ จรณธมฺโม. “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องศีลสิกขาในพระไตรปิฎก”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

พระมหาสุชน ยสสีโล (ผลชอบ). “วิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระมหาสมชาย สุรโตโซ (สิงหา). “ศึกษาศาสตร์พระพุทธรูปปางนาคเอกราช”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหาบรรณรัตน์ ชุตติพลโย (ร่มโพรงาม). “การศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). “การศึกษาเรื่องการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระเมธีวราญาณ (สายเพชร วชิรเวที). “การศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปรมัตถมัญชุสา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระอธิการโฆสิต ปถวนาวโร (รุ่งเรือง). “ศึกษาศาสตร์พระพุทธรูปปางนาคเอกราช”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระอุบล กตปุณโย. “การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของศีลที่มีต่อสังคมไทย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

(๕) เอกสารอื่น ๆ ที่ไม่ได้ตีพิมพ์:

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). **เอกสารประกอบการสอน รายวิชาสติปัญญาภาวนา**, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔. (อัดสำเนา).

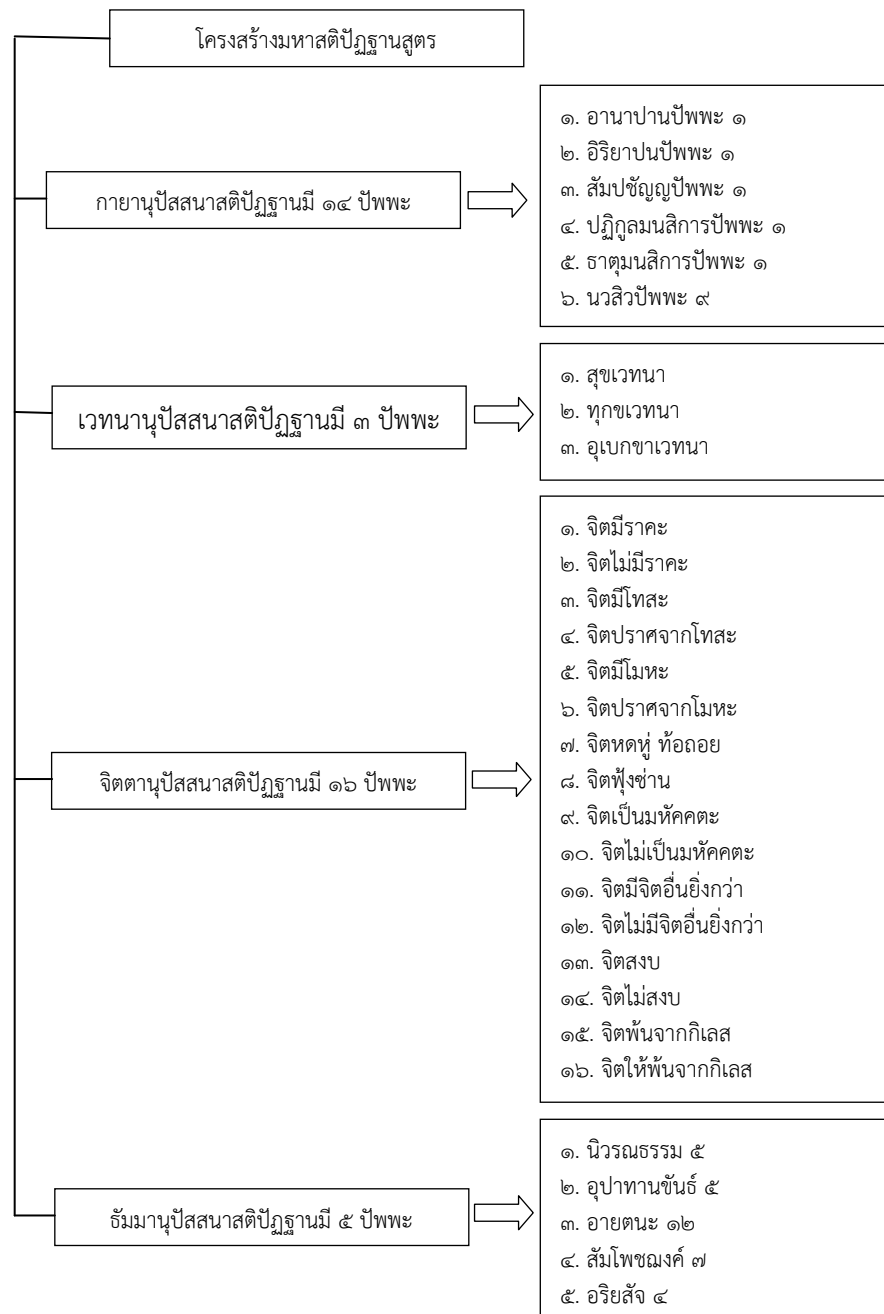
_____. **เอกสารประกอบการสอน รายวิชาสัมมนาวิปัสสนาภาวนา**, นครปฐม : ม.ป.ท., ๒๕๕๕. (อัดสำเนา).

๒. ภาษาอังกฤษ:

Pinthong Mansumitchai (Chatnarat). **English for Buddhism MCU 003 MCU 004 for Master Degree Students**. Bangkok: Prayoonsanthai Printing Limited Partnership, 2559 B.E./2016.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

แผนภาพโครงสร้างมหาสติปัฏฐานสูตร^๑

^๑ พระครุฑนทร์ ผลลาโณ (ขวัณรภัษศรี), ศึกษานาน ๑๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๐๗.

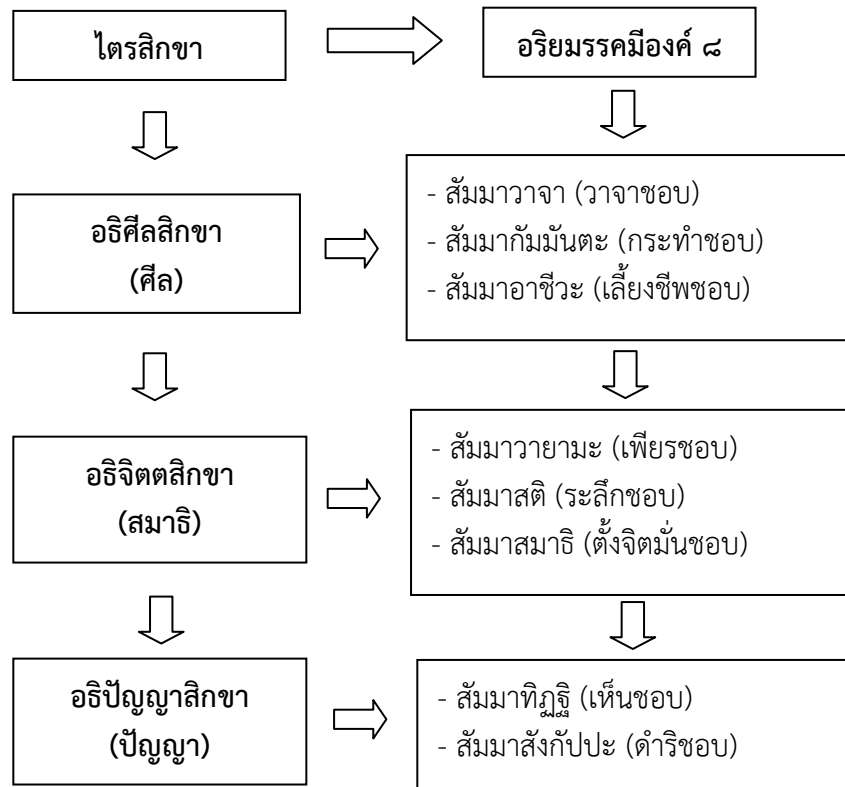
ภาคผนวก ข

ตารางแผนภาพสรุปความสอดคล้องระหว่างวิปัสสนาญาณ วิสุทธิ ๗ และไตรสิกขา^๒

ญาณ ๑๖ (วิปัสสนาญาณิก)	วิปัสสนาญาณ ๘ (สมถะญาณิก)		วิสุทธิ ๗	ไตรสิกขา	
ศีล/ขณิกสมาธิ	ศีล/ ขณิกสมาธิ	ศีล/ อุปัชฌายสมาธิ และ อปัณณาสมาธิ	ศีลวิสุทธิ	ศีล	
๑) นามรูปปริเฉทญาณ			จิตวิสุทธิ	สมาธิ	
๒) ปัจจัยปริคคญาณ			ทิวฐิวิสุทธิ	ปัญหา	
๓) สัมมสนญาณ			กัังขาวิตรณวิสุทธิ		
๔) ตรุณอุทยัพพญาณ			มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ		
๕) พลวอุทยัพพญาณ			ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ		
๕) ภัังคญาณ					
๖) ภยญาณ					๑) อุทยัพพญาณ
๗) อาทีนญาณ					๒) ภัังคญาณ
๘) นิพพทาญาณ					๓) ภยญาณ
๙) มุญจิตุกัมมตาญาณ					๔) อาทีนญาณ
๑๐) ปฏิสังขารณญาณ			๕) นิพพทาญาณ		
๑๑) สังขารุเปกขาญาณ			๖) มุญจิตุกัมมตาญาณ		
๑๒) อนุโลมญาณ			๗) ปฏิสังขารณญาณ		
๑๓) โคตรภูญาณ			๘) สังขารุเปกขาญาณ		
๑๔) มัคคญาณ			๙) อนุโลมญาณ		
๑๕) ผลญาณ		ญาณทัสสนวิสุทธิ			
๑๖) ปัจจเวกขณญาณ					

^๒ พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมจารย (ประเสริฐ มนต์เสวี), อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุนิธรรมของพระพุทธเจ้า, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสัสมมหาเถระ) ตรวจชำระ, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๗๑.

ภาคผนวก ค

ตารางแผนสรุปการสงเคราะห์ไตรสิกขากับอริยมรรคมีองค์ ๘^๓

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิตภัณณ์, ๒๕๕๕), หน้า ๕๔๓.

ภาคผนวก ง

Table : This simplifile three-part scheme organizes
the Noble Eightfold Path as follows^๔

Threefold Partition	Eightfold Path	Method of Practice
Morality (Sīla)	Right Speech Right Action Right Livelihood	Observing of The Precepts of Sila
Concentration (Samādhi)	Right Speech Right Mindfulness Right Concentration	Abiding in the four Jhānas (Meditation)
Wisdom (Paññā)	Right Effort Right Mindfulness Right Thought	Knowing the Four Noble Truths

^๔ Pinthong Mansumitchai (Chatnarat), **English for Buddhism MCU 003 MCU 004 for Master Degree Students**, (Bangkok: Prayoonsanthai Printing Limited Partnership, 2559 B.E./2016), p. 120.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พันเอก วิบูลย์พงศ์ พันธุนนท์
- ว/ด/ป เกิด : ๑ พฤศจิกายน ๒๔๙๙
- ภูมิลำเนาที่เกิด : บ้านพัก ศูนย์การทหารปืนใหญ่ ค่ายพลโยธิน ตำบล เขาพระงาม อำเภอลพบุรี จังหวัด ลพบุรี
- การศึกษา**
- พ.ศ.๒๕๓๖ : ครุศาสตร์บัณฑิต (บริหารการศึกษา) วิทยาลัยครูเทพสตรี ลพบุรี
- พ.ศ.๒๕๕๕ : หลักสูตรพุทธศาสนศึกษาทางไกล อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย วิชา อภิธัมมัตถสังคหะ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์การทำงาน**
- : ครู-อาจารย์ โรงเรียนทหารปืนใหญ่ ศูนย์การทหารปืนใหญ่
- : นายทหารลาดตระเวนและแผนที่ กองพันทหารปืนใหญ่ที่ ๗๒๒ กองพลทหารปืนใหญ่ (อตรา ร้อยเอก)
- : นายทหารสวัสดิการ กองพลทหารปืนใหญ่ (อตรา พันตรี)
- : ผู้บังคับกองร้อยทหารปืนใหญ่ กองพันทหารปืนใหญ่ที่ ๗๒๓ กองพลทหารปืนใหญ่ (อตรา พันตรี)
- : ประจำแผนกตรวจสอบวิเคราะห์ กองปลัดบัญชา ศูนย์อำนวยการสร้างอาวุธ ศูนย์การอุตสาหกรรมป้องกันประเทศและพลังงานทหาร (อตรา พันโท)
- : หัวหน้าตรวจสอบวิเคราะห์ กองปลัดบัญชา ศูนย์อำนวยการสร้างอาวุธ ฯ (อตรา พันเอก)
- : นายทหารปฏิบัติการประจำ ศูนย์อำนวยการสร้างอาวุธ ฯ (อตรา พันเอก (พิเศษ))
- : ประจำ มณฑลทหารบกที่ ๑๓
- ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม**
- พ.ศ.๒๕๓๐ – ๒๕๖๑ : วัดอัมวัน จังหวัดสิงห์บุรี, ศูนย์วิปัสสนาธุระพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระราชูปถัมภ์ กรุงเทพมหานคร ปทุมธานี และพระนครศรีอยุธยา
- อุปสมบท** : ณ วัดสุนทรเทพมุนี ตำบล บางโขมด อำเภอบ้านหมอ จังหวัด สระบุรี
- ตำแหน่ง** : ข้าราชการบำนาญ สังกัด กองทัพบก
- ปีที่เข้าศึกษา** : ปีการศึกษา ๒๕๖๐
- ปีสำเร็จการศึกษา** : ปีการศึกษา ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : บ้านเลขที่ ๔๑/๗ ซอยหมู่บ้านปรังค์อรุณ ตำบล เขาสามยอด อำเภอลพบุรี จังหวัด ลพบุรี ๑๕๐๐๐